

Őze Sándor

A határ és a határtalan

Identitáselemek vizsgálata a 16. századi magyar ütközőzóna népességénél

Óze Sándor

A határ és a határtalan

Identitáselemek vizsgálata a 16. századi magyar ütközőzóna népességénél

Pázmány Péter Katolikus Egyetem

Bölcsészettudományi Kar

Piliscsaba, 2005.

Metem Könyvek

54

Kiadó

Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia
Munkaközösség (METEM) Budapest

Felelős kiadó

Várszegi Asztrik

Sorozatszerkesztők

Várszegi Asztrik és Zombori István

A kötet megjelenését támogatta:

Historia Ecclestica Hungaria Alapítvány

A térképeket rajzolta:

Sasi Attila

A névmutatót Őze Sándorné készítette.

A címlapon: Isaak Maior: Átkelés a folyón

ISBN: 963 9662 00 3

ISSN: 1217-26669

A nyomdai előkészítés a PPKEBTK Történettudományi Intézetében készült.

Gyermekeimnek: Ágnesnek, Eszternek és Sándornak

TARTALOM

TARTALOM	6
ELŐSZÓ	9
BEVEZETÉS	11
A könyv tárgya és célja, főbb kutatási szempontok	12
Módszerek és közelítések	15
A 16. SZÁZADI MAGYAR HATÁRVIDÉK MOZGÁSTÖRVÉNYEI	22
A határvidék társadalma	23
<i>A tér</i>	23
<i>A vár mint a határvidék szervezőereje, centruma</i>	26
<i>A határterület időszemlélete, az apokaliptikus idő</i>	28
<i>A határ demokratikus testületi tudata</i>	31
Hajdúk testületi tudata a 16. századi dél-dunántúli határvidéken	35
<i>Kanizsa környéki hajdúk a 16. század közepén</i>	37
<i>„A kereszténység védőpajzsa” vagy „Az üllő és verő közé szorult ország”</i>	52
<i>A nemzetudat átfarmálódása a 16. század közepén a dél-dunántúli végvári katonaságnál</i>	52
MEGHASONLOTT KERESZTÉNYSÉG ÉS A HATÁRVIDÉK	55
Adatok a reformáció elterjedéséhez a Nádasdy uradalomban	65
Nádasdy Tamás és az örményesi pálos kolostor.	73
A ferencesek és a reformáció kapcsolata a 16. századi Magyarországon	99
<i>A kezdetek és a rend hívatása Magyarországon</i>	100
<i>Van-e genetikus kapcsolat Dózsa paraszthadának ideológiája és a reformáció között? ...</i>	101
<i>A lelki védelmi vonal</i>	102
<i>A pusztulás számai</i>	104
<i>Ferences hitszónokok a terjedő reformáció ellen</i>	108
<i>A ferencesek és a délvidéki reformáció kapcsolata</i>	110
A szent had	124
<i>A hadiprédikáció a 16-17. századi magyar irodalmunkban</i>	124
HATÁRVIDÉK ÉS A REFORMÁCIÓ TERJEDÉSE	98
Szegedi Kis István és a katonák	156
<i>Elméleti megközelítés</i>	157
<i>A hordozó rétegek</i>	162
<i>Szegedi Kis István életrajzának történeti vizsgálata</i>	164
<i>Miért talált az életrajzban az elmúlt harminc év reformációkutatása kiindulópontot a magyarországi konfesszióképződés magyarázatára?</i>	168
<i>A 16. század elejének politikai tájékozódása és katonai helyzete</i>	171
<i>Protestáns emlékezhagyomány</i>	172
<i>Kit tart az életrajzíró Szegedi elődjének és munkatársának a Délvidék reformációja szempontjából?</i>	172
<i>A dél-alföldi vársor</i>	177
<i>Szegedi Kis működési területe</i>	179
Az első szolgálati hely: a csanádi végvár	182
<i>A csanádi iskola</i>	183

A második szolgálati hely: a gyulai végvár	187
<i>Gyula reformációja és Brandenburgi György</i>	189
<i>A gyulai iskola</i>	192
Harmadik szolgálati hely: Cegléd	193
<i>Tartózkodás Makón, mint az egyik véghelyen</i>	196
Negyedik szolgálati hely: Temesváron, a déli védelmi vonal hagyományos központján..	197
<i>Katonák és a reformáció Temesváron</i>	201
<i>A köztársasági államforma mint a független Erdély egy kísérlete</i>	205
<i>A protestánsok kiűzése</i>	209
<i>Túr, a hadtápváros</i>	212
<i>A török és Wittenberg, a hódoltsági reformáció iszlám képe</i>	213
<i>Melanchthon ismeretei a magyarországi helyzetről</i>	215
<i>A kereszténységgel szembeni muszlim tolerancia</i>	215
<i>Az ellentétek kiegyeződése</i>	219
<i>A török mint Antikrisztus</i>	221
<i>Az iszlám vallás</i>	222
<i>Az iszlám kereszténységkritikája</i>	223
<i>Szegedi Kis helvét teológiája és a török</i>	237
<i>Más idősítk, egyéni apokaliptika</i>	240
<i>Helvét apokaliptika és a török veszély</i>	241
<i>Lelki okok a délvidéki katonanépeesség fogékonyságára Szegedi Kis eklektikus teológiája iránt</i>	244
<i>Gyakorlat a bűn megbánására</i>	247
<i>Bűnbocsánat</i>	248
<i>Világi hatósággal szembeni ellenállás</i>	249
<i>A szülőhely, a katolikus végvár, az Alföld legnagyobb városa: Szeged</i>	253
Ötödik szolgálati hely: Békés kastélya és városa	257
<i>A forradalom</i>	260
Hatodik szolgálati hely: a Dunántúl. Tolna és Laskó	264
<i>Vita a domonkosokkal</i>	265
<i>Kálmáncsehi vagy Szigetvár?</i>	268
<i>A vár mint szervezőerő és udvari központ</i>	269
<i>Szigetvár és Horváth Márk</i>	272
<i>Pax turcika</i>	277
<i>Hajdútelep kiépítése magyar parasztok bevonásával</i>	280
<i>Ambivalens viszony a várak és a határvidék lakossága között</i>	282
<i>Gyula az 1560-as évek elején</i>	285
<i>Kerecsényi László Gyulán</i>	290
<i>Melius és a Korán</i>	299
<i>A protestáns papi közbenjárók és a két évvel későbbi eset az egri katonákkal</i>	302
<i>Mező Ferenc és Kerecsényi</i>	306
Összegzés	312
APOKALIPTIKA ÉS NEMZETI MÍTOSZOK	317
11. Apokaliptika és nemzettudat a 16. századi Magyarországon	318
12. Mámor, mítosz, amnézia	328
<i>Integratív vagy memoriális funkció</i>	332
<i>Kommunikációs funkció</i>	333
<i>Legitimációs funkció</i>	334
<i>Emancipációs funkció</i>	334
<i>Mi a magyar?</i>	335

<i>Az újkori trauma: a török</i>	337
<i>Hiátusos történelmi tudat</i>	342
<i>A mámor</i>	342
<i>Az amnézia</i>	344
<i>A mítosz</i>	347
<i>Melyek nagy vonalakban a magyar történelem központi mítoszai?</i>	348
<i>Az Árpád-ház</i>	350
<i>Protestáns hagiográfia</i>	351
<i>Emlékezéshelyek</i>	353
<i>Egymással szemben lévő sztereotípiák együttélése</i>	355
ÖSSZEGZÉS	356
A TANULMÁNYOK ELSŐ MEGJELENÉSI HELYEI	376
FELHASZNÁLT IRODALOM	381
NÉV- ÉS HELYMUTATÓ	413

ELŐSZÓ

A könyv következő tanulmányai különböző helyeken jelentek meg, mégis úgy igyekeztem rendezni őket, hogy fejezetei legyenek a címben szereplő identitáskutatásnak. A határvidéken divatos toposzok identitáshordozó textusait elemző tanulmányhoz kapcsolódva a török magyarországi áttörésének következményeit vizsgáltam egy-egy esettanulmányban, mint a 16. századi délnyugat-magyarországi hajdúk kapcsán a határvidék kialakulását. A Meghasonlott kereszténység és a határvidék című fejezet azon szerzetesrendek továbbélésével és a reformáció eszméivel való reakcióba lépésével foglalkozik, amelyek a középkori Magyar Királyság legjelentősebb közösségei voltak. (A domonkosokat az azt követő fejezetben tárgyaljuk.)

A határvidék háború szabályozta katonatársadalmának vallási átalakulását kívánja magyarázni a kötet legjelentősebb fejezete. Forrásként a korszakból egyedül fennmaradt protestáns prédikátori életrajzot, Szegedi Kis Istvánét elemzi. Az utolsó nagy fejezet két része a határvidék eszmerendszerében, idő- és térszemléletében egyik központi helyet elfoglaló apokaliptikát vizsgálja, továbbá ennek a látásmódnak a hatását, beépülését a későbbi nemzettudatba.

A kötetzáró esszét a cseh bársonyos forradalom után bekövetkező ottani irányváltás időszakában írtam a maroknyi csehországi magyar kisebbség induló lapjába, a Prágai Tükör első számába. A lap az akkori hatalomra kerülő cseh ellenzék gesztusa volt a magyaroknak. A szerkesztőnő, Eötvös-kollégista társam, Lucie Kulhankova kérésére olyan esszét írtam, melynek a magyar történelmi tudat jellemzőit kellett néhány oldalon felrajzolnia, a szám többi cikke is hasonló tartalommal született cseh és magyar résztvevők tollából. Bár az esszé

kevésbé védhető a szaktudomány eszközeivel, mégis ezt dolgoztam át kötetzáró fejezetnek, mert egy generáció várakozását sugallta Prágában, Budapesten és Varsóban.

Köszönettel tartozom a könyv elkészítésénél nyújtott segítségért. M. Kiss Sándornak a 20. századdal kapcsolatos szakmai tanácsaiért. Kósa Lászlónak, R. Várkonyi Ágnesnek, Imre Mihálynak, Földváriné Kiss Rékának, Bene Sándornak, Czakó Istvánnak, Guitman Barnának, Drucza Attilának, Spannenberger Norbertnek, akik tanácsaikkal lektori, szerkesztői véleményükkel láttak el. Winfred Ebenhartnak, a Lipcsei Egyetem GWZO intézet igazgatójának, aki lehetőséget, ösztöndíjat adott a tárgykörben kutatásaimhoz. Végül, de nem utolsó sorban szeretnék köszönetet mondani feleségemnek és családomnak, akik tolerálták a könyv készülte alatt távol- és itthonléteimet.

Piliscsaba, 2004. Szent István király ünnepén

1. BEVEZETÉS

Ahhoz a generációhoz tartozom, amely még ismeri azt az érzést, melyet a végeérhetetlennek tartott diktatúra közege adott: a lehetetlen csodára, a változás mámorára való várakozásáét és a változással bekövetkező apokalipszis félelméét. Ugyanakkor mi még megkaptuk a szimbólumok közötti olvasás tudását, a külső manipulált szöveg alatt az elrejtett üzenetre való figyelés képességét, azt a hatodik érzékszervet, amelyet minden diktatúra kinevel alávetettjeiben.

Ez adja a mániákus gyanakvás késztetését, amikor egy forrásszöveg különböző rétegeit olvassuk, vagy egy korszakról mondott történészállítás mögött a hatalmi manipuláció bonyolult, direkt vagy már csak a beledresszúrázott öncenzúra hatását kutatjuk. Ez késztet az állandó önreflexióra kutatás idején és a levont következtetések megtételekor, amelynek meg kell nyilvánulnia különösen olyan témakörben, mint a nemzettudat. A magyar történelem folyamán a nagy változások után mindig volt, aki a korszak állapotát őszintén feltárta, még ha ez értetlenséggel, ellenségeskedéssel párosult is (Kemény Zsigmond, Szekfű Gyula, Németh László, Bibó István). A huszadik század utolsó harmadában azonban nem akadt ilyen vállalkozás. Belefáradtunk a rendszerváltás csalóka mámorába, vagy valóban egy globális világ posztnacionalista korszakában élünk?

Mindenesetre a nemzettudat jelképeivel, hatásmechanizmusaival foglalkozó kutatónak az az érzése, mintha Közép-Európa ezen táján ugyanazok a történések, problémák és megoldási módszerek ismétlődnének. Kényszerpályákhoz igazodó kollektív önmegvalósítási törekvések létezhetnek csak, majd a kényszerpályák hiátushelyzetében feltörő mámorító érzés idején a nemzettudatot a korszak elvárásainak „modern” formában történő újrafogalmazása következik be. Az új represszió beállta után pedig egy történelmi mitizáláson és egy kollektív

annézián mennek át a nemzeti történelem eseményei és a hozzá kötődő szimbólumok. Ezzel a déjà vu érzéssel íródott ez a kötet.

A könyv tárgya és célja, főbb kutatási szempontok

A kötetben megjelenő tanulmányaim egy témakörhöz, a kora nemzettudat vizsgálatához kötődnek. Itt azonban nem egy kultúra- és a tudatformáló közösségi elitet, hanem a végvárok katonaságának tudatát és más csoportokhoz való viszonyát vizsgáltam. Részei-e ezek a testületi tudatok egy tágabb csoporttudaton túlmutató közösségi tudatnak, annak a magyar nemzettudatnak, amely állandó koronként való átformálódásában is szemlélve felismerhető változata, kora újkori őse a mainak?

Ha papok, egyházi értelmiségiek egyáltalán megjelennek a kötet fejezeteiben, azok csak a katonasághoz és a hozzá kapcsolódó határhelyzet életformájához köthetőek, mint például a hadiközösség között tábori papként mozgó ferencesek, a temetkezési helyet őrző pálosok vagy reformátorok, akik a lelki gondozást ellátták.

Az időhatárok: az 1526-os és az 1566-os év. Maguk a fejezetek, amelyek a vizsgálat különböző szempontjait indokolják, határozzák meg ezt az intervallumot. 1526 nyilvánvaló időpont. A mohácsi csata, a magyar királyság hadseregének katasztrofális veresége, amely a király halálával végződött. Évszázadok magyar történetírása és a keresztény Európa a magyarországi török hódítás kezdőpontjának tartotta. Bár a historiográfiai fejezet éppen arról szól, hogy a magyar apokaliptikus gondolkodás mennyire központi témaként kezelte az eseményt, talán éppen ezért próbálta a deheroizációra törekvő 1956 utáni, konszolidációs történetírás a kronológiai korszakolásból kivenni a nemzeti történeti tudatban alapkőnek számító eseményt. Az 1566-os végpont inkább tetszőleges: jelenti Szulejmán szultán halálát, a nagy török hódítások befejeződését. Ugyanakkor Szigetvár és Gyula elestével a

fegyvernyugvás a drinápolyi béke lehetőségét teremtette meg a két nagy birodalom: a Habsburg és a török között. Jelenti az évszám Magyarország lakossága számára az ország három részre szakadásának állandósulását, a politikai úton a töröktől való megszabadulás lehetetlenségét. Maradt tehát az apokaliptika és maradt a Magyar Birodalom tudata, „a kereszténység erős védőfal” helyett a nyomorult, szenvedő kis ország, „a választottak kicsiny serege.”

1562-ben meghal Nádasdy Tamás, az utolsó nádor, aki még abba az irányító elitbe tartozott, amely egy független nagy ország vezetése számára kapta a képzését, humanista műveltségét itthon és külföldön. Ám éppen neki kellett belátnia, hogy a nemzetközi helyzet lehetetlenné teszi Magyarország határainak visszaállítását, és az ország közepén kell felállítani a mindent felemészítő végvári vonalat, amelyet a szomszéd országok segítségével tudnak csak fenntartani, és ez a függetlenség az önrendelkezés súlyos csorbulásával jár. Jelképes, hogy halála után nem töltik be a században többé a nádori tiszteletet.

Kihal egy generáció, amely még látta az országot védő déli vársort, közülük több még Mátyás államában született, aki még mert nagyobb léptékekben gondolkodni. Túl vagyunk a magyarországi reformáció első nemzedékén. 1567-ben végleg elkülönül a református egyház, a következő generáció hozza meg a felekezetek végleges szétválását dogmatikai, liturgikus és egyházszerkezeti szempontból, és a belenyugvást abba, hogy vallásilag, kulturálisan állandósuljon Magyarországon is a keresztény társadalom szétszakadása.

Időhatárait tehát azt a negyven évet, egy generációnyi időszakot fogják át, melyben a magyar társadalom még nem eszmél rá, hogy megváltozhatatlanul több száz évre véglegessé válik a kényszerpálya. Egy megváltozott helyzetben a kísérletezés időszaka a korszak. Földrajzi határként pedig azt az ebben a korszakban folyamatosan változó területet választottam, melyben gyökeres átalakulást teremtett a török hódoltság. Ennek a

határterületnek a kialakuló vallási-szellemi-identitásbeli mozgástörvényeit próbálom megragadni.

A vizsgált társadalom minden meglévő, eltűnő és születő rétegei megjelennek a munka lapjain. Az egyre hangsúlyosabbá váló végvárak katonarétege és a vele kapcsolatban álló környező parasztság adja a tárgyalt anyag nagy részét. Másrészt megjelenik a főúri udvar és annak népe: Nádasdy Tamás környezete és a társadalom kitzasztott katonapásztor-elemei, a hajdúk is. A religionális szellemi mozgalmak keretében külön fejezetben látjuk a korábbi Magyarország két legnagyobb szerzetesrendjét, a ferencset és a pálost, ahogy helyüket keresik a megbomlott vallási közegben. Hasonló a helyzet a terebélyesedő reformáció egyes képviselőivel: milyen módon tudnak befolyást gyakorolni a határvidék társadalmára, és milyen viszonyba kerülnek a mohamedán törökkel.

Ennek a kiutat kereső, menekülő társadalomnak a szellemi, „ideológiai” tájékozódása érdekel, és az, hogyan áll ez majd össze egy egységes identitássá, a későbbi magyar nemzettudat hogyan tekinti ezt az identitást forrásának, elemei, berögzült pszichés reakciói hogyan kerülnek elő hasonló helyzetben.

Eddigi kutatásaimhoz annyiban mégis kapcsolódik e témakör, hogy kiindulópontom továbbra is a Molnár Erik-vita volt, a kora nemzettudatot máig negligáló, úgynevezett nemzettudatvita, amely a 16. században a katonaságot jelölte meg olyan csoportnak, mely hordozóalakítóereje lehetett volna a Molnár Erik szerint virtuálisan létező tudatnak, de cáfolta ennek meglétét. Könyvem első részében ezen állításnak kutatástörténeti, és ami a nemzettudatnál oly fontos, ideopolitikai vizsgálatát végeztem el. A továbbiakban azokat a hatástényezőket mutattam be, melyet a katonaság és a velük kapcsolatot tartó, egy egységet alkotó határórterület népessége mutatott.

Módszerek és közelítések

Vizsgálatom az anyag szélessége folytán változatos módszertani regisztert követ. Centrumában az eszmetörténeti, kommunikációs-hatástörténeti vizsgálatok állnak, melyeknek központja egy-egy sztereotípiá, toposz-változás, amelynek a korszak alsóbb társadalmi rétegeire hatással kellett lennie.

Szükségképpen szólni kellett egy teológiai-politológiai összefüggésben ható apokaliptikáról is, bár ennek a rétegnek a kommunikációjában nincs a kérdéskörnek olyan jelentősége. Ugyanakkor a korszak megrajzolásához, a határterület vizsgálatához hagyományos társadalom-, gazdaság-, had- és mentalitástörténeti elemeket is figyelni kellett, mint a Nádasdy-udvar reprezentációja és művelődéstörténeti hatása, valamint Nádasdy Tamás nádor által az udvarhoz kötődő nádori és familiáris hadtest irányítása, a várvonat felállítása.

Könyvem megkésett vitairat, mely építeni szeretne az új nemzetközi tudományos eredményekre, ugyanakkor a magyar történettudomány a századokra tipikus, különálló, Európától elütő sajátosságait vizsgáló kutatási szálát venné fel, amely valamikor a második világháborúval elkallódott. Mindezt szembeesíti azzal a posztmarxista módszerrel, amely az úgynevezett „nagy nemzetvita” óta a kérdéskört kíséri.

A gazdasági alaptól az ideológiai felépítményre következtetéseket levonó lépcsőzetes vizsgálat hiányosságaira szeretnék utalni, mellyel nem lehet a témához közelíteni. Mindezek miatt tartottam szükségesnek egy hosszú kutatástörténeti bevezetőt. Állításommal nem vagyok ugyan egyedül, elég, ha példaként Péter Katalin: *A haza és a nemzet az ország három részre hullott állapota idején* című cikkét említem. A szerző itt azt állítja, hogy az ország török kori története ellentmond sok ponton a történetírás elméleti tételeinek. Az emberek magatartása az egyedülálló politikai viszonyok miatt nem volt egészen olyan, mint ahogy a történetírás várná tőlük. Atipikus helyzet alakult ki a mohamedán és keresztény terület tartós

határvonalának felállításával. Létrejött tehát egy apokaliptikus gondolkodásnak nagyon megfelelő helyzet, amelyet csak súlyosbított az Európát lelkiileg megrázkódtató reformációs hullám.

A Magyarországon 1961 – 63 között folyó, majd az 1980-as évekig folyamatosan újralobbanó úgynevezett nemzet vita állításai az elmúlt negyven év ellenére ma is befolyásolóak és sok tekintetben a magyar közvélemény számára mérvadóak, mivel nem ütköztették vele az e tárgyban azóta felbukkanó tudományos eredményeket. (A történészvita egy 18. századi, főként franciaországi tudatállapottal próbálta összevetni a Mohács utáni két évszázadot.) A vita centrumában a hamis tudat állt, mely Molnár Erik állítása szerint a felső, az elnyomó osztályok tudatát, retorikáját közvetítette az alsóbb néprétegek irányába, azokat félrevezetve, saját céljai érdekében tudta nemzeti szólamokkal manipulálni, holott maga a nemzet mint a kapitalizmus polgári társadalmához kötődő fogalom Magyarországnál gazdaságilag fejlettebb régiókban is később jelentkezett.

A történészek egy jelentős csoportja a modern nemzettudat kialakulásának első korszakát a 16. századra teszi. Föltételezik, hogy a nemzetek korai generációjához tartozó társadalmak olyan sajátosságokat őriztek meg, amelyek megkülönböztetik őket a felvilágosodás korának nyelvi-kulturális alapon tudatosodó nemzeteitől. A korai időszakban az Ószövetség szolgált modell és példa gyanánt az egyes nemzeti társadalmaknak saját történelmük értelmezéséhez. Az összekovácsolódás szempontjából a csapások, a nemzetként elviselt szenvedések sokkal nagyobb kohéziót adtak, mint a sikerek. A magyar társadalom rendkívüli megpróbáltatásai a török harcok idején eszerint különlegesen erős impulzust adhattak a nemzeti összetartozás átéléséhez. A bűn és büntetés kategóriáiban elhelyezhetőek voltak az egykorú társadalomtörténet tapasztalatai, a hazai bűnök és a török, valamint a német császár által okozott szenvedések, de a prédikációk szerint igazán jelentősége annak van, hogy a magyarság a többitől megkülönböztetett „választott nép”, amelyet a történelemi

élmény bizonyít. Kandidátusi dolgozatom ebben a témakörben íródott. Jelenlegi munkám – bár egyetlen mondatával sem azonos kandidátusi disszertációmmal – mégis mint a pásztorboton a faragott jelek, kiegészítik és feltételezik egymást. A Molnár Erik-vita kijelölt két forráscsoportjának egyike volt megjelent könyvem témája, a papság, a jelenleginek pedig a katoná- és katonaparaszti réteg.

Módszertani megközelítésekben nagy átalakulás következett be, főként azért, mert a rendszerváltás következtében a nemzeti szimbolikát használó mozgalmak újra ráirányították a kérdéskörre a figyelmet, s mindez egybeesett az 1990-es évek világviszonylatban is a témakör felé forduló történeti és társtudományi érdeklődésével.

Szemponktunkból a kommunikáció- és hatáselmélet, a kulturális antropológia, a szemiotika eredményeit kellett figyelembe venni, hasznosítani. Köszönettel tartozom Bene Sándornak, aki a modern, társtudományok részéről induló módszertani eredményeire, és Kiss Rékának, aki az elmúlt évek antropológia kutatásának érdeklődésemhez hasonló rítus- és szimbólumvizsgálataira hívta fel a figyelmemet.

Építhettem azoknak a magyarországi és külföldi csoportoknak a kutatási eredményeire, melyekkel kapcsolatot tartva tevékeny munkatárs voltam: ilyen a Magyar Nemzeti Múzeum művelődéstörténeti kutatócsoportja, az MTA REBAKUCS szervezete, a Debreceni Egyetem retorikatörténettel és nemzettudattal foglalkozó Régi Magyar Irodalmi Tanszéke, a müncheni Südost-Institut, ahol ösztöndíjas voltam, és a Lipcsei Egyetem GWZO intézete, ahol oktattam is.

Az 1980-as évektől Ernst Gellner, Benedickt Enderson és Eric Hobsbawm kutatásai nyomán a történettudomány átalakította azt az elképzelést, hogy a nemzeti tudat kialakulása csak később követi az ennek lehetőségeket nyújtó gazdasági és társadalmi folyamatokat. Ahol, mint Kelet-Európában, ezek a folyamatok nyilvánvalóan a kultúra és a vallás területén

indultak meg, ezt érthetetlennek vagy deformációnak minősítették. Bár a javarészt szintén baloldali elméletek a kifejlett tudatot szintén viszonylag kései időpontra, a 19. századra teszik és végkifejletében a nemzetek kialakulását egyfajta manipulációs hatásnak értékelik. (Ma éppen ezen állítások körül bontakozott ki heves vita Dieter Langewiesche cikke nyomán: *Was heißt, Erfindung der Nation?*)

Néhányan mindazonáltal a marxizmus alap-felépítmény viszonyának mechanikus ábrázolásával szemben a nemzeti kultúraépítés szimbólumalkotás- folyamatait hangsúlyozzák, a nemzeti hagyományok „kitalálását”. Ezen azt értik, hogy a 19. században a hagyományok konstruktőrei az addig meglévő szakrális rítusok, intézmények, fogalmak, társadalmi elvárások újraértelmezésével erősítik meg a nemzetkohézió modernkori erejét.

Itt tehát nem egy gazdasági fejlődés mennyiségi változására épül rá egy minőségi tudati átalakulás, mely forradalmian új „formációt” eredményez, hanem meglévő elemekből áll fel az előadás színpada, csak a világítás lesz más. Ez a módszertani, szemléletbeli újítás bárhogy is értékeli egy keresztény kutató annak ideológiáját, nagyon sokat segített Kelet-Közép-Európa kora újkori eszmetörténeti feltárásaihoz annyiban, hogy az addig hamisnak, deformáltak mutatkozó elméleteket az atlanti területektől eltérő kulturális nemzettudati elemek, sztereotípiák, ezek intellektuális, emocionális összetartó erejének vizsgálatát egyfajta doktriner szemlélettel szemben kiterjeszhetőnek tartotta egy korábbi időszakra, a kora újkor területére, és ennek kontinuitását hangsúlyozta.

A történeti érdeklődéssel egy időben az antropológia kultúravizsgáló folyamatai is eltolódtak súlypontjukkal a jelentéstulajdonító folyamatok értelmezése felé. Miközben a nyugati közvélemény egyre inkább egy „nemzet utáni” állapotban tudta magát, új, felszabadult érdeklődéssel fordult a nemzeti jelképek, jellegzetes viselkedésminták, sztereotípiák története felé (Colls-Dodd, Nora, Samuel). Az elmúlt évek világviszonylatban is kutatott eszmetörténeti tematikája volt a „nemzeti tér emlékezet” és annak kapcsolódása a

nemzeti szimbólumrendszerhez. Ez a szimbolika úgynevezett nemzeti mítoszokká léphetett elő bizonyos elemek együttállásából. Az emlékezéskultúra kutatása a kollektív emlékezet szociológiai vizsgálataiból indult. Az emlékezésért – ezek szerint – a jelenkor politikai rendszerében harc folyik. EGYMÁS MELLETT FUTÓ PLURÁLIS FOLYAMAT A POLITIKA HISTORIZÁLÁSA, TÖRTÉNETI PANELELEMekkel való beépítése és a történelem visszafelé történő átpolitizálása. Így beszélhetünk politikai mítoszokról és mítoszpolitikáról. A múlt átértékelése mindig jövőorientált. Ha uralmat vagy hatalmi viszonyokat kívánnak legitimizálni, illetve megingatni, fontos kérdése az, hogy milyen történelmi szimbólumrendszert, milyen értelmezési modelleket tudnak mozgósítani és mire kívánják felhasználni. Módszertanilag hasonló volt a politikaelmélet, a gondolkodás nagy vállalkozása Németországban: a Werner Conze és Reinhart Koselleck irányításával készült mű fogalomtörténeti szótárként ismerteti a német nyelvterület politikai fogalmainak történetét (*Geschichtliche Grundbegriffe*). A szerzők a fogalmakat olyan konstrukcióknak tekintették, amelyek nemcsak leírják, de formálják is a társadalom struktúráit, változásait befolyásolják. Az iskolát a nyelvészeti vizsgálat és a társadalomtörténeti érdeklődés jellemezte. A fogalmak kontextusban való elemzését használatuk és jelentésük vizsgálatával kötötték össze. Míg a németek Gadamer hermeneutikai szempontjait követik, az angolok a Skinner–Pocok-i iskola eredményeit. Erre azonban inkább a politikafilozófia, a szociológia, a kommunikációelmélet és az irodalomelmélet hivatkozik.

Nagy lendületet adott a kutatásnak Magyarországon a Hofer Tamás által szorgalmazott, a néprajztudományhoz kötődő *Magyarok Kelet és Nyugat közt* című kiállítás, mely a nemzettudat változó jelképeire fókuszált vizsgálódásában egy interdiszciplináris kutatógárda eredményeit mozgósította. Mindehhez hozzájárult a vallási csoportok kulturális hátterét vizsgáló kora újkori interdiszciplináris tudományágak főként német nyelvterületen az 1970-es évektől kifejlődő *Konfessionalisierung* kutatási szisztémája. Az utóbbi időben pedig

témám szempontjából Völker Leppin a reformációs időszak apokaliptikájának csoporttudat-formáló hatásáról megjelent (1999) kötete segítette munkámat. Továbbá erősítette azt a meggyőződésemet, mely nem a Molnár Erik-vita módszertanához, hanem az azt megelőző eszmetörténész nemzedékek vizsgálati módszeréhez való visszatérésre serkentett (Benda Kálmán, Deér József, Kerényi Károly, Kathona Géza).

Olyan fogalmi hálót szerettem volna kialakítani, melynek lényege az, hogy mely fogalmak feleltethetők meg a jelenkoriaknak. Az egyes csoportok testülettudati elemeit szembesítettem a vizsgált korszakban az egyes események hatásával és konfesszionális váltoásaival, valamint ezeknek a tudati elemeknek a továbbélését vizsgáltam egy-egy eseten, a jelenkorig bezárólag. Feladatomnak ezért tekintetem főként annak a prédikátorréteg eszméinek vizsgálatát, amely az ország kulturális egységtudatát hangsúlyozta, emellett a határterület katona, nemes és parasztnépességénél kívántam szűrőpróbaszerű szondázást megejteni. Itt a Nádasdy-család levéltárának Tamás nádor iratanyagára támaszkodhattam.

A vizsgált rétegek a következők:

1. Főúri udvar felső vezetése:

- a) Nádasdy Tamás nádor és fő familiárisa, Csányi Ákos a kanizsai tisztartó, a nádori hadtest fő ellenőrének, a déli, török által veszélyeztetett birtoktest prefektusának levelezése.
- b) Kerecsényi László báró, az alsórészek főkapitányának, szigetvári, majd gyulai kapitánynak, a nádor egyik fő pártfogoltjának tudati megnyilvánulásai.

2. A nádori hadtest katona-familiáris katonaságának tudata.

3. A dél-dunántúli hajdúréteg tudatállapota.

4. A délvidék parasztságának tudatállapota, a végvárok katonanépségéhez, a magyar közigazgatáshoz és a törökhöz való viszonya.

5. Mindezen rétegek eszmei-konfesszionális befolyásolásának fő exponenseiként pedig azt a papi réteget kutattam, amely ezekben az években még mindig a két legjelentősebb szerzetesrendből, a ferencesből és a pálosból, valamint a világi papság plébániai hálózatát átszövő reformáció prédikátoraiból került ki.

A 16. SZÁZADI MAGYAR HATÁRVIDÉK MOZGÁSTÖRVÉNYEI

3. A határvidék társadalma

„Ez volt az erődítmény legalacsonyabb szakasza, a hágó legmélyebb pontján épült. Itt nyílt a kőfalban az a kapu, melyen át a két állam lakói közlekedtek egykor. A hatalmas vasalt kapuszárnyak nem tárultak ki emberemlékezet óta,” és jött, jött, jött a titokzatos had az északi birodalom felől, akárcsak álmainkban, de még sokkal szebben. Gyorsan múlt az idő, már a nap is felbukkant a vöröslő látóhatár szélén, az idegenek pedig egyre közeledtek, lassan, egyenletesen. Pillájuk sem rezdült, úgy meredtek mind a szokatlan látványra. Valaki azt mondta, gyalogosan jönnek, meg lóháton, hogy libasorban nyomulnak előre, zászló is van náluk. Így mondta az egyik katona, s már is ugyanazt vélte látni a többi is, a sort, a zászló selymét... – holott valójában csak egy lassan mozgó fekete vonalat láttak.

A tatárok...”

(Buzatti: Tatárpusztá)

A tér

„A vallásos ember számára a tér *nem homogén*. Törések és szakadók találhatóak benne; olyan részeket tartalmaz, amelyek minőségileg különböznek a többitől. A térnek ezt az inhomogenitását a vallásos ember úgy éli meg, mint a szent, vagyis az egyedül valóságos, valóságosan létező tér és minden egyéb közötti ellentétet, ami azt mint formátlan tágasság veszi körül. Ama vallásos tapasztalás, hogy a tér nem homogén, olyan ősélmény, amelyet egyfajta «világalapítással» azonosíthatunk. Nem elméleti okoskodásról van itt szó, hanem olyan elsődleges vallásos élményről, amely megelőz minden, a világra vonatkozó reflexiót,

mert ez teremti meg azt a »szilárd pontot«, középtengelyt, amelyből minden jövőbeli tájékozódás kiindul. Mivel a szent hierophánia révén ad jelt magáról, nemcsak a térhomogenitásban következik be törés, hanem ezen túlmenően egy abszolút valóság is megnyilatkozik, amely ellentétben áll a körülötte lévő végtelen tágasság nem-valóságával. A szent megnyilatkozásával alapozódik meg ontológiailag a világ... A vallásos ember mindig arra törekedett, hogy a «világ középpontjában» telepedjék meg. A világot meg kell alapítani, hogy élhessünk benne.”¹

Bizonyára sokan ismerik a Buzatti-regényt, az erődöt, ahol a kemény drillben tartott katonaság várja a végtelen időben egész életen keresztül, mikor következnek el a tatár támadás a kultúra ellen, a titokzatos hatalmas ellenség mindent elsöprő áttörése. Mikor jön el a próba ideje, amikor hősi halált halhatnak, és ez visszamenőleg is értelmet ad életüknek. A 16. század Tatárpusztája a magyar védelmi vonal volt, egy ambivalens és változó határ.²

A Buzatti-idézet is a Góg – Magóg legenda kaukázusi kapuját idézi, melyet Nagy Sándor állított fel, és záratta el vele a civilizációt elpusztítani vágyó északi nomád népeket, akik azonban hamarosan be fogják törni a kaput és elhozzák az utolsó ítéletet, az apokalipszist. Ezt a népet először hunoknak képzelték, majd a középkor a fal mögött a tatárok országát gondolta, melynek vezetője a Szent Grált is birtokló János pap. A 15. századtól az oszmánok lesznek a végítélet népe.

A 15 – 16. század magyarjai is ezt látják, csak számukra megfordul a tér. Ők délről várják már a pusztulást. A pálos Gyöngyösi Gergely, a ferencesek és korszakunkban Szegedi

¹ *Eliade Mircea: A szent és a profán.* Bp. 1987.

² A magyar nép szláv—germán—török nyelvhatáron máig finnugor nyelvet beszél, görögkeleti-mohamedán vallási határon megőrizte nyugati keresztény identitását. Eddig a területig terjedt a gótika és a reformáció. Tárgyi kultúrájának európai érdekességét azonban éppen a keleti és nyugati hatás ötvöződése adja, amely külön egyéni jelentést kölcsönöz neki. Annak ellenére, hogy az ország lakosságában elevenen élt a magyarság keleti származástudata, mindenkor egyértelműen a nyugati kultúra részesének vallotta magát. Fizikális, megsemmisítő támadásra a magyarság kezdetektől fogva keletről, dél-keletről számíthatott, a pogány török népek részéről. Innen ered a "Kereszténység védőbástyája" kifejezés, melyet az idők során a magyarság önmagára, Európa pedig a magyarságra alkalmazhatott. (Ae. S. Piccolomini megfogalmazása a 15. századból.) A 15—18. századi határvilág kultúrájára látsd: *Hungaria Regia, Fastes et Défis.* Kiállítási katalógus: Brüsszel 1999, kiállítási biztos Őze Sándor, Duerloo, Luc

Kis István, Melius Juhász Péter ezt hirdetik prédikációikban. Várják Góg – Magóg népének végső támadását³.

A tér központja a kapu, a képzeletbeli vonal, mely a külsőket és a belsőket elválasztja, a kereszténység és a művelt világ védőfala, a szent tér középpontja pedig az erőd, a végvárak vonala, körötte pedig a pusztta, a határsáv kerül el.

A határ fokozatosan nyomult északra. A 15. század déli Al-Duna–Száva körzete éri el 1543-ra a Dunakanyart és jut ki a bányavárosokhoz és Bécshez. Minek nevezhetjük a területet? Leginkább Magyarországnak, mert mindkét szomszédos nagyhatalom így nevezte, és a lakosság öndefiníciója is ez volt. Törvényei tovább éltek még azon a részen is, melyet a török tartott megszállva, és el kellett menekülnie az ott levő magyar közigazgatási intézményeknek. Salamon Ferenc óta tudjuk, mára többoldalról kidolgozottá vált a kondomínium rendszerének ismerete, mely többfajta jogrendszer együttélését említi, az etnikailag magyar lakosságra pedig továbbra is a magyar jog vonatkozott.⁴

Török birodalom részének is tekinthetjük a terület, mivel ő volt a hódító. A birodalom frontvonalai közül a legjelentősebb katonai létszámot ezen a határszakaszon állomásoztatta, mintegy negyvenezer főt. A boszniai háttérhaderővel és az al-dunai felvonulási raktárbázisok katonaságával együtt a birodalom szárazföldi haderejének 2/3-a tartózkodott itt. A határszakasz lakossága balkáni és török elemekkel töltődött fel, de sohasem tudott egy jellegzetes török provinciális kultúrát kialakítani, éppen fronthelyzete miatt.

Része volt a terület a Habsburg Birodalomnak. A Német-római Császárság elővárvidékévé alakították Rudolf császár időszakára. Bárhogyan is tiltakozik a magyar nemesség, országának sarkalatos szuverenitását jelentő pontjairól kellett lemondania:

³ *Óze S.*: Büneiért bünteti Isten a magyar népet. *Óze Sándor*: „Büneiért bünteti Isten a Magyar népet”. Egy bibliai párhuzam vizsgálata a 16. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján. (Bibliotheca Humanitatis Historica a Museo Nationali Hungarico Diegesta.) A Magyar Nemzeti Múzeum Művelődéstörténeti Kiadványa 2. Bp. 1991. 111—124. *Tarnai Andor*: A magyar nyelvet írni kezdik. Bp. 1984. 103—225.

⁴ A jelenséget Salamon nyomán Szakály Ferenc életműve tárta fel. *Salamon Ferenc*: Magyarország a török hódítás korában. Pest 1864. *Szakály Ferenc*: Intézmények a török hódoltságban. Bp. 1997. *Hegyi Klára*: A török berendezkedés Magyarországon. Bp. 1995.

pénzügyi felügyelet, hadi irányítás, külügyi kapcsolattartás. Akárhogyan is, de a bizonyos várkerületeket, főkapitányságok területvédelmét finanszírozó Habsburg országok valamiféle beleszólást, irányítást is követeltek a területen: gazdasági kedvezmények, tiszti kinevezések stb. Tudatilag is kötődnek ide az örökös tartományok nemesei.

Lehetett e fölött szemet hunyni, lehetett háborúzni ellene, mint a magyar nemesség tette. Ugyanakkor többszöri kompromisszum során az udvarnak is be kellett látnia és figyelembe kellett vennie a magyar érdekeket is, különben a térség destabilizálódásával számolhattak, melyen az örökös tartományok többet veszhetnek, mint nyerhetnek.

Érdekes módon sem a Habsburgok, sem örökös tartományaik, sem a magyar társadalom nem kívánt a Német-római Császárság része lenni, cseh mintára. A magyarok az országegyesítésről való végleges lemondást látták a lehetőségben, a Habsburgoknak pedig címként volt fontos mindez, biztosíték a császárválasztáshoz. Mindenképpen egy status quón alapuló ide-oda mozgásnak lehattunk szemtanúi a katonai övezet mentén.

A harmadik országrész, mely a térséghez kötődött, a keleti magyar királyság országrészből kialakult Erdély volt, mely a két nagyhatalom között gyakran még lengyel befolyás alá is kerülván, a nagy szláv-tatár keleti térségek kultúráját is hatását is közvetítette Perzsia felől az itt megjelenő török-balkáni, olasz és német hatás mellett.

A vár mint a határvidék szervezőereje, centruma

„Amerre csak ellát az ember, felettébb szép sík és termékeny táj. Egyetlen ország sem hasonlítható Magyarországhoz, de amióta Lajos király meghalt, annyira sivárrá, elvadultá vált, hogy a rablók, martalócok és hajdúk a fűben, a bokrok tövében és a nádasokban el tudnak rejtőzködni. Ez az oka, hogy az országút mindkét oldalán kivágták a növényzetet. Mindenfelé romos, üszkös falakat látunk, méghozzá nagy számban, egyeseknek még a helye

is alig kivehető – írja Hans Derschwam 1555 augusztusában. 29 évvel a mohácsi csata után keresztülhaladva a csata színhelyén és környékén, leírva a magyar határvidéket a török várvidék felől.⁵

Ha a leírtakat elemezni kívánjuk, azt tapasztaljuk, hogy a vár és környezete az, ami eltartja a kártékony-védőerőt, a katonaságot. A háború, a határ, amely pusztítja természetes környezetet, de létének alapját is ez képezi, mert a természeti erőforrások adják a ragadozók és rejtőzködők területét és a védőknek a menekülés lehetőségét. Az állandó mozgás a hírszerzés feltétele, az ellenfél területén a pusztítás, a sajátján a várak fenntartása és építése. A hagyományos paraszti gazdaságot, a földművelést háttérbe szorító rend ez. Az állatkereskedelem és a zsákmány jelentős részét adja a határvidéki népesség önfenntartásának. Önálló, vármegyéken túlnyúló közigazgatási és adóztatási körzetet igyekszik kialakítani. A határvidéki társadalomnak létezik egy saját etikai kódexe.⁶ (Pl. a fogolycsere, a foglyok kínzása felülbírálja a keresztény morált.) Miként a megölt katona is utoljára ellenfelének arcát látja, ugyanígy a határkörzeten belüli népességet ismerik-becsülik legjobban a szembenállók, a kívülről jövőt megvetik.

Mintegy a határok „felett” létezik egy katonai arisztokrácia és a határok „alatt” az etnikumok kevert kultúrája. A határ összeköt és elválaszt. Ennek az irracionális rendszernek a fenntartása a legfontosabb cél, üdvösségadó kötelesség, rend. Nincs folyamatos élete a térségnek, ennek a vegetációnak a szakaszos akciók, a portyák és az ellenük való védekezés adnak jelentést. Az időben ezek az események értelmezhetőek. A térség általános ideje az apokaliptikus időszék. Állandósul a háború, ez adja a lét értelmét az ottlakóknak, a támadás és védekezés. Önmagát gerjeszti és élteti a rendszer.

A határnak is van elmosódó határa. A határ valójában egy intervallum, a végtelenségig osztható és kiterjeszhető terület. Az 1000 km hosszú 50–100 km széles határnak is volt

⁵ *Derschwam, Hans*: Erdély, Besztercebánya, törökországi útinapló. Közreadja : Tardy Lajos, Bp. 1984. 492.

⁶ Takáts Sándor munkássága ennek felrajzolásán alapult. Rajzok a török világból. I-III. A felhasznált tanulmányokat lásd a kötet végi irodalomjegyzékben. Bp. 1915-1917.

határa. Színekkel lehetne ábrázolni, erősödő és fakuló árnyalatokkal. Messze mögötte és előtte is kapcsolódó szolgáló társadalma volt, melyet fenntart és az fenntartja. A rendszer jegyeit halványodóan hordozza, centrumából kifelé halad.

Nem megkérdőjelezni kívánjuk tehát azt, hogy a Királyi Magyarország és az Erdélyi Fejedelemség területén egyfajta hagyományos nemesi közigazgatás működött. Továbbá azt sem, hogy létezett török hódoltság, ahol mind a török közigazgatási szemlélet, mind a magyar intézmények hatása érvényesült. Egyszerűen arra akarjuk rádöbenteni az olvasót, hogy itt a határ befolyásolta az emberek életét, olyan magasabb törvény volt ez, mely fölülbíralt időnként minden jogrendet.

A képzeletbeli demarkációs vonaltól minél távolabb haladunk, annál inkább csökkent a hatóereje és annál kevésbé színezte vörösre hatása az ott lévő népesség megszokott jogrendjét, kultúráját és ökonómiáját. Itt nem azt kívánjuk állítani, hogy a két nagyhatalom katonai közigazgatási területe alakult ki a 16. század közepére Magyarországon, bár mint írjuk, ennek jellemzői is felfedezhetőek mindhárom országrészben.

A Dernschwam által leírt tér: a vadonná változott „tatárpuszta” szakrális rendezőpontja vagy inkább -pontjai az erődök lettek, amelyek egy határvonallá rendeződtek.

A határterület időszemlélete, az apokaliptikus idő

„Az övé volt már mindez, s fájt a szíve megválni tőlük. Voltaképpen nem tudta, hogy nehezebbre esett volna a távozás, s azt sem sejtette, hogy az Erődben töltött élet szédítő gyorsasággal falja a napok monoton egymásutánját. Mert épp olyan volt a tegnap, mint a tegnapelőtt, nem tudta megkülönböztetni őket s a három meg a húsz nappal ezelőtt történt dolgok egyaránt távolinak tetszettek: Így gördült, futott tova észrevétlenül az idő.”

(Buzatti: A tatárpuszta.)

A határkörzetben élő katonaközösségnek befelé megélt ideje van. A portyákat, ostromokat, a megpróbáltatásokat, a veszedelmet másként éli át, más az időszemlélete. Minden egyes ilyen esemény csak erősíti a tudást, amelyet a nagyapjuktól is hallhattak az apokalipszis népéről. A 15–16. században Európa más tájain is várják Góg és Magóg népét, de ott egyfajta vasárnapi beszédtema a szokványos hétköznapok után, érdekes változatosságot nyújtó, horrorigényt kielégítő pótlék. A határterület népességénél mindez rendszeresen visszaigazolódik a háború borzalmaival.

Itt a közösség együtt él a halállal, abban a várakozásban, mely kapcsolódik egy apokaliptikus idősíkhöz. Bűnben és nagy megtisztulásokban, szenvedések, megaláztatások között élnek. Más a test és a halál szerepe. A halott katona fejét fentöbe teszik, nyúzott koponyájából gúlát raknak.

„Sok vad madár gyomra gyakran koporsója vitézül holt testeknek” – idézi Balassi és Zrínyi is majd a katonahalált jellemző sorokat.

Mindent elvesztett a határterület népessége. Még saját teste sem az övé, sírhelye sem biztos. A lakott helység, a szülőföld ismert tája a mozgó határterülettel gyakran vándorol. Idegen nyelvű és más vallású népek telepednek melléjük, a középkori településrend, ahol a környék falvait ismerik generációkon keresztül, felbomlik. A határ másik oldalán velük keveredve megjelenik az idegen nép, hitük szerint Góg népe és az idegen vallás az Antikrisztusé. Az iszlám. Más egyebekben ez a népesség a megszólalásig hasonlít rájuk, keresztényekre.

Mi marad akkor számára? A híre. De ez sem teljesen az övé. Hanem a közösségé. A hős bizonyos archetipikus helyzetekben általános tulajdonságokkal él a vitézi énekekben. Időben összekeverhetők. (Eliade idézi, hogy a Balkán ilyen típusú hagyományaiban több száz

évet is képes csúsztatni a hagyományozó közösség. Deli Marko és Hunyadi János együtt harcolnak.) Ezért válik számukra fontossá a reformáció vezérzsoltára.

Megáll az isten igéje
És nem állhat senki ellene
Az nagy isten vagyon mivelünk,
És szent lelke lakozik bennünk.
Ha testünk nekünk elvész,
Ha marhánk elvész,
Hírünk, nevünk,
Feleségünk, gyermekünk
Az mennyország megmarad nekünk.⁷

Egyes elemek felhasználhatók más énekek szerkesztésénél. Alább még tárgyaljuk a kenyérmezei viadal és annak gyulai és kanizsai felhasználhatóságát. A portyák, hadjáratok egyedi eseményei ezen az általános apokaliptikus idősíkon függnék, ezt táplálják koronként.

A történeteket elbeszélő énekek – mint Bonfinitól tudjuk – már a csatateri, a feszültséget oldó kötelező mulatozáson és lerészegedéskor megszületnek.⁸ Legtöbbször más énekek szerkezeti és szövegmotívumkincsét is felhasználják az újhoz, mivel nem az esemény pontos történeti leírása a lényeg, hanem az archetipikus szerepek és helyzetek behelyettesítése és újrajátszása a jelenkori eseménynek megfelelően. Sokszor még a lakoma közbeni tánc is ezt a formát határozza meg. (Mindenki érti, amikor Nádasdy Ferenc Pápa bevétele után a győzelmi lakomán három török hullával táncol, mint kenyérmező után Kinizsi tette, a mitikus erőt szimbolizálva és a katonaközösséggel való szolidaritást. Még hozzáfűzhetjük, filológiai

⁷ A 46. zsoltár, ismeretlen 16. századi szerző fordította le Luther közismert művét. Huszár Gál 1560. évi énekeskönyvében jelent meg először. Balassi Bálint és a 16. század költői. Szerkesztette, válogatta, a szöveggondozást ellátta és a jegyzeteket írta Varjas Béla. Bp. 1979. I. 116. Régi Magyar Költők Tára. Szerk. Szilády Áron-Dézszy Lajos. Bp. 1877-1930. XVI. század. A továbbiakban RMKT VI.

⁸ Bővebben kifejtve később. Lásd a Kercsényi László Gyulán című fejezetet.

lányszem az, hogy apja várában, Kanizsán tudunk a nádori hadtestnél a kenyérmezei csata hagyományának továbbéléséről.)

A vitézi énekek kimenetelüktől függően két csoportba oszthatóak. A győztesek a viadalok, a vesztesek a vész címszó alatt maradtak fenn. Az utóbbiak járultak hozzá a magyar hagyományban az apokaliptikus időszemlélet fenntartásához. (Beriszló Péter veszedelme, a mohácsi vész, a szegedi veszedelem, a szigeti veszedelem.)

Az utolsó generáció kezéből peregnek a percek. Kicsit részesei ők az utolsó időnek, az eternitásnak, várják lovon ülve a napfelkeltét. Individuális, személyre szabott mindennapi apokaliptika erősíti meg a határterületen a hallottakat, és nem hagyja elévülni a várakozást. Az apokaliptika egyrészt olyan felkelések ideológiája lehet, amelyben az utolsó generáció szent népe lázad és próbálja előrehozni a végítéletet, mint ezt 1456-ban vagy 1514-ben kimutatták, vagy 1570-ben a Karácsony György-féle felkeléskor bekövetkezett. Másrészt azonban inkább egy renyhe nyugalmat ad. Darvadozás ez az átvirrasztott (mulatott) éjszaka után, amely el kell hogy hozza a hajnalt, mert itt vannak a jegyei. Miként a darvak köröznek az éj előtt a tó fölött, több ezer is, majd hirtelen leszállnak és csend lesz.

A határterület népe számára elveszett a paraszti lét kalendáriumi ismétlődése, a szentkultusszal összeegyeztetett, helyi éghajlati és földrajzi hagyományokhoz igazodó ünneprend, amely védelmet adott újrateemtő szerepjátékaival a halál ellen. Ezért látták szükségét egy kiszámíthatatlan halállal, sorssal szembeni új teológiának, liturgiának.

A határ demokratikus testi tudata

A határvidék legfontosabb jellemzője és attribútuma, a katonaélet jutalma a „véletlen halál”. A halál pedig nagy demokrata. Egyenlő módon bánik a tiszttel és a közkatonával, nemessel és közrendűvel, lovassal és hajdúval.

Fogságot visel életében a korszak vezető katonagárdája, mint például Bebek György vagy Mágochy Gáspár. Török Bálint és a nádor sógora, Mailád István, Kerecsényi László ott is hálnak meg. Régi sebébe hal bele Horváth Márk. Csatában marad ott Nádasdy Tamás öccse, de így hal meg Losonczi István Temesvárnál, Némethi Ferenc Tokajnál, Zrínyi Miklós Szigetvárnál. Főnemesi családok pusztulhatnak ki a háborúban. A katonahalál hirtelen jön. A szigorú hierarchiához igazodó katonaélet mélyén tiszt és beosztott számára életformájában ez időben elég hasonló. A tiszt ugyanúgy végigfagyoskodta egy téli portya alkalmával a deréklesben akár a több napi várakozást is, csendben, fény nélkül, mint katonái. Aludt lova hátán, vagy vándorolt több napig a mocsárban, mint a Kanizsaiak a szúnyogok között.⁹ Lehetőség volt ugyanakkor a társadalmi felemelkedésre, a mobilizációra.¹⁰

A katonaközösség védte egymást. Nem antifeudális határokat átlépő lelki egységről volt itt szó, hanem az egymásra utaltak összetartásáról. Lehetett ellentét – akár lázadásig menő is – a kapitány és katonái között (vezető és beosztott, gyalogos és lovas között, fegyvernemi vagy alakulatok között), mindez ma is jellemző, de a legfontosabb számukra a befelé ható összetartás, az egység volt. (Várostromnál, például ahol legtöbbször családjuk is a török prédájává válhatott, ez volt az elsődleges.)

Nem adják ki a töröknek Babocsán a követelt hajdúkat a vár feladásakor 1554-ben. A szalonnás szekerekbe rejtik őket. Veszélyeztetve saját életüket. Bajba keveredett társaikért képesek a hamis esküre is.¹¹ Tőke Ferenc Sziget 1556-os históriájában¹² Horváth Márkról írja :

Jó Szigetet bírja vala,

⁹ Zichy István, a nádori csapatok parancsnoka írja Nádasdy Tamásnak, hogy „nem lehet lest vetni a bogarak” miatt, idézi *Takáts Sándor*: Lesvetések. Takáts Sándor munkáiban éppen ennek a különálló katonavilágnak a törvényeit, szokásait, rítusait gyűjti össze, emeli ki és idézi irodalmi formában. Pl. Régi magyar bajviadalok, In: *Rajzok a török világból*. i. m. Bp. 1915—17.

¹⁰ A számtalan esetből álljon itt Takaró Mihály tihanyi kapitány esete, aki parasztszármazékként emelkedett fel és nemesítette meg családját is, vagy a főnemességig emelkedő egykori huszár, Zay Ferenc példája.

¹¹ 500 magyar levél. Csányi Ákos Levelei Nádasdy Tamáshoz 1549—1562. Közreadja Őze Sándor. Bp. 1995. Bevezető. A továbbiakban Csányi.

¹²Tőke Ferenc Sziget ostromáról szóló énekét Tinódi Cronica egy példányához kötött üres lapokra Lenaritch János másolta le 1579-1586 között. Új kiadás: RMKT, VI. Balassi Bálint és a 16. század költői. i. m. 674—696.

Isteni félelem vitézzel vala
Egyeségben minden népivel vala
Igaz hittel Istent kiáltják vala

Mindenestül ha ezren valának,
Szeretemben egyetemben valának,
Sok asszony nép, sok gyermekek valának,
Akadékok férfiaknak valának.

A törökök a várat kérik vala,
Igétet nagy gyakran tesznek vala
Horváth Markót igen kiáltják vala.
Nagy sok kincessel ötet unszolják vala.

A császárnak, basának is hitére,
A bégeknek, vajdáknak is hitére,
Vitéz Markót bocsátnák életre,
csak gyalog nép adattatnék fegyverre.

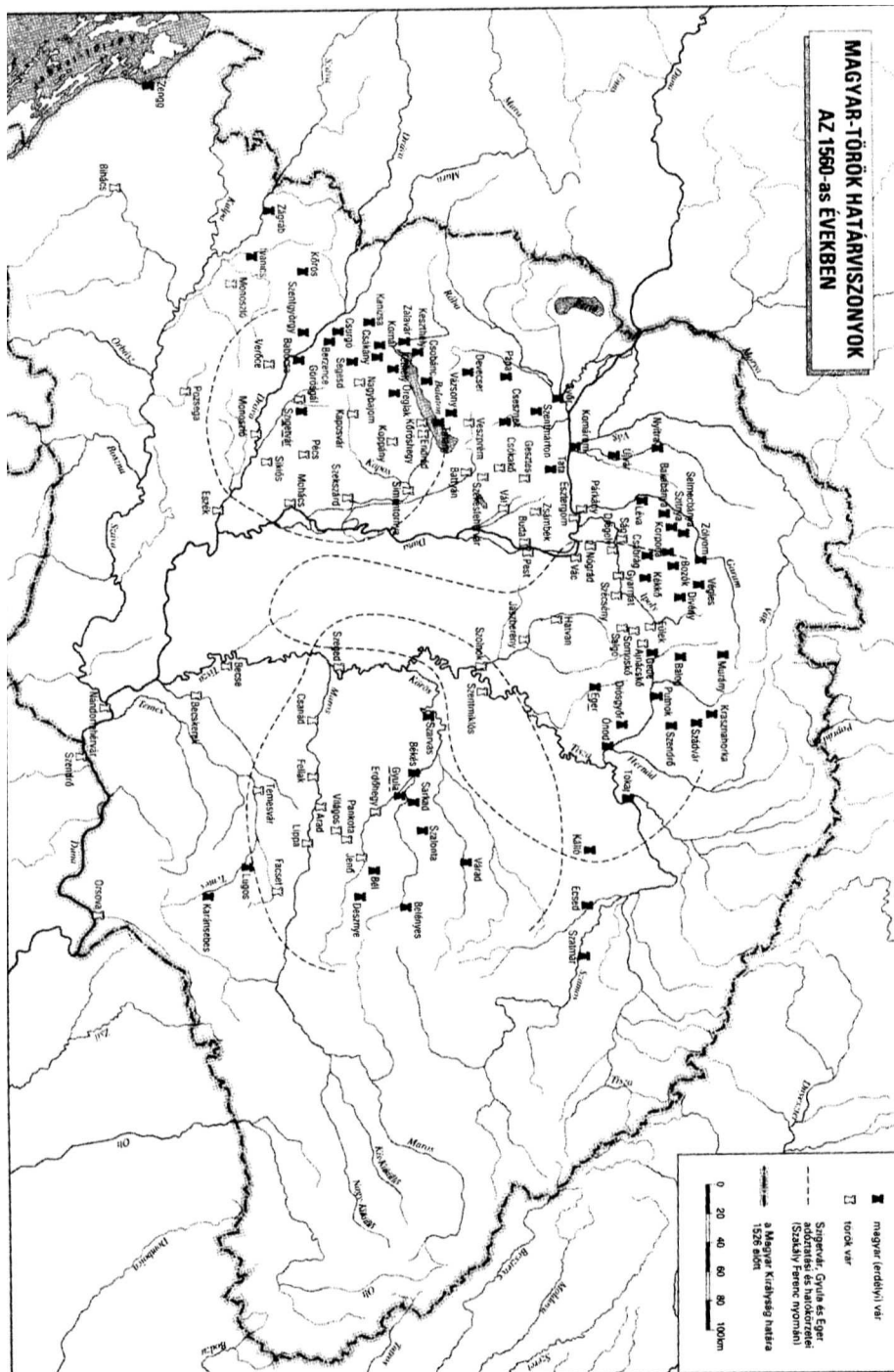
Császár is oszt néktek méltó tisztet,
Ki érdemli, ad jó vár tisztet
Ispánságot, vajdaságot, bégséget,
Mert szeret ily hévséget vitézséget.

A mindent ígérő, vesztegető török (a konkrét eset elemzéséről alább szólunk a Temesvár fejezetben.) itt is csak a gyalogság életét követeli, mint két évvel ezelőtt, talán azért, mert a parasztkatonaság nekik is szolgált, mint a babocsai esetben, és megfélemlítésként akarta a fejüket kitűzni. Kiadásukra azonban ez esetben sem került sor.

Fogságba esett társaik kiváltására szánnak összeget zsoldjukból. Megbíznak, életükkel garantálnak azokért a társukért, akit kiengedtek közülük a fogságból sarcát összekoldulni.¹³ Az adott szó a közösségi testületi tudat fontos része, a jó hírnév ajánlólevél. Ha valaki ez ellen vét, nem megy vissza társaihoz rabváltság után a börtönbe, bajtársi lopást követ el, vagy gyávának mutatkozik, nem fog találni sehol alkalmazást a végvidéken, mehet töröknek, ha az nézi valamibe. A közösség centripetális ereje nagyon erős. Ugyanazokat a cselekedeteket másként ítélik meg kifelé, mint a közösségben befelé.

¹³ *Takáts Sándor*: Török és magyar raboskodások. Rajzok a török világból I. 160—304. Bp. 1915—17, *Pálffy Géza*: Rabkereskedelem és rabtartás gyakorlata és szokásai XVI - XVII. századi török—magyar határ mentén (az oszmán magyar végvári szokásjog történetéhez). Fons 4 (1997) 5—78.

4. Hajdúk testületi tudata a 16. századi dél-dunántúli határvidéken

Kanizsa környéki hajdúk a 16. század közepén.

A Csányi Ákos – Nádasdy Tamás levelezés egyik legérdekesebb kérdése a paraszt-, hajdú-, végvárikatona-réteg viszonya egymáshoz. A probléma átfogó elemzéséhez jó lehetőséget nyújtanak adatai.¹⁴

Ha a hajdúk kapcsolatát vizsgáljuk a későbbi nemzettudat, mondjuk a 19. századi formáihoz, akkor ennek a katonatípusnak és a hozzá kapcsolódó magyarországi 16. századi megjelenésének formáinál a központi kérdés az, hogy vajon milyen mértékben létezett az ő testületi tudatuk és ez hogyan kapcsolódott a határterület más tudatformáihoz, katonai alakulatainak csoportjaihoz. Eric Hobsbawm ma már klasszikusnak mondható tanulmánya határozta meg e csoporttudat kutatási metódusát máig. Az ő nyomán a népi kultúra kutatásában a társadalom rebellis egyénét vagy csoportját vizsgálták. Egyfajta bandita nézőpontból, egy fennálló társadalmi rend kritikáját megfogalmazó egyén vagy irreguláris csoport szemszögéből vizsgálja a problémát. Nézetem szerint a konkrét időhatárhoz kötött 16. századi esettanulmányunk nem igazán elemezhető ezen a módot. Ennek oka az a különbség, hogy itt a korszak két legjelentősebb európai nagyhatalmának ütközési zónájában és tömeghadseregeinek százados állomásoztatási övezetében nem releváns az összehasonlítás néhány fős bandita csapatokkal.¹⁵

¹⁴ Csányi, i. m., 325, 356. Berekalja falu szomorú története érdekes módon az utolsó csepp a pohárban, Csányi jelentései már évekkel ezelőtt szólnak nagyobb hajdúrablásokról, de nádori intézkedés csak ez után az eset után történik.

¹⁵ Irodalmként lásd a hajdú kutatásra: *Fikret, Adanir*: Heidukentum und osmanische Herrschaft. in: *Südost-Forschungen* (a továbbiakban: SOF) 41(1982) 43—116. *Hobsbaum, Eric J*: Sozialrebellien, Archaische Socialbewegungen im 19. und 20. Jahrhundert, Gießen 1979. 13—50. *Matkowski, Aleksander*: Biographische

A népességnek a területeken gyakran a teljes harcképes férfilakossága volt mozgósítva, és szolgálataikra a reguláris hadsereg is igényt tartott. Fráter György csak az Alsó-Partium területén huszonötezer hajdúról beszél, akinek fegyvere, pajzsa és gyakran lova is van. Belőlük naszádot is lehet képezni, ahogy írja. Bocskay csak a partiumi hajdúkból tízezer katonát (családot) telepít le a 17. század elején. Az itt említett példák csak Kelet-Magyarországról valók. A nyugati terület még tartósabb háborús nyomás alá került, és az ittlévő lakosság militarizálódása talán még jelentősebb volt. A probléma más azáltal, hogy a két eltérő vallási kultúra és birodalom határterülete tartósan konzerválódik az egykori Magyar Királyság közepén.

Másik fontos kérdés a hajdúk csoporttudatának és a későbbi nemzettudat kapcsán a továbbhagyományozódás. A letelepítettek utódai a multiplikátorok az új nemzeti kultúra terjesztésében, ők azok, akik saját hagyományukat bekötik a nagyobb közösség vérkeringésébe. Mind szerb, mind román részről a határörkörzetek emberei azok, akik az új nemzeti kultúra kimunkálásában először lépnek fel a történeti tudat megkonstruálásával. Magyar részről gondoljunk itt csak a szalontai hajdú leszármazott Arany Jánosra, a szabad kun városból jövő Petőfire vagy az egykori nagy naszádos központ, Komárom fiára, Jókaira.

Milyen forrásokból ismerhető meg, megismerhető-e a nem elitek kultúrája, mentalitása, hiedelem- és hitrendszere stb.? Ez a következő esettanulmány szempontjából a kérdéskör legvitatottabb pontja, mondhatni Achilles-sarka.

Az egyszerűség kedvéért Robert Scribert idézem: Az a probléma, hogy „szinte kivétel nélkül hivatalnokok vagy más művelt elitekhez tartozó szerzők tollából származik, akik

Beiträge zur Geschichte des mazedonischen Haiduckenwesens von 1622 bis 1650. SOF 27 (1968) 324—346. Uő. Maßnahmen der osmanischen Regierung zur unterdrückung des Heiduckenwesens in Mazedonien in der 1. Hälfte des 17. Jahrhunderts. In SOF 26(1967) 46—71. Haiduckenaktionen in Mazedonien in der 1. Hälfte des 17. Jahrhunderts, In SOF21(1962) 394 —402. *Romanska, Cetana*: Die Haiduken in der bulgarischen Volksdichtung, Die Volkskultur der südosteuropaischen Völker (Südosteuropa-Jahrbuch 6.) München, 1962. 35—48.

semmiképpen sem reprezentálják a főként írástudatlan falusi lakosságból álló társadalmat. E kérdést nem kerülhetjük meg azzal az egyszerű feltételezéssel, hogy az elit tagjai és az elitez nem tartozók egyformán részt vettek a tágabb értelemben vett kultúrában, még abban az esetben sem, ha elhagyjuk az »elit« és »népi« kultúrát szembeállító kétpólusú modell szélsőségesebb formáit. ... Így az első vizsgálandó kérdés az, mi is a kapcsolat a különféle elit csoportok és az őket körülvevő tágabb kultúra között. ... minden írott forrás a történeti valóság megkonstruált közvetítésének egy formája.”¹⁶

Forrásunk felhasználhatósága válhat az érvelés folytán kérdésessé. Természetesen Csányi Ákos, mint a fentiekből kitűnik, többfajta identitáselemet is magának érezhet mint nemes, mint nádori megbízott, mint helyettese a terület és a vár birtokosának. Ugyanakkor hosszú szolgálati évekkel bíró katona. Aki érti ennek a zárt rendszernek külön nyelvét, gondolkodását, minden egyes elemét, mozgatóját.

A legágrólszakadtabb, időlegesen szolgáló hajdúkatona is része a rendszernek, van vele egy összetartozás-tudata, egy külön kultúrája. Ez egyben az életbenmaradás egyik feltétele, lehetősége is. A lakóhelyéről kimozdított hajdú is e felé a katonai, testületi minta felé orientálódik. Itt tömegekről van szó a határterületen, nem egyes, a társadalom peremére szorult falurosszairól, magányos hősökről, akik az egyre centralizálódó 16. századi államhatalommal szembekerülnek.

Ellenben a falu sem Brugel hagyományos játékokkal foglalkozó parasztlakodalmat vagy farsangot élő népi kultúrája, évszázadosan ismétlődő ünnepkörével, zavartalan mezőgazdasági munkájával, életvitelével. Itt a háború a fő karmester. Ő átrendezi az élet legalapvetőbb struktúráit is a tiszt, a huszár, a paraszt és a hajdú esetében is. A benne élőket ennek ismerete köti össze társadalmi különbségeik ellenére is a kívülállókval szemben. Bármilyen ambivalens is a viszony az egyes rétegek és csoportok között, ők élnek a

¹⁶ Az idézett helyre Földváryné Kiss Réka hívta fel a figyelmet.

határterületen. A kívülálló, nevezzük így „civilt”, legyen az társadalmi helyzetét illetően vagy életformájában hasonló, akkor is csak a belső tiszt vagy közkatonának tud valós információkat elmondani erről a zárt közösségről, melynek testületté formálódása ekkor folyik.

A végvárok 18–20 ezres elitkatonasága csúcsa ennek az életformának. Aki azután legalább időlegesen kapcsolatba kerül vele (vagy függésbe tőle), az a négymillió Magyarországi lakosságának legalább a negyede. Természetesen hosszú folyamat az, mire a Bocskai-kor „baromnál is alábbvaló” hajdúi eljutnak arra a kortársak számára is nehezen magyarázható jelenségre, hogy az „elit” retorikáját, frazeológiáját hangoztatva édes hazájukról beszéljenek és magukra is alkalmazzák a nemzet fogalmát.

Miután Szulejmán 1521-től felmorzsolta a Dráva–Száva–dunai kettős magyar végvári vonalat, amely az előző 150 évben védte a pogány ellen az országot, Budáig tolt a török éket. Az ék peremén magyar–horvát védelmi terület képződött, amely az ország közepén etnikailag horvát és magyar részekben haladt az Adriai-tengertől a létrejövő Erdélyi Fejedelemség határáig, ahol ugyanilyen határvárakkal folytatódtak, szintén magyar etnikumú területen.

Hadd mondjak néhány adatot arra vonatkozóan, hogy a mintegy ezer kilométer hosszú, néhol több száz kilométer mélységű végvári vonal milyen török erőt tartott fel. A magyar–horvát határvonalon 25–40 ezer főnyi, állandóan fegyverben álló török harcossal kellett számolni az 1570-es években. Ezek több mint fele mohamedán és görögkeleti szerbekből tevődött ki. A legnagyobb létszám a Dráva–Duna közötti magyarországi szakaszra esett, az összlétszám mintegy kétharmada.¹⁷

¹⁷ *Hegy Klára: A török berendezkedés Magyarországon. Bp. 1995. 81—117.*

A magyarországi vonal katonasága a 15-20 000 főből állt a 16. század utolsó harmadában. Ebből mintegy 7000 fő szolgált a délszláv, a többi a magyar körzetben. A vonal létszámának negyede német katona volt.¹⁸

1577-ben a a végvári vonal átszervezésére összehívott haditanács - bár a magyar rendek kezéből igyekezett teljesen kivenni ezt a katonaságot, és császári központosítás alá vonni - mégis egyetértett azzal, hogy ennek a katonaságnak magyarokból és horvátokból kell állnia, mert ők értenek a hírszerzésen alapuló harcmódonhoz, amely szükséges ehhez az állandóan izzó háborúhoz. Ennek lényege az ellenségzaklatás saját területén. A végvári katonaság ellenőrizte és adóztatta a hajdanvolt egész Magyarország szultán által megszállt részeit is. Idegen eredetű katonaság nyelvi és helyismereti okokból sem tudott volna itt boldogulni. Ugyanakkor a török is rendszerességgel szedett adót, mélyen a magyar vonalak mögött, portyái során.¹⁹

A várvonal felállítása, fenntartása a környező népesség számára életformaváltást jelentett. Az állandó harckészültség a vidék militarizálódásához vezetett. A vidék lakosságának félreguláris alakulatként való felhasználása láncreakció-szerű folyamatot indított el, amely kihatott a gazdaság átalakulására is. Felbomlik a középkori faluszerkezet, átalakul a parasztság szemlélete.²⁰

A népesség számos tagjánál vált legalábbis kiegészítő foglalkozássá a marhahajtás.²¹ A félreguláris parasztkatonaság az 1560-as évekre a Balaton környékén állandó harckészültségben élt. Mozgósíthatósága egyik előfeltétele a védelemnek. A mintegy 20 000

¹⁸ *Hóman Bálint—Szekfű Gyula: Magyar történet. i. m.101-167. A kérdéskör modern feldolgozását Pálffy Géza: A császárváros védelmében című munkája adja. i. m. passim*

¹⁹ A Salamon Ferenc óta ismert rendszert máig hatóan kimerítőleg tárgyalja: *Szakály Ferenc: Magyar adóztatás a török hódoltságban. Bp.1979.*

²⁰ A mintegy 20 éve folyó noszvaji és egri végvári katonasággal foglalkozó konferenciák megújították és nemzetközi szintre emelték az utóbbi évek e tárgykörben folytatott kutatását. A konferencia köteteiben sok témánkhöz köthető előadás található. Szerk. Petercsák Tivadar. *Studia Agriensia*

²¹ Az 1960—70-es évek kutatását összegzi a dunántúli régióra vonatkozóan gazdag adatbázissal és nagy szakirodalmi bibliográfiával *Szakály Ferenc: A Dél-Dunántúl külkereskedelmi útvonalai a 16. sz. derekán. In: Tanulmányok Somogy Megye Múltjából. Szerk. Kanyar József. Kaposvár, 1973. 17—112.*

magyarországi katona tehát csak a csúcsa egy militarizált népességnek. Mögötte százezres tömeggel számolhatunk.

A 17. század elejéig katonaparaszt területek jöttek létre, ezek lehetek királyi vagy erdélyi fejedelem telepítésűek, ún. hajdúszabadsággal, kollektív nemesi joggal felruházott területek, számuk mehetett több tízezerre, mint a Hajdúságé, de lehetek felszabadított jobbágyokból verbuválódott földesúri egységlevéllel ellátott katonaparasztok is, akik az általam vizsgált dunántúli többszáz km mélységű határvonal nagybirtokain 25%-ot is kitétek, és nem a legszegényebb réteget adták.

Bár a katonaság többnyire magyar etnikumú volt, a vezetés osztráknémet, akik kedvtelve küldték fiaikat a közeli Magyarországra, ahol gazdasági vállalkozásokban is részt vettek.

A katonaság nemcsak a zsoldból élt, hanem a határ menti kereskedelemből, a rabváltságból. Ellenőrzésének osztráknémet területekre való tolása németgyűlölővé, lázadásra hajlamossá tette az egész vonalat, rendi jellegű megmozdulások idején rendszerint ezért állt egységesen az erdélyi fejedelem oldalára az egész katonaság. Ráadásul az ország közepén élő katonanépeség protestánssá válik a 16. század közepére.

A Dél–Dunántúl törésvonalai peremére települtek a várak. A Dél–Somogyot átszelő három árok szinte kínálta a tagozott védelem lehetőségét, ezt egészítették ki a folyók lefolyástalan területei, a mocsarak. Az 1526–1560 közötti harmincöt év harca sokirányú tapogatózásai érlelték ki az új védelmi vonal koncepcióját, amely a Balatonra és a folyók mocsaraira építette a hosszú ideig áttörhetetlennek bizonyuló vonalat. Ebben kiemelkedő szerep jutott Nádasdy Tamásnak és délvidéki katonafamiliárisainak, Magyar Balázsnak, Senyei Ferencnek, Márton porkolábnak, Csányi Ákosnak.

A vonal a Nádasdy-birtokok és familiárisainak birtokai segítségével épült ki. Várak, természeti akadályok, utánpótlási vonal, bonyolult hírszerzési, tájékoztatási tevékenység volt

ehhez szükséges, a lovas, gyalogos, vízi harcmód egymást kiegészítő kombinációjával, a lakosság életmódjának átalakulásával, tudati átformálódásával.

Főként a dél–dunántúli nádori birtokok és Csányi Ákos napi, heti jelentései alapján tudtam a katonaság különböző rétegeiről információkat szerezni. A katonai tiszttartó jelentéseinél valósabban festenének a hajdúk levelei a témára vonatkozóan, de ők sajnos nagyobbbrészt írástudatlanok voltak. Mindezek ellenére a jelentések a katonaközösségek zárt belső világa, autonómiája, különálló testületi tudata miatt hitelesek egy magasabb rangú képviselő tollából is, és nem vizsgálhatóak csak egy földesúr–jobbágy viszony szempontjából.

A levelekből nem nagyon derül ki, mi is történt tulajdonképpen, hány áldozata volt a dúlásnak, de Nádasdy rögtöni intézkedéseket követelhetett. Rögtön az első pillantásra feltűnik, hogy a hajdúkat Berekalji Imre nevezetű hajdú vezette a falu ellen. A 16. század közepén járunk, amikor a vezetéksnevek kezdenek kialakulni, megkülönböztető funkcióval. Hihető tehát, hogy Berekalji Imre arról a Berekaljáról származott és állt katonának (esetleg menekült), ahova ő vezette társait. Ő volt tehát a kalauz. Nem lehetetlen, hogy a támadás valami előző sérelemért éppen Berekalji Imre magánbosszúja volt az őt esetleg kitaszító közösségen.

Bizonyítani látszik ezt az is, hogy Csányi egyik későbbi jelentésében arról számol be a nádornak, hogy Berekalja falu lakossága maga jelenti, hogy Berekalji Imre hol tartózkodik, melyik végvárban szolgál. Tehát a faluban kellett lenniük olyan embereknek, esetleges rokonoknak vagy ismerősöknek, akik értesültek a hollétéről. A parasztság és a katonaság közötti kapcsolatok egyik példáját látjuk tehát, ami nem ritka a korban. A deviáns viselkedés miatt közösségből kitaszított ellenséges érzülettel viseltetik a közösségével szemben, vagy ha nem is ilyen múlt áll mögötte, egy új testületi tudat összetartó ereje annyira átformálja őt, hogy adott esetben kénytelen előző közösségével szembefordulni.

1560. március 21-én írja Csányi, hogy elfogta Hídvégen Nagy Sebestyént, „aki a berekaljiak levágásában vajda volt.”²² Nagy Sebestyén neve ismerős az előző évek Kerecsényi és Horváth Márk leveleiből. Ő komári hajdútizedes, kinek hatalmaskodásaira évek óta panasszal van a környék. Rajta kívül elfogatta még Bakos Andrást, Nagy Gergelyt, Sós Imrét, Haszon Ambrust, akiket Szenyérbe, a Nádasdy-várba vitetett. „A berekaljiak megölésekbe még bizonytalannal nem tudom (részek voltak-e), de gonosz életűek és az Bakos András, egy jámbor kovácslegény, többedmagával az pincénél álltában megnyomták, megkötözték jó távol elvitte, levágta. Sok egyéb fertelmes dolgot mielt. Szabó Balázs ki Zalavárba fogva vagyon, az volt egyik az berekaljiaknak ölésében. Másik Jánosi Mihály, ki Kanizsába vagyon, kire gondom vagyon.”²³

Csányi Nádasdy utasítását várja, és arra való intézkedést, hogy lépjen a nádor valamilyen kapcsolatba ezeket a hajdúkat zsoldjukban tartó földesurakkal, várkapitányokkal, és utasítsa őket a még szökésben lévők kiadatására. Berekalji Imrét, mint tudjuk, a falu segítségével fogatja el Bárádon, Jánosi Mihály viszont megszökik. Március 25-én írja Csányi a nádornak, hogy Kerecsényi Lászlót utasítsa a kiadatására, mivel arról értesült, hogy Jánosi Tótországba (Szlavóniába) szegődött szolgálatra.²⁴

Csányi kemény büntetést kér az elfogott hajdúkra a nádortól.

Pár nap múlva azonban biztonsági szempontokból kénytelen meggondolni magát. Március 30-án tanácsot kér a nádortól, hogy mit tegyen az elfogott hajdúkkal, akik Szenyérben vannak és törvényt készülnék ülni fölöttük. „Ugyanis ha Nagy Sebestyént megöli az törvény, soha Jánosit meg nem fogják. Törökké leszen, az is történhet, hogy az törvény szabadítani fogja őket. Mert mid Sebestyén, mind Balázs Jánosi Mihályra mutat.”

²²Csányi, i. m. 356.

²³ Könyvünkben az idézett 16. századi szöveget mai magyar helyesírással közlöm az egységesség kedvéért, mégha ezeket a szövegeket, mint a fenti esetben is, már más szempontok szerint és más helyesírással közöltem.

²⁴ Csányi i. m. 357.

Az esetről Nádasdynak az a véleménye, hogy „az efféle mordályokat” keményebben kellene büntetni, úgy hogy a keresztutakra kihegyezett ágú fákat kellene állítani s ezekre húzni rá a vétkeket.²⁵

A Berekalját kirabló hajdúkat tehát elérte a jogos bosszú, Csányi a törvény kezére adta őket. Példájuk valószínűleg mindenképpen riasztólag hatott. Ugyanakkor 1556-ban Szigetvár első nagy ostromakor a parasztság és a katonaság egymáshoz való viszonyát nagyon sötétnek és veszélyesnek tartja. Két okot nevez meg: az egyik a rabló végvári katonaság és a hajdúság elidegenítő szerepe, a másik a török hódoltatás eltűrése és annak bosszúatlansága.

Az első esetben szinte lutheri ihletettséggel beszél a reformáció frazeológiájában arról, hogy a török, mint Isten büntetése ellen csak akkor harcolhat sikeresen a keresztény had, ha betartja a kereszténység erkölcsi normáit. Ez a gyakorlatban a fegyelmezett végvári katonaságot jelenti, s a magán földesúri várak hajdútartási jogának eltiltását a szabad hajdúcsapatok szétverésében. „Télben minden hajdúk az ű fészkére mennek. Az fészkeknek urát kellene büntetni, az hajdút is ugyanott találnák, de ím arra jutott dolgunk, ha az kevés szolgáló népet sem bocsátják az urak oly helyekbe az házakba, honnét rablástul oltalmazhatná az űfelsége népe.”²⁶ A török hódoltatással kapcsolatban azt írja: „Átkozott legyen ki első oka a hódolás engedelmének s miulta az török az tengeren által jütt, ha akkort kezdett volna az hódolás ekéz kereszténységnek vége volna.”

A hódolt nép együtt rabol a törökkel, az elidegenített parasztság a töröknek szállít híreket. Különösen a kereskedőket látja veszélyesnek.

Ugyanakkor Csányi fél, mivel a végvárakban szolgáló katonák apja-anyja, rokonságuk a környező falvakban él. Egy történetet mond el erről: „Szigetbül egy darabontot elfogtak, kinek az anyja Pécssett lakott, kit az annya a bégütül meg szabadétott. Kinek szavából az falukról vitet Pécsé a bég hús embereket. Egyik nemes ember volt. Négyének kezeket,

²⁵Csányi i. m. 357.

²⁶ Uo.

lábokat vasverővel megtörte. Az piacon néhány napon fertengettek aza tizenhatának hátokra egy-egy nyárst attak mezétláb hajadonfével egy-egy ümegbe kivitték és az nyásokba vonták a bég szeme előtt.”²⁷ Valószínű, hogy a fiát kiszabadító anya a fia értesülései alapján a magyaroknak kémkedő falusiakat jelentette a bégnek.

Csányi azt kéri Nádasytól az üggyel kapcsolatban, hogy „valamennyi török fogoly Szigetben vagyon, kik pécsi bég, azaz Arszlán bég birodalmából estenek” különféle módon ölessenek meg. Szerinte ez sokat használna a fogságban lévő magyar raboknak is. Mi több, szerinte jó lenne, ha a Zrínyi fogságában lévő vajda, aki Arszlán bég szolgája, halálával fizetne ura merészségéért. „Vonnák Sziget előtt oly módon nyársba, hogy hamar meg ne halna, a szintén fogságban lévő fiát pedig ugyanabba a nyársba apja feje fölött, vagy pedig előtte horogba tétessék.”²⁸

Ugyanakkor megjegyzi, hogy nagyon sok olyan gyalog van Szigetváron, aki előzőleg már szolgált török végvárakban, Pécssett, Sellyén, Görösgálon. Mint láttuk, Jánosi Mihály esetében is azért kívánja enyhíteni a törvény szigorát, nehogy ő is török szolgálatba kényszerüljön. Ugyanakkor más levélben arról értesít bennünket, hogy kálmáncsehiek saját szavukra fogoly katonákat hoztak ki török rabságból, hogy ő szabad kereskedést engedélyezzen nekik.

A viszony a katonaság és a környező lakosság között nagyon sokrétű és elég ambivalens. Semmiképpen sem lehet csoporttudati értelemben egyértelmű következtetéseket levonni. Így folytatva a vizsgálódást, hadd mondjunk el még egy történetet, amelyhez elég sok jelentés kapcsolódik, és a hajdúság és a végvári katonaság viszonyára szolgált fontos adatokat.

1555. szeptember 20-i levelében ír először arról Csányi, hogy Szél Péter vezetésével mintegy másfélszáz hajdú kiszökött az ostromlott Kaposvárból a kapitány ellenkezése dacára.

²⁷ Csányi i. m. 289.

²⁸ Uo.

Arról értesíti Nádasdyt, hogy a szökött hajdúk Komár és Zalavár irányába tartanak. Kéri a nádort, hogy a környező végvárok kapitányai kapjanak parancsot a hajdúk elpusztítására és a vajdák és tizedesek fejeit Babólcsára, Szigetbe vigyék elrettentésképpen.²⁹ November 26-i levelében viszont leírja, hogy a kaposi hajdúk életben maradtak, Zöld István házánál szálltak meg, és később „Dörsfi uram fejedelmi módon meg kegyelmezett nekik”³⁰ és szolgálatába fogadta őket. Azóta a vidéket fosztogatják. „Az múlt napokba mentek Korokna felé, találtak egynéhány szekeret kit a török Korokna épülésére kényszerített, kikbe ott hármat levágtak, a többit éjjel erős fogságba tartják, nappal mieltetik velek. Ím az elmúlt napokban egyik elfutnék, hogy hazaszaladjon, utána az réten, elérik azonnal levágták.”³¹

A halottat Csányi jobbágyaival temetteti el éjszaka, mert azok is félnek, hogy megölik őket a hajdúk. Szél Péter az elfogottaktól 332 forintot követel életük fejében, amiért a töröknek szolgáltak. Csányinak a véleménye a dolgokról az, „ha az Úristen az birodalmat rajtok pogányoknak adta és keresztény birodalomtól odaengedte, és hódolást, kivel magukat megmondhatatlan nyomorúságokba oltalmazták, miért kell efféle haszontalan emberektől ilyen kegyetlenül öletni, kínozni.”³²

Kegyetlenségük felől följegyzi „mind férfiakat mind asszonyi állatokat és gyermekkéket ölnek és taglálnak. Asszonyi állatoknak ömleít (sic!) által karót azaz nyársat tolnak, kezét hátrakötik a karánál fogva fára függesztik. Férfiakat fákhoz kötöznek, miképpen az asszonyi állatokat, azokat is férgek eszik meg. A férfiaknak kezeket lábokat fúrókkal fúrják, mennyi efféle éktelen kegyetlenségeket mívelnek nem illik megírnom.”³³

Csányi egész magánháborút vív Szél Péterrel. Kál nevű falunál, amely Csány és Kanizsa között fekszik, a hajdúk lest vetnek neki. Ő azonban szerencse folytán a sárvári udvarbírótól, aki zsoldot hozott Pozsonyból Nádasdytól, értesül a készülő veszedelemről.

²⁹ Uo. 72.

³⁰ Uo. 94.

³¹ Uo. 92.

³² Uo. 92, 93, 94.

³³ Uo. Bevezető.

Azonnal rájuk megy, de talán a hajdúknak is van beépített emberük Csányi környezetében, mert a nádor főembere már nem találja ott őket.³⁴

A hajdúk azonban nemcsak garázdaságuk és amiatt voltak veszélyesek, hogy feladták a védelmükre bízott várat, s ezzel rossz példát mutattak, de életformájukkal is negatív módon hatottak a rosszul fizetett végvári katonára-rétegre. Csányi, sem „pénzes darabontot az várakba, se az szolgálónép katonát nem talált.” „Most is nagy nehezen tehettem szerét az gyalognak. Ezek is csak addig lesznek, míg meg nem melegszik az idő.” A nagy török támadások idején minden fegyverforgató embert, így a rabló hajdúkat is igyekeztek felfogadni. 1556. február 13-án arról panaszkodik Csányi, hogy Zrínyi Miklós mindenkit, még a Kaposból szökött hajdúkat is felfogadja jargallásra, hópénzt, gabonát, szalonnát ad nekik. És merészen azt írja, hogy a fejedeleme (a királyra) Isten haragja fog szállni a kegyetlenség engedelmeért. Ugyanakkor ez év november 11-i levelében azt írja, hogy hajdú Szél Péterrel a tolnai sokadalomban rabolnak.³⁵

Keserűen írja le: – „az dereka és legnagyobb része az őfelsége fizetett népének csak mustrába járnak és csak akkor vadnak jószerezéssel és az ű számok, mikor mustra leszen. Azt kedek néha egy hónappal néha többel tudtukra adják mind hajdúk, vargák, barbélok, kalmárok és egyéb helyekről való szolgáló népet rákérlik, keresik megmustrálják, szépen meglesznek, az mustramester fizeti, mestert szépen megajándékozzák, elbocsátják, azután oszlanak mindenfelé. Az török ezt jól tudja, ő is emberét odabocsátja szépen és szabadon rabol. Isten Űszentfelsége tudja minemű számtalan ez féle szertelenségek vadnak. És sok hónapok múlva felmenének őflségéhez nagy somma pénzekkel adósítják mindaddég, hogy megveszik maga az Űristen előtt, hogy nem szolgálták érte. Űfelsége mint fejedelem úgy hiszi, aki egy lovat

³⁴ Uo. 110.

³⁵ Uo. 160.

oroz, azt felakasztják, aki keresztény embereket oroz feleségestül gyermekestül barmostul, házakat megégetik, ez nem bűn.”³⁶

Amint a mustráról írottak mutatják, a fizetett, felfogadott katonát nehéz megkülönböztetni a hajdútól. Az, hogy ki katona s meddig, szerződés és idő kérdése volt csak. Csányi számára a hajdúk életformájuk miatt, tehát biztonsági okokból is veszélyesek voltak. A fizetetlen katonákat a vár elhagyására, rablásra csábították. A végváriaknak feladatuk lett volna a szabadon kóborló hajdúréteg üldözése, azonban, mint az az adatokból többször kiviláglik, szolidárisak voltak velük. Csányi egy Bali Péter nevezetű csurgói haramiáról írja egyik levelében, hogy 32 embert ölt már meg és a Horváth Márk által üldözésére küldött Dancsó Ambrus összetalálkozván vele, nemhogy megölte vagy elfogta volna, mi több, együtt csempésztek marhát.³⁷

A katonaság és a hajdúság szolidáris viszonya mellett Csányi leveleiből többször is nagyon érdekes utalást találhatunk a hajdúság és a környék parasztságának egy új, más jellegű kapcsolatára is. 1555. november 26-i levelében írja, hogy a hajdúk csak „az fejébe isznak hogy Szent György napján érhessék, ezernél többen lesznek, hogy Zalába sok falukból esküdtek közikbe, és hogy vadnak Zalában oly faluk kívül negyven puskás megyen közikbe, kívül én nagy gonosz felindulást várok, Székely György mását. Más az, hogy az mi kevés szolgálónép vagyon, ezennel nem leszen katonája, miel közikbe fut, harmad az hogy sem várakba sem kastélokba pénzes darabontot nem találnak. Kibül hogy ennyi gonoszság árad most kellene elejét venni. Szél Pétert lecsapni és egynéhányat fejekbe és az többieket elosztani szélel.”³⁸

Az adat nagyon érdekes. Az a hajdúréteg, amely öli, gyilkolja, fosztogatja a környék lakosságát, akiktől Csányi fegyveres erővel próbálja a parasztokat megoltalmazni, az ennek a parasztságnak alkalomadtán vezető erejévé, katonai elitrétegévé is válhatott volna antifeudális

³⁶ Uo. Bevezető.

³⁷ Csányi, i. m. 325.

³⁸ Csányi, i. m. 94.

harcában. Csányi agyában rögtön a negyven évvel azelőtti Dózsa-féle parasztfelkelés hajdúcsapatai idéződnek fel paralelként az akkori helyzethez.

Az egész problémát elég komplexen, minden ágában mutatja be Szél Péterék esete. 1. A vár feladása: Csányi hiányol egyfajta hivatástudatot a várat feladó csellengő hajdúknál. Kapos, Korokna, Berzence, a lázadó komáromi naszádosok, Babócsa eleste mind-mind példa erre. 2. Nincs katonai utánpótlás. Ha szabad a hajdúknak a rablás és büntetlen, a fizetetlen végvári katonaság inkább hozzájuk húz, védtelenül hagyva a várat, és a katonának állni szándékozó férfi lakosság zsákmány reményében inkább a hajdúkkal rabol. 3. A rablással tönkreteszik a váraknak élelmiszert szolgáltató parasztréteget, nehezítik a hírszerzést, elidegenítvén a vártól a környező népeiséget. 4. Bár ellentmondásosan hat, de fennáll a veszélye annak, hogy ez a hajdúréteg antifeudális mozgalmak idején elitegységévé válhat a felkelésnek. Csányi megoldásként a fegyverforgató réteg várakhoz való kötését javasolja, egy új végvári katonai testületi tudat kialakításán munkálkodik. A várakat a hivatástudattal ellentétben feladó katonák szigorú megbüntetését követeli. Javasolja, tiltsák el a magánvárak hajdúfogadási jogát, elítéli a végvári katonaság szőlőhegyekben folytatott paraszti munkáját, melyet fizetéskiegészítésként végzett; javasolja a szabad hajdúcsapatok felszámolását.

Ezt a testületi tudatot szorgalmazza, amikor a kanizsai katonák Bólok János tizedes személyében követet küldenek hozzá, mivel parancsnokuk, Becse hatalmaskodása elviselhetetlen számukra. Csányi a katonák kérését - parancsnokuk elmozdítását - támogatja a nádorhoz írt jelentésében.³⁹

Itt ugyanaz az eset játszódott le, mint Bornemissza Benedek gyulai kapitány esetében, aki szintén a végvári közösség katonáival került szembe, és távoznia kellett tisztéből. Helyét a közösség által javasolt Kun Balázs vette át. Mint látjuk, létezik egy parasztságtól elhatárolódó vitézi testületi tudat. Aki ez ellen vét, kitaszítják. Ilyen esetről tudósít bennünket Csányi,

³⁹ Uo. Bevezető.

mikor egy Szenyérből büntetés elől Marcaliba szökött katona miatt a két végvár katonái között fegyveres összetűzésre került sor.⁴⁰

Ez a testületi tudat azonban szembekerülhetett nemcsak a faluközösség, hanem a nemesi kommunitas elveivel és azok rétegeinek érdekeivel is.

Egy ilyen esetről ír 1557. június 15-én Csányi is. Takaró Mihály tihanyi kapitány két szentkirályszabadjai nemesembert kémkedés vádjával felakasztatott. Csányi ezen felháborodott, mivel a kapitány ezt bosszúból, hatalmaskodásból tette. „Ű gyönyerkedik, pór lévén, az nemes emberek akasztásában.”⁴¹ A korra jellemző, hogy a csörtéből a nagyhatalmú tisztartóval szemben Takaró kerül ki győztesen. „Űtet nem nyúzák, sem négygé nem vágák, sem horogba nem veték.” Csányi panaszának semmi foganatja, a kapitányra szükség van. Az eset kapcsán Csányi maga sem veszi észre, hogy nemesi jogait védelmezve az őáltala pártolt végvári tudatot is támadja.⁴²

Az eset mutatja, hogy a katonák nélkülözhetetlensége, amely Takarót juttatta győzelemhez, előbb-utóbb közjogilag is beilleszti a vitézi rendet a gazdagon rétegezett társadalom kiváltságolt rendjei közé. A hivatástudat kialakítását és ezzel együtt a katonaság várhoz való kötését Csányi is szükségszerűnek tartja. A rabló, fosztogató, szabad hajdúréteg felszámolását szorgalmazza, amely a nép nyúzásával a hódolásba kergeti a falvakat, megfosztja élelmétől a várakat, elvonja a katona-utánpótlást, aláássa azok biztonsági rendszerét, ugyanakkor antifeudális mozgalmak esetén Székely György hajdúi mintájára azok szervezője lehet.

A levelekből mindenesetre az derül ki, hogy a hajdúréteg, a végvári katonaság és a parasztság között elég sokirányú a kapcsolat. Gyakran egymás mellett élnek ellentétes tendenciák. Annyit mindenképpen leszögezhetünk, hogy a különböző rétegek között a korban

⁴⁰ Uo.

⁴¹ Uo.

⁴² Csányi, i m. 196.

elég nagy az átjárhatóság, nincsenek lezárt határok. A hajdúság pedig nem egy társadalmi zárvány.

5. „A kereszténység védőpajzsa” vagy „Az üllő és verő közé szorult ország”

A nemzettudat átformálódása a 16. század közepén a dél-dunántúli végvári katonaságnál

„Soha olyat nem kezdhet a török, ki ellen ne kellene indulni. Az urak nemesek nem látják, csak őket édes hazájukból űzik kergetik török veszedelemre, gyalázatos nyomorúságra. Az polgárok megszökvén keresztény uruktól is munkatételbe, rovásfizetésbe, nyomorúságba tartani, az ő magok terméziti szerént könnyen szenivedik, honukba maradnak, az pogányokhoz szelídülnék, egyesülnek, mintha ingyen törökök nem volnának. Ugyan elfeledik.

Bizony szinte úgy leszen mind cseheknek, németeknek, mind uraknak, hercegeknek és markoláboknak, érsek és püspököknek, csak az falubeli és városbéli polgárok maradnak hon, s azkort kezdnek sírni, jajgatni és senki rajtok könyörülő nem leszen, s akort siratják az mostani vadászások, multságoknak örömét, sírva édesen emlékezni az szegény magyar nemzetről, kiknek ha az országokat pajzsul magoknak megtartották volna, nyomorúságba nem jutottak volna.”⁴³

Az idézett sorok egy 1558-ban íródott levélből valók. A toposz, Magyarország a kereszténység védőpajzsa, a 15–18. században volt használatos, de a későbbi korok magyar nemzettudatának is gyakori eleme. A levél írója, Nádasdy Tamás nádor katonai tisztartója,

⁴³ Csányi i. m. 427.

Csányi Ákos, aki mintegy 500 levelet hagyott ránk. Ezek 12 évet fognak át. Csányi élete a Mohács utáni évek idejében telt. Mint kanizsai tiszttartó főszerepet játszott a Somogy–Zala–Balaton végvári vonal kiépítésében, a 40-es és 60-as években. Ez a déli Nádasdy-birtokközponttal jött létre. Tiszttartóként működtette a hadigazdaságot, irányította a familiáris katonaságot. Hadiügyekben ő volt a nádor déli szakértője és alakalmi helyettese, hozzá futottak be a nádori hírszerzés adatai. Az 50-es, 60-as évek fordulóján hetente kétszer tudósította urát a déli országrészben történekről.

Hogy híradásai mennyire elsődleges forrásértékűek, mutatja, hogy az erre az időszakra és területre vonatkozó adatok, történetek – amelyeket Takáts Sándor (aki pedig a 12 év levelezéséből csak egyet ismert) magasabb szintű bécsi hivatalnok levelezésében, jelenéseiben talált – néha szinte szó szerint megegyeznek a Csányi által írottakkal. Valószínű, hogy az adatokat a nádori hivatalszervezet onnan emelte át és továbbította.⁴⁴

Csányi mintegy 400 katona nevét említi. Személyesen ismerte őket, intézte sokszor nagyon zavaros ügyeiket. Őt magát szegény köznemesi családból emelte ki a katonai pálya.

Csányinak nem volt része humanista műveltségben, latinul nem tudott. A magyaron kívül horvátul beszélt, amely akkoriban közvetítő nyelv volt a Délvidéken. Mindez akkor vált érdekessé számomra, amikor Imre Mihály kutatásaiból megtudtam, hogy a „Magyarország a kereszténység védőbástyája” toposz a 15–16. században gazdagon előfordul a magyarországi és külföldi latin nyelvű politikai irodalomban, de Mohács után magyar nyelven nem található meg. Balassi Bálint *Búcsúja hazájától* című verse az egyetlen kivétel a 16. század végén. Ez magyarázható abból a tényből, hogy a kilencven százalékig protestáns, magyar nyelvű irodalom nagyobb részét egyházi ihletettséggű, és a terjedő reformáció szolgálatában áll. Luther írásaiban azt hangsúlyozza, hogy előbb erkölcsileg kell megjavulni, csak azután lehet a török ellen katonai vállalkozásba kezdeni, mivel az Isten azért segíti a törököt, hogy büntesse a

⁴⁴ Csányi Ákosra vonatkozólag: *Bilkei Irén*: Egy zalai köznemes pályája a XVI. században. *Zalai Gyűjtemény* 4(1993) 7–16.

keresztényeket. Először bűnbánatot kell tartani, hogy Isten segítségét elvonjuk a töröktől. Nem véletlen, hogy csak a keresztények ellen tud sikeresen harcolni a török, a perzsák és a tatárok ellen nem.

„Végül kérek minden szeretett keresztyént – írta Luther –, segítsenek könyörögni Istenhez ezekért a nyomorult, elvakult fejedelmekért, – kétségtelenül Isten sújtott velük minket haragjában, hogy ne jussunk abba a helyzetbe, hogy a törökök ellen vonuljunk, vagy hadakozzunk, mert a török tízszer okosabb és kegyesebb, mint a mi fejedelmeink. Mi sikerülhetne a törökökkel szemben ezeknek a hadaknak? Mert íme látod, hogy a szegény halandó pondrósák, a császár, aki élete felől egy szempillantásig sem biztos, miként dicsekszik szemtelenül, ő a keresztyén hit igazi, legfőbb védelmezője. Az írás azt mondja, hogy a keresztyén hit szikla, mely ördögnél, halálnál és minden hatalomnál erősebb, és isteni erő. És ekkora erő védhesse magát a halál gyermekével, akit egy ótvar vagy himlő is ágyba fektethet? Isten segíts, milyen oktalan világ! Így cselekszik Anglia királya is, hogy a keresztyén egyház és a hit védője. Sőt a magyarok azzal dicsekednek, hogy Isten védői és azt éneklük a litániában: »hallgass meg minket, védelmezőidet.«⁴⁵

Tehát az a felemás helyzet, hogy a Nyugatra irányuló humanista, főleg propagandisztikus céllal írt latin irodalomban a 16. században is folyamatos a toposz, a magyar nyelvűben pedig, például a prédikációkban, nem található fel, arra enged következtetni, hogy a protestáns többségű magyar társadalom belső használatra írt szövegei a lutheri tiltáshoz igazodtak.

Balassi Bálint humanista iskolázottságú főnemes volt, aki ismerte azt az irodalmat, amely a szomszédos országok, főleg a német birodalmi gyűlésnek meggyőzésére volt hívatott.

Ó én édes hazám, te jó Magyarország,

Ki keresztyénségnek viseled pajzsát,

⁴⁵ *Sólyom Jenő*: Luther és Magyarország. 1933. A wittenbergi reformátorok törökkel szembeni álláspontjáról lásd még: *Gölner, Carl*: Die Türkenfrage in der öffentlichen Meinung Europas in XVI. Jh. Turcica (3 Bd.) Bucuresti—Baden—Baden, 1978.

Viselsz pogány vérrel festett éles szablyát,

Vitézlő oskola, immár Isten hozzád!

„A kezdő strófa hangsúlyos intonálása Magyarország legmeghatározóbb attribútumát mondja ki, éppen azt vállalja Balassi, ami már majd másfél száz esztendő humanista latin irodalmában, politikai viselkedésében ott keringett” – írja Imre Mihály, majd hozzáteszi: „Másfelől Balassi életútjának egyik legmeghatározóbb élménye a propugnaculum gondolat erőterében zajlik, mindennapi próbatételei között telnek hétköznapijai, az innen származó megszenvedett élettények erkölcsi-eszmei konzekvenciái könnyedén és természetesen illeszthetők egy távlatosabb koncepcióba. A hősi életet élő alkotó tevékenységének valóságos és eszményi tere a kereszténység védőbástyája, Magyarország.

»Az jó hírért névért, az szép tisztességért

Ők mindent hátra hadnak.

Emberségről példát, vitézségről formát

Mindeneknek ők adnak,

Midőn mint jó sólymok mezőn széllal járnak,

Vagdalkoznak, futtatnak.»

Nem állítjuk, hogy mindez azonos lenne a propugnaculum Christiānitātis etikai eszményeivel, de igenis része, fontos eleme a védőbástya-gondolat hagyományrendszerében látott éthosznak, s genetikailag bizonyosan jóval szorosabban összetartoznak, mint eddig gondoltuk”⁴⁶ Csak csatlakozni tudok Imre Mihály soraihoz, azzal toldva meg, hogy az az életforma, amelyhez a toposz kapcsolódik, s amelynek mind Csányi, mind Balassi részese, s

⁴⁶ Szeretnék köszönetet mondani Imre Mihálynak, hogy a tárgykorban készülő könyvének szövegeit rendelkezésemre bocsátotta. *Imre Mihály: „Magyarország panasza”*. A Querela Hungariae toposz a XVI-XVII. századi irodalmában. (Csokonai Könyvtár, Bibliotheca Studiorum Litterarium, 5. Szerk. Bitskey István és Görömbei András) Debrecen, 1995.

amely két vallás, két kultúra ütközőzónájában csírázik ki, már Balassi előtt 20 évvel megjelenik Magyarország határán.

A toposzt már egy generációval hamarabb megtalálhatjuk magyar nyelven a magasabb kultúrában járatlan Csányinál, mint Balassinál, ami annál érdekesebb, mivel tudjuk, hogy Csányi az, aki 1556-ban lutheránus prédikátort hozat Kanizsára, majd pár évvel később elúzi onnan a katolikus plébánost, és az örök élet jutalmát ígéri Nádasdinak, mivel ő ezt engedélyezi. Leveleiben minden alkalommal a „Krisztus érdemére hivatkozik, ha könyörög Istenhez”, és hangsúlyozza, hogy csak az erkölcsi megújulás vezethet a török elleni győzelemhez. Papjai tehát nem közvetíthették hozzá a humanista toposzt, mivel protestánsok voltak. Hallhatta ugyan a nádor környezetében is, bár korabeli magyar nyelvű főnemes levél, amely használta volna ezt a toposzt, ez idáig még nem került elő. Takáts Sándor sem említ ilyen adatot. Mi több, más előfordulásról sem tudunk. 1541-ig az eddig fellelt magyar nyelvű leveleket közölték.⁴⁷ Kiadták Nádasdy Tamás nádor családi levelezését.⁴⁸ Mályusz Elemér közölte a Nádasdy Levéltár több mint kétszáz levelét.⁴⁹ A Szalay Ágoston által kiadott négyszáz 16. századi magyar levélből mintegy százhusz Csányihoz íródott.⁵⁰

Elképzelhető ugyan, hogy a levéltárak rejtenek még további magyar leveleket a 16. század első feléből, ahol Magyarországot mint a kereszténység védőbástyáját emlegetik, ezt azonban mindenképpen a végvárakatonarétegnél kell keresni. Csányi nem ismerte a latin toposzt, viszont annál jobban a végvárak tudati állapotát. Az ott folyó katonaeletnek volt részese ő is. A délvidéki várak magyar és horvát katonasága ekkor már 200 éve harcban állt a törökkel. A Nádasdy által felállított dél-dunántúli vársor személyi állománya a régi Nándorfehérvár–Pétervárad vonal katonaeletével kontinuum volt. Nemcsak főtisztjei, mint Magyar Bálint, akiről Csányi írja, hogy rettegett még Tomori szeméjéről is, de fő-

⁴⁷ *Hegedűs Attila—Papp Lajos: Középkori leveleink 1541-ig.* Bp. 1991.

⁴⁸ *Károlyi Árpád—Szalay László: Nádasdy Tamás nádor családi levelezése.* Bp. 1882.

⁴⁹ *Mályusz Elemér: Az Országos Levéltár Nádasdy Levéltárának magyar levelei.* Levéltári Közlemények 8. 1927.

⁵⁰ *Négyszáz magyar levél.* Közreadja: Szalai Ágoston. Pest, 1861.

és közembereinek egy része is onnan jött. Tudunk olyan katonáról, aki az 1550-es évek végén Vasvárról küld a töröknek bajvívásra felszólító levelet, s abban leírja, hogy 1521-ben, Nándorfehérvár elestekor Oláh Balázs mellett harcolt.

Ilyen katona az a Kázon vajda is, aki Magyar Bálint mellett szolgál Fonyód várában mint naszádos, s megtudjuk róla, hogy még Radics Bosiccal együtt harcolt a török ellen.⁵¹ Az összeomlott védelmi vonal katonasága északra húzódott, közvetítve ezzel a katonatársadalom már kipróbált életmódját, szokásrendjét és ideológiáját. Ebben a társadalomban természetesen a gyalogos a zsolddal, a lovas a lovával és rabjaival foglalkozott leginkább, de ne higgyük, hogy ideológiailag közömbösek voltak. Nem véletlenül csatlakoztak viszonylag korán tömegesen a reformációhoz. Csányi ír a „tót farsangjárásról”, ami talán a mai busójáráshoz hasonló szokásként élt a szlavóniai katonáknál. Lantpöngetés folyik a várakban pihenő közben – írja. Ellenségétől, Takaró Mihály tihanyi kapitánytól hozzá menekült egy énekesfiú, akinek az apját, Megyeri Tamást is ismerik, tehát ő is ilyen jellegű szolgálatot láthatott el. Az énekesek a rég- és közelmúlt török harcait dalolták.⁵²

Csányi levelei Mátyásról, Kinizsiről, Báthoriról, a kenyérmezei csatáról írnak. Kanizsai János érsek, Lackfi nádor, Hunyadi János jelenik meg bennük. Beszél Újfalusi Mátyásról, Tomori huszárkapitányáról, aki nem állhatta a misét. Azokról a várakról ír, ahol még „kesztyűt és ködmönt csináltak Mátyás katonái a fehérhajú úr szolgálai ellen”. De hát megholt Mátyás király – írja –, nincs többé igazság.⁵³ „Jaj, jaj nekünk egész kereszténységnek Erdély veszedelme. Könnyebétse az Úristen Hunyadi János vajda testén az földet, és adja neki az örök életet. Erdélyiekkel nagi erős viadalokkal és sok vérek hullatásával az törököt nehányszor kiverte. Kinek teteméről jusson eszébe valamely jámbor kereszténynek az József szava. Ha az kénzeréti követni az Izrahel népének utát.”⁵⁴ Közbevetve jegyzem meg, hogy

⁵¹ Csányi, i. m. 362.

⁵² Uo. 195.

⁵³ Uo. Bevezető.

⁵⁴ Uo. 464.

József koporsóját az egyiptomi rabságból menekülő zsidók magukkal vitték. Nem tudom, milyen kultusza lehetett Hunyadi koporsójának, a dolgot még bonyolultabbá teszi, hogy a koporsót a Gyulafehérvárt feldúló tatárok a 17. században megcsonkítják. Az egyes események mitikus hátteret kapnak, a katonák törökverő hőökké válnak és nem egyszerű zsoldosok.

„szegényekbe néhányszor mennyit levágtak, fejeket elvitték, testeket feleségek, gyermekek, kiknek atyjok fia, nagi keserű sírással behaltak, kiket halálos sebekbe. Kiket ritkán úgi változot, hogy csaknem koldul, mindezeknek vérek, halálok nyomorúságok az hitvány két, vagy három forintért, még azt sem agyák meg szegényeknek.”⁵⁵

A monoszlói viadalba induló szenyéri katonákért így imádkozik Csányi 1561-ben. „A te szent nevedbe bátorítod szüveket, erősítéd kezeket, lábokat, és rettented a pogányt.”⁵⁶

Hallgassuk csak Balassit a Szent Háromsághoz írt második himnuszában: „*Te vagy szál kópiám, te vagy les szablam, jó lovam hamarsága, Elmémnek vezére, karjaim ereje, s szívemnek bátorsága, Bízván szent nevedbe, megyek örvendezve bátran káromlőidra.*”

Ez a hőskultusz levezethető egy humanista eredetű, reneszánsz hagyományból, ahogyan a „Magyarország a kereszténység védőpajzsa” toposz is, de – és talán sokkal mélyebben – egy több évszázados katonamorálban is gyökerezik, amely a határ menti katonaság sajátja. Paul Wittek munkássága alapján ezt az életformát, az ilyen jellegű tartós ütközőterületet *Grenzkriegertum* neveztek el. Ő a bizánci-szeldzsuk török harcok jellegzetes katonaeleménél találta meg ezt.⁵⁷

Erre a határvilágra jellemző egy ökológiai különállás. A katonák fő jövedelmi forrása a háború, a zsákmány, a rabtartás. Jellemző az etnikai színesség; ugyanazon etnikum tagjai a határ kétoldalán szembenállnak, de kapcsolatot is tartanak egymással. Bizonyos értelemben

⁵⁵ Uo. 434.

⁵⁶ Uo. 434.

⁵⁷ Köszönetet mondok Vajda Lászlónak, amiért Paul Wittek ezen gondolataira felhívta a figyelmemet. *Wittek, Paul: Das Fürstentum Mentesehe. Istanbul, 1934. A gondolatokat ismerteti Vajda László: 1993. . Paul Witteks Konzeption vom Grenzkriegertum. Der Pfahl, München, Bd. 7, 268—270.*

mindenkor ellentétben vannak az őket irányítani kívánó központi hatalommal. Rendelkeznek különálló világnézeti, teológiai, literátori, jogi sajátosságokkal, amelyeknek egy primitív fokon lévő heroikus, lovagi kultúra a következménye. Ez a zóna mindig konzerválja pogány hagyományoknak, de melegágya az eretnek szektáknak is. Wittek tipológiai fogalomként is alkalmazta a mohamedán-keresztény ütközőzónára, az Ibériai-félszigetre, Észak-Afrikára, a Balkánra, de megtalálta Kelet-Közép-Ázsia frontjain is.

Természetesen egy sor fenntartással a 15–18. századi magyarországi végvári katonaságra is alkalmazhatjuk ezt az elméletet. A katonatársadalom itt is külön kezelendő az ország lakosságától, de nemcsak ők, hanem az a népesség is, amely harcok ellenére itt élt és maradt, és egészen vagy részlegesen felhagyva régi életformájával, ehhez alkalmazkodott.

Hadd hozzak néhány példát a levelezésből. 1550-ben Babócsa elestekor az ostromló Tojgun pasa szabad elvonulást engedélyezett az ostromlottaknak, azzal a feltétellel, hogy kiadják a várban szolgáló hajdúk közül azokat, akik álltak már török szolgálatban is. A vár népe a szalonnásszekerekbe rejtette őket, kockáztatva saját életét.⁵⁸

Olyan társadalomban éltek, ahol a harc idejére mozgósított paraszt és az ez időre felfogadott hajdú is része volt a katonai közösségnek. Szava lehetett, esküjét elfogadták. Ő is lehetett hős, lehetett Krisztus katonája.

Másfél év múlva a várva várt nyugati felszabadító sereg megérkezett, a királyfi, Ferdinánd főherceg vezetésével, nagy csalódást okozva. Feldúlták a vidéket, megostromolták a leggyöngébb török várat, Korotnát. Lemészárolták a fogoly török katonaságot. A magyar végváriak és a németek között fegyveres konfliktusra került sor, mivel az előbbieket védelmezni próbálták a törököket.⁵⁹

A konfliktusnak volt gazdasági alapja is. Egy szegény török fogoly négyévi zsolddal ért fel. De megvolt a határokon túlnyúló katonaeitikája is, amely elítélte a felesleges

⁵⁸ *Németh Béla: Szigetvár története.* Pécs, 1903. 125.

⁵⁹ *Istvánfy Miklós: A magyarok története.* Bp. 1962. 302.

kegyetlenkedést. A „német” kívülálló volt. A török megszállást nem tudta megszüntetni, de megbontotta a hallgatólagos megegyezésen alapuló szokásjogot, és egy kölcsönös kegyetlenkedési hullámot indíthatott el, amely a lakosság elkergetésével a határzóna létalapját számolhatta volna fel.

Még jobban példázzák ezt a viszonyt 1561-ben Csányi Hegyesd várával kapcsolatban írt levelei. A várat egy éjjel rajtaütéssel beveszi a török. Parancsnoka, Bajazid vajda sok borsot tör a környező végvárak kapitányainak orra alá, ugyanakkor katonáival együtt vendégül látja a híres törökverő, Gyulaffy László csobánci seregét. Nem sokkal később, valószínűleg az ő kémtevékenysége alapján, verik szét Veszprém alatt a csapatot. Pár hónap múlva Gyulaffy és Bajazid Hegyesd alatt párbajt vív. Amikor is úgy felökleli Gyulaffy barátját-ellenfelét, a vajdát, hogy baltával kell a hátából kivenni a kopjvasat.

Magát a „Grenzkriegertum”-ot a parasztnak is el kellett fogadnia. Alkalmazkodott vagy ment. Úgy érzem, a jobbágy-katona ellentétet az 1960-as, 1970-es évek történetírása túlhangsúlyozta. Valójában a jobbágy része volt ennek a katonai életformának. Haszonélvezője volt ő is a hadiszállító kereskedelemnek. Sokan fegyvert tartottak otthon. Őközülik töltötték fel 1556-ban a nádori csapatok gyalogságát, de őközülik kerültek ki a szabad hajdúk is, ugyanúgy, mint török oldalon a félreguláris szerb parasztokból. A 16. század közepétől a 17. század felé haladva a Magyarország területén növekvő török félhorddal nőtt a száma azoknak a parasztszaládoknak, amelyek valamilyen módon kapcsolatba kerültek ezzel a katonavilággal, ha másként nem, úgy hogy egy családtagjuk katonának állt.⁶⁰

A katonaság tehát furcsa szimbiózisban élt a környék lakosságával. A kétirányú kulturális hatást szinte nem is kell hangsúlyoznom. A 16. század első felében északra húzódo végvári vonal magyar–délsláv csapatai a környék parasztjaiból, nemeseiből töltődtek fel, a

⁶⁰ *Buza János: Mezőgazdaság és parasztság a török korban.* In: Sárvár monográfiája. Szerk. Horváth Ferenc Szombathely, 1978. 286—292.

század végére etnikailag magyarrá váltak.⁶¹ A katonák közvetítették életformájukat, ez volt az egyedül lehetséges, vállalható életmód. Hozták fegyverüket, szokásaikat, dalaikat. Megpróbálták új egyházszervezetet kialakítani az új környezetben. Ez a környezet éltette tovább a 15. századból áthagyományozott „határvédő, védőbástya”-toposzt.⁶²

A nádori sereg Kanizsa–Egervár központtal mintegy kiképzőbázisa lett a 16. századi katonaságnak a Dunántúltól Erdélyig. Nem néztem utána, hogy az 1560-as évek névanyagából 20-25 év múlva a felbukkan-e valaki Egerben Balassi környezetében, de az adott helyzetben lényegtelen is, annyira egyértelmű a funkció.

Már Horváth Magda fölfigyelt rá, hogy a „Magyarország a kereszténység, Európa védőbástyája” toposz a Mohács utáni években leértékelődik, Magyarország már csak mint Germánia védőfala jelenik meg.⁶³ Nem a büszkeség, az erő hangsúlyozódik, hanem a két ország egymásrautaltsága. Érvrendszerében az szerepel, hogy a szomszédos birodalmi országoknak erkölcsi kötelességük, de érdekük is megsegíteni a török által megszállt Magyarországot. A kanizsai katonák persze megtapasztalják, hogy a nagy európai felszabadító sereg nem érkezik meg. Az 1556–57-es téli hadjárat után válik ez számukra nyilvánvalóvá. Ekkor felerősödik a németellenesség. Hogy a toposz Csányinál megtalálható, bizonyítja, hogy bár a végvári katonaság a század 60-as éveire már tömegeiben protestáns, a régebbi felfogás makacsul tovább él, Luther idevonatkozó nézetei ellenére is. Az okát csak találgatni tudjuk. Fönntartják egy egységes kereszténység képét, amelyet ők védelmeznek, de ahonnan segítséget is várnak, bár Csányi egyre kevésbé bízik egy európai felmentő sereg győzelmében. Elsőprő török offenzívától fél, jobb esetben hosszadalmas együttélésre számít a törökkel, aki mint írja „már közéjük van elplántálva”.

⁶¹ *Takáts Sándor*: A magyar gyalogság története. Bp. 1908. *Györffy István*: A hajdúk eredete. Protestáns Szemle. 1927 133—144.; *Benda Kálmán*: A Bocskai-kori hajdúság összetétele és társadalmi törekvései. Debrecen, 1963. *Rácz István*: A hajdúk a magyar történelemben. Debrecen, 1969.

⁶² *Terbe Lajos*: Egy európai szállóige életrajza. Egyetemes Philológiai Közlöny 1936. 297—351. *Györi János*: A kereszténység védőbástyája. Bp. 1933.

⁶³ *Horváth Magda*: A török a német közvéleményben. Bp. 1937.

A védőbástya-gondolat itt inkább egy olyan hivatástudatot, mozgósítóerőt jelentett, amely a hagyományos vallási, kulturális ellentétet hangsúlyozta, az átléphetetlen szakadékot, amely fanatikus alapja volt a békére, az egyezségre nem hajlandó, az európai hadviselési normákra, hadijogra nem adó, állandóan izzó háborúnak.

Ez annál inkább fontossá vált, minél jobban „elplántálódtak” közéjük a törökök, akik megtanultak magyarul. Az országot, a vidéket ismerő, nem sűrűn cserélt katonacsaládok álltak szemben a magyarokkal, akiket szintén szívesebben alkalmaztak, ha családdal együtt települtek le a várban. Lassan csak a süveg és a turbán különböztette meg őket. A török a Rómától független protestáns egyházakban a délszláv autokephal pravoszláv egyházak párját látta.

A kérélnélhetetlen „Magyarország, mint a kereszténység védelmezője” gondolat hivatástudatot, esküt, megkülönböztetést jelentett a törökkel szemben, ha csak a legkisebb külsődleges török hatást tapasztalták ugyanakkor, mint Csányinál is van rá adat, egy német birodalom ellenességet is magában rejthetett. A „gonosz nővér Germánia”, a hanyag, felelőtlen, vadászgató császár, a szövetséget felrúgó kereszténység tömegével jelentkezik a levelezésben. Azt írja, hogy az oroszán torkából menekültek a keselyűkhöz, s ennek rugdosásától az oroszánál találtak védelmet.⁶⁴

„Micsoda elvetett ember vagy nép volna, kik senki ellene, hogy földet, országot, birodalmat nem venne, igen meghagynánk magunkat ismernünk, kikrül őket hamarabb veszedelmeinkre felgerjesztenénk. Tudom nagyságod megkeseredett szüvét az dologból, kiket nagyságod előszámlál egész kereszténységnek veszedelmes romlásokra, úgy vagyon, hogy nagyságod minden felől az vasverő üllő közet forgódván, nagyságod fején cséplik a babot” – írja más helyen.

⁶⁴ A kép világos. Az ordító oroszán a török, a rugdosó sas a Német-római Császárság. Nádasdy Margit Majlád Istvánné kapcsán írja.

A kép a „két pogány közt” tudat előképe, amelyet én itt vélek először feltalálni. Pázmánynál ugyanezt jelenti majd az ajtó és küszöb közé szorult ujj, vagy Bornemiszánál a két tar császár között kopasszá váló ország. A század második felére válik uralkodóvá a wittenbergi történet szemlélet alapján a zsidó és a magyar nép párhuzamba állítása, amely konstrukció a töröktől való megszabadulás lehetőségét morális, eschatologikus síkra helyezi. Ugyanakkor a szétdőlt ország népe számára egyfajta válságkezelő program is.⁶⁵

1561-ben azt írja Csányi: „De még a többi között egy félelmem, kit néhány esztendővel is írtam, mondtam nagyságodnak, az holdolás engedelme megédesítette az népet, az pór gyűlöli az urát. Oka is vagyon, s az parasztsákba nincs kitül tanulni az Istennek igéjét. Azon félek, hogy nem futnak az török előtt, hanem urakra támadnak, amint ím csak mostan is Hegyesd alól megtérvén, sok helyen kiáltották, azért nem mernek minket felvenni az urak mond, hogy félnek tőlünk, hogy ugyan járnak mint Székely Györgyel, de ugyan meg kell lenni. Az német, cseh gyűlöl, s ha az mienk is üldözni és üzni kergetni foknak együtt az törökkel.”⁶⁶

Egy emberöltővel azelőtt folyt le a nagy boszniai mohamedanizálódás, amelynek hullámai erre a vidékre is átcsaptak. Egy olyan ideológia, amely azt hirdette, hogy a szenvedés bizonyítja, mint a zsidóknál, az Isten által való kiválasztottságot, a 16. század közepétől sokkal hatásosabb volt befelé, mint a közönyös Európa védelmével dicsekedni. Az üllő és vasverő közé szorult ország gondolata és a zsidó–magyar párhuzam beépült a későbbi nemzeti önértékelés szimbólumrendszerébe. A kisméretű voltot tudatosította az erős, s az egész kereszténységet a pogány áradattól védelmező bástyával szemben. Ugyanakkor ez egy folyamatot is jelzett; a belső bezárkózást. Ez volt az ideológia. Az egyéni cselekedetek azután a helyzettől függően alakultak. A határt meg lehetett védeni, el lehetett hagyni, el lehetett árulni, lehetett sírni, hogy védőit Európa cserbenhagyja, meg lehetett belőle élni, meg lehetett

⁶⁵ *Őze*: Bűneiért bünteti Isten a Magyar népet. i. m. 142—144.

⁶⁶ Csányi i. m., 39.

érte halni, egyet nem lehetett, figyelmen kívül hagyni, mert ezt azonnal a legbrutálisabban visszatorolta.

7. Adatok a reformáció elterjedéséhez a Nádasdy-uradalomban

A Dél-Dunántúl a reformáció elterjedésének egyik első színhelye volt. Baranyában Sztárai Mihály működése nyomán gyorsan hódított a Mohács utáni időkben. A birtokos főurak, Tahy, Zrínyi, Báthori, Török Bálint, Nádasdy már korán érdeklődést mutattak az új eszmék iránt.

A szakirodalom három birtokközpont hatását tartja számon, amely befolyást gyakorolt Kanizsa környékének reformációjára. A Lendvay Bánffyakét, Zrínyi Miklósét és a sárvári Nádasdy-udvart, de legalább ekkora volt két mezőváros kisugárzása, Tolnáé és Kálmáncsehié.

Tolna az 1540-es évek fordulóján iskolával bírt, ahol olyan tanítók dolgoztak, mint Tövisi Mátyás, Eszéki Szigeti Imre, Beremendi János, Thuri Farkas Pál, Szegedi Kis István. Kálmáncsehi marhahajtásra specializálódott. Kereskedői összeköttetésben álltak Nádasdy Tamással, mivel a Velence felé vivő fő marhahajtó útvonal egyik nagy állomása Kanizsa volt. Kálmáncsehi a reformáció püspöki központja lett Szegedi Kis István tevékenysége idején. Előtte azonban már olyan egyéniséget adott, mint Kálmáncsehi Sánta Márton.

Kanizsával kapcsolatban 1544-et említik az első adatként, amikor Szeremélyi Mihály itt keltezte énekét Izrael Egyiptomból való kijöveteléről. Mind a témaválasztás, mind a frazeológia a reformáció hatására utal. 1550-ből származik a következő feljegyzésünk, amikor Terjék Tamás tisztartó Szigeti Mátét ajánlja Nádasdy Tamás figyelmébe. Szigeti Kálmáncsehi protestáns papja volt.⁶⁷ A kétes értékű adatok jelzik, hogy Kanizsán már az 1540-es évek végén akadtak befolyásos hívei a reformációnak, de tömeges terjedéséről nem tudunk.

A török uralom alól elvándorló értelmiség egyik legjelentősebb dunántúli központja Nádasdy Tamás sárvári udvara volt. Familiárisai itt tanultak, innen irányították őket szolgálati helyeikre, de rendszeresen, évente többször is ide tértek vissza beszámoló, eligazítás, szellemi

⁶⁷ Horváth János: A reformáció jegyében. i. m. Lásd alább bővebben.

töltekezés végett.⁶⁸ Erre a nagy egyházi ünnepek adtak alkalmat, legtöbbször, amikor prédikációt is hallgattak. (Ilyen karácsonyi szentbeszéd elmulasztása miatt mentegetőzik Csányi egy alkalommal.) Nádasdy udvarával olyan reformátorok álltak kapcsolatban, vagy nevelkedtek ott, mint Abády Benedek, Bornemisza Péter, Szilveszter Mihály és János, Beythe István, Melius Juhász Péter vagy Macarius Bódog József. Nádasdy humanista műveltsége teológiai érzékenységgel, erős törökellenességgel párosult. 1550–51-ben udvarában tanított Bartholomeus Georgievics, aki tizenhárom évi rabság után sorra adta ki törökellenes könyveit, ismertetve a pogány céljait és kultúráját. Művei hetven kiadást értek meg a 16. században. Maga Melanchton is közzétett egyet. Többek között tőle is megtanulhatott a Nádasdy – udvarban gyerekeskedő kis Melius Juhász Péter törökül és arabul, ugyanakkor átvehette a törökkel szembeni kibékíthetetlen ellenállást is, amelyet majd a hódoltságban is hirdetni fog, Antikrisztusnak mondván a véres zsarnokot.

Nádasdyt nem mondhatjuk egyértelműen protestánsnak. A katolikus Ferdinándhoz való hűsége, a protestáns érzelmű Miksával való ellenszenve, érdeklődése a tridenti zsinat iránt, amitől ő is a kersztény világ új egységét várta, azt sejteti, hogy egy mélyen vallásos, ízigvérig humanista ember volt. Udvarában megtúrta az új hit terjesztőit, sőt fellépett az üldözöttek védelmében is. Jó barátságban állt a püspökökkel, igyekezett rokonságba kerülni Oláh Miklóssal. Patrónussága alatt a menekült pálos rend örményesi központja felvirágzott. Idős korában álmatlanság és büntudat gyötörte, így még jobban a vallás felé fordult. Felesége, Kanizsai Orsolya mintegy húsz évnyi meddőség után szinte csodaként szülte meg a kis Nádasdy Ferencet. Mint a Kanizsai-család utolsó sarja, büszke volt származására és mindig volt ideje családjá régi birtokközpontjának panaszaira figyelni, ügyeit intézni.

Csányi Ákos kanizsai tisztartó az örök élet boldogságát ígéri asszonyának, mert engedélyével Kanizsán letelepülhetett a protestáns prédikátor.

⁶⁸ *Botta István: Melius Péter ifjúsága.* Bp. 1978. 49—53.

Csányi 1549 és 1562 között Nádasdy Tamáshoz írt mintegy 500 levele számos fontos adatot nyújt Kanizsa város és katonasága reformációjához, bár jelentései többnyire a Délvidék katonai helyzetével és a kanizsai uradalom gazdasági tevékenységével foglalkoznak, leveleinek fohászai, hivatkozásai a Krisztus érdemére is mutatják a hatást, amelyet kifejtett rá a hitújítás. „Legyen nagyobb a te irgalmasságod az mi bűneinknél, nem az mi érdeminkért, az te szerető, szent fiadért” – írja már 1554-ben. Majd egy évvel később, 1555-ben ezt veti papírra. „Az Úristen, ki az ő nagy irgalmasságából evvel tartozik rajtunk könyörülni az ő szent fiáért, nem az mi érdemeinkért”.⁶⁹

Konkrét, a reformációval kapcsolatos esetről nem tudunk, sőt a régi egyházhoz való kötődésre több példa van. A régi egyház papjának a népre való hatását példázza a Tüttősi eset. Tüttősi felesége meghalt, ezután a férj a házvezetónőjével élt törvénytelen viszonyban, aki kétszer is teherbe esett. A gyermeket mindkétszer elrekkentették – a szomszédok találták meg a trágyában elásva. Az év nyarán a szőlőt elverte a jég. A falu népe ebben Isten büntetését látta, így megrohanta földesura házát. Az asszonyt otthon találta és kalodába tette. Tüttősi a felsőrajki plébánoshoz rohant és magához vette Rajky Gábor fegyvereseit. A plébános lecsendesítette a tömeget, az asszonyt kivették a kalodából. Tüttősi, bár bosszút állt a zendülés szervezőin, tovább mégsem mert a vidéken maradni, Szalónakba kötözött.⁷⁰

Változást a reformáció irányában 1557 után találhatunk, mikor Csányi prédikátort telepít Kanizsára. 1562-ben írja le, hogy „gonosz élete miatt” elüldözte a kanizsai plébánost. Szigetvár megszállása után Szele Jakab készítésére fogadták be az onnan menekülő prédikátort, aki Csurgón nem telepedhetett le, mint Csányitól tudjuk, mert Zrínyi nem engedte birtokaira a „Luthert”.⁷¹

Az adat több következtetésre is módot ad. Egyrészt arról értesít, hogy a környék reformációjának erős kisugárzóközpontja a szigetvári végvári katonaság volt, ahonnan a pap

⁶⁹ Csányi Uo.

⁷⁰ Uo. 336.

⁷¹ Uo. 458.

is érkezett. Valamint megtudhatjuk, hogy Zrinyi Miklós horvát bán, akit a szakirodalom ezidáig a protestantizmus terjesztőjének tartott, az 1550-es évek második felében még nem állt a reformáció pártján. Az adat bizonyítja, hogy mennyire óvatosnak kell lenni a vallási meggyőződésbeli következtetésekkel kapcsolatban. Zrinyit az eddigi szakirodalom a katolikus egyház vagyonának prédálása, fiának, Zrínyi Györgynek későbbi elkötelezett felekezeti hűsége, valamint második felesége családja miatt, akik a morvaországi reformáció térnyerésében játszottak jelentős szerepet, tartotta a protestantizmus egyik harcoss terjesztőjének

Kanizsa reformációja tehát ez alatt az 5 év alatt zajlott le. Csányi 1557-ben azt írja a nádornak, hogy Isten ezért a tetteért meg fogja áldani. Később újabb prédikátor is érkezett a városba, aki Nádasdy jobbágya volt.⁷² Csányi bár üldözi a törökös papot, mint amilyen a Kőrösfő vagy Hegyesd várának feladásában szerepet vállaló volt, de minden esetben megtorolja a gyilkosságig menő egyházellenes kihágásokat. Felakasztja például Kis Ferencet, a hajdútisztet, mert az mozsártörővel verte agyon az egyik papot.⁷³

Radán szablyával vagdalták meg a plébánost. 1558-ban Hedrehelyről, az egykori jelentős mezőváros ferences kolostoráról írják, hogy már csak 3 polgár és 1 öreg szerzetes él a városban. Csányi kéri a nádort, erről ne szóljon senkinek, mert bizonyára megölik őket, ha megtudják.⁷⁴

A reformációval, sőt még a külsődleges ismertetőjegyeivel kapcsolatos megítélések sem egységesek ekkoriban. Szenyérben még a 60-as években is gyóntatják a katonákat kivégzés előtt, vagy legalábbis próbálkoznak vele. A környéket rettegsben tartó Nagy Sebestyén hajdú tizedes nem hajlandó erre. Az 1556-os hadjárat nádori szállítója, Tóth Sebestyén sem, akit törökösségért égetnek meg, pedig őt Farátor (fráter) János napokig gyózködi. Esetében

⁷² A tanulmány bővebb, jegyzetelt formában megjelent az 500 magyar levél, Csányi Ákos levelei Nádasdy Tamáshoz 1549-562 című munka bevezetőjében.

⁷³ Uo. 389.

⁷⁴ Uo. 395.

tévelygésről beszél Csányi, s mivel a reformáció ekkor már elfogadott a körükben, inkább mohamedán vallásra térés gyanújáról lehet szó.

Bár az 1560-as évekre a katonaság az új hit mellé áll, mégis, mikor Csányi egy katonai túlkapásról ír, amit a veszprémi püspök rovására követnek el katonái, arra hivatkozik, hogy szívességet tettek a püspöknek, amikor egy — a misézést elhagyó — papot fogtak el és szolgáltatottak ki neki, akivel azóta is követ töret a püspök Sümegben. Tehát katolikus célú akcióhoz használták fel a protestáns végvári katonaságot.⁷⁵

Becse István szenyéri parancsnok ellentétbe kerül katonáival, amely az ő elbocsátását vonja maga után. Annyit kell tudni még az ügyről, hogy Becse katolikus vallásban, ahogy egyszer tréfásan mondja „a pápa zsoldján marad”.

Csányi a törököt következetesen Isten büntetésének tartja. „Jaj nekünk, mert vétkeztünk, ím rajtunk az üdö, hogy kiáltak az egeket, hogy elpusztítanak minket. Mindeneknek ura, Istene, teremtője és megtartója méltóltasák kegyelmesen megemlékezni az Ábrahámi könyergéséről, hogy találtasék meg az tíz, hogy az te haragodnak tüzi mirejánk ne szálljon.”⁷⁶

„Isten képes csak elvenni rólunk a büntetést, ő az, ki Perzsiában üstökénél tartja a törököt.”⁷⁷

Változó viszont Csányinak a hódoltatással szembeni álláspontja. A török terjeszkedés egyetlen módjának ezt tartja, magát az intézményt elveti, de erős kapcsolatot tart fenn a hódoltakkal, másrészt keményen fellép a további terjeszkedéssel szemben. Megfigyelhető az idők folyamán egy elidegenedési, beletörődési folyamat, egyfajta részleges kiegyezés a törökkel. A 40-es évek végén még a palánkba fut a parasztság, retteg a töröktől. Ennek hatására a Kanizsa vizén túli területek jobbágyságát, a menekülő, veszélyeztetett falvakat áttelepíthetőnek tartja Csányi a Rába mentére. 5 év múlva a parasztok már nem hajlandók

⁷⁵ Uo. 394.

⁷⁶ Uo. Bevezető.

⁷⁷ Uo.

földjeiket elhagyni, még jobb területekért sem. Ellenállnak, szökéssel fenyegetőznek. Kibékültek a törökkel, mindkét úrnak fizetnek. 1562-ben már a török és a parasztság egymásra találásától fél a kanizsai tiszttartó: „Moldvába égetést rablást teszen (a török). Elhagyatta és minden rabokat visszasedetett, adatott, ha itt is, ki ugyan félő, az pórt nem kezdi bántani, ki igen terhes leszen nekünk.”⁷⁸

Ugyanakkor Csányit is meggyőzik az 1554–56 között folyó harcok, nemcsak arról, hogy Szigetvár és a Kanizsától délre eső terület elveszett, hanem arról is, hogy nem képes ellenállni az új török támadásnak. Az addigi nagy keresztény sereget váró, a visszavívó harcokat szorgalmazó Csányi ettől kezdve fél. Helyesli a harcot a törökkel, de már csak annyira, „nehogy az apjok is utánuk jöjjön”.⁷⁹

Készül egy új apokaliptikus harcra. Hírszerzői nyilván mondják neki, hogy az agg Szulejmán Bécs alatt akar meghalni. Bécs jövedelmét annak az új, hatalmas, drinápolyi mecsetnek rendelte, amit építtetett. Tudja, hogy Zrínyi szigeti kapitánysága az ostromot vonja maga után, hogy ezt nem fogja a török eltűrni.⁸⁰

Ugyanakkor folyik egy tapogatózás a török részéről is a lakosság körében, amely a parasztságot tudatilag leválaszthatná a régi államtestről. (Közismert a török próbálkozása a protestáns egyházak támogatására, amelyeket mint a balkáni pravoszláv autokefál egyházakat próbált igazgatni). A tapogatózásra érdekes adatot ad Csányi egy levele, amelyben leírja, hogy egy törökül tudó magyar paraszt a veszprémi bégnél járt. A bég háza előtt török tiszték ültek, és kérdezősködtek tőle magyarul, nem tételezván fel, hogy beszél a nyelvüket (ami ritkaságszámba is ment volna).

„Jüt Simekbe egy parasztember, ki jól tud törökül. Hamza béget várta, valami levéllel. Az kihaja mondta – Immár ne várd, ha ma meg nem jű! Hét török ül volt az bég háza előtt. Mond egyik: – Honnét való vagy? – Ez megmongya.– Mond törökül az más töröknek, kérdjék

⁷⁸ Uo.

⁷⁹ Uo. 198.

⁸⁰ Csányi i. m. 238.

meg, ha leszen az ő királyoknak is hadok. Mond az más török: – Ne kérd azt, ha az ő királyoknak is leszen, hanem azt kérdjed, leszen-e hada az ti királytoknak! (...) Bódok Úristen! Hogy nics keresztény fejedelem ilyen veszedelembe."⁸¹

A beszélgetésben nem csak az az érdekes, hogy török földesurak tanultak meg magyarul, de az egyik tiszt figyelmezteti a másikat: a hódoltsági parasztnak ne azt mondja, hogy a magyarok királyának, hanem ti királyotoknak. Tehát egy, a diplomáciában hirdetett elvet, az általuk karddal szerzett ország jogát adják fel köznapi gondolkodásunkban. Elismervén a hódoltatott helyek urának is a magyar királyt, méghozzá itt a Habsburg császárt.

A jobbágyság tudatállapotáról adnak híreket a Hegyesd és Koppány ellen végrehajtott magyar ellenlökés idején keletkezett levelek. Tudjuk, hogy a törököt gyűlölő, paraszti származású katonaságtól rettegő Bajazid vajda majd Magyar Bálintnak azt üzeni, hogy feladja a várat, kihányják kardjaikat, csak a darabontnak ne hagyja őket levágni. Bár Magyar még más katonai akcióra tartóztatná a vármegyék parasztkatonaságát, de azok indulót fújnak, és szinte lázadászerűen hazaosznak.

Az 1562-es évnek paraszti tudatállapotáról jegyzi fel Csányi, hogy a törökben Isten emberét látják, mert győzedelmes a csatatereken. „Kellene közénk pap, aki Isten ígését hirdeti." Erre a tipikus keleti gondolkodásra, hogy aki a háborúban győz, azt támogatja az Isten; erre a korban felelevenedő, Csányi leveleiben is megjelenő tudatra van kidolgozott válasz, tudati reakció: Isten azért bünteti a magyar népet, mert ezzel bizonyítja – mint a zsidóknál –, hogy sajátjának tekinti őket. Ha elhagyják a vétkeket, megkegyelmez nekik.⁸²

Csányi fél egy olyan parasztfelkelés ideológiájának kialakulásától, amely a török mellé állíthatná a népet.

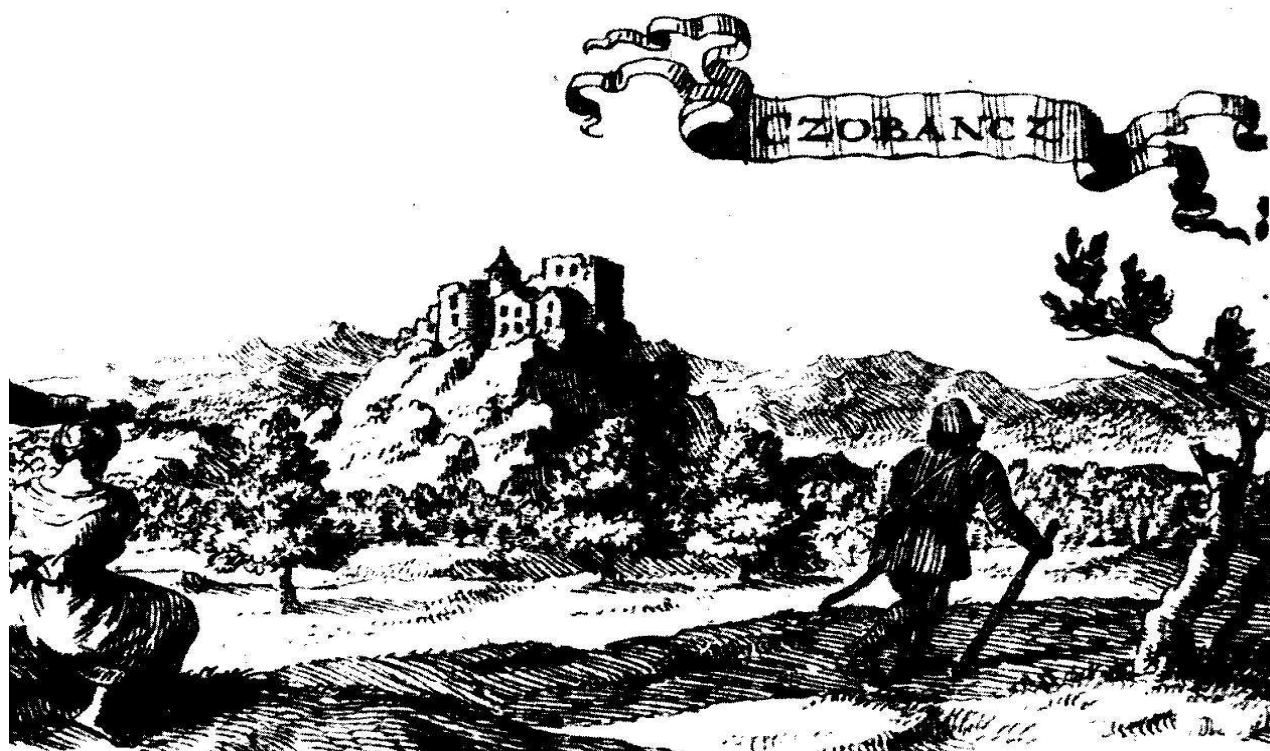
Szegedi Kis István tevékenysége kapcsán alább megírom, hogyan igyekezett a vallás szálaival összekötni, kibékíteni a várkatonaságot és a környező népet. A török ezért hurcolta

⁸¹ Uo. 412.

⁸² Uo.495.

fogságba. A somogyi születésű, Nádasdy-udvarban is forgott Melius Juhász Péter szintén fontosnak tartotta 1562-ben a Debrecen–Egervölgyi Hitvallásban hangsúlyozni, hogy annak érvényessége nemcsak a katonákra, hanem a környező népességre is vonatkozik. Hasonló célja lehetett Csányinak is Kanizsán, és nem tarthatjuk véletlennek, hogy az a Kanizsai Pálfi János, aki intézményesen létrehozta az első katona-polgár presbitériumot Pápán, élete első tizenöt évét 1600-ig Kanizsán töltötte.⁸³

Csobánc

⁸³Miklósi Ödön: Presbiteriális elemek a protestáns egyház ősi szervezetében. *Protestáns Szemle* 1935. 457—461.

7. Nádasdy Tamás és az örményesi pálos kolostor

„Mikor Kanizsa mellül a török feltakarodék, Kegyelmedtül ide hozzá kérettem, ez föld mind elégett és pusztá vala. Mennék Örményesre látni, találni, mint maradt. Találék két barátot, kiket megöltek vala, egyiket toronyban, másikat itt alatt. Harmadik barát elevenen vala. Immár a parasztnép, ki mit talált, elragadozták és hozták volt, az török az koporsókat mind felhányta volt. Nap esetrül az ajtó elütt rózsa bokrok vadnak. Ott fekszik vala egy test, mind koporsóstul, megtörték, vagdalták vala az koporsót, hosszú haja vala. Mondák az barát, az asszony, Kanizsai Lászlóné. Kérdém honnét vették kü, mekmutatá. Mennyire az úristen okosságot ada hozzá egybe szedegetém, rakogatám, kit szolgánkkal és az baráttal, oda helheztetém, honnét kühánták vala. Bizony nem tudom, ha ű Kegyelme volt, vagy más, mer életében sem ismertem ű Kegyelmét, az barát bizonynal mondta hogy ű Kegyelme teste.”

E sorokat 1552. január 25-én írja Csányi Ákos Nádasdy Tamásnak. Csányi, akit Nádasdy öccsének szólít, tehát valószínűleg rokona, a déli birtokrészek és végvárok legfőbb

tisztartója, valamint politikai és hadi ügyekben a főúr legfőbb informátora.⁸⁴ Csányi az örményesi pálos kolostor és benne a Kanizsai kripta pusztulását egy mentegetőző levélben írja le a sárvári-udvarba való hazatérte után, ahol kegyvesztett lett, ötönapos ott-tartózkodás után Nádasdy kétszer rendelte magához. Csányi minden alkalommal könyörgött, hogy Nádasdyné Kanizsai Orsolyától bocsánatot nyerjen. Ez azonban eredménytelen maradt.

A nagyasszony haragjának oka az örményesi remeték vádaskodása volt, „társul vették őt a Hásságyiak mellé panaszukban”. (Ezzel a környékbeli nemes családdal álltak perben a szerzetesek.) Hiába nem hiszi Nádasdy, írja Csányi, hogy csak a főúr betegsége miatt nem adta meg a hathatós választ a magányosan igazgató asszonynak, pedig meg kellett volna őt óvni az efféle panasztevők zaklatásaitól. „Annyi főember volt ú Kegyelme körül, hogy megóhatták volna ú Kegyelmét efféle búsulástól, ha akarták volna. Bánffy Miklóst Mátyás király fogva tartotta, Jámbor szolgálói voltak. Akkor tudta asszonyok [meg] mikort urát hazajüvén szemével látta, hogy megnőtt szakállá.” Ilyen meggondolásból nem szólt ő sem a remeték vádjaira, de „vadnak régi jámborok, kik egy nagy Kanizsai Lászlót és Györgyöt, Jánost és Asszonyom ú Kegyelme atyját ismerték. Kik tudják az barátoknak sok dolgokat, határjárásokat határfoglalásokat, de senki azt nem tudja, hogy az uraknak csak egy ember is segítségre az barátok mellett lett volna, mert istenes ember volt, ki a barátok kezéből kiszabadulhatott, az, kivel űk perlének, mert nem tudja, micsoda az pör, kivel a barátok nem pörletének. Elég mesterség az barátoknak meghinni, hogy az ü panaszokkal Kegyelmed búsulván, azon örülének és dicsekednék vala.”

Ezek után felhívja Nádasdy figyelmét, mivel úgy hallja, hogy a pálos remeték kínálják a „klastromot, hogy kimennének belőle”, a hír beigazolódása esetén szedjen el tőlük minden

⁸⁴ MOL E 185 Nádasdy missilisek. Csányi Ákos levelei Nádasdy tamáshoz. 1552. jan. 25. A levelezést megjelentettem: A kötet bevezetőjében hivatkozom a történetre. Csányi tevékenységére lásd még: *Borsa Iván: A szenyéri uradalom a török időkben.* In: *Tanulmányok Somogy megye múltjából.* Szerk. Kanyar József. Kaposvár, 1984. 34—133.

aranyat, ezüstöt, amit a Kanizsaiak adtak nekik, „kit amikort császár Kőszeg alá ment vala, itt az én házamban két nagy vasas ládában vala”⁸⁵.

Ezt követően írja le az esetet, amellyel a remeték szintén megvádolták, hogy „háborgatta az asszonya régi jó nemzetségének tetemit.” Nádasdy azzal intette Csányit, hogy megemlíttette: mindkettőjük apja szolgálta a Kanizsaiakat. Csányi ezt visszájára fordítva írja le, és hozzáteszi, hogy „nagyobb holtakban való barátság, honnem [sic!] az elevenekben.”

A vita az erdő vágása miatt robbant ki, amely a kolostor tulajdona és jövedelmi forrása volt, ugyanakkor a végvárok erősítéséhez is tartozott anyagot szolgáltatni. Így állandó volt az összeütközés a tiszttartók és a remeték között.

Csányi még apja esetére hivatkozik. „Szegény atyám báná az erdővágást, az én embereim igen vágják az erdőt. Az én atyám igen örömet szolgáltat Kegyelmednek. Bizony nekem úgy tetszett, hogy én is jámborul szolgáltam Kegyelmedet.” A szerzetesekkel szemben azonban ő is tehetetlen. „Mert ha én egy kis madárkát, kit ökörszemnek hívnak, megsitnék, nagy messze elhatna az illata, ha más ember egy kövér bialt megsütne, csak szomszédjának sem lenne hírével. Ha én hátra esném is az első fogam törnék ki... Bizony ha a vikáriuson állna, márul holnapra nem élnék.” A vita eldöntése végett kéri Nádasdyt, parancsoljon a vikáriusnak, hogy rajta és panaszló társán kívül „farátor” (fráter) Máté és István a remeték szolgálja is idéztessék meg, mert ha ez a négy személy nem lesz jelen, akkor nem nyomozható ki az igazság. Ő ígéri, hogy a kijelölt napra ott lesz, még ha meghalna is, meghagyja atyafiainak, hogy vigyék oda, mert őt jobban sérti a főúr egyetlen „haragtekintete”, mint más szitka.

A kolostor felgyújtása előző nyáron történhetett. Erre utal, hogy ekkor már rózsabokor virágzott az ajtó mellett. Csányi szégyenkezett az eset miatt, mivel mint katonai

⁸⁵ Itt legjobban az 1532-es hadjáratra gyanakodhatunk, melynek csapatai Babócsa, Csurgó érintésével Kanizsa mellett vonultak tovább Körmend, Kőszeg irányába. Ekkor azonban Csányi még nagyon fiatal, 20 éves sem lehetett, mivel a 60-as években is aktív még. Jelentős védelmi feladatokkal még nem bízhatták meg. A másik időpont az 1543-as a valószínűbb a kolostor vagyonának mentésére, akkor is érkezhettek erre a vidékre portyázó török csapatok. Ez esetben azonban Csányi összekeveri a két hadjáratot.

parancsnoknak, neki kellett volna az 1550-es évek elején a háborúnak betudhatóan megélénkülő török rablóportyáktól megvédelmeznie a kolostort és kincseit, valamint az ott nyugvó Kanaizsaiakat. Ezt, mint láttuk, korábban egy alkalommal meg is tette, a vasládák őrzésével. Annál is inkább szégyenkezhetett, mert megerősített családi fészke, Zalacsány, nem messze feküdt a kolostortól. Katonai tisztartói szégyenét, amelyet Nádasdy betegségére hivatkozva, az első vádak idején igyekezett elhallgatni, tetézte a remeték panasza, amely gyanús színbe hozta Kanizsai Orsolya előtt.

A Kanizsaiak az Osl nemzetségből származnak.⁸⁶ A terebélyes nemzetségszék már az Árpád-korban bizalmi embereket, udvari és territoriális képviselőket adott az országnak. Az Oslokra visszamenő családok a csornai nemzetségi kolostorba temetkeztek.⁸⁷

⁸⁶ *Pór Antal*: Az Osl nemzetség története a 13. és 14. században. Turul 8(1890) 153—200.

⁸⁷ A Kanizsai-család őse II. Osl szerémi bán (1220—1240). Dédunokája Lőrinc, hegykői gróf, majd zalai főispán, Károly Róbert oldalán harcolva elveszi Kanizsa várát a Németújváriaktól, amelyet később meg is kap királyi adományba. Erről a váruradalomról nevezik majd magukat utódai Kanizsaiaknak, bár akkor még Lőrinc mester az ősi monostorról Csornainak hívja magát. Lőrincz úr 1330-ban hal meg Basarab vajda ellen harcolva, öt fiát hagyva maga után. A családot egyházi méltóságai emelik tovább. István (1330-1376) Nagy Lajos alatt lesz zágrábi püspök, horvátországi helytartó. A kinevező oklevél még mindig Csornainak mondja őt. Azt, hogy a család, a többi nemzetségbeli ivadékkal együtt még mindig a nemzetségi kolostorba temetkezik, bizonyítja, hogy István püspök adományt tesz a premontrai monostornak. A püspök, aki a Vatikánban és a francia udvarban diplomáciai tevékenységet is ellátott, könnyen segíthette bátyját, Jánost is, akit Orbász, Zala, máskor Zagória és Varasd ispánjaként említenek az oklevelek. János mester fiait, Miklóst, Jánost és Istvánt a királyi udvarban neveltette. Miklós 1387-ben soproni és vasi, később zalai ispán, 1388-ban pedig ezek mellett tárnokmester lett, István pedig királyi főajtónálló. A három testvér korszaka jelentette a delelőt a család életében.

A Kanizsaiak családfája

(*Pór A.* i.m. 197. p alapján)

I. Osl, ispán, a XII. század második felében, *II. Osl*, szerémi bán, 1220-1240, *Tamás*, 1228-1248, *I. Imre*, 1262-1308, Kanizsai *I. Lőrincz*, zalai főispán, 1308-1330 nov.

I. János 1330-1370, Orbász, Zana, Varasd és Za- goria ispánja,	I. István 1330-1376, zágrábi püspök, horvátországi kir. helytartó.	Lőkös, I. 1330,	Miklós, Benedek, 1337, 1333-1361,
II. Miklós, 1367-1405, kir. tárnok- mester	II. Lőrincz 1367-1376,	II. János, 1367-1418, május 20, prímás,	II. István, 1371-1427, kir. főajtón- álló, soproni
főispán.		esztergomi	
III. János, 1406-1428, II. László, 1406, I. György, 1476-1505,	III. István, 1406-1411, II. Imre,	III. Miklós, 1431-1459,	I. László 1411-1430, III. László, 1431-1434, 1429-1456, soproni főispán, IV. László, IV. János, 1431-1476, 1431-1434,
			érsek,

A család legmagasabbra emelkedése egyházi tisztségben történt, Kanizsai János által, aki először királynői belső káplán, utóbb egri és esztergomi prépost, majd egri püspök lett. Demeter esztergomi érsek halála után ő töltötte be e tisztséget, amellel főkancellár is lett. E minőségben ő az első, aki 1394-ben magyarként elnyeri az apostoli Szentszék született követe címet, amelyet ettől kezdve utódai is viselhettek.⁸⁸ Zsigmond uralkodása kezdetén tanultsága, politikai érzékenysége tette nélkülözhetetlenné. Mint diplomata a padovai egyetemen tanult, ahol 1377-ben az ultramontánok rektorukká is megválasztották. Népes kíséretében egy oxfordi kanonokon kívül két könyvmásolót is találunk. A későbbiekben a nevével fémjelzett főúri liga vezetője. Öccsét, Istvánt, 1390-ben székely ispánná, majd udvarmesterré nevezette ki. Az érsek szemérmetlenül vetette magát a vagyonszerzésbe. Kanizsai várak és a Sopron megyei Szarvaskő mellé a család tíz év múlva további tízet mondhatott magáénak.

Már Takáts Sándor utalt rá, hogy a Kanizsaiakkal kapcsolatos genealógiák hemzsegték a tévedésektől és egymás adatait veszik át. Számunkra ez nagy nehézséget okozott a család temetkezési helyeinek kiderítésekor.⁸⁹ A csornai nemzetségi temetőbe való temetkezés a névváltozással (Csornairól Kanizsaira) maradhatott abba János, esztergomi érsek időszakában, a Kanizsai család fénykorában. Nagybátyja, a zágrábi püspök még a csornai monostort pártolta. János érsek mindkét családos testvére támogatta a pálos kolostorokat. A

vasi örökös
főispán,

VI. László,
1512,

soproni fő-
ispán,

II. György,
1476-1505,
kir. főpincze-
mester,
főispán, bel-
grádi bán (?)

V. László,
1476-1498,
Dalmát-,
zalai Horváth- és
Tótország
bánja

erdélyi vajda,
kir. főlovász-
mester,

V. János,
1476-1492,

IV. István,
1476,

⁸⁸ *Mályusz Elemér: Zsigmond király uralkodása Magyarországon. Bp. 1984. 22—38.*

⁸⁹ *Takáts Sándor: Kanizsai Dorottya. In: Régi magyar nagyszonyok. Szerk. Réz Pál. Bp. 1982. 33—53.*

pogányszentpéteri (1381)⁹⁰ és az örményesi kis időkülönbséggel épült,⁹¹ I. Miklós tárnokmesterről mint alapítóról konkrét adatunk is van. Pogányszentpétert pedig II. István, tehát a család másik ága építtethette. Ezt támasztja alá az az adat, amely arról értesít bennünket, hogy Kanizsai László 600 aranyat adott 1433-ban a monostor továbbfejlesztésére, azzal a feltétellel, hogy halála után szülei mellé temessék. II. István (1371–1427) fia, I. László nem lehetett a hagyományozó, mert ő 1430-ban már halott volt. Maradt utána III. László nevű fia és három unokája, akik közül egy szintén a László nevet viselte, ő azonban még 12 év múlva is kiskorú, tehát nem nagyon hagyományozhatott a monostornak. Ugyanígy I. Miklós unokája, II. László, akiről egy 1406-os adaton kívül nem tudunk semmit. Nem lehetett hosszú életű. A hagyományozó tehát III. László soproni főispán lehet, aki a királyi tanács tagja volt, őt 1434-ben még említik, 1443-ban már nem élt. A genealógiák ezt követően eltérnek.

Takáts Sándor, János, István és László testvérének és IV. László erdélyi vajda lányának tartja Kanizsai Dorottyát. Ez valószínűleg helytálló is, de V. László nem lehet Kanizsai Orsolya apja, ahogy ő állítja. Inkább Nagy Iván leszármaztatását kell elfogadnunk, aki Kanizsai II. Györgytől eredezteti Ferenc és Orsolya apját, Ferenc és Orsolya ugyanis II. György második házasságából született Rozgonyi Klárától, Rozgonyi Klára anyja, Lindvai Bánffy Erzsébet pedig első felesége volt II. Györgynek. (Tehát mostohalányát vette feleségül).⁹²

Rozgonyi Klárától tudjuk, hogy végrendeletét fia nem hajtotta végre. Ezt csak menyete teljesítette, Drágffy Anna-Orsolya édesanyja, fia halála után. 1526-ban, mikor Orsolya apja fiatalon meghalt, kis gyermekeket hagyva maga után, a másik Lászlónak, aki az erdélyi vajda fia volt, már 60 év körülinek kellett lennie. Az ő apja 1476-ban húsz év körüli volt, ugyanis 1431-ben már élt, bár 1444-ben is kiskorú, de 1476 után már nem lehet róla hallani. Tehát a

⁹⁰ *Guzsik Tamás*: *Eltűntnek hitt pálos kolostorok Somogy megyében*. In: *Tanulmányok Somogy megye múltjából*. Szerk. Kanyar József. Kaposvár, 1986. 18.

⁹¹ *Pór Antal*. i. m. 197.

⁹² *Takáts*: *Kanizsai Dorottyá*. i. m. 45.

20-as években születhetett, és az akkori életkorokkal számolva nem igen haladhatta túl a 60. évét. Fiainak ekkor már idősebbnek kellett lenniük.

Jánosról tudjuk, hogy Miksa császár mellett harcolt és kitüntette magát Székesfehérvár megvételekor. 1515-ben pedig birodalmi gróffá tették. 1522-ben Neumburg várában készült leltár hagyatékáról, tehát ez előtt az időpont előtt halhatott meg. Ő és testvére, László is, Nagy Iván szerint még 1515-ben. Ez a László semmiképpen nem volt azonos Orsolya apjával, aki még 10 év múlva is életben volt.

Pór Antal ugyan feltételez egy VI. Lászlót, mivel egy „nagyágos” László 1512-ben néhai Kanizsai György fiának mondta magát. Pór őt a Miklós tárnokmesteri ágon (örményesi) Imrefia György utódának tartja. Mivel erről az örményesi Kanizsai Lászlóról több hír nincs, úgy véljük, ő azonos II. György fiával, Orsolya apjával, aki 1519-ben címerbővítést kapott, Vas megye főispánja volt, majd az 1525-ös országgyűlésen országbíróként említik.

Imrefia György tehát valószínűleg mag nélkül halt el. Sőt meglehet, hogy 1505-ben a híradás már II. Györgyről szól, mint Vas megye főispánjáról és Örményes kegyuráról. Ő ugyanis biztosan megérte ezt az életkort. Akár megérte az örményesi ág utolsó tagja a századfordulót, akár nem, tény az, hogy a 16. században a monostor a kegyuraságával együtt a másik ágra szállt.

Mindezen rövid geneológiai áttekintés után térjünk vissza eredeti forrásunkhoz, Csányi leveléhez.

Felmerül a kérdés, melyik Kanizsai Lászlónéé a tetem, amelynek hosszú haja volt? Az örményesi ágból való II. Lászlóról – mint láttuk – csak gyermekkorából maradt adat, 150 évvel az eset előtt. Nem valószínű, hogy az ő felesége lett volna az asszony. Kanizsai Orsolya haragja sem ezt támasztja alá, a szerzetes sem emlékezhetett rá. Ellenkező esetben viszont fel kell tételeznünk, hogy a pogányszentpéteri ág feladta három- vagy négygenerációs temetkezési helyét, és a másik ágét kezdte használni. Tudjuk azt, hogy III. László 1433-ban

még Pogányszentpéterre kívánt temetkezni. A kihányt női tetem tehát IV. László feleségéé, Hédervári Katáé vagy fia, V. László nejéé lehetett, vagy Orsolya édesanyjáé, az 1528-ban meghalt Bételeki Drágffy Annáé.

Ha a másik ág használni kezdte a kriptát, valószínű, hogy ez örményesi I. György halála után következhetett be. Abban az esetben, ha – mint Pór feltételezi – megérte a századfordulót, akkor csak az utolsó két Kanizsai Lászlónéről lehet szó, ha nem, akkor már III. László fiai is ide temetkezhettek.

Maga a pogányszentpéteri kolostor története is azt látszik igazolni, hogy az átköltözés Örményesre csak a 15–16. század fordulóján zajlott le.

Az 1381-ben emelt kolostor Szent Péter főoltárát Szent Erzsébet, valamint Szent Anna mellékoltáraival együtt 1450-ben konzekrálták. 1512-ben itt halt meg és itt is temették el az ide látogató, nagy tiszteletnek örvendő Lázárházi István rendfőnököt. 1534-ben azonban már Kanizsára viszik a kolostor javait a török elől, amelyeket még 1550-ben is ott őriznek. 1545-ben a romos épület javítására még pénzt adtak a hívek. 1563-ban az Örményeshez csatolt birtokot és épületet a rend bérbeadta.⁹³

Kanizsai Orsolya haragja, amely mint láttuk Pogányszentpéterrel, az eredeti temetkezési hellyel kapcsolatban nem gerjedt fel, azt mutatja, hogy közeli hozzátartozói nyugodtak Örményesen. Mivel hagyta Pogányszentpétert összedőlni, még az is feltételezhető, hogy az összes addigi koporsót átvitte Örményesre. Az elmúlt években ott folytatott ásatások ugyanis semmi erre utaló nyomot nem találtak.⁹⁴

Feltételezhetjük tehát, hogy a hosszú hajú holttest Drágffy Annáé volt. Ennek ellentmondani látszik, hogy Kanizsai László halála után újra férjhez ment Frangepán Kristófhhoz, de ez a házasság nem tartott két évig sem és harmonikus sem volt. Erre utal, hogy

⁹³ *Molnár István*: Magyarországi pálosok zöld kódexének Somogy megyei regesztái. In: Somogy megyei múzeumok közleményei. Szerk. Bakay Kornél. Kaposvár, 1978. 230.

⁹⁴ *Müller Róbert*: A pogányszentpéteri ásatás. In: A nagykanizsai Thúry György jubileumi évkönyve 1919-1969. Szerk. H. Kerecsényi Éva. Nagykanizsa, 1972. 265—284.

második férje, mint azt végrendeletében panaszolta Drágffy Anna, Kanizsai javakat hurcolt szét Velencébe és más helyekre és azokat zálogba csapta, ezzel gyermekeit károsította. Nagy valószínűséggel tehát első férje, Kanizsai László mellé temetkezett.⁹⁵

Forrásunk szerint a barát azt állította: „az asszony Kanizsai Lászlóné”. Nem valószínű, hogy Csányi, aki „unokaöccse” Nádasdynak, az asszonyban nem Orsolya anyját, hanem 100 vagy 70 évvel korábban élt őseit ismerné fel. Ez annál is valószínűbb, mert mint mondja, ő soha nem látta életében. Tehát ismerhette volna. Ebben az esetben azonban legfeljebb a 24 éve halott Drágffy Annáról írhatott az ekkor harmincas éveiben járó férfi.

Mi okozhatta a régi temetkezési hely feladását? Örményes északabbra volt ugyan, de korabeli háborús viszonyok között ez nem sokat jelentett. Pogányszentpéter viszont közelebb esett a birtokközponthoz, Kanizsához. Talán könnyebben védhető, nagyobb épület volt, nem tudjuk. Örményes régészeti feltárása nyújthatna további adatokat eddigi ismereteinkhez.

Kanizsai Orsolya 6 éves volt, mikor elveszítette szüleit. Az idős nagyasszony, Kanizsai Dorottya nevelte. Ő mint Geréb Péter, majd Perényi Imre nádor felesége hatalmas tekintélynek örvendett.⁹⁶

Ha Orsolyában el is halványult szüleinek képe, nagynénjétől megtudhatta, hogy ő az ország legelőkelőbb családainak egyikéből származik. Az örményesi monostor feldúlásáért érzett haragját, ha nem 25 éve halott szülei iránti kegyeletből táplálkozott, akkor is mindenképpen indokolja a családi reprezentáció.

Nádasdy a környék köznemesi családjaiból emelkedett grófi rangra és országbírói, majd nádori méltóságra. Tisztségéhez a kanizsai birtokok és örményesi szarkofágokban nyugvó ősök adtak súlyt.

⁹⁵ *Takáts*: Kanizsai Dorottya. i. m. 38. Bakonok nevű birtokát az örményesi pálosokra hagyja, hogy Kanizsai Lászlónak és elődeinek üdvéért misét mondjanak.

⁹⁶ „Az én királyi mátkám Hainburgba érkezik. Mivel a királyné fogadásának és hazakísérésének ideje immár közelget, nagyon kérjük nagyságodat, úgy mint a magunk, mint a királyné nevében, hogy a lehető legnagyobb pompával siessen Pozsonyba, ahol a főúri asszonyok és a főurak hamarosan összejönnek, Hainburgig a király elé mennek. Mi úgy rendelkezünk, hogy a főasszonyok között amint méltó is, nagyságodé legyen az első tisztség” írja II. Lajos e sorokat az özvegy nádornénak. Uo. 45.

Örményes korai alapítású pálos kolostorainak közé tartozik. Gyöngyösi Gergely írja le Pál veszprémi püspök 1263-ban kelt oklevelét, amelyben egyházmegyéje területén 7 remeteséget engedélyezett.⁹⁷ Ezek közé tartozott az Örményes melletti Elek-szigeten a Szent Mária Magdolna kolostor. A 15. századra 51 kolostor működött a történeti Magyarországon, és további 12 alakult a Mohácsot megelőző években. A pálos kolostorok közül 17 található az egri, 6 a pécsi és 27 a veszprémi püspökség területén. Az utóbbi egyházmegyében létesültek a legelső kolostorok. Ezek közé tartozott az örményesi is.

A mocsaras, zsombékos területű Elek-szigetről települt át a későbbi helyére. Ábrázolás nem maradt fenn róla. Igazgatásilag a 22 vikáriátus közül az egyik volt, a mohácsi csata előtt Ernye nevű kolostor tartozott fennhatósága alá.

A viszonylag gyér forrásadatokat Gyöngyösi gyarapította. Bizonyos Mihály testvérről ír, aki váradi kanonokként Milánóban élt és a „bűnöknek örvényein át és szívének vágyai után ment a veszedelembé”.⁹⁸ A rendbe lépven a helyes útra tért, majd örményesi helynök lett. Mint művelt előkelő ember a rend elitjéhez tartozott és hogy örményesen kapott tisztséget, a hely fontosságát bizonyítja a 15–16. század fordulóján.

A budaszentlőrinci központi kolostor pusztulása után elkezdődött a rend kálváriája és felmorzsolódása. 1526-ban a pálosok a Felvidékre menekültek, Trencsénbe magukkal vitték Remete Szent Pál testét is, amely azonban a következő évben megsemmisült. A rend a Hommonai Drugeth család védelme alatt Felső-Elefántra tette át székhelyét. 1556-ra már az összes tiszántúli és erdélyi kolostoruk megszűnt működni. A délvidéken a bajcsi monostort 1532-ben hagyják el a szerzetesek, de lakatlanná csak a paticsi pusztulása (1542) után vált.

⁹⁷ Gyöngyösi Gergely, Arcok a magyar középkorból. In: Magyar ritkaságok. Szerk. Belia György és Szalai Anna. Bp. 1983. 189. A továbbiakban Gyöngyösi. *Hervay Ferenc: A pálos rend elterjedése a középkori Magyarországon.* In: Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok. Mályusz Elemér emlékkönyv. Szerk. H. Balázs Éva–Fügedi Erik–Maksay Ferenc. Bp. 1984. 159, 173. Gyöngyösiről: *Mályusz Elemér: Pálosrend a középkor végén. Egyháztörténet 1945.* 1–55.; *Mályusz Elemér: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon.* Bp. 1971. 257–274. Pálos Inventárium (1520–1521) 68 monostor több száz regesztáját adja ebben Gyöngyösi. A monostorokra vonatkozó részének teljes szövegét részenként a monostorok betűrendjében közli a Documenta artis paulinorum. Szerk. *Hervay Ferenc: I-III.* Bp. 1975-1978.

⁹⁸ Gyöngyösi: i. m. 189.

Siklós és Pécs eleste után szűntek meg a baranyaiak, a kőszegi (batinai), a bodrogszigeti, a csatkai és az enyeri kolostorok is ekkor pusztultak el.⁹⁹

A háborús vandalizmuson kívül a zavaros időkben gyakran okozta a remeteközösségek megszűntét az ellenük elkövetet földesúri hatalmaskodás, amely csak igen kis mértékben írható a terjedő reformáció számlájára. A csáktornyai kolostor lakóit Zrínyi György üzte el. A vázsonyit Török János pápai kapitány zaklatta. Ferdinánd 1548-ban utasította Salm Miksa veszprémi kapitányt, hogy Enyingi Horváth Pétertől és Gáspártól, valamint Kolos Jánostól védelmezze őket. Utóda, Gyulaffy László ellen azonban már Miksa főhercegnek kellett fellépnie, hogy a kolostor lefoglalt birtokait adja vissza. A remeték 1560-ban innen is kénytelenek voltak elmenekülni, birtokaikat Örményeshez csatolták. Perényi Péter a tóketerebesit, Serédi Gáspár emberei a sajlóládi monostort rombolták le. Ugyanígy járt a tokaji és regéci kolostor is. Bebek György gúnyt is üzött a barátokból, nemcsak kifosztotta és menekülésre készítette a gombaszögi kolostor szerzeteseit, hanem Lukács vikáriust és négy társát elfogatta és töröknek öltöztetve csúfoltatta őket. Az eddigieken kívül megemlíthetjük még a Balassákat, Török Bálintot, Zrínyi Miklóst, Homonnai Drugeth Ferencet és Gáspárt, Ungnád Kristófot, Alaghy Jánost, Drágffy Jánost. Javarészt e világi hatalmasságok rablásainak, önkényes birtokfoglalásainak tudható be, hogy amikor Ternavai István, a rend generálisa 1577-ben az Elefánthyak zaklatása miatt az erődszerű, biztonságosabb Lepoglavára tette át székhelyét, ide menekítve a rend értékeit, már csak annyi szerzetest számlálhatott vezetése alatt, mint hajdan egy kolostorban.

Kevés működő szerzetesközösség tartozott a keze alá, de ilyen volt az örményesi. Mielőtt Ternavait generálisnak választották, maga is ennek a kolostornak volt a vikáriusa. Nagyon valószínű, hogy azok a reformok, amelyeket a fegyelem és a rendi utánpótlás céljából vezetett be, az örményesi hagyományokból eredeztethetőek. Az sem véletlen, hogy az utolsó

⁹⁹ *Kisbán Emil*: A magyar pálos rend története. I. Bp. 1938. 162-186. A továbbiakban *Kisbán*.

nagykonventet, ahonnan Ternavai megválasztásával a rend életében a fordulatot számítják, itt tartották.

A következőkben azt kell megvizsgálnunk, mi okozta a zalai kolostor központi szerepét. Ennek eddig legfőbb okát a jelentősebb monostorok pusztulásában láthattuk. A Dunántúlon a kolostorpusztulásban az új végvári vonal kialakításának volt főszerepe.

1526 után a kolostorok között megszorodott azoknak a helyeknek a száma, amelyekből erődítményt hoztak létre. Ezekben, ha a szerzetesi élet ugyan nem is szűnt meg, de a katonaság is beköltözött az épületbe.

A dunántúli várak nagy része nem érte el a korszak által megkívánt haditechnikai színvonalat, az állandó anyagi gondok miatt leegyszerűbbnek az erődök sűrítése kínálkozott, amelyet a már meglévő kolostorok átalakításával értek el.¹⁰⁰ Mindkét fél igyekezett ezeket az épületeket katonasággal megrakni vagy elpusztítani, nehogy a másik szálljon beléjük. A dunántúli kolostorok mintegy harmada már Mohács előtt is erődített volt (22-ből 6). Azonban a völgyekben meghúzódó pálos és kartauzi kolostorok hadi célokra kevésbé voltak alkalmasak. Ez utóbbi az egyik magyarázata annak, hogy Örményes erődítéséről csak 1593-ból értesülünk.¹⁰¹

1532-ben a töröké lett Kapornak, de később ismét magyar katonaság költözött bele,¹⁰² ugyanekkor szerelték fel Lövöldöt és Zalavárt. Mindhárom helyen szerzetesek is éltek a katonák mellett. 1530-ban foglalja el Török Bálint a már erődített somogyvári bencés kolostort, ennek ellenére a konvent még 1539-ben is működött.¹⁰³ Ugyanebben az évben arról értesültünk, hogy Pécsváradon szintén éltek szerzetesek.

¹⁰⁰ *Csorba Csaba*: Erődített és várrá alakított kolostorok Dél-Dunántúl török kori várrendszerében. In: *Tanulmányok Somogy megye múltjából*. Szerk. Kanyar József. Kaposvár, 1974. 13—47. A továbbiakban *Csorba*:

¹⁰¹ *Kisbán*: i. m. I. 187.

¹⁰² *Török történetírók: Szulejmán naplói*. I. közi: Thúry József. Bp. 1893. 353.

¹⁰³ *Füssy Tamás*: A Szent Egyedről elnevezett somogyvári bencés apátság története. *Katholikus Szemle*. 1902. 133.

Bakonybél birtokait 1543-ban apátja bérbe adta azért, hogy több katonát fogadhasson.¹⁰⁴

Az első török támadási hullám (1541–43) a Fehérvár, Simontornya, Pécs, Siklós környéki kolostorokat söpörte el. A török katonaságot telepített Pécsváradra és Szekszárdra. Choron Jánost, Tihany birtokosát kötelezték, hogy elegendő katonát tartson, majd nagykorúsága után lépjen be a szerzetbe. A kapornaki apát 1536-ban arról panaszkodott, hogy kegyura állandóan zaklatja 50 lovas kiállítására miatt, amire nem képes. Somogyvár 1543-ban 15 lovas és 20 gyalogos felfogadására kapott pénzt a királytól.

Az 1546. évi 4. törvénycikk hat más vár mellett a király gondoskodásába ajánlotta Somogyvárt, Tihanyt és Szentmártont, mivel azokat a török terjeszkedés bevételeiktől megfosztotta. 1547-ben a dunántúli rendek gyűlése Kapornakot Zala megye védelmére bízta, ahol ekkor már csak 5 barát élt. 1550-ben Keszthelyről végleg eltűntek a szerzetesek, ettől kezdve csak végvárként szerepel. Somogyváron 1553-ban szerzetesek tartózkodtak, Kapornakon és Zalaváron is működött a konvent. Lövöldöt 1552-ben, Bakonybél 1550-ben hagyták el lakóik. Csákány ferences kolostorába 1544-ben telepítettek katonákat, 1566-ig magyar kézen volt. Segesdet 1555-ben hagyták el ferencesei, Szentjakab 1561-ben lett a töröké. Kaposvár 1554-es eleste után vált a dél-dunántúli helyzet veszélyessé.

A szerzetesi élet a török által meg nem szállt dunántúli kolostorokban az 1550-es évek elejéig kisebb-nagyobb megszakításokkal folyamatos volt. A beszállásolt katonaság, a vidék földesurainak zaklatása, esetenként a terjedő reformáció, valamint a hadjáratok idején való menekülések miatt üresen maradt kolostorok újra népesültek. A szerzetesek más házaiba húzódtak, vagy vidéki plébániákon vonták meg magukat, ahonnan visszatérhettek. A nagyjenőiek például 6 évig éltek Örményesen, majd innen települtek vissza.¹⁰⁵

¹⁰⁴ *Csorba*: i. m. passim. A következőkben az ő adatait használom. Bő szakirodalmat is ad a kérdéshez.

¹⁰⁵ *Kisbán*: i. m. I. 185.

Tolnai defterekben figyelhető meg, hogy a világi alsópapság 1543–1552 között személyeiben változatlan, legfeljebb a kor hangulatát tükrözően megnősül. Az 1565-ös defter azonban már pásztor nélküli nyájakat mutat.¹⁰⁶

A Dunántúlon a kolostorok pusztulásában az említett okokon kívül szerepet játszott egy már a 15. században divatozó intézmény, a kommandátori rendszer,¹⁰⁷ Mályusz Elemér éppen Nádasdy Tamás működését tekintette az intézmény jellemzőjének.

Nádasdy II. Lajos királyi titkáráként a zalavári apátságot fizetségül kapta, amelyet úgy kezelt, mint családi birtokot. A kolostor ügyeit apja intézte, aki oda is költözött családotól. Fia távol élt és csak a jövedelmeket szedte be. Mindez nem jelentette azt, hogy kritikával illette volna a szerzetesi élet alpgondolatát a reformáció hajnalán. Mályusz felhívta a figyelmet, hogy a mélyen vallásos Nádasdy Zalaváron tartózkodtában felkelt a hajnali zsolozsmákhoz.

Nádasdy valóban csak jövedelmi forrást látott az apátságban, ennek okát Mályusz abban a rendszerben látta, amely az apátokat világiakkal cserélte fel és a 16. századra átalakította az emberek felfogását.

Zalavár további sorsa mind a Nádasdy-birtokokra, mind a dunántúli kolostorokra jellemző.

¹⁰⁶ *Óze Sándor*: Szegedi Kis István és a medve (két végvár és környezetének viszonya egymáshoz a reformáció elterjedése idején). *Folia Historica* 17(1992.) 19—42. Heredhely ferences kolostoráról tudjuk, hogy 1535-ben 17 szerzetes, 9 miséspap élt benne, valamint két növendék és 6 segítőtársa. 1542-ben a váradi káptalan engedélyezte, hogy a szerzetesek menekülési céllal tartsanak kocsit és lovat. 1544-től a káptalani jegyzőkönyvek mint elhagyott helyről rendelkeztek róla. 1550. március 3-án Perneszi Péter alispán levelet írt Theryék Tamás kanizsai várnagynak és kérve kérte, foglalja el Nádasdy katonáival a kolostort, mielőtt a török megszállná. Az 1554—55-ös években szintén a török terveiről tudósít Kerecsényi László. Hogy mennyire nem tettek le a tervről, mutatja, hogy Csányi 1560-ban is felvetette a kolostor megszállását. Ekkor még mindig él itt egy öreg szerzetes, de arra kéri a nádort, hogy erről ne szóljon senkinek, mert biztos megölnék. *Magyar Kálmán*: Régészeti kutatások a középkori Heredhely területén. In: Somogy megyei múzeumok közleményei. Szerk. Magyar Kálmán. Kaposvár, 1978. 161—165.

¹⁰⁷ A kommandátori intézmény a 14. században kezdett meghonosodni, mivel a pápák a gazdagabb apátságokat életfogytiglan vagy tetszésüktől függő időre világi papoknak vagy másrendi szerzeteseknek adták kommandául. A kommandátor vagy gubernátor éppen olyan jogokkal bírt, mint a valóságos szerzetes apát. Maga az intézmény magyarországi története és jogi keretei feldolgozatlanok. Néhány adatot közöl rá *Mályusz Elemér*: Egyházi társadalom aközépkor végén. i. m., 239. *Takáts Miklós*: A Bélakúti Pétervárad Ciszterci Monostor története. Újvidék, 1990. 38—41. Az intézményt megpróbálta I. Mátyás 1486-os dekrétumának 11. cikkelye rendezni, mely tisztán a hiteleshelyek működőképességére hivatkozva elrendelte, hogy a szerzetzen belül adományozhatóak. Szeretnék köszönetet mondani Kubinyi Andrásnak és Takáts Miklósnak az ez ügyben nyújtott segítségükért.

Nádasdy, mikor 1534-ben megvált tisztjétől (ez volt Ferdinánd feltétele a kanizsai birtokokért, Kanizsai Orsolya fiúsításáért), kikötötte, hogy továbbra is ő jelölhesse ki utódját. Így is történt, utódjának rokonát, Hassághy Ferencet tette, aki világi, családos ember volt.¹⁰⁸

A királynak az volt a feltétele a beiktatáshoz, hogy az ekkor már idős özvegyember vegye fel a papi rendet, és két éven belül lépjen be a szerzetbe. Ez általános lehetett, mert Devecseri Choron János is ugyanerre köteleztetett Tihany esetében, természetesen valamennyien a katonai védelemért is felelősek voltak.

Hassághy azonban soha nem lépett a rendbe, két év múltán még mindig nem volt javadalmában, azt továbbra is Nádasdy-várnagyok irányították.

Hassághy utolsó levele 1541-ben kelteződött, melyben Gergely bárándi plébánosnak szolgálataiért egy malmot ajándékozott Esztergálban, melyet a plébános két gyermeke és a jövőben nemzendők is örökölhettek.¹⁰⁹

Hassághy 1544-ben már nem élt. Az ügyeket a Nádasdy-familiáris Zoltay testvérek vitték, és 10 évig ismét betöltetlen volt a hely.

1553-ban Nádasdy Mezölkay Ferencet jelölte az apáti székbe.¹¹⁰ Mezölkay szintén nem volt felszentelve. Az ő személye több szempontból is tipikusnak mondható. Menyezői Mezölkay Ferenc családja egyházi vonalon emelkedett fel. Sömjén Antal kapornaki apáttal állt rokonságban (valószínűleg nagybátyja volt anyai ágon). A későbbi apát, Zily Albert is unokatestvére, akivel előbb riválisok voltak, majd kölcsönösen segítették egymást. Húga férjének családjában, a Hereházi Here családban is találunk egy személyt, aki a zalavári konvent jegyzője.

¹⁰⁸ *Füssy Tamás*: A zalavári apátság története. In: A pannonhalmi Szent Benedek rend története. I. Szerk. Erdélyi László. Bp. 1902. 135. A továbbiakban *Füssy*.

¹⁰⁹ Uo. 121. A plébános maga is pályázhatott a helyre, mivel előbb már viszálykodott a várnagyokkal, ezért kaphatta a kielégítést.

¹¹⁰ *Füssy*: i. m. 132—138.

Mezőlaky egyházi pályán szolgáló kiterjedt családja ellenére sem lépett ilyen pályára, sőt megvetette a szerzeteseket.¹¹¹ Világi személyként előbb a kapornaki konvent jegyzője, majd annak prefektusa volt. 1532-ben a kolostor sikeres védelméért az apáttól birtokadományt, a királytól címerbővítést kapott. Erőszakos természetű katona volt.¹¹² (Végrendeleteiben megemlékezik azokról, akiket megölt vagy megnyomorított.)

Zalavári tartózkodása idején nem volt sok mondanivalója az egyházi ügyekről. Nádasdyhoz írt leveleiben gazdasági és katonai kérdésekről van szó. Kétségtelen, hogy ott nagy szükség volt rá. Meg tudta védelmezni, őrizni a kolostor népét és javait. Szinte teljes egészében újrarakatta a dűledező falakat.¹¹³

1561 augusztusában írta Csányi Ákos, hogy Zrínyi familiárisa, Zoltay András megveretett egy özvegyet, aki panaszkodott rájuk, mert a „tikokat, ludakat nem csak lopva vitték.” Mezőlaky kikerítette a verekedőt és véresre verette. Egy más esetben Csányi gúnyosan „nagyságod barátja”-nak mondta a meg nem nevezett támadót, akinek szolgálai nyíltan raboltak marhát, gabonát, verték a jobbágyokat, kezüket, lábukat megfúrták, úgy kínozták. Az ellenfelet az apát indítványára megtámadták a csányi egyháznál 100 lóval. „Egy horváth tollas pajzzsal kopja hajtva, csak kopjahegyen visel három ludat.” – írja az elfogott, meg nem nevezett fosztogatóról. „Megmenteném a ludakat.”¹¹⁴ – tudósít tovább. Nem tehet

¹¹¹ A kapornaki konvent Mezőlakyt megválasztotta apátjának és ebben Ferdinánd meg is erősítette. Az apátságot mégis Zily foglalta el, aki mellett és távollétében unokatestvére prefektusi minőségben szerepelt. A csere háttérében valószínűleg az állt, hogy Zily felszentelt pap volt, aki éveket tanult Itáliában. 1547-ben Karácsony előtt Balázs nevű kapornaki rendtag és custos a templomban az edényeket rendezte, amikor Mezőlaky megjelenén így rivalt rá: „Te rühes, koszos, gyanús barát bestia, megkívántad ugye a csuka és a mennyhal máját? De úgy elverlek, hogy a bélsár a torkodon jön ki.” Uo. 138.

¹¹² 1553 júliusában Pókateleki Zomor János koronaügyész, jogügyi igazgató bevádolta Mezőlakyt két Zala megyei adószedő miatt. Az adószedők, mikor a kapornaki bíró házában az összegyűjtött pénzt számolták, egy hozzájuk bemenekülő asszonyt oltalmaztak meg, akit Mezőlaky egyik szolgája üldözött. A prefektus erről értesülvén, nagyszámú puskás darabonttal berontott hozzájuk, ocsmány módon szidalmazta őket, egyiküket meg is sebesítette. Az adószedők lóra kapva menekültek. Mezőlaky az éj beálltáig üldözte őket. 1550-ben Köveskuty Ferenc és András panaszkodtak, hogy Mezőlaky Hegyesd várához tartozó szőlősi birtokáról fegyveres népeivel megtámadta nemesi kúriájukat. Ott Köveskuty Erzsébetet katonáival földre teperte és annyira összekínoztta, hogy néhány nap múlva meghalt. Köveskuty Benedeket úgy megverték, hogy behalt sérüléseibe. Ferencet és Andrást Mezőlaky megkínoztatta és hónapokon keresztül hegyesdi tömlőcében tartatta. A kúriát kifosztották: *Füßy*: i. m. 138—139.

¹¹³ Négyszáz magyar levél. Közli: Szalay Ágoston. Magyar Levelestár. I. Pest 1861. 264-265.

¹¹⁴ MOL Csányi Ákos, 1561. aug. 1.

róla – írja -, ha urának ilyen barátja van. Nyomorúság esett volna rajtuk, ha nem szállnak szembe vele, a rablóval.¹¹⁵ (Nádasdy és Zrínyi között barátsági szerződés kötött.)

Mezőlaky fenntartotta az apátságot jövedelmeiből és mint végrendelete mutatja, maga is gyarapította.¹¹⁶ Évente részesült ajándékként az úrbéri és dézsmajövedelmekből. Sőt, mint Csányitól értesülünk, ennél jelentősebb feladata volt a helynek, hogy borfelvásárló és -tároló központja volt a nádor külföldre irányuló kereskedelmének.

Mi több, volt olyan birtokrésze a kolostornak, amelyet Nádasdy Mezőlaky mellőzésével kezeltetett. Ilyen volt az apátság Tisza melletti két birtoka, Mártély és Korhan. A birtokok jövedelmét Bornemissza Benedek gyulai kapitány szedte be és szolgáltatta a nádor kezeihez. Mezőlaky 1559-ben a konvent előtt kijelentette, ezeket a jövedelmeket ezután ő kapja meg.

A szakirodalom feltételezi, hogy az apát felszólalására engedett a nádor, ezt azonban cáfolja az a tény, hogy bár Csányi az apát birtokának mondta Mártélyt, de a következő évben is ő intézkedett ügyében.¹¹⁷ A mártélyiakat ugyanis zaklatta a szomszédos mezőváros, Hódmezővásárhely, valamint az új kapitánnyal, Törteli Kun Balázssal sem egyeztek.¹¹⁸

Oláh Miklós érsek – egyházi reformjainak részeként – az eddigi világi ember helyére kinevezte Kamanczy Gergelyt apátnak, annak dacára, hogy Mezőlaky a nádor bizalmi embere volt.¹¹⁹ Hosszan tartó pör kezdődött, amelyet végül Mezőlaky nyert meg. Kamanczy pedig kielégítésként megkapta a csornai prépostságot, amelynek szintén Nádasdy volt a kegyura. Érdekességgént hadd idézzünk néhány jellemző levelet.

1558-ban kelt levelében Csányi mind maga, mint a nádor szempontjából presztízskérdésként kezeli Mezőlaky helyben maradását.¹²⁰ Mezőlaky, aki eddig hallani sem

¹¹⁵ *Füßy Tamás* i. m., 174-186. csak az ingóságokat 40 000 forintra becsülték.

¹¹⁶ MOL Csányi, 1557. október 28.

¹¹⁷ *Füßy*: i. m. 132.

¹¹⁸ Csányi 1560. márc. 30.

¹¹⁹ *Füßy*: i. m. 143—156.

¹²⁰ *Csányi*, 1558. szeptember 27.

akart a papi rend felvételéről, most hajlandó akár Rómába is elmenni, ha a püspök nem „tehet papot”. „...bár jóllehet érsek uram is, Zábráki [sic!] püspökséget, Egrit, sokáig paraszt kézzel bírta. Nyitrai uram meg Veszprémi püspökséget, meg ugyan Pétervárad Balázs, meg ugyan Bornemissza Pál uram, ki most nyitrai püspök, meg ugyan Draskovics Farkas uram, és minden többik kiket Kegyelmed tud. Somogyvári apát uraságot két kesfia, gyermecske, még az gyermek éle, mind bírták.” A 16. században Csányinak nem furcsa, hogy egy apát világi ember. Ezt azzal intézte el: „Mert a papok nem alusszák dolgukat.” Mezőlaky 5 éve jól teljesíti feladatát. „Látta kegyelmed az ő címeres levelét, kibe megtetszik hogy vitéz ember.” Tehát ez az első és legfontosabb. Igaz, utána elmondja, hogy híven teljesíti az egyházi feladatait is.

Közben Mezőlaky annyira nyeregben érezte magát, hogy ő szabott feltételeket.¹²¹ „Ilyen levél kellene, hogy pap ruhában járna, piliset viselne, csak hogy az koszorúba, cafrakba (sic!) ne pironkodnék, mert végházban lakik, lóra is kell ülni, a konventbe kedig egyetlen barát sincsen, kinek koszorúja és kápája volna.” Kérte a nádort, szabadítsa meg „eféle nyíréstül”, majd azzal az érveléssel hozakodott elő, amivel évtizedek óta indokolták a rendszert: „Az levél bátor így lenne, hogy ha az úristen ez földet az töröktől megszabadétná, azonnal tartoznék felvenni az kápát”. Ím sohol [sic!] szegény szentmártoni apát sem viseli”. Csodálja az érseket – írja –, mert éppen ebben a végvárban erőlteti az apátot sok „jámbor között cafrangban egyedül forgódni.”

A nádor meghalt, de a per mégis Mezőlaky javára dőlt el. Az igazságnak tartozunk annyival, hogy Kamanczy sem tudta beváltani a hozzá fűzött reményeket. Nem ment el a nagyszombati zsinatra a törökveszély miatt. A művelt királyi titkár végvári katona lett, mint Mezőlaky. Haláluk után a konvent és a szerzetesi élet Zalaváron és Csornán is megszűnt.¹²²

¹²¹ Csányi, 1558. augusztus 18.

¹²² 1535-ből értesülünk egy szentmártoni tiszttartóról, Kamanczy Gergelyről. 1541-ben elszámolt a főapátnak, aki 300 forinttal tartozik neki. A várnagy a pozsonyi vámot kéri az adósság fejében zálogba, amelybe azonban nem iktatják be. *Horváth Antal*: A csornai premontrei prépostság commendatorai a 16–17. században.

Zalavár jövedelmét királyi fizetségként Nádasdy kezelte, majd kincstartói, várnagyi intézték ügyeit. Mezőlaky, aki szintén világi volt, mégha abból a nemesi körből származott is, mely családjai révén világi értelmiségként ellátott egyházi szolgálatokat is.

Mezőlaky diák köztes szerepet töltött be a végvári kapitány, a tisztartó és az egyházi vezető méltóság között. Az a familiáris világi értelmiségi, akinek a szerzetesi méltóság már nem jelentett emelkedést, nem volt hajlandó azt felvenni, szégyellte, lenézte azt. Hűséggel egyedül a famíliának tartozott. Sem ő, sem Csányi nem értette az érseket. Számukra a szerzetesi élet morális tartalmai kiürültek. Az apátság csak gazdasági objektum volt.

Halála után a megye ugyanilyen beállítottságú köznemesei (Csányiak, Hassághyak) erőszakkal foglalták el Kapornokot és Zalavárt, végrendeletet hamisítva, az özvegy nádornénak Győrök várát juttatván. Katonáságot kellett ellenük kivezényelni.

Mindezek ellenére Mezőlaky és generációja az utolsók, akik még valamilyen formában fenntartották a kolostori élet kereteit.

A kolostorok, melyekkel a nádor kapcsolatban állt, különböző jogi alapon kötődtek hozzá. Zalavárt mint királyi honoráriumot kapta, és kereskedelmi központtá építette ki. Egyes birtokait, mint a mártélyi példa is mutatja, a végvári hadigazdálkodás részeként magánvagyonként kezelte. Apátja familiárisként szerepelt.

Örményes, Csorna nemzetségi, patronátusi jogon jutott Nádasdy kezére. Heredhelyről a nádori feladatkör kapcsán esett szó. Minden esetben utaltak az egyházi jellegre, de a katonai szempontok döntöttek.

Keszthely. é.n. 5-7. Horváth azonosnak tartja őt azzal a gyulafehérvári kanonokkal, aki 15 év múlva erdélyi országgyűlési küldöttség tagjaként jár Bécsben. (Mi ezt nem látjuk bizonyítottnak, azért sem, mert így 1571-ben, amikor utolsó említés esik róla, már ezek szerint hetven év körülnek kellene lennie.) 1557—62 között már nem gyulafehérvári, hanem esztergomi kanonok. 1558-ban királyi káplán és felszentelt pap, mert címe venerabilis. 1561-ben felmentést kér az érsektől, ne kelljen a zsinatra mennie, mert török támadástól tart. 1566-ban a királyi tábla bírálja. 1568-ban följajánlják neki Kapornakot, a törökveszély miatt, mert jó katona hírében áll, de nem fogadja el. Utóda, Galamboki Máté 1574. augusztus 19-én nem tudja bizonyítani a Joó Balázs királyi jogügyi igazgató által vezetett bizottságnak, hogy 7 papot és jegyzőt, tehát teljes konventet tart, de nem sokkal később a győri püspöki kancellária már nem tudja, hogy a hely ciszterciek vagy a premonstreiek tulajdona-e. A konventről sincs további említés.

Az 1530-as években Mezőlaky még alulmaradt Zily Alberttel szemben, aki egyházi pályára lépett, Páviában tanult, és viselte a rend ruháját. 15 év múlva Zalaváron már Mezőlaky katonai erényei az elsődlegesek, sőt a művelt Kamanczy is kénytelen katonává válni.

A kolostorok megszűnésében szerepe volt a törökdúlásnak, a végvári vonal kialakításának, a főurak hatalmaskodásainak, a katonák ellenszenvének, a rendi fegyelem meglazulásának, a reformációnak és annak a szemléletnek, amelyet a kommandatori rendszer alakított ki.

Örményes vikáriusa maga kezelte jövedelmeit. Az elpusztult pálos kolostorok birtokainak beolvadásával nagyra nőtt a kolostor földterülete. 1560-ban a vázsonyi pálosok kénytelenek voltak elmenekülni a földesúri zaklatás elől. Birtokaikat Örményeshez csatolták. A nagyjenői kolostor szerzetesei először 1514–19 között, majd 1543-ban is itt találtak menedéket. 1553-ban hagyták el végleg a vidéket. A birtokok Örményeshez kerültek. 1530-ban János király birtoklevele beszélt még a sümegi, a zsámbéki, a porvai, a szentpéteri javokról. Ezeket 1563-ban Ferdinánd is megerősítette. A kolostor saját birtokai öt faluban feküdtek.¹²³ A század folyamán az állandó birtokpererek mutatták, hogyan gyarapodtak. Simon vikárius tiltakozott a zalai konventnél Choron András ellen botföldi birtokuk lefoglalása miatt.¹²⁴

A gyér adatok között érdekességként tűnik ki, hogy az 1550-es évek végén a pálosoknak határvitáik voltak a türjei préposttal. 1558-ban egy szökött jobbágy rejtegetéséért idézte törvény elé a prépost a vikáriust. Bár többször is írt neki Csányi, hogy álljon el ettől, mert a kolostor a nádor patronátusa alatt áll, aki a prépostot már sok nyomorúságos helyzetből

¹²³ *Kisbán*: i. m. 185.

¹²⁴ Uo. 185.

kimentette. A prépost, mint Csányi megjegyzi, bosszút akart állni. Csányi kérte a nádort, hogy intse meg a „hitvány pórt”.¹²⁵

Egy évvel később a vikárius azért szaladt Csányihoz, mert a prépost elvette a lovukat, amely úgy került hozzájuk, hogy éjjel Karakó falujukban farkasverembe esett. Török lovasa elmenekült. Csányi a lovat elhozatta a préposttól és szerszámostól elküldte Nádasdynak. Kissé fanyalogva zárta le a papok vitáját, hogy a főlő „sánta, kehes, eséssel való, botlást is mondanak benne, miért hogy a remetéket illeti, nem kellene elidegeníteni tőlük az lovat, úgy az árát.”¹²⁶

1550-ben arról értesülünk, hogy a remeték „régii Kanizsaiaktól szerzett szőlőjét Kertész Pál eltulajdonította. Kertész ezt Báthori-birtoknak mondta, bár a kapornaki apát műveltette eddig, aki Palatics János szentgyörgyi tisztartónak adta ki. Palatics egy száz vedernél nagyobb hordóval adott minden évben hegyvámot a pálos remetéknek, de utóda, Kertész erre nem volt hajlandó.¹²⁷ A szolgabírói megkeresésre azt válaszolta, hogy a kolostorba nemsokára lovakat köt a török, mert az ő házuk lesz. A török azonban nem tette ezt, a kolostor pedig a nádor védelme alatt állt. Nádasdy határozott álláspontját mutatja a kolostorral kapcsolatban a borkereskedelem mellett a vidék másik nagy jövedelmi forrása, az erdő védelmére tett intézkedése. Csányi hiába hivatkozott az uradalmi központ védelmére, alulmaradt a vikáriussal szemben, és hogy ez mennyire nem a pálos előljáró személyén és ügyességén múlt, mutatja, hogy 8 év múlva valószínűleg Csányi kezétől született a levél, amelyben arról panaszkodott, hogy 173 fát adott el a vikárius és 298 még ott van levágva. „Nagyságodtul nekem parancsolva volt, oltalmazsam az szentegyház jószágát, csak egy szál fáért is az szentgyörgyváriakkal az én szolgáim, jobbágyim megvívtak vót, az fát tőlük elvették vót, kiért azután, tudja, Palatics János az én jószágomat megdúlta vala, kiért nekem nem kevés károm esett vala. Itt most mindenek szabad, azt mondja vót az vikárius: – Engem

¹²⁵ Csányi i. m. Bevezető.

¹²⁶ Uo. 297.

¹²⁷ Uo. 1550. november 4. 8. 1

pinkesdbe innét elvisznek, soha többé ide nem hoznak, adig valaki tud kérni, mindennek adok... amíg tart benne.”¹²⁸

Tehát 8 év múlva éppen Csányi az, aki védi az erdőt Simon vikárius ténykedésétől, aki új ember. Kérte, hogy a régi vikáriust, Balázst hozzák vissza a Pozsony mellőli kolostorból, mert az nem volt irtója az erdőnek. A harcból megint a remeték kerültek ki győztesen, bár most ők vádoltatták meg ugyanazzal a tisztartót, amivel 8 éve Csányit ők perelték. Simon vikárius maradt.¹²⁹

A kolostor gazdagságára viszonyítási adatunk lehet Kanizsai Dorottya végrendelete, amelyben jelentős adományt hagyományozott a bajcsi pálos rendházra, melyet mindig kedvelt.¹³⁰

A kolostorok életében a pálosoknál soha nem volt elsődleges a műveltség megszerzése,¹³¹ mégis jellemző adat a korra, hogy ebben a vezető helyet elfoglaló intézményben volt úgy, hogy nem tudtak mit kezdeni a latin levéllel, amelyet a szomszédból odaruccanó Csányi vitt nekik fordítani.

Mennyi lehetett a szerzetesi létszám? Nem tudjuk, de a kolostor által folytatott kereskedelemről tudósít az az elismervény, amelyet egy pápai kereskedő adott ki Simon vikárius kérésére 1561-ben arról, hogy 1555-ben viza és posztó árába 55 forint váltót adtak, amelyet 265 vödör borral kiegyenlítettek. Az elismervény azonban gondatlanság folytán elveszett, ezért adta a kereskedő ismét ezt a szabadulólevelet. Jelentős az az összeg, amelyet

¹²⁸ 400 magyar levél. Közli Szalay Ágoston. i. m. 389-390. 1560.

¹²⁹ A vikáriusok névsorát közli *Kisbán*: i. m., 173.: Piskolti Tamás 1530, Lőrinc 1540, Szegedi Balázs 1540, 1554, 1558, Simon 1559, 1563, Mihály 1565, György 1569, 1573, Ternavai István 1576, 1578.

¹³⁰ „A pálos remetéknek mindig nagy tisztelői voltunk és sok jót tettünk velük. A bajcsi pálosoknak hagyjuk véki birtokunkat. Ennek fejében a tőlünk épített kápolnában naponként misét kell mondaniuk, minden hatodik napon pedig zsoltárt énekeljenek. Erre a célra pénzt hagyunk nekik. A bajcsi templomnak hagyunk gyöngyökkel hímzett aranycasulát, két dalmaticát, gyöngyökkel díszített humerálét, fehér damaszt dalmaticát, vörös, zöld, fekete és szederjes színű aranyfonállal szőtt három cappát, gyöngyös pendulát, oltárterítőt, aranyos, vörös damasztból, két ezüst gyertyatartót »in forma Italica seu francorum fabricata« és két más gyertyatartót és egy ezüst titineriát. Ugyanitt a kápolnának hagyjuk a valpói kóruson lévő Mária-képet, a három pár ampulát, ezüstcsengettyút, gyertyatartókat, egy nagy aranyozott ezüstkeresztet, három szőnyeget, szenteltvíztartót, ezüsttömjénezőt. A kápolna falára hagyunk egy gobelint, mely a Megváltót ábrázolja a házasságtörő asszonnyal.” Az Úrnő egyébként itt is kívánt eltemetkezni. A végrendeletet idézi *Takáts: Kanizsai Dorottya*. i. m., 51.

¹³¹ *Tarnai Andor: A magyar nyelvet írni kezdik*. Bp. 1984. 103—225.

ruhára és sós vizára költöttek a barátok. Ennyi pénzen akár 30 darabontot is megfogadhattak volna, akikről a védelem miatt ekkor már szó esik, és akikről a század végén már konkrét adatunk is van.¹³²

Ránk maradt egy levél 1563-ból, amelyet Simon vikárius írt az akkor már özvegy Nádasdynénak. Ebben nem mindennapi kemény hangon követelte patrónusnőjétől a „szentpéteri jószág kézbeadását”.¹³³ Azt írta, hogy nincs a kolostornak annyi jövedelme, amennyi eltartaná őket, annyira megrabolta a kolostort a török, akitől nem maradhatnak meg ott. Darabontokat akarnak tartani, de az a kevés javadalom is, ami volt, megromlott a sok „visszavonásban”. Malmuk pünkösdtől fogva ritkán forgott, boruk sincs. Kérik vissza a szentpéteri jószágot, amely az övék. Továbbá a klastrom ruháit. (Valószínűleg ekkorra hatott Csányi javaslata, és a ruhákat biztonságba helyezték.) „Mi haszna abban, a moly ott eszi meg és ott rohad el.” Majd figyelmeztette a hatalmas patrónusnőt, az özvegy nádornét, az ország egyik leghatalmasabb földesurát, „hisszük, hogy jobb volna az Úristent dicsérni és tisztelni, hogy az mit szerettek volt az Te nagyságod elei, megtartani.”

A patrónusnő megszokhatta, hogy Simon barát ilyen hangnemet használ, amely következhetett a szerzetes jelleméből, de hogy az idősödő nagyasszony eltúrte ezt, mindenképpen abból a tiszteletből eredt, amelyet a család tanúsított a Kanizsai temetkezési hely iránt.¹³⁴

A Mohács utáni időkben hazai szerzetes kolostoraink – így a pálosok is – nagyobbrészt megsemmisültek, vagy más funkciójuk lett.

A Dél–Dunántúlon szintén korán megkezdődött a szerzetes közösségek széthullása. Kolostoraik vagy részei lettek katonapolitikai okokból a végvári vonalnak, kényszerű

¹³² MOL E 153. Acta paulinorum. 34. cs., fasc. 5., fol. 50.

¹³³ Uo. Fasc. 242. 5. fol. 1553.

¹³⁴ Nem haragudott, 1 hordó bort küldött a pálos remetéknek nem sokkal később, akiknek az ő „oltalma alatt” volt gyülekezésük. Uo. fol. 11.

társbérletbe kerültek katonákkal, vagy környező földesurak tették rá kezüket javadalmaikra és ezért kellett menekülniük.

A már a 14. században lábrakapott kolostori kommandator rendszer a török közelsége és a katonai centralizáció folytán ekkor erősödött meg igazán.

Örményes a régi pálos kolostor 1552-es pusztulását hamar kiheverte, a század második felében Simon vikárius irányítása alatt virágzásnak indult. A Nádasdy-család patronátusa alatt jelentősebb privilégiumokhoz jutott, mint más dunántúli társai. Nem kapott kommandatort, birtokai jövedelmeit maga kezelte. A Nádasdy-tisztartókkal vívott vetélkedésből a szerzetesek kerültek ki győztesen. Ennek oka, hogy Csorna és Pogányszentpéter után ide temetkeztek a Kanizsaiak. Mint az idézett levélből kiderül, Kanizsai Orsolya szülei nyugodtak itt, a család által gyakorta támogatott remeterendnél.

A ferencesek és a reformáció kapcsolata a XVI. századi Magyarországon

A magyarországi reformáció elterjedése máig több ponton homályos. A Nyugat-Európában bevált kutatási, vizsgálati módszerek nem mindig alkalmazhatóak itt, a peremvidéken.

Az elterjedés magyarázatai közül ez elmúlt fél évszázadban a leginkább hatással bíró elmélet Horváth Jánosé volt. Ő a német reformáció mintájára, a tartományfejedelmek egész országrészekre kiterjedő egységes vallásfelvételének példáját alkalmazva, a főúri udvarokhoz köti az új hit terjedését a Mohács utáni Magyarországon.¹

Nehézsége az elgondolásnak, hogy mindez leginkább a németajkú szabad királyi városokra igaz, ahol a vallási-etnikai autonómiával bíró város a magisztrátus döntése után kollektívan vált felekezetet. A többségében magyar etnikumú területekre nem alkalmazható a tétel. Itt ugyanis a fennmaradt adatok egy sereg kivételről tudósítanak földesúri falvakban és mezővárosokban, ahol a népesség másként reagált, mint a tartomány ura a vallási kérdésben. Fokozottan igaz az eltérés azokra a mezővárosokra, amelyek végvárként funkcionáltak, és katona vagy parasztkatona népességgel rendelkeztek, és teljesen alkalmazhatatlan a tétel a török hódoltságban.

Ezen problémákat kívánta feloldani az új elmélet, amely a reformáció XVI. század közepi terjedését az etnikailag magyar nyelvű területeken gazdaságtörténeti és település-földrajzi okokkal kívánta magyarázni, és bevezette a mezővárosi reformáció fogalmát. A feudális függési rendre alapozott felfogás helyett a mezővárost mint szervező egységet jelölték meg a reformáció ezen a területen való elterjedésében.²

A XVI. század fordulóján sok százezres tömeg élt mezővárosi környezetben. A jellegzetes településtípus egy köztes paraszt-polgári életforma birtokosa volt. A mezőváros köztes, a szabad királyi várostól különböző függési viszonyai terelték a figyelmet az 1970-es, 80-as évek közepén a Dózsa-féle parasztháború kutatására. A parasztvezér születésének 500. évfordulója jó alkalom volt a „haladó hagyomány” átértelmezéséhez.

A parasztfelkelést nem mint nyomorlázadást vizsgálták, hanem a felemelkedési törekvéseiben korlátozott, rohamosan fejlődő, marhatenyésztő oppidumok népének megmozdulását, melyek ideológusai az obszerváns ferences rend apostatai voltak.³

Az elmélet kimunkálója, Szűcs Jenő összefüggést látott a parasztfelkelést megelőző radikális apokaliptikus mozgalom és a reformáció között. Bár nem dolgozta ki, de ő az, aki megvizsgálta a magyar reformátorok első hullámának névsorát, és ferenceseket talált

közöttük. Szűcs nem vonta le a következtetést, hogy a ferencesek azért szegődtek a parasztseregek mellé, mivel javarészt parasztpolgári közegekből származtak és nem befogadó, hanem kibocsátó közegekkel voltak szolidárisak.

Szakály Ferenc azonban megtette ezt 1995-ös tanulmánykötetének bevezetőjében.⁴ Bonyolult számítási rendszerrel igazolja, hogy a XV–XVI. századi világi és szerzetes papi pálya elsősorban a mezővárosiak „vadászterülete” volt, akik messze arányszámuk felett képviselték az induló reformáció lelkeszeit, iskolamestereit. „A körülményeket ismerve ebből egyszersmind az is következik, hogy nem véletlenszerűen, hanem a beléjük kódolt elkötelezettségük sugallatára álltak a parasztháború irányítói közé. S – miként azt Szűcs Jenő sejtette – bízvást feltehető, hogy a reformáció táborába is az a remény vezette őket, hogy a vallásváltoztatással kibocsátó közegeket közelebb segítik másfajta társadalmi változáshoz is. Amennyire megítélhető, vágyálmuk egy jól szervezett, a termelőmunkának megbecsülést, védelmet és biztonságot, a felemelkedni képeseknek előrelépési lehetőséget nyújtó berendezkedés volt. Mindezek alapján aligha kétséges, a mezővárosi parasztpolgári »értelmiség« csatlakozása az új tanokhoz telve volt ellenséges töltettel a fennálló társadalmi renddel szemben”⁵ – írja Szakály Ferenc.

A kezdetek és a rend hivatása Magyarországon

A ferences rend magyarországi megjelenése óta déli–keleti irányba ható térítő hivatással rendelkezett. Az országot megrengető, a lakosságot fizikálisan is megsemmisítő támadás mindig innen fenyegetett. A XIII–XIV. században a kunok térítése a feladatuk, majd a Fekete-tengerig nyúló hálózatot építenek ki a tatár népek közötti hittedjesztésre, vigasztalói pusztulásban, lelkesítői harcban az itt élő katonai, katonaparaszti népeességnek. Ismerték a török nyelveket, szakembereik voltak a mohamedanizmussal való vitára.⁶

Az oszmán-török veszély nöttével az ország déli részén jelenik meg az új, Boszniában már hatékonyan működő ferences ág. A Délvidéken meggyökerező új obszerváns közösség az egyetlen dinamikus fejlődő rend a reformáció kezdetéig. 1448-ban függetlenedik a boszniai kerettől és önálló magyarországi helytartóság jön létre. Egy 1509 körül keletkezett összeírás szerint 70 kolostorban mintegy 1700 szerzetes élt. 1526-ra a szerzetesek mintegy 1400-an éltek itt, amely az Alpoktól északra levő terület ferenceseinek 30%-át tömöríti. A ferencesek Bosznia felől érkeztek, és a Délvidéken telepedtek meg legnagyobb számban. Déli nemesi családok, köztük a Hunyadiak támogatását élvezték elsősorban.⁷

A szigorú irányzat szegénységi fogadalma és prédikálása révén hatékonyan formálta az itteni nép gondolkodását. A problémát a Délvidék szkizmatikus lakossága, a lappangó eretnek felekezetek és a török veszély jelentette. A szkizmatikusok és a törökök mint Krisztus

keresztjének támadói együtt jelennek meg a XV. századi propagandában. Ezért adja a rend a déli hadjáratok tábori papságát.⁸ Kapisztrán János haldoklóként szintén amiatt vitette magát a szerémújlaki kolostorba, hogy ezt a helyet, amely a legfontosabb török ellen prédikáló délvidéki kolostor, illetve a 10 őrség egyik központja volt, tisztelete miatt ne hagyassák el a szerzetesek.

Van-e genetikus kapcsolat Dózsa paraszthadának ideológiája és a reformáció között?

Mindezek miatt nehéz elfogadni Szűcs Jenő azon érveit, amelyek a Dózsa-féle parasztháború ferences aposztatái és a reformáció között genetikus összefüggést látnak. A felkelés bukása után egy generáció elteltével sem tapasztalható semmilyen, a formációt előlegező változás. Nincsenek ellenálló, kivándorló, szektába hajló csoportok, mint a huszita mozgalmak idején. Nem nő Moldva magyar etnikuma.

Nem látjuk bizonyítottan, hogy az obszervánsok és konventuálisok ellentéte 1514-ben kulminált volna, amely ellentétből vezet le Szűcs azt az elméletét, miszerint a Dózsa-féle parasztháború ideológusai a szociálisan érzékeny obszerváns ág aposztata szerzetesei lettek volna.

A nagy ellentét ugyanis a XV. század közepén az obszervánsok teljes győzelmével végződött. Sorra kapták meg a konventuálisok kolostorait királyi és pápai nyomásra. Területükön, mint például Szegeden, új kolostort épített az obszerváns ág. 1497-ben a két rendi ág között megegyezés jött létre, amely nem volt végleges érvényű, mivel többször ismételték és hivatkoztak rá. Igali Fábián és Segösi Lukács provinciális vezetésével rendi szigorításokat vezetnek be a XVI. század első évtizedében, mintául az obszervánsok szolgáltak.

1514 után tovább erősödik a folyamat. Kolostori földbirtokokat ad vissza a konventuális ág az adományozónak, majd 1516-tól ők is az obszerváns nevet használják, megkülönböztetésül ezért nevezi ezután a két provincia magát mariánusnak és szalvatoriánusnak. Lehetne mindezt úgy értelmezni, hogy az obszervánsok konventuális rendi felügyelet alá kerültek büntetésből, de nem ez látszik a következményekből. Továbbra is a konventuálisoknak kell hangsúlyozni megújulási szándékukat, úgy, hogy a másik ágat veszik példának, kiemelve az attól való különállást.

Fegyelmi kérdések mindig voltak, aposztázia is lesz az obszervánsok között a következő években is, ami nem is csoda az egyetlen dinamikusan fejlődő magyar rendnél, 1700 szerzetes esetében. Hadi prédikátorként kijelölt kötelességük a török elleni kereszties hadban részt venni. Többjüket elsodorják az események, de túlzónak látjuk azokat a következtetéseket, amelyek a magyarországi egyházszakadás előkészítőinek, felelőseinek az obszerváns rendet teszik meg.

A Dózsa-felkelés ideológusainak kikiáltott obszerváns aposztaták állítólagos vereségét hozó felkelés utáni bosszú sem hozza obszerváns kolostorok visszakerülését konventuális kézbe, mi több, míg a konventuálisok továbbra is lassan senyvednek, az épülő új kolostorok szalvatoriánusok lesznek: Gerla, Ormosd, Kőröshegy.

Nem kapcsolódik össze egyértelműen az induló reformáció szociális radikalizmusa sem az 1514-es parasztháború emlékével.

A nemességben ugyan elevenen él a Dózsa-féle keresztes had félelmetes, negatív előjelű emléke még az 1560-as években is. Nádasdy Tamás tisztartója a korán protestáns Csányi Ákos azt írja 1555. november 26-i levelében, hogy a hajdúk csak „az fejébe isznak, hogy Szent György napját érhessék, ezernél többen lesznek, hogy Zalába sok falukból esküdtek közikbe, és hogy vadnak Zalában oly faluk kívül negyven puskás megyen közikbe, kívül én nagy gonosz felindulást várok, Székely György mását.”⁹

A nemes származású reformátor, Melius Juhász Péter ugyanakkor azt hirdeti, hogy a zsarnokságra való rossz válasz a „köröszös had támasztása”.¹⁰

A reformáció és az obszerváns ferencesesség mozgalmának korai összefonódásában ellenirányú folyamatok is megfigyelhetők. A magyar ajkú reformáció törzsterületén, a huszita hagyományú és a Dózsa-felkelésben élen járó Békés megyében, Gerlán új kolostor épül, és a gyulai támogatottsága is nő.

Mindezeket erősíti az a tény, hogy a ferencesek a két király háborújában a „Dózsagyilkos” Szapolyait támogatják, valószínűleg, mert magyar ajkú, és mint erdélyi vajdát ismerik a délvidéki harcokból. A Ferdinánd-párti német ajkú Nagyszeben ezért utasítja ki a mariánusokat. A rend Szapolyai mellett áll ki, mellette vállalnak táborigazgatói szolgálatot. Nem tenné ezt 15 évvel a felkelés után, ha mély sérelmei lennének az egykori vajdával szemben. Az, hogy 1514-ben a parasztseregek vezetői között voltak ferencesek, természetes, hiszen Európa, illetve Magyarország legnépesebb rendjéről van szó, akik feladata a török elleni prédikáció, és akiknek a kolostorai többsége a déli és keleti régióban helyezkedett el.

A lelki védelmi vonal

A XIV–XV. században felállt Magyarország déli és keleti határán egy olyan lelki védelmi vonal, amely háttere és kiegészítője volt a Mohács előtti kettős védvonalnak, amely a török–tatár népektől óvta az országot. A folyókra, természeti akadályokra, hegyekre épülő többszörös tagozású várrendszer az Adriai-tengertől indult és az erdélyi hegyekig futott, ahol azután északnak fordult.¹¹

(Erdély hagyományosan előretolt védelmi terület volt a kora középkor óta, sokrétegű katonanépeséggel lakottan. A határok mentén kialakuló Szent László-kultusz, a katonanépeség védőszentje, a pogány, keleti hagyományokkal kötötte össze a kereszténységet, a nomád népek elleni védelmi vonal menti ábrázolásaiban, a sötétség és világosság harcával mitikus-kultikus fogódzót adott a veszélyeztetett területen élő embernek, aki, saját életét egy világméretű eszkatológikus folyamat részeként értelmezte.¹²) A kultusz nagyban hasonlított a ferencesek délvidéki, Erdélyben is megjelenő apokaliptikájára, a Napbaöltözött Asszony kultuszára.

Bálint Sándor szerint „szándékai kifejezésére az obszervancia a mozgalom fészkének legendájaként az Augustus császárnak megjelenő Napbaöltözött Mária legendáját terjeszti.” Obszerváns ferences kódexeinkben jelenik meg, többek között Laskai Ozsvát is megemlékezik róla egy prédikációjában. A Genesis 3., 15. és a Jelenések 12,1 könyvére hivatkozva: „Ellenségeskedést szerzek közted és az asszony közt, a te ivadékod és az ő ivadéka között: ő megrontja a te fejedet, és te az ő sarka után fogsz leselkedni” ... „És nagy jel tűnik fel az égen, egy asszony, kinek öltözete vala a nap, lábai alatt a hold és fején tizenkét csillagú korona.”

A Napbaöltözött Asszony, a szeplőtelen szűz eltapossa a lábánál heverő bünt és megalázza az eretnekeket, a sárkány ivadékait. Az apokaliptikus félholdat a török pogányság szimbólumának is érzik, amelyen azonban a Mária jelképezte kereszténység diadalt fog aratni. Nem csoda tehát, hogy a XV. század folyamán a Napbaöltözött Asszony misztikus-mágikus jelképe hihetetlen gyorsasággal terjed el főleg Közép-Európa huszita eretnekséggel fertőzött, török pogányságtól fenyegetett országaiban, elsősorban hazánkban, tehát ott, ahol az obszervancia legnagyobb, legeszményibb harcait harcolja. Az obszervancia munkáját a hívek imádsága is támogatja.”¹³

Bálint Sándor veszi észre először, hogy a Napbaöltözött Asszony kultuszának emlékei „mágikus-kultikus célzatossággal” Magyarország fenyegetett határszélein, a monasztikus rendek települési vonalain túl találhatóak, ahol az obszerváns kolostorok. Főként délen és keleten.

Az első katonai védelmi vonal központja Nándorfehérvár volt, a második Pétervárad. A török a Duna vonalán támadott, ha nagyobb haddal vonult, itt tudta szállítani ostromfelszerelését, a muníciót és a hadtápot.

Nándorfehérvár az ország kapuja volt. A védelmi vonal nemcsak a többszörösen rétegzett fő- és mellékvárakból álló erődrendszerre alapult és az azokban tartózkodó katonaságra támaszkodott, hanem a zónában élő paraszti, polgári lakosságra is. Ez a lakosság nemcsak a

hadtápot és a fegyverutánpótlást adta a harcoló alakulatoknak, hanem támadás idején aktívan részt is vett a harcokban, nagyobb háború idején pedig feltöltötte a várkatonaságot és kiegészítette a bandériumok elitkatonaságát. A vonal feladata török és keresztény részről a háború állandósítása a másik területén, a parasztkatonaság elüldözése, elhajtása, a végvárak hátterének felszámolása volt.

A katonaság és a parasztság generációkon keresztül hozzászokott a háborús sokkhoz, ebből élt. Nándorfehérvár hátterét a Szerémség alkotta. Gazdag bortermelő- és kereskedőréteg egészítette ki az itt élő sajkás és katona parasztságot. Az ő lelki gondozásukat látták el a ferencesek. Nem véletlen, hogy miután a török 1521-ben bevette Nándorfehérvárt, majd 1526-ban legyőzte a királyi sereget, északra pedig Budáig tudott nyomulni, az ország kapujának szabadon hagyásával kívánt kivonulni, ezért kitelepítette a nyugati keresztény lakosságot, amely a ferences szerzetesek elüldözésével a leghatékonyabb.

Ekkor szűntek meg a szerémújlaki, az atyai, az alasáni, a perecskei, a paksi, györgyi, kölyüdi, futaki és kaboli kolostorok.

A pusztulás számai

1523-ban 1472 szerzetessel működött a szalvatoriánus provincia,¹⁴ az esztergomi őrségben 225 tartózkodott.

A szerémújlakiban 120

az erdélyiben 218

a jeneiben 145

az ozoraiban 165

a nagybányaiban 116

a sárospatakiban 98

a szlavóniaiban 153

az uzsaszentlélekiben 150

a szécsényiben 82 ferences szerzetes működött.

A Mohács előtti időszakban a táblázat alapján a Délvidéken a szalvatoriánus testvérek körülbelül fele élt, ha a szlavóniai, jenei, ozorai, uzsaszentléleki kolostorokhoz odaszámítjuk a legnagyobb lélekszámú erdélyi területet is.

A mariánus provincia kolostorainál már nem ilyen határozott az eloszlás a déliek javára, mivel a 10 őrség 50¹⁵ kolostora közül már az alapításkor 30-at az északi ország részben hoztak

létre, a déliben pedig csak 20-at. Ezek közül is néhányat a XV. század második felében, az obszervánsokkal lefolyt nagy vetélkedésben, át kellett adniuk, vagy már korábban elfoglalta a török. Így alakulhatott ki az, hogy a szerémségi 8 kolostorból 1526-ra egy sem volt a kezükön.

Mariánusoknál 1379-ben és 1533-ban, valamint 1561-ben érdemes vizsgálat alá venni a számokat.

Kolostorok fennállása és pusztulása 1526 után

A pusztulásRendház

éve

1526 bánmonostori, báciai, óbudai

1529 pozsonyi, kismartoni

Fennállás éve

Őrség

Rendház

1533 Győri őrség győri, pozsonyi, nagyszombati

Nyitrai őrség nyitrai és nagyszombati

Fejérvári őrség fejérvári, nyitrai, falkosi

pécsi, segösdí, kanizsai, szemenyei, varasdi, ludbrégi, kaproncai

Zágrábi őrség zágrábi, verőcei, pozsegavári, garbonaki, nekcei, szeglaki

Báciai őrség szegedi, aracsai, lippai

Váradí őrség váradí, telegdi, debreceni, szatmári, beregszászi

Erdélyi őrség szászvárosi, szebeni, besztercei,

Egri őrség egri, kassai, lőcsei, varannai

A szerémi őrség már 1444-ben megszűnt.

A pusztulásRendház

éve

1538 nekcei, garbonaki, szeglaki, pozsegavári

1542 szegedi

1543 székesfehérvári, pécsi

1551 aracsai, segesvári, besztercei, nagybányai, debreceni, beregszászi

1552 garbonaki, verőcei, kaproncai, ludbrégi, egri, lippai

1555 segesdi

1556 a csurgói, falkosi, keszthelyi

A kanizsai rendház már előbb megszűnt. 1594-re 4 kolostoruk maradt az ország nyugati részén. 1556-ban elvesztik összes kelet-magyarországi kolostorukat. A báciai, váradi, egri, erdélyi őrségek megsemmisültek. A nyitraiból is csak Nagyszombat maradt meg.

A másik ág kolostorpusztulását a következő adatok jelzik:¹⁶

A délvidéki kolostorok Karácsonyi monográfiája szerint 1540-re néptelenedtek el. 1535-ben már csak 58 kolostor állt fenn 773 szerzetessel.

Az ozorai őrség 4 kolostorában 66-an laktak, (165), a szentléleki 6 kolostorban 81-en (150), a tótországi 8 kolostorban 113-an (138), a jenei őrség 7 kolostorában 134-en (145), az erdélyi őrség 10 kolostorában 187-en (218).

1532-ben szintén egy sereg kolostort pusztított el a török, például a csákányit, a séllyeit, vagy a hedrehelyit, de ezek újratereltek, és az 50-es évekig működtek.

Nagyobb csapást jelentettek az 1540-es évek hadjáratai, Buda elfoglalása után, amikor a Duna felvonulási útvonalát pacifikálta a török, és let Esztergomig „Délvidék az ország középső része.”

1544-ben 491 szalvatoriánus testvér volt már csak. Megszűntek a szlavóniai kolostorok, a remetici és az ozorai őrség kolostorai a héderhelyi és csákányi kivételével.

1551–1556 után, Fráter György halálával és János Zsigmond visszatérével, felszámolták az erdélyi, partiumi kolostorok többségét. A Dél-Dunántúlon pedig Veszprém 1552-es eleste és az 1554–1556-os hadjáratok fejezték be a kolostorok felszámolását.

1526-ban kiürült a Szerémség, 1537-ben Szlavónia, 1542–1544 között a Duna–Tisza köze és a Dunántúl Duna melléki sávja, Fejér, Veszprém, Esztergom, Tolna megyék, Pest, Baranya, Dél-Somogy és Délkelet-Zala, 1550–1555 között Észak-Somogy. 1551-től 1556-ig: Erdély és a Partium.

Nagyon hasonló a helyzet a török pusztította Csongrád, Békés, Csanád, valamint Bács megye egy részén. A szegedi és a csanádi kolostor között feszültség is támadt, mivel az ő területükre mentek koldulni.

Egész területek estek ki a kolostorhálózatból egy-egy politikai esemény után.

Ilyen volt például a Szerémség kitelepítése 1526-ban. Az ozorai őrség az 1543–44-es hadjárat után szűnt meg. Ugyanekkor kapott gyógyíthatatlan sebet az esztergomi őrség is. A szlavóniai, viszonylag ép szervezetet az 1537-es török betörés számolta fel. A szentléleki őrség pedig a budai pasa dél-dunántúli, 1550-es évek közepén zajló hadjárataiban tűnik el.

Az erdélyi, a legnagyobb számú őrség rendházainak egy része Fráter György halála után szűnik meg, az ekkor már protestáns német városokban, például Szászvárosban vagy Besztercén. Nagyszeben és Medgyes esetében 1556 a kiűzés dátuma. Bár Szebenből már a

30-as években kiutasítják őket, mivel félnek, hogy Szapolyait támogatják Ferdinánd helyett, aki mögé felsorakoznak a német ajkú városok. Tehát 1556 után csappant le Erdélyben a rend mindkét ágánál a szerzetes közösségek száma a két obszerváns, csíki és a Moldvában lévő bákói, valamint az 1565-ig egzisztáló medgyesaljai kolostorra, több mint 10 rendházzal.

A jenei őrség a becskerek-i ostrom, és a szegedi veszedelem után tűnik el az 1540-es évek második felében, véglegesen 1561-ben számolják fel.

1563-ban már csak 109 tagja volt a szalvatoriánus rendtartománynak:

Galgócon	6
Okolicsán	10
Szakolcán	20
Remeticzen	4
Ormosdon	5
Tárnokon	5
Medgyesalján	4
Nyírbátorban	4
Bákóban	4
Csíksomlyón	8
Szegeden	6
Jászberényben	18
Gyöngyösön	15

Bár ekkor már az ország egész területe érezte a török dűlást, de itt is látható, hogy a 30-as évekhez képest felére csökkent rendtartomány javarésze továbbra is a török határterületen tevékenykedik.

A mohamedanizmus elleni küzdelemben a tábori papság feladata mellett nagy szerep jutott a balkáni eretnokségek elleni küzdelemben a ferenceseknek.

Külön kiemelendő hatása volt a patarén eretnokségnek (amelyet sokan azonosítanak a bogumilizmussal), amely a Balkánról érkezett hazánkba, és a XV. században a Szerémségben vert gyökeret. Ennek legyőzésében a ferencesek játszottak fontos szerepet, sokszor azonban akaraton kívül, hatása alá kerültek annak a patarén világnézetnek, amellyel szemben felléptek,¹⁷ amely a magyar határon túl is terjedt.¹⁸

Mivel az ellenfelet saját fegyverével kívánták legyőzni, engedményeket tettek a teremtéstörténet katolikus előadásában. A kánoni hagyományt nagy kedvvel egészítették ki

apokrif vagy eretnek tételekkel. Dél-Alföld és a Szerémség másik jelentős eretnek áramlata a huszitizmus volt. Szegedet és e területet kereskedelmi kapcsolatai ennek fő fészkéhez, a Huszita Biblia szülőhelyéhez, Kamonchoz (a Dózsa-felkeléssel végig szimpatizáló Szerémi György is innen származott) kötötték.

A terület évszázados iszlám veszélyeztetettsége, kereskedő és katonaparaszti rétege multikulturális és multikonfesszionális jellege, gazdag ferences kolostorhálózata lehetővé tették a ferences apokaliptika szociális tanításának begyökereződését.

A reformáció elleni küzdelemre tehát predesztinálva volt a rend. Mindez azonban teljesen más jellegű volt, mint az eddigi eretnekek elleni küzdelmek. A rend lokális balkáni eretnek, vagy hagyományos mohamedán frontvonal helyett egy megfoghatatlan ellenséggel került szembe, amely nyugatról, a centrális helyekről támadt, és saját soraikban ütötte fel a fejét. Magyarországra először a ferencesek által kedvelt és legjobban látogatott krakkói egyetemről terjedt. Majd a 40-es évektől már Wittenberg lett a célegyetem a reformációt hirdető első nemzedéknek.

Ferences hitszónokok a terjedő reformáció ellen

Az 1535 előtti időben, bár már féltek a reformációtól a ferencesek, de nem jelentett közvetlen veszélyt. Ozorai Imre vagy Dévai Bíró Mátyás tevékenysége még elszórt jelenség volt. 1533-ban felolvasta a provinciális Ferdinánd király fő hitszónokának a levelét, miszerint János szász herceg megtérve halt meg a lutheránus könyveket elégetve, Luther pedig megbolondult.¹⁹

Már 1533-ban tettek ellenintézkedéseket, és Toroczky Jakab személyében volt hitehagyott papjuk is a szalvatoriánusoknak. Kolozsvári Ferencet pedig ugyanezért a tévelygésért megfenyítik, 3 nap börtönre ítélik. Tiltják a lutheránus könyvek olvasását. Mariánus részről pedig Szegedi Gergely, a képzett hitvitázó tudós ír választ Dévai könyveire.

Eddig csak Kolozsváron, Budán, Váradon voltak hitszónokaik, ahol erősítés kellett, mert nem voltak kolostoraik, vagy jelentős közigazgatási centrumról volt szó.

1537-ben pedig – először a szalvatoriánus rend történetében – hitszónokokat küldenek ki olyan városokba, ahol nincs kolostoruk.

Segesvárra Berethalmi Tamást, Mezőtúrra Szöllösi Gergelyt, Désre Váraljai Jánost, Tasnádra Szerdahelyi Pált, Kálmáncsehibe Nyéki Mátyást, Tolnába Illyevölgyi Jánost, Miskolcra Jánoki Istvánt küldték. Atyai Péter tanított a ferencesek hittudományi iskolájában. 1539-ben Tasnádra Zákányi Balázs ment hitszónoknak, a nevek a későbbi kiküldetéseknél ismétlődnek,

tehát reformációval való vitára valószínűleg ők voltak kiképezve. Felvetődik itt a kérdés, hogy a mezővárosokból támad-e a reformáció, vagy csak a lyukakat tömködik azzal a ferencesek, hogy a széteső kolostorhálózat helyére hitszónokokat küldenek ezekre a helyekre.

1542-ben Tordára Újlaki Demetert, Enyedre Váradi Ágostont, Dévára Diákai Mihályt, Tasnádra Nádasdi Bálintot, Désre Szőlősi Gergelyt, Kálmáncsehibe Hídvégi Mátét, Miskolcra Várallyai Jánost küldték ki. Utóbbi híres szónok, egy ideig Kállay János mellett működött udvari papként.

Verancsics Antal 1562-ben (abban az évben, amikor az egri katonaközösség beterjeszti a királynak a Melius Péter által fogalmazott protestáns iratát, a Debrecen-Egervölgyi hitvallást) 200 forint pénzzel jutalmazta Várallyainak az egri régióban tett szolgálatait.

1544-ben Dévára Szőlősi Gergelyt, Segesvárra és Tasnádra Medgyesi Imrét küldték hitszónoknak.

1546-ban Enyedre Szőlősi Gergelyt, Tasnádra Hídvégi Mátét, Nádasdy Balázst Ecsedi Báthori András udvarába, Cserőgyi Benedeket Perényi János udvarába, Nagyszőlősre küldték.

1552-ben Kecskemétre Szatmári Mátyást, Nagyszőlősre, Perényi János udvarába Illyevölgyi Jánost, Tasnádra Csanádi Mártont, Enyedre Kolozsvári Lőrincet rendelték hitszónoknak.

1561-ben Miskolczi Orbánt Kecskemétre, Szerémújlaki Ferencet Egerbe, Várallyay Jánost Miskolcra utasította a rend.

Az 1540-es években az Ozorai őr, Keresztúri Vitális még Török Bálintné udvarában hitszónok. Az asszony majd csak Debrecenbe menekülése után szakít teljesen a katolicizmussal.

A Debrecenbe költözött Török Bálintnénak, majd a jenei őr, Szerémújlaki Ferencet rendeli a rend gyóntatónak és prédikátornak.

(Itt jegyzendő meg, hogy a főúri rend reformációja, amelyet Szakály a német ajkú városoké után tesz időben, sem egyértelmű.²⁰ A nádasdi birtokokon is csak az 1550-es évek közepén dönt az asszony, Kanizsai Orsolya az új hit mellett, Tamás nádornak még ekkor sem egyértelműek a nyilatkozatai. Néhány főúr, mint Petrovics Péter, a Drágffyak vagy Perényi Péter képez a 40-es évektől kivételt.²¹)

A maguk fölött döntő mezővárosok megítélésünk szerint csak az 1550–60-as, (Szakály Ferenc szerint is csak az 1540–50-es) évek fordulóján lesznek reformált többségűvé.²² Kivételt képeznek a végvárakkal és katonanépeséggel bíró helyek, mint például Gyula, Babócsa, Kanizsa, Pápa, Szenyér, Temesvár stb. Ennek oka pedig a már fentiekben vázolt délvidéki, török veszélyeztette tudat.

Az eddig elmondottak alapján párhuzamos folyamat figyelhető meg. A török előrenyomulás folytán, a pusztulás miatt, zuhanásszerűen esik le a kolostorok száma, és bár szívós a Mohács utáni 3 évtizedben a visszatelepülés a romokba, de mindez nem tudja pótolni a pusztulás keltette hiányokat. Ugyanakkor a reformáció is elkezdte hódítását. A két folyamat egyre szűkíti a ferencesek mozgásterét. Növekvő arcvonalon kell harcolni, kisebb létszámmal és csökkenő anyagi és erkölcsi háttérrel. Sokszor olyan területekre is kell hitszónokot küldeniük, ahol sérült a plébániahálózat, és nemhogy a reformáció nincs jelen még, de egyáltalán nincs pap, aki elvégezné a szertartásokat.

Ilyen terület volt a Dél-Dunántúl és Szlavónia, valamint a Szerémség már az 1540-es években.

Ebből a szempontból lehet megérteni az 1544-től Laskón tevékenykedő Sztárai Mihály délvidéki térítő útját. A szláv nyelvet is beszélő, Drávasztáráról származó, tehát helyismerettel bíró egykori ferences szerzetes azzal kérkedett, hogy 300 települést térített át Banjalukáig lemenvén a Balkán-félszigeten. Útja során esketett, keresztelt, temetett. Elmondja ugyan, hogy volt pap, akit elbújtattak előle az asszonyok, azonban ezek a területek többnyire pap nélkül éltek a török pusztítás miatt. Az itteni nyelveket beszélő egykori szerzetesnek (akit talán ismertek is egyes helyeken ifjú korából²³) örültek a helyiek.

Beszélhetett ő Lutherról, megújulásról, ez a terület nem valószínű, hogy érzekelte az egyházszakadást, dogmatikai tisztázásról ilyen körülmények között szó sem lehetett, erre Sztárai indulatos, érzelmek alapján irányított természete nem is volt alkalmas. A hívek pedig örültek a lelki gondoskodásnak a paphiányos időben, azután, ha más szerzetes vetődött arra, annál gyóntak, áldoztak, keresztelkedtek, hosszú időnek kellett eltelni addig, amíg egy másik generáció felekezetté szerveződve dogmatikailag megalapozott, új szertartásrend alapján érzekelte az új vallási határokat.

Arra vetődő szerzetesben pedig nem volt hiány, mert bár a kolostorokat lerombolta a török észak felé haladtában, a testvérek egy része vértanúságot szenvedett, más része elmenekült. Sokan azonban helyben maradtak, falusi plébániákon húzódtak meg, vagy visszatértek a kolostorromok közé. Ilyen példáról tudunk Hedrehelyen, ahol az 1560-as évekig él szerzetes, holott a rend már a 40-es években feladta a kolostort.

Érdekes számunkra a szintén Dél-Somogyban tartott vaskaszentmártoni zsinat. A zsinaton ferencesek szerepeltek ferencesek ellen a török döntőbírótság előtt. A vitakérdések is a szerzetesi életformára utaltak. A böjt, a Szentírás és a szentek tisztelete volt a téma.²⁴

A reformáció és a délvidéki ferencesek kapcsolódása

Érdeemes itt megvizsgálunk azoknak az egykori ferenceseknek az életútját, akik a későbbiekben a reformáció első nemzedékét adják. (A német ajkú városokat nem vizsgáltuk.)²⁵

Ozorai Imre (?-?)

Ozoráról származik, katolikus papi pályára készül, szerzetes volta is feltételezhető, a ferencesek által kedvelt krakkói egyetemen tanul. Majd Wittenbergből tér haza és reformátorként működik az 1530-as években Békés, Bihar, Zaránd megyében, a Drágffyak pártfogásával vitairatot jelentet meg az Antikrisztus ellen, amelyben a katolicizmussal szemben már a török is veszélyként szerepel.

Dévai Bíró Mátyás (1500–1545)

A rend tagja. Budai és krakkói tanulmányévei után a valamikor szintén ferences szerzetes, katona, érsek, Tomori Pál udvari papja, majd Wittenbergben tanul, innen a reformáció híveként tér haza. A következő években Kassán, Budán, Pozsonyban, Sárváron, Váradon fordul meg Nádasdy Tamás, Perényi Péter, Drágffy Gáspár, Serédi Gáspár környezetében. 1545-ben hal meg mint debreceni lelkész.

Abádi Dinper Benedek

1533-ban Krakkóban tanul, majd 1535-ben a sárvárújszigeti nyomdában Dévai *Orthographiájának* nyomtatója. Nincs adatunk sem ferences, sem délvidéki múltjáról, de wittenbergi képzése (1543–44) után Szegedre megy, ahol rögtön a ferencesekkel kerül vitába, melyet a török főhatóság az ő javára dönt el. Az eset azt sejteti, hogy mind a ferencesekkel, mind a törökkel kapcsolatban rendelkezett már ismeretekkel.

Sztárai Mihály (?–1575)

Drávasztárán születik. Ferences szerzetesként Padovában tanul. 1544-től Laskón már a reformáció híveként lép fel. Baranyában, Szlavóniában, Tolnán működik. A hódoltság mellett Gyulán tűnik fel még Kerecsényi László kapitánysága alatt, majd Sárospatakon a Perényi-udvarban, és életét a pápai katonák papjaként fejezi be.

Gálszécsi István (?–1543)

Ferences szerzetesi iskoláztatás után 1524-ben Bécsben, 1527-ben Krakkóban találjuk. Majd 1528-ban itthon a ferences kultúrájú Abaújszántón működik, ekkor még valószínűleg szerzetesként. 1542-ben üzi el Abaújszántó lakossága a ferenceseket. 1533-ban Wittenbergben van, majd Gálszécsen és Gyulán prédikátor. Megjegyzendő, hogy Gyula eredetileg szintén ferences központ volt.

Batizi András (1510–?)

Abaújszántón Gálszécsi tanítványa, akinek hatására 1528–30 között tér át még a ferences időben. Majd Sátoraljaújhelyen és Szikszón él. 1542-ben Wittenbergbe megy. 1544-ben Tokajban, majd Szatmár vidékén működik.

Kopácsi István (?–?)

Neve alapján délvidéki, ferences szerzetes a szántói kolostorban. 1535-ben Bécsben, 1542-ben Wittenbergben tanul. Időközben Siklóson tanít. Erdődön, Nagybányán, majd Sárospatakon a Perényiek szolgálatában vállal lelkeszi állást. Itt, majd a helvét irányhoz csatlakozása után a gömör-kishonti egyházmegyében lesz esperes. 1568 körül hal meg.

Szkhárosi Horvát András (?–?)

Neve alapján délvidéki. A váradi ferences kolostor tagja. 1542–49 között Tály reformátora. Erős szociális tartalmú katolicizmusellenessége a török veszély apokaliptikájával párosul.

Szegedi Kis István (1505–1572)

A szegedi ferences iskolából indul, az ugyancsak ferences központú Gyulán illetve Lippán tanítóskodik. 1535-től Bécsben, illetve Krakkóban tanul, majd 1543-tól Wittenbergben. Csanádon és Gyulán tanít. Ezt követően Cegléden, Mezőtúron, Temesváron fordul meg. 1552-től Tolnán, majd Laskón és Kálmáncsehiben irányítója a Dél-Dunántúl protestánsainak. 1561–63 között török fogságot szenved. Püspökké választják, majd Ráckevén él. Európai jelentőségű teológiai munkájában, a *Loci communes*ben idéz Bonaventurától, amely ferences iskoláztatásának emléke.

Szegedi Lajos (?–1587)

Szegedi születésű ferences szerzetes. 1525-től Krakkóban, majd 1541-től Székesfehérváron tanul, majd Bécsben tanít. Ezek után Krasznára, Désre, Kolozsvárra, Tordára kerül. A felekezetváltások során végül unitárius lesz.

Szegedi Gergely (?–1566)

Szegedi születésű. 1556-ban Wittenbergben van. 1557-től Debrecenben működik. A debreceni reformáció irányítójaként erős török veszélytudatot is hirdet.

Szegedi Lőrinc (?–?)

Szegedi ferences iskoláztatás után 1567-ben megy Wittenbergbe. *Theophania* című drámája révén híresül el. Békésen, majd Szatmáron és Abaújszántón működik.

Tövisi Mátyás (?–1551)

Neve alapján a jelentős ferences kolostorral bíró erdélyi város szülöttje. 1545–48 között Tolna reformátora. Nevén kívül semmit nem tudunk róla. 1546–49-ben Wittenbergben tanul, majd ismét Tolnán működik.

Eszéki Szigeti Imre

Eszéki születésű. A tolnai iskola reformátora a 30-as években. 1544-ben innen megy Wittenbergbe, majd Kálmáncsehibe, majd Vörösmartra. 1549–1552 között a tolnai iskolát irányítja.

Eszéki István (?–?)

Sztárai Mihály utódja 1558-tól 1565-ig Tolnán. 1557-ben Wittenbergben tanul.

Szeremlyéni Mihály (?–?)

Neve alapján szerémségi. Az első, aki a 1544-ben Kanizsán biblikus éneket ír a reformáció szellemében.

Siklósi Mihály (?–?)

Neve alapján a ferences kolostorral bíró perényi birtokról származik. 1529-ben iratkozik be a wittenbergi egyetemre. 1540 körül Sátoraljaújhelyen, majd Siklóson hirdeti az Igét. 1547-től Sárospatakon tanít. A városban mindkét ferences vonulatnak volt kolostora.

Kálmáncsehi Sánta Márton (XV. század vége –1557) (?–?)

A jelentős ferences kolostorral bíró dél-dunántúli mezővárosból indul. A ferencesek által közkedvelt krakkói egyetemen 1525-től a magyar bursa vezetője. 1538-tól gyulafehérvári kanonok. Mezőtúron, majd Sátoraljaújhelyen működik, majd debreceni lelkész.

Benczédi Székely István (?–1563)

Ferences szerzetesként iratkozik be a krakkói egyetemre 1529-ben. 1538-ban Szikszón, majd a valamikori ferences kolostorral bíró Szántón, Olaszliszkán, Göncön működik. Tanulmányévei után adja ki világkrónikáját, mely erős katolicizmusellenessége mellett törökellenes is, a Melanchthoni kettős Antikrisztus tanát vallja.

Huszár Gál (?–1575)

Neve után a Délvidéken szolgálatot teljesítő katonacsáládból származik. Katolikus pap, talán szerzetes is, adataink 1554-es óvári működésétől vannak. Bécsben, Kassán, Komáromban, Debrecenben, Nagyszombaton működik mint lelkész és nyomdász. Komjátiban udvari pap a Forgách családnál. Életét a pápai katonák papjaként fejezi be 1575-ben.

A névsor néhány név eltéréssel megegyezik azzal, amelyet Szakály Ferenc állított össze 17 névből, azok nevéből, akik mezővárosi származásúak vagy működési helyűek voltak.²⁶ Kimaradt Bia Gásparé, Dézsi Andrásé, Radán Balázsé, nevük alapján sem déli származásuk, sem ferences iskoláztatásuk, sem a rendben való szereplésük nem mutatható ki, még akkor sem, ha az utolsó kettő Debrecenben viselt papi hivatalt az 1540–50-es évek fordulóján (a 30-as évek végén még működött a mariánus kolostor). Az utóbbit egy katolikus hívő lövi le Beregszászon, amiért a protestáns város ekkorra számolja fel a mariánus kolostort (1553).

Kimaradt Farkas András neve, aki katolikus papból az 1531-es krakkói iskoláztatása után lett a reformáció híve, 1538-as énekén kívül azonban biztos adataink nincsenek róla.

A korai reformátorok névsorából azonban így is kiderül, hogy mindannyian olyan környezetből származtak, ahol ferences rendház működött, vagy maguk is ferencesek voltak. A ferences befolyás a század 40-es éveitől meglévő kolostorok miatt az 50-es, legfeljebb a 60-as évek reformátor nemzedékére lehetett hatással.

Az 1530–40-es évek harcai sok esetben a délvidéken folyó ferences szerzetes illetve „apostata” harcnak is felfoghatók, ahol ferencesnek ferences volt az ellenfele, bizonyítják ezt azon adatok, melyek generális zsinatok által a későbbi reformációs színhelyekre, például Kálmáncsára, Tolnára, Tasnádra, Kecskemétre, Dévára, Egerbe vezényeltek hitszónokokat, ferenceseket ferencesek ellen.

Segesd, Kanizsa, Sellye, Hedrehely, Kálmánca, Keszthely, Csákány, Horhi, Pécs kolostorai erre az időre már eltűntek vagy vegetáltak, mint Segesd, mégis érzékelhető volt a ferences jelenlét a területen.

Vaskaszentmárton 1550-es hitvitája után a papi nőtlenséget és a szentek közbenjárását a török tiltása ellenére is prédikáló barátot volt kénytelen büntetni a mohamedán hatóság.²⁷ Tolnán a ferences baráttal vív harcot Sztárai. Még Szegedi Kis ellenfele is raguzai származású olasz ferences volt Ráckevén.²⁸

Melius Juhász Péternek, a helvét típusú felekezet magyarországi megszervezőjének is ferences szerzetes az ellenfele. Őt jeleníti meg prédikációiban, mikor a katolikusokat szidalmazza. A szerzetes, aki sós vizával és Somogy, Baranya borával táplálja magát. Az 1560-as években sajnos már nem létezett a gazdag somogyi és baranyai borvidék, a dunai sós vizát még fogyasztották. (Kanizsai Orsolya a Somogy melletti örményesi pálosoknak sós vizát küldetett 1563-ban).²⁹ A reformáció második nemzedékéhez tartozó Melius a Somogy megyei Horhiból származott, amelynek jelentős ferences kolostora az 1530-as évekig működött,³⁰ egy sereg somogyi előnevű ferencest adván, mi több egy Horhi Mátyás nevű még provinciális is lett 1542-ben.³¹

A 20 névből 5 kivételével déli, a török által feldúlt, vagy veszélyeztetett területről származott. Olyan vidékről, ahol hagyományaikban, a ferences ideológiában és személyes vagy családi tapasztalataikban az elmúlt 150 év török háborúi jelentették életük központi szervező kérdését, kihívását. Erre kellett engesztelhetetlen vagy kiegyező álláspontot kialakítani, de mindenképpen foglalkozni kellett vele.

Visszatérve tehát Szakály Ferencnek az előadás eleji állításához, nevezetesen ahhoz, hogy a reformáció első vezető rétegét adó ferences vagy ferences lelkiségtől befolyásolt értelmisége a

termelőmunkát megbecsülő, a felemelkedni képeseknek előrelépési lehetőséget nyújtó társadalmi változásra lett volna kódolva.

Magam is úgy vélem, hogy voltak kódolt elkötelezettségeik kibocsátó közegükkel szemben, ezt azonban nem egy jóhiszemű karrierizmus mozgatta, hanem azok az átélte és áthagyományozott diadalok és tragédiák, amelyek a keresztény–mohamedán frontvonal ferences társadalmának emlékezetébe beleégtek. Apokaliptikus világnézetük ide vezethető vissza, és mindez nem állt szemben befogadó közegük szemléletével. A vagyon nélküli kolduló szerzetes inkább az általa képviselt lelkiség, mint a marhatenyésztés felől közelíthető meg. Ez mutathat kapcsolódási pontot a reformáció eszméihez.

Freyer professzor e kötetben közölt előadása, Luther és a ferences teológia tágabb összefüggéseire utal, említvén a nem véletlenül Wittenbergbe utazó magyar ferenceseket is.³² Megállapítja, hogy létezik egy olyan teológiai fejlődés, mely a ferencesektől Lutherhez vezet. Ez a fejlődés nem egyenes. Luther a ferences teológiához nem egyértelműen kapcsolódott. Nem mint előfutárhoz, hanem azzal vitatkozva, azok inspirációjára alakította ki teológiai rendszerét.

Mint a tanulmányban kimutattuk, mind a reformáció első nemzedékében, mind a velük küzdők között többségében ferenceseket találunk. Ennek oka a rend hagyományos szerepe Magyarországon. Luther korában a német területeken a ferences hatás mellett az obszerváns ferences rend volt az egyik leghevesebb ellenzője a reformációnak.

Magyarországon pedig annak a joachimista apokaliptikus-eszkatologikus eszmerendszernek az áthagyományozói voltak, amely Szent Ferencet a XIV. századtól kezdve egy új kor nyitányaként emlegette, amelyben a mohamedanizmusnak mint végső veszedelemnek jutott szerep. Így ennek legerőteljesebb hatása a magyar délvidéken volt tapasztalható. Ehhez a fogalmi nyelvhez, időnként felfokozódó várakozáshoz kapcsolódott a reformáció térítő szándéka. Ellentámadást is innen kapott, a vitákhoz a közös teret ez szolgáltatta.

A korai reformátorok azokról a lakóhelyekről jöttek, amelyek ki voltak téve a török veszélynek. A ferences kolostorhálózat mellett megfigyelhető a két Perényi birtoktest: a siklós–valpói és a sáros–abaúji között az összeköttetés, amely kapcsolatot mutat a népi és a főurak által terjesztett reformáció eddigi, két egymást nem feltételező elmélete között.³³

A harmadik összefüggés, amely a végvári katonaság szerepét hangsúlyozza, a reformátor életrajzokban a ferences kolostorokat is magukba foglaló végvárakkal tűnik fel, egyben erősíti azt a nézetet, hogy a reformáció ige hirdetői mindenképpen állást kellett hogy foglaljanak a török kérdésben. Ilyen várak például Gyula, Pápa, Eger, Várad, Szigetvár (Kálmáncsehi), Kanizsa, Ozora, Segesd, és ezek parancsnokai a nagy reformációt támogató családok főúri-

katonai udvarai, mint az Enyingi–Török, Perényi, Nádasdy, Báthori–Drágffy, Zrínyi, Kerecsényi, Ormosdi Székely, Lendvai Bánffy stb. voltak. A három tényező együttesen fest egységes képet a reformáció kezdeti időszakáról.

Számunkra tehát a reformáció elterjedése a magyar etnikumú területeken nem elsősorban főúri függőségi hatás vagy a jellegzetes mezővárosi településszerkezet kereskedelmi funkciójával indokolható. Mint a névsor kapcsán elmondtuk, a folyamat központi szervező erejének a törökhöz való viszonyt tartjuk, és a délvidéki reformációt is többek közt ennek függvényében, egy erre adott válaszként elemezhetjük. Ezért jut nagy szerephez a Szűcs Jenő által, a XV. század végén elemzett ferences rend. Ezt egészíti ki a földesúri hatalom és a paraszti-mezővárosi önkormányzatiság ellentétpárja, illetve azok a gazdaságtörténeti adatok, amelyek szerepét, nem egymással szembeállítva, hanem egymást feltételezve szeretnénk kezelni.

1

Horváth János: A reformáció jegyében. (A Mohács utáni félszázad története). 2. kiad. Bp. 1957.

2

Klaniczay Tibor: A magyar reformáció irodalma. In: Irodalomtörténeti Közlemények 6(1957) 12–47. Uő: Reneszánsz és barokk (Tanulmányok a régi magyar irodalomról). Bp. 1961.

Makkai László: Pest megye története 1848-ig. In: Pest megye műemlékei I. Szerk: Dercsényi Dezső. Bp. 1957. (Magyarország műemléki topográfiája V.)

3

Pietro Olivi eretnek, a végítélet és a szociális egyenlőség tanait összekapcsolta az egyházi rend elleni lázítással. Iratai Magyarországon is hatottak. A rend iskolázott tagjai valamilyen formában a török hódítással kötötték össze ezt az apokaliptikát. Temesvári Pelbárt prédikációit, Laskai Ozsvát szövegeit elemezve Szűcs Jenő egy ilyen irányú eszmetörténeti vonulatot mutatott ki, mely ideológia a keresztesek irányítója volt, és ez vezetett el a reformációig. *Kardos Tibor: A magyarországi humanizmus kora. Bp. 1955. 347. Tarnai*

Andor: A magyar nyelvet írni kezdik. Bp. 1984. 103–225.

4

A tárgykör röviden vázolt kutatástörténetéhez összefoglalót ad: *Szakály Ferenc*: Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez. (Humanizmus és Reformáció) Bp. 1995.

5

Szakály: i. m. 28.

6

Karácsonyi János: Szent Ferenc Rendjének története Magyarországon 1711-ig. I–II. Bp. 1924.

7

Szűcs Jenő: A ferences obszervancia és az 1514. évi parasztháború. Egy kódex tanúságai. Levéltári Közlemények. 43(1972) 128–163. passim. *Uő*: A ferences ellenzéki áramlat a magyar parasztháború és a reformáció hátterében. Irodalomtörténeti Közlemények. 78(1974) 409–435.

8

Fodor Pál: Az Apokaliptikus hagyomány és az „aranyalma” legendája. A török a 15–16. századi közvéleményben. Történelmi Szemle. 39(1997) 1. 21–49.

9

500 magyar levél. Csányi Ákos Levelei Nádasdy Tamáshoz 1549–1562. Közreadja: Óze Sándor. Bp. 1995. 94. levél.

10

Melius Juhász Péter: Magyar prédikációk, kit postillának neveznek. Debrecen, 1563. 265.

11

Szakály Ferenc: A Mohácsi csata. Bp. 1972.

12

László Gyula: A Szent László-legenda középkori falképei. Bp. 1993.

13

Bálint Sándor: A Napbaöltözött Asszony. In: *Sacra Hungaria*. Tanulmányok a magyar vallásos népelet köréből. Kassa, 1943. 23–24.

14

A következő rész adatai *Karácsonyi* monográfiájára épülnek.

15

1379-ben Győri őrőség: Pozsony, Sopron, Győr, Szombathely. Esztergomi őrőség: Esztergom, Nagyszombat, Nyitra, Trencsén, Németlipcse, Szécsény. Székesfehérvári őrőség: Óbuda, Pest, Buda, Székesfehérvár, Keszthely. Egri őrőség: Eger, Sárospatak, Szepesigló, Lócse. Váradi őrőség: Beregszász, Szatmár, Debrecen, Várad, Telegd. Erdélyi őrőség: Beszterce, Marosvásárhely, Nagyszeben, Szászváros. Bácsi őrőség: Lippa, Szeged, Aracs, Bács. Szerémi őrőség: Bánmonostor, Szerémújlak, Tadvá, Nagyolasz, Eng, Zimony, Szentdemeter, Szenternye. A zágrábi őrőséghez tartoztak Nékse, Garbonak, Verőce, Zágráb. Pécsi őrőség: Pécs, Segösd, Szemenye, Kapronca, Ludbrég, Varasd. *Karácsonyi*: i. m. Délvidéken itt nem földrajzi vagy jogi területi egységet értünk, hanem a Mohácsot megelőző időszakban a török-tatár támadásoktól veszélyeztetett területeket, ahol a népesség gondolkodásában kialakulhatott egy apokaliptikus tudat, amelyben a mohamedanizmus volt a sötétség hatalma az Antikrisztus. A XIV. században kidolgozott ferences apokaliptika ezeken a területeken volt alkalmazható.

16

1517-ben *Karácsonyi* monográfiája alapján a következő a szalvatoriánus kolostorhálózat. A zárójeles számok az 1523-ban regisztrált létszámot jelzik. Akkor 70 kolostorban 1172-en éltek. *Karácsonyi*: i. m. 1924. I. 377. Esztergomi őrőség: Esztergom, Buda, Pest, Tata,

Visegrád, Gyöngyös, Jászberény. Szerémújlaki őrőség: Újlak, Atya, Perecske, Diakovár, Kölyüd, Kaboly, Futak, Alasán. Erdélyi őrőség: Tövis, Vajdahunyad, Meggyes, Kolozsvár, Fejéregyháza, Marosvásárhely, Felfalu, Csíksomlyó, Brassó, Bákó, Tergovistye. Borosjenei őrőség: Karánsebes, Jenő, Gyula, Csanád, Szeged, Várad. Nagybányai őrőség: Nagybánya, Meggyesalja, Kusaly, Nyírbátor, Szöllős. Ozorai őrőség: Ozora, Paks, Györgyi, Hedrehely, Köröshegy, Csákány, Sellye. Pataki őrőség: Sárospatak, Céke, Homonna, Szántó, Sóvár, Liptó. Szlavóniai őrőség: Monoszlóváralja, Atyna, Polyánc, Szentlászló, Petróc, Remetinc, Ivanics. Szentléleki őrőség: Szentlélek, Várpalota, Talad, Pápa, Szentgrót, Tárnok, Egervár. Szécsényi őrőség: Szécsény, Fülek, Vámos, Galgóc, Szakolca.

17

Bálint: Szeged reneszánsz kori műveltsége. Bp. 1975. 30–45.

18

A patarén–bogumil problémához: A XIII. századtól a magyar Délvidéken is felbukkanó eretnokségeket patarénnek említik az egyházi iratok. Régebben mindezeket azonosították a Bulgárián keresztül Európába érkező keleti bogumilokkal, noha boszniai képviselőiket a kortársak mindig patarénusoknak emlegették. Ők magukat keresztényeknek nevezték, egyházukat pedig bosnyák egyházként tartották számon. Sajnos a kérdéssel Magyarország vonatkozásában elég kevés említés történik, a nagyobb összefoglaló munkák kerülnek a kérdés tárgyalását, egy-egy bekezdés erejéig van a téma tárgyalva. Legtöbbet Kardos Tibornak a Huszita Biblia-fordításról írt tanulmányából tudhatunk meg. A cikk ismerteti a patarénus vallás sajátosságait. Kardos szerint a bibliafordítók mind olasz, mind magyar környezetben forogtak, mert fordításukban olyan szavakat használnak, amelyek egyértelműen olasz eredetűek, de az idők folyamán magyarosításon estek át. Olyan magyarországi, déli olasz településre gyanakszik, amely a XII. században jött létre, vagy azért települnek ide, mivel itt jelölik ki számukra a helyet, vagy ők már tudnak itt élő eretnekekről, akikhez menekültek. (A forrásokból erre

vonatkozólag nem derül ki semmi.) A fordító betűhasználata azt igazolja, hogy magyarul írt és olvasott. Vö.: *Kardos: A huszita Biblia keletkezése*. In: Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának közleményei 3(1952) 125–177. *Fine, John: The Bosniana Church: A new interpretation*. 1975. *Džaja, Srećko M.: Konfessionalität und Nationalität Bosniens und der Herzegowina* (München, 1994). *Uő: „Die Bosnische Kirche,, und das Islamisierungsproblem Bosniens und der Herzegowina in den Forschungen nach dem Zweiten Weltkrieg*. München, 1978. *Beiträge zur Kenntnis Südosteuropas und des Nahen (Orient)*, 28). Legújabbán magyarul Molnár Antal monográfiája tekinti át a boszniai eretnekség történetét és ad bibliográfiai áttekintést. *Molnár Antal: Katolikus missziók a hódolt Magyarországon (1572–1647)*. (Humanizmus és Reformáció) 267. 74–87. Lásd e kötetben *Galamb György: „A magyarországi és a moldvai eretnekek a XV. századi ferences források tükrében”* című tanulmányt.

19

Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából. I–V. Szerk. Bunyitay Vince–Rapaics Rajmund–Karácsonyi János–Kollányi Ferenc–Lukicsics József. Bp. 1902–1912. 252–254.

20

500 magyar levél. Csányi Ákos Levelei Nádasdy Tamáshoz 1549–1562. Bevezetőt írta, közreadja: Őze Sándor. Bp. 1995. 94. levél.

21

Feltűnő, hogy többnyire a román és szerb, görögkeleti felekezetről áttért neofíták azok, akik saját elfogadottságuk érdekében saját arcukra akarják szabni a katolicizmust.

22

Szakály azon állítása, hogy a reformáció a mezővárosból mint gazdasági centrumból indult meg az etnikailag magyar területeken, csak részben igaz. Természetesen nagyobb volt az

ellenőrzés az olyan püspöki városokban, mint Várad, ahol olyan katona püspökök tartottak szigorú rendet, mint Czibak Imre, Zabardy Mátyás vagy Fráter György. Más volt a helyzet a szabad királyi városokban, ahol a tanácsok és a városszövetségek, egyetemek tartottak rendet. Ezen városok többsége német ajkú lévén, hamarabb került kapcsolatba a reformációval, mint a magyar etnikumú települések, és kollektíven hamarabb is álltak a reformáció mellé, mint a magyar etnikumú települések, akik emlékezetében nem volt meg a feltétlen testületi egységre való törekvés. Ugyanakkor látjuk, hogy már a korai időszakban, az 1540-es években kell a ferenceseknek segítséget küldeni a színmagyar szabad királyi városban Szegedre, amely mindig központja volt a balkáni eretnokségek elleni védekezésnek. Nem véletlen, hogy annyi a Szegedi előnevű a magyar reformációt hirdető első nemzedéke között. A vallásváltás folyamata hosszabban tartó, több generációra kiható. Az 1970-es évektől német területeken kibontakozó kutatás ad módszertani lehetőségeket a továbblépésre. Összefoglalóként: *Konfessionalisierung in Ostmitteleuropa*. Szerk. Bahlcke, Von Joachim-Strohmayer, Arno. Stuttgart, 1999. 339–350. A kötetben Magyarországról *Fazekas István*: Falusi közösségek és a vallásváltoztatás Magyarországon a késő 16–17. században. A szerzeteskolostorok reformáció előtti hangulatára és környezetének kapcsolatára ld. *Erdélyi Gabriella*: Egy kolostorper története. PhD értekezés, 2003.

23

Legteljesebb feldolgozás Sztárai életére összegző bibliográfiával: *Esze Tamás*: Sztárai Gyulán. Könyv és könyvtár. 9(1973) 168.

24

Wolfgang Musculus magyar kapcsolatainak dokumentumai. Bevezeti és közli: Zsindely Endre. 969–1005. In: *Studia et Acta Ecclesiastica* 3. Szerk. Bartha Tibor; *Thury Etele*: Az 1550. évi vaskaszentmártoni zsinat. In: *Protestáns Szemle* 25(1913) 425–439., 475–487.

25

Adataimat Szakály idézett adatbázisával vetettem össze, a mezővárosi reformált papság első nemzedékével és én is Karácsony idézett rendtörténetének adataira támaszkodtam Zoványi Jenő Egyháztörténeti Lexikona mellett. *Zoványi Jenő: Protestáns Egyháztörténeti Lexikon.* Szerk: Ladányi Sándor. Bp. 1977. Bár a reformátorok első nemzedékénél vizsgálati adatbázisul vehetnénk a Wittenbergben végzett magyar diákok névsorát is a kezdetektől a XVI. század közepéig. Hasonló elemzéseket végzett Szabó András és Ritoókné Szalay Ágnes is. (*Szabó András: Die sociale Struktur der Universitätsstudentschaft im Spiegel der ungarischen Studenten zu Wittenberg.* In: *Socialgeschichtliche Fregstellungen in der Renaissanceforschung.* Szerk.: Buck, August. Wiesbaden, 1992. [Wolfenbütteler Abhandlungen zur Renaissanceforschung, 13.]; *Ritoókné Szalay Ágnes: Miért Melanchthon?* In: *Művelődési törekvések a koraújkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére.* Szerk.: Balázs Mihály, Font Zsuzsa, Keserű Gizella, Ötvös Péter. Szeged, 1997. 497–505. A két tanulmány tartalmazza a kérdéskörre vonatkozó csaknem teljes irodalmat. *Keveházi Katalin: Melanchthon és a Wittenbergben tanult magyarok az 1550-es évektől 1587-ig.* Szeged, 1986.) Én azért tartottam jobbnak a Szakály-féle adatbázist a Zoványi-lexikon anyagával együtt használni, ahogyan ő is ezt tette könyvében, mert a lexikonba felvett későbbi legnagyobb hatású személyekről van szó, olyanokról is, akik nem jártak Wittenbergben, de szerepet kaptak a hitújításban. Az ő szerepüket és életútjukat többségében ismerjük. Természetesen tudatában vagyunk annak, hogy ez az adatbázis esetleges, és kiegészíthető, de mondanivalónk szempontjából néhány következtetés levonására alkalmasnak látszik.

26

Szakály: i. m. 10.

27

Dobrovits Mihály–Őze Sándor: Melanchton és a hódoltságkori reformáció iszlámképe. In: *Lelkipásztor* 73(1998) 46–49., 89–91.

28

Kathona Géza: Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből. Bp. 1974. (Humanizmus és Reformáció, 4.) 133. *Molnár*: i. m. 70.

29

Óze Sándor: Nádasdy Tamás és az Örményesi pálos kolostor. In: *Folia Historica* (1985). Új Folyam I.

30

Botta István: Melius Péter ifjúsága. A magyarországi reformáció lutheri és helvét irányai elkülönéseinek kezdete. (Humanizmus és reformáció 7.) Bp. 1978.

31

Karácsonyi: i. m. 1924.

32

Freyer, Johannes: A ferences teológia befolyása a reformációra: recepció és elutasítás között.

33

Horváth: A reformáció jegyében. *Uő*: Reneszánsz és barokk. 70–88. *Szakály*: i. m. A megállapításon nem változtat, ha az első magyarországi protestáns zsinatokon részt vevők névanyagát is számításba vesszük, melyre itt, a tanulmány keretei között nem nyílt mód. Mindez azért is így van, mert a két toronyi és az óvári zsinatok amúgy is a töröktől hagyományosan veszélyeztetett partiumi területek reformált lelkészeit mozgósították.

A szent had

Hadiprédikáció Magyarországon a 16-17. században Bornemisza Péter, Pázmány Péter, Tolnai Mihály és Nagyari István művei alapján

A 16. század közepére a ferences prédikátorok szerepét a harctereken és végvárakban átvették a reformáció prédikátorai a század végétől azonban ismét megjelenik a katolikus egyházi beszéd is. A katonák hetirendjéhez a hadban is hozzá tartozott a prédikáció vasárnaponként és csaták előtt valószínűleg az ima. A ránk maradt leírt prédikációk bár, ha több felekezetből való egyházi személyektől származtak is gyakran problémafelvetésükben, argumentációikban, példatárakban, retorikus felépítésükben sok hasonlóságot mutatnak.

A tábori prédikációk lehettek elhangzottak, mint Nagyari Józsefé, aki Apafi Mihály fejedelem udvari papjaként annak hadjáratai során beszélt vasárnaponként.¹³⁵ Lettek azonban a célra írt posztillás kötet fiktív darabjai is, amelyek útonjárás idején, tábori körülmények között, gyakran ezek helyettesítették az istentiszteletet, főként, ha a lelkész nem volt jelen és lehettek csak katonáknak szóló prédikációs részek, mivel ez a réteg egy jelentős meghatározó részét tette ki az akkori társadalomnak¹³⁶. Vizsgálódásom során igyekeztem csak a prédikációs műfajnál maradni.

¹³⁵ Nagyari József: Tábori prédikációi. (1681-1683.) Közreadta Győri L. János 2002. Debrecen.

¹³⁶ Heltai János: A XVII. század első felének (1601-1655) Kiadványszerkezetűje Magyarországon. (Az egyházi-vallási művek funkcionális és használati műfaji rendszere. Műfaj teremtő elvek és célok, nyomtatott műfajok.) Bp.- Miskolc 2002.

A Nagyari fél évszázadát megelőzően a 16. századból Bornemissza prédikációt választottam a jelenlegi elemzéshez. Balassi, Tinódi a 16. században a végvári élet fénykorában fogalmazta meg eszméjét. Mindezt a 15 éves háború idején újra kellett fogalmazni. A kiábrándultság hangja mellett megjelenik az új vitézeszmény. Európai jelenségről van itt szó: a „konfesszionalizáció” folyamatában valamennyi keresztény egyház arra törekedett, hogy kiépítse saját intézményrendszerét, kialakítsa teológiáját és gyakorlati erkölcstanát jól meghatározható jegyekkel elkülönítse magát a többi egyházi szervezettől. Az ilyen törekvések azt is megkívánták, hogy a vallás ügyével összekapcsolódó háborúk jellege, etikája, a harcokban résztvevők szerepe világosan megfogalmazódjék, át kellett tehát értékelődnie a vitézség eszményképének is.- írja Bitskey István¹³⁷

Vizsgálatunkhoz adódik itt Alvinczy Péter postillás kötete 1633-34-ből, aki életében Bocskai udvari papja Bethlen fő tanácsadója volt, ha csak a legjelentősebb postillás köteteket nézzük a két századból.¹³⁸ Alvinczi volt a szabadságharc profetikus hangnemének életben tartója. Kulcsár György illetve Beythe István lutheránus postillái nem foglalkoznak a kérdéssel: nincs.¹³⁹ Evangélikus részről Zvonarics Mihály- A „fekete bég” papja 1628-ban jelenik meg prédikációskötete¹⁴⁰. Zvonarics helyett azonban egy másik prédikátorát szeretném

¹³⁷ *Bitskey István*: Virtus és relígió. 114 -132. Miskolc, 1999. 124.

¹³⁸ *Alvinczy Péter*: Postilla, azaz egymás után következő praedikátatívk az vrnapi szent evangéliumok szerént rövid magyarázatokkal és világos tanúságoekkel, mellyek az nemes szabad királyi városban, Cassaban praedikáltattak Alvinci Peter pap által es mostani ki nyomtatták ő maga gondviselése által. Cassan (Kassa,) 1638 RMNY 1566. Alvinci Péter az postillának második része, melyben foglaltatnak az nyari praediciatíuk Szentháromság vasárnaptuúl fogva advent első vasárnapig. Cassan 1634. RMNY 1583. Alvinci Péter: Qvadragesima vasárnapra tartozó szent evangéliomnak magyarázattya hét praediciatíu szerént, melyből megh tezik azkiszirtet miben ályon, azbójtnek igaz értelme mi légyen, ésaz anyali szolgálatról mit kellyen érteni. Rövid tanúságokat tractáltatot Cassán Alvinci Péter pap által, a. 1628. Cassoviae 1632. RMNY 1536. 1633.

¹³⁹ *Beythe István*: Az evangéliomok magyarázattai, kiket az körözyéni gyöleközetben eztendő által zoktak praedikállani revidedön irattanak az Isten féllő emböröknek lelkök vigasztalására Beythe István praedikátor által Nymöt Vij Várat (Németújvár, 1584.) RMNy 552. ; Beythe István: Eztendő által valo vasarnapi epistolák, Magyarázattokkal özve, irattanak Beythe István Praedicator által. Nymöt Vij Várat 1587. RMNY 553. Beythe István Az zentök fő innepiről valo evangéliomok, magyarázattokkal özve, eztendő által. Az zegeny egyigyő körözyénöknek értelmére iratot Beythe Istvan praedicator által. Nymöt Vij Várat 1564.; Kulcsár György: Postilla, az evangéliomoknak, mellicket esztendő által a keresztyének gyöleközetibe szoktak olvasni és hirdetni prädicatio szerint valo magyarázattia. Az Kulcsár Görgy also liyndvai prädicator által 1574. (Alsólindva)

¹⁴⁰ *Zvonarics Mihály*: Magyar postilla, azaz a vasárnapora és egynehány vezetes innepekre rendeltett evangéliumoknak első részben foglaltatot világos és értelmes magyarázattya, mellyet az fő tudos és vezetes Szent Irás magyarázó doctoroknak és professoroknak írásokból irtt és szerzett éltében az istenben elnyugot és idvezült Zvonarits Mihaly sarvari praedicator és Dunan innen valo keresztén ecclesiáknac superintendense, és

idézni Nádasdy Ferencnek, Magyarai Istvánt¹⁴¹, a sárvári prédikátort, akitől ugyan nem maradt ránk postillás kötet, de mint urának kísérője katonákkal foglalkozó hadi munkát is kénytelen volt kiadni.

A 15 éves háború alatt Magyarország népének a Wittenbergi történetiszemlélet alapján fogalmazta meg Az Országokban való sok romlásoknak okairól írott könyvét melynek utolsó traktusa a hadakozókról szól és beillik hadi prédikációnak is. Talán ilyen prédikáció el is hangzott. Elemzésembe azért veszem be, mert a hadipredikáció műfajában alkotó Pázmány Péter is ennek kritikáját adta.¹⁴² A könyv negyedik egyben utolsó fejezete azért is érdekes számunkra, mert összegzi a 16. század külföldi mintáinak törökkel és a vele szembeni hadviseléssel szembeni álláspontját. Nemcsak a könyv középpontjában álló Melanchthon – Carion féle apokaliptikus történeti képet használja, a polemikus éllel megfogalmazott kettős antikrisztus tétellel, hanem beépíti Erasmusnak A béke panasza című művét is, melynek centrumában a török, mint az angyalokhoz hasonló tiszta nép, szent hadként szerepel a bűnben fetregő erkölcsi megjobbulásra képtelen keresztény hordákkal szemben.¹⁴³ Megjelennek természetesen kísérő elemként Luthernek a keresztény hadakozásról és a török háborúk lényegét megfogalmazó művei is.¹⁴⁴

A katolikusoknál Káldi György prédikációi a legfontosabbak témánk szempontjából Pázmány mellett (1631). Elvértve találtam nála katonákhoz szóló utalásokat, talán azért, mert mint a postillák első kötetében Kutasi érsek egy beszélgetését idézi egy vezető katonatiszttel,

holta után maradéki kinyomtatattanac...Csepregen 1627. magyarázata, és irodalma RMNY 1380, Második rész Csepreg 1628. RMNY 1404.

¹⁴¹ *Magyarai István: Az országokban való sok romlásoknak okairól és azokból való meg szabadulásnak io modjáról mostan vyonnan irattatott és sok bölts embereknek irasokból szerzetetett hasznos könyvetske.* Magyarai István sarvari praedicator által. Sárvár, 1602., modern kiadásban: sajtó alá rendezte Katona Tamás, Makkai László utószavával. Bp. 1978. Továbbiakban: Magyarai István országban való.

¹⁴² *Pázmány Péter: Felelet az Magyarai István sarvari praedicatornak az ország romlása okairól írt könyvere.* Iratot Pazmani Peter által. Nagyszombat 1603. RMNY 905.

¹⁴³ *Erasmus, Desiderius, Rotterdamus : A béke panasza. (Querela pacis), ford. Komor Ilona, bevezetést írta Turóczi-Trostler József, Bp. 1948.*

¹⁴⁴ *Luther:*

aki dicsérte egy harcias papját. Az érsek azt válaszolta:¹⁴⁵ „hogy, nem szereti a katonás papot, ahogy beszélgető partnere sem szereti a papos katonát.” Telegdi Miklós egy generációval hamarabb elhangzott prédikációi 1638-ban jelennek csak meg¹⁴⁶. A belső egyházi megújulás érdekében főként saját felekezetét bírálta. A katonaság, mint réteg szervezet nehezen fér ebbe bele. Pázmány Péter 1636-ban jelenteti meg élete folyamán elmondott szent beszédeit, ebben már szerepel egy hadi prédikáció, amely Szent Márton ünnepére szól, mely kifejezetten elmondásra alkalmas.¹⁴⁷

Ha olvassuk a hadi prédikációkat, egy alapellentmondásra leszünk figyelmesek. Nem tudhatjuk, hogy ezek a papok hogyan hihették el azt az ellentmondást, amelyet prédikáltak, hogy a katona szent tud lenni. A 16-17. század háborús korszak volt. Az emberek életének része volt a háború és a katona. Bármennyire is volt divat egyházi személyek között a prófétát, a szent örültet játszani, mint hírlott ez például Magyariról. 200 év alatt a hadipredikációt írók között olyanok is akadtak bőven, akik életüket katonák között töltötték, sőt kifejezetten nekik prédikáltak, mint Sztárai Mihály, Szegedi Kis István, Magyar Istvánt vagy Huszár Gál.

Mindenesetre megdöbbenő, hogy a két század íróinál felekezettől, kortól és betöltött poszttól függetlenül, a prédikáció megfogalmazásában, textushelyeiben, tanácsaiban és beszédhelyzetében a különböző felekezeteknél hasonlóságot, sőt egyezést találunk.

¹⁴⁵ *Káldi György*: Az vasárnapokra-valo predikatioknak első része, Sz. András napiatol fogva Keresztelő Szent János napjaig. Írta az hivek vizasztalására és jobbulására az Iesus-alatt vitezkedő Társaság-beli nagy-szombati Kaldi György pap. Pozsonyban 1631.; Az vasarnapokra-valo predikatioknak első része, advent első vasarnapjaton-fogva Sz Haromság vasárnapjáig. Írta az hivek vizasztalására és jobbulására az Iesus-alatt vitezkedő társaság-béli nagy-szombati Káldi György pap. Pozsonyban 1531.

¹⁴⁶ *Telegdi Miklós*: Az evangéliomoknac, mellyeket vasárnapokon és egyéb innepeken esztendő által az anyaszentegyházba olvasni és prédicálni szoktanak. I-III. Bécs, 1577-1580. Nagyszombat, 1627 RMNY 374. 1628. RMNY 418, Nagyszombat, 1630. RMNY 474.

¹⁴⁷ *Pázmány Péter*: A római anyaszentegyház szokásából minden vasárnapokra és egynehány innepekre rendelt evangéliomokrul prédikációk. Melyeket élő nyelveken tanítása után írásba foglalt Cardinal Pázmány Péter esztergomi érsek. Pozsony 1636. A szemelvények forrása a nagyszombati 1695. esztendei kiadás. A keresztény vitezők köteleességéről fejezet. 1147-1158. Általam használt kiadás Tarnóc Márton gondozásában jelent meg. Bp. 1983. Továbbiakban Pázmány : Keresztény vitezők.

Ez nézetem szerint abból ered, hogy a katona ugyanis mindig egyforma. Ha ugyanis hosszabb távra összezárnak férfiakat, azok, kialakítanak egy belső rendszert, befelé mutató hierarchiával, értékiséggel, sajátos nyelvi elemekkel, amelyek másként funkcionálnak, más a súlyuk, mint a külvilágban. E világnak létrejönnek a saját törvényei, melyben az erőszak és a belső szolidaritás, a bajtársiasság a leglényegesebb szempont. Kialakulnak a hiánybetegségek is. A bezöldült agyú katona vágyai leszűkülnek, többnyire két dolog érdekli csupán, amelyből az egyik a gasztronómia, ahogy Bornemisza mondja a kor nyelvén a katonák borfészkek. Az érdeklődés másik tárgyát és annak katonai szakszókészletét és jelrendszerét e helyen most nem kívánom tárgyalni. Ez volt hát az a tömeg, amelytől minden prédikátor elvárta, hogy szentek gyülekezete legyen. Ez a beszédhelyzet a hadi vagy tábori prédikációnál, ami mindezt kiegészíti és módosítja, hogy ezek az emberek naponta a bizonytalanba, a halálba indultak.

A textus és a beszédhelyzet

A textussal az, amely a beszédhelyzetet is meghatározza!

„Két trombitát csináltass magadnak ezüsből legyenek kiverve azok. És az Áronnak fiai, papok trombitállanak és azokkal az trombitákkal, népnek összegyűjtésére és az tábornak elindulására, ez legyen nektek örökké való rendtartástok minden időben és mikort ütközetre juttok tü földeteken, tü ellenségtök ellen, kik tüöket nyomorgatnak, keményen fuvassátok azokat a trombitákat és megemlékezik az Jehova az tü rólatok és meg oltalmaz az tü ellenségeitektül.”- Bornemisza Péter hadipredikációja erre az ószövetségi textusra alapul.¹⁴⁸

A prédikáció a posztillák V. kötetének befejező darabjai között jelent meg a 16. század utolsó harmadában. A kötetben a fejedelemségről mondott prédikáció záró részeként

¹⁴⁸ *Bornemisza Péter*: oetedic es vtolso része az evangeliomokból es az epistolákból való tanvságoknak, mellyeket mindenic wrnapjan szoktanac predikalni. Kit az Wr Iesus lelke által az együgyü kersztyenek nec idvösseges epületyekre ira Bornemisza Peter. Detreköböl 1579. RMNY 432. Továbbiakban Postillák, V.

szerepelteti a szerző. A fejedelem feladata az Isten igaz törvényei szerinti bíraskodás országán belül, annak védelmére, pedig **Isten hadának** viselése.

Más nem fújhatja a trombitát csak Áron fiai és a próféták a táborozás alatt, qvazi ők Isten kürtösei a táborban, a „szent hadban „, és a csata folyamán. „, Isten azt akarta, hogy csak őket tartsa fejedelemnek, fő hadnagynak, vezérnek, oltalomnak, és gondviselőnek. Végig a csatában ezt fújják és az ő segítségével bízzanak.” Bornemisza meg is magyarázza: A két trombita a törvény és az evangélium. A prédikáció alapelemeinek Ismertetésénél maradjunk nála, mert A török hódítás időszakában ez az első fennmaradt ilyen jellegű munka és állatorvosi lóként használhatjuk későbbi elemzésünknel. A katonáknál figyelemmel kellett lenni az ő biblikus műveltségükre. Tolnai Mihály egy évszázad múltán a had előtt prédikálva halkan megjegyezte, hogy a gyengébbek kedvéért, elmagyarázza, ki volt Keresztelő Szent János ugyanis annak a vitézlő rendnek, akinek beszélt nem igazán volt bibliaismerete.

Példái javarészt az ószövetségen alapulnak. Józsué, Ákháb, Elezár, Dávid, Mózes, Ezekiás király. Később azonban már megjelenik Eusebiusra hivatkozva Konstantin császár is, aki a táborában is felállított templom-sátrat és a zsidók szokását a hadipredikáció formájában folytatta tovább. *Itt ugyan tesz egy kitételt, hogy az in hoc signo vinces történet csak a frissen megtért császár hitének megerősítésére szolgált, mert hogyan lehetne a keresztnek jele a vérontásnak címere. „, Avagy hogy tudják a hitetlen kívánni szeretni, böcsülni az keresztnek jelét, ha láttyák, hogy az ő vérek kiontásának és veszedelmének czégére.” (Itt főként a kereszties had eszméje és az ezzel együtt járó katolikus bűnbánati rítusok ellen ír, főként a böjt ellen.)*

A prédikáció súlyponti helyen szerepel a kötetben. Bornemiszánál a prédikációt a halálról szóló és arra való felkészülés három darabja követi a kötetben és az utolsó ítéletről szóló zárja. A hadipredikációt követő ige a Jairus leányának feltámasztása. Az első halálról szóló prédikáció stílszerűen a döghalálról szól. A pestist kezelték olyan isteni büntetésnek

ugyanis, mint a háborút, amelyre szabályozó törvényeket kellett hozni, hogy szabad-e elmenekülni előle. Gyakorta idézi a háborúval kapcsolatban az Ószövetség azon lokuszát, amikor Dávid népére büntetésként inkább a gyógyíthatatlan döghalált kérte, mint a háborút, mert azt elviselhetetlennek tartotta. A Bornemisza prédikáció viszonylag rövid szóban elmondható, lehet, hogy valamely hadviselést irányító család udvari papjaként hadba indulás előtt el is mondta a prédikátor. (Akár a Salmok akár a Balassák a magyarországi legfelsőbb hadi irányításba tartoztak bele, amely családok udvari papja volt a szerző.) Mindenképpen a célból hozta létre, hogy a 16. századi Magyarország háborús gondjaiban megszorított katonanépszerűségi vállalkozásai előtt eligazításul szolgáljon.

Katonáknak íródott az ő istentelen felfogásuk cáfolatára, ami miatt a török győzedelmes rajtuk: „Kik sem Pápához, sem Chrīstushoz nem hallgatnak sem nyilvánvaló pogánok, mert azokra hadakoznak, sem kereztyének, mert az kereztyen hitnek Religióját semmibe ne tartják, sem emberséggel való vitézi természet nincs benne, hanem a vitézi szép név mellett dúlók, foztók, ország tolvaj, bor fézkek, fertelmességnek edényi és az Isten haragos tüzeinek reánk gerieztői. Kik felől, ha az szegénység mellett valaki panaszkodik, könnyű válszt tesznek: Mivel éljenek tehát, mi nem meghallhatnánk éhvel? *Avagy hol, ki látott valamikor Szent hadat*, avagy oly szolgáló embert, ki teljességgel angyal volt volna? De ha ők nem láttanának szent hadat, sem szent vitéz embereket. Láttak azok a régi szent hadnagyok és fő népek, kiket Isten az ő igéreti szerént minden szükségükben velek volt és mikor ellenségekkel meg vívtanak népeket és jószágokat nem ilyen gyakorta veztöttek, mint a mostani időkbén való kerztény hadnagyok és kapitányok, kiknek hadakozások miatt ennyi sok szép országok tartományok, városok és határok veztent vesznek és a pogánok az ő birodalmakban napról napra öregbülnek.”¹⁴⁹

¹⁴⁹ *Bornemisza V. i. m. 476*

Kié a had?

A textusból következik, hogy nem a királyé a had, hanem a seregek uráé, a király, a vezér csak pásztora a nyájnak. Isten a seregek ura ő vezeti a vezért és a sereget, amíg szól a trombita, amíg a papok a szent táborban imádkoznak addig. Győzelemre állnak. Ha viszont akár a tábor közrendűi, gonosz életűek, akár a vezér céljai aljasak, Isten elhagyja a tábort, és mindenki vereséggel bűnhődik, vezér és utolsó közkatona tehát szolidárisan felel egymásért Isten színe előtt.

A vezér legfontosabb feladata a háború igazságos voltának igazolása. Bornemisza a prédikáció következő részében érveket hoz fel a hadakozás istenes volta mellett, a vitézi élet és a hadviselő magisztrátus legitimációjára. „Morvai új barátok anabaptisták állítása ellen lép fel, akik tiltják a fegyver viselést, ez rendszeres lesz a későbbi prédikációkban is. *kiket az tudatlan község új keresztyéneknek hív, de hamisan, mert nem azok.*”¹⁵⁰ 476

A közkatona feladata pedig: „*Az igaz hadakozás a vitézlő embernek Istennek hivatala és rendelése szerint való igaz élet és mindeniütt velük megyen Isten az őket féltő jámbor vitézlő embernél. Példák Mózes, Dávid, Makabeusok a hitért hadakoztak a bálványimádás és a paráznság ellen. Keresztelő Szent János, Szent Pál többször. Mivel: „Isten az ő népét az hadakozás által szokta gyakorolni az igaz hitben és így szól. A szentek az hitnek által győzték meg az országot az országot a fegyvereknek éli alól megszabadultanak, hatalmasok lettek az ütközetben, az idegenek seregit futva szaladni kényszerítették.*”

„*Ez tehát Istennek és nem ellene való élet rendelése, és az ő pogányok ellen való hadakozások igaz hitben való gyakorlás, minek okáért nem hagyja Isten csak ő magokra az hadakozást, avagy az bajvívást, a kik az féle Isten szerint való vitéz emberek, hanem minden igyekben velek vagyon, oktattya, vezérli és segíti őket az viadalban, bízattya az erősségnek*

¹⁵⁰ Uo.

Lelkével az ő szíveket, hogy mint az oroslánok bátor szívvel és vígan mennyenek szembe az hitetlen fertelmes ellenségvel.”¹⁵¹

A prédikáció végén: Dávid és az Isten káromló óriás, Góliát példáját idézi: „Te pajzzsal és dárdával törtél énrám, de én te reád az vitézlő seregek urának az Izrael tábora Istenének nevében megyek az kit te szidalommal illetél. Annak okáért, ma tégedet az Jehova Isten az én kezembe ad és megverlek tégedet és fejedet veszem és a filiszteusok táborának holt testeket ma az égi madaraknak és az földi vadaknak adom.”¹⁵²

A prédikációt ima zárja, amelyről még lesz szó

Pázmány hadipredikációja és az igazságos háború.

Pázmánynál predikációját Szent Márton képével kezdi, jelezve, hogy az oltalmazó katonát akarja a középpontba állítani, mint tükröt, aki az ószövetségi sátortemplomba a vitézlő rend tükre és hazánkbeli vitéz. Az ő nyomán kell a vitézlő rendnek a kereszténységnek oltalmazói az özvegyeknek és árváknak bajnoki az anyaszentegyháznak.

Bizonyos tehát, hogy szabad az Isten népének hadakozni: de istenes hadakban, a kereszténységért, az igazságért, az ártatlanok oltalmáért, és mikor így hadakoznak, akkor nem ők hadakoznak, hanem Isten.”¹⁵³

Az igazságos háború

Az igazságos háború katonája.-Erasmus, Luther predikációi- aqinói, csak a gyakorlat más-Pázmány a török tatár hadakat mozgósító Bethlen ellen beszél- ugyanakkor egy össznemzeti érdek ellenében Kemény Jánost arra biztatja, hogy a portával engedelmes

¹⁵¹ Uo.

¹⁵² Uo.

¹⁵³ Pázmány: i.m.

viszonyban legyenek, mert egy erős Erdélyi fejedelemség a záloga Magyarország megmaradásának.

Az igaz hadindítás

Ez új Bornemiszához képest. Magyarinál is nagy súly van a vállalkozás legitimitásán. Nagyon lényeges továbbá ebből a szempontból, hogy ne magában bízson a katona. Ennek van egy pragmatikus és egy szakrális értelme is. Halgassuk erről egybehangzóan Magyarit és Pázmányt is. Nem a saját karjában van a győzelem, hanem a Seregek uráiban.

Mert a hadak győzedelme nem erőből áll, hanem amit Szent Pál mondott a választásról, azt igazán mondhatjuk a hadi győzelemről; hogy nem a serénykedésből hanem annak irgalmából vagy, kit a Szentírás Victornak, hadak-győzőnek nevez. Ugyanis, egybeelegyedett, roppant seregekben, mikor, mint az esőt, oly sűrűn szórják a nyilat vagy a golyóbist, hogy téged nem talál akármely alávaló ember lövése, hanem az utánad, vagy melletted valót; nem a te erőd vagy bátorságod oka, hanem egyedül az Isten kegyelme: mert magadnak módod abban nincsen, hogy elkerüljed a golyóbist; melyre nézve a táborból méltán kinevetik, ha ki a harcon idestova hajtja a fejét, mintha elállana a golyóbis előtt: maga annyi félelemvagy együtt, mint másutt: és nem tudván melyre mégyen a golyóbis, azt sem tudja senki, merre kell hajolni.”¹⁵⁴

A katonát fanatizáló mondatok Bornemisszánál és Magyarinál is centrális erejűek, ő egyenesen a törököt hozza példának. „Nám az török tudós embereket válogat előljáróban Az pedig elhiszi, hogy kinek-kinek halála órája eltávoztathatatlanképpen meg vagy istentől rendelve, s azért sem előbb, sem utolban az rendeltetett óránál meg nem halhat. Mi úgy rettegünk, mikor efféle helyre megyünk. Mintha valami eshetnék Isten akaratja kívül ott rajtunk: maga csak hajunk szála sem eshetik el Isten híre nélkül: Tudom, hogy sok más

¹⁵⁴ U.o.

értnek itt ezen a helyen, de mért, hogy Isten gondviselése, minden teremtetett állatjára kiterjed, nagy bátorsággal azt merem mondani, hogy ha szintén tízezeren elhullanak is Dávidként melletted ugyan mégsem árthatnak az te hivatalodban te neked, ha Isten ott nem végezte halálotat, Ha egy veréb nem eshetik Isten akaratja ellen sokkal inkább az ember.... ha hivatalod vagyon reája semmit ne félj. Semmit ne félj. Isten markában életed, ha nem végezte, nem futhatsz el s azért bízd Istenre magadat, s kapj bizvást az ellenségbe. Ha meghalsz légy igaz hitbe és idvezülsz.”¹⁵⁵

Ennek ellenkezője a rendszertelen vakmerőség a saját erőben való túlzott bizás, amely ellen szintén prédikálnak. De nem tartják ehhez sokan magokat, nyakra főre rend nélkül rohannak sokszor az ellenségre, sokszor álló sereget sem rendelnek, sem zászlójakat, sem hadnagyokat meg nem várják, s ha megérnek futamni, másszor bottal sem verhetik el., – Magyainál mindez indok a had indításra, a had pénzzel és fegyelemmel tartása, az egyéni bátorításra.

Pázmány prédikációját Bornemiszához hasonlóan építi fel, de eltolódnak a hangsúlyok. Az istenfélő vitézeknek, ha üdvösségesen akar a hadban forogni, három dologra kell vigyázni: Először, mint viselje magát istenéhez? Láttuk ugyanazokkal az érvekkel dolgozik, mint a két protestáns szerző. A fejedelmi legitimációnál ő természetesen nem ítéli el a keresztes hadat, de az igazságos háború elvét had indítására komoly érvrendszert fogalmaz meg. Ő Szent Tamással és a természetjogi iskolával érvel. Igazságtalan háborúban a résztvevők ugyanolyan vétkesek, mint az az indító vezető. Ott nincs a seregek ura, csak a kárhozat. Szent Pált és Ágostont is idéz és Aqinóit is, de többnyire az ószövetséget.

Íróink mindegy mit idéznek Szent Tamást, Erasmust, vagy Luthert, egységes a nézet aki igazolni tudja háborúja igazságát azt támogatja a seregek ura. A papoké pedig a próféta szerep.

¹⁵⁵ *Magyari: i. m.*

Másodszor: Mit cselekedjék felebarátival? A tábor szentségét ő is hangsúlyozza, a tiszta élet mellett ő is a kösség bántatlanságát a nők és gyermekek védelmét emeli ki.

Harmadszor: Minemű készüllettel és móddal rendelje maga állapotját, hogy az ideig való vitézkedés örök kárhozaton ne végződjék. (A halálra való készüllet, bizonyítják Pázmányék, hogy a katona bármily rossz a híre nem a kárhozatra való, ha isten vív helyette a gyilkosságok nem számíttatnak be neki. Ha renddel él sem vereség nem éri, sem a községet nem nyúzza, melynek oltalmazására kell a háború.) Különben az egész élet hadakozás szerinte ezzel fejeződik be a prédikáció.

Bornemisznál imával végződik: „A félelmetes szivű vitézeknek bátorságot, Viadalokban nyereséget, vagy jó szerencsét csak ő adhat.”¹⁵⁶476

Balassi Bálint mindezt így fogalmazza meg a Szentháromságról írt második versében, ahol Krisztust, mint a pogány ellen küzdő katonát ábrázolja:

„Te vagy erős szablyám, jó lovam hamarsága
elmémnek vezére, karjaim ereje szüvemnek bátorsága,
bízván szent nevedbe, megyek örvendezve bátran káromlóidra.”¹⁵⁷

- Csányi Ákos így imátkozik a Monoszló alá menő katonáiért a 16. század közepén.

„A te szent nevedben bátorítod szüvöket és rettented a pogányt.”¹⁵⁸ Ha nem is merünk egy általánosan használt, azóta lappangó török elleni katona imára gondolni, amelyet a táborban használtak mindenképpen felismerhetőek számunkra a következő évek „szent Hadának imája, melyben Krisztus katonája a bűneitől megtisztulva, a Seregek Ura vezérletével indul Dávidként az istenkáromló Góliátra.

„Minden seregeknek Ura Istene, mi urunk Jézus Krisztus-nak szent Attya. Kérünk tégedet, hívjad az te szent lelked által az mi vitézlő népeinket is, hogy a te szent nevednek

¹⁵⁶ *Bornemisza*: i. m.

¹⁵⁷ *Balassi Bálint*: Hymnus secundus. Ad Deum filium, pro impetranda militari virtute. Balassi Bálint és a 16. század költői. Bp. 1979.

¹⁵⁸ Csányi: i. m. Bevezető.

félelmébe és tiszteletre indulhassanak minden ellenségekre, kinek te általad vehessenek győzedelmet is. és minden jó tettetéről adhassanak alázatos szívből nagy hálákat te szent felségednek Amen.”¹⁵⁹ Az ima a remény hordozója. A csodavárás. Az apokalipszis másik komponense ez, Az alagút végén a fényes végtelen terek örök igérete.

Az apokaliptika egy 16. század végi tetőzés után a lutheránusok a 17. század közepén felhagynak az apokaliptikus várakozásokkal. Ekkor a református prédikációnak a puritanizmushoz köthető válfaját tartjuk ennek továbbvivőjének. Azonban tömegével találunk olyan prédikátorokat is, akik mint például Tofeus Mihály Szent Zsoltárok resolúcióját¹⁶⁰, vagy Nagyari vagy Báthori Mihály műveit, akik nemcsak a református ortodoxia képviselői, de éppenséggel a fejedelmi udvar vezető prédikátorai. Az ortodox irányvonal meghatározói. Hatással van Tofeusra a bibliai helyek szószerinti behelyettesítő szemlélete, amellet, hogy éppen ő ítélte el Coccejust. Veje Nagyari pedig tábori prédikációit erre a módszerre alapozta.

Az ellentmondás feloldásaként arra utalhatunk csak, hogy Erdély a 17 század első felében hozzászokott a békéhez. Voltak események, amelyek megijesztették a népességet, és a 15 éves háború katasztrófáit idézték számukra, mint Bethlen Gábor első kitámadása, amikor a régen várt, mindent eldöntő protestáns- katolikus a 30- éves háborúba csatlakoztatta be országát a fejedelem. (Az általános félelem hatására írta Margithai Péter udvari prédikátor, a Váradi vicekapitány, a fejedelemség második katonai szakembere, Csomaközy István számára a Jónás könyvének magyarázatát, amikor általános bűnbánat volt a Szent had „ érdekében elrendelve az ország számára. A könyv azonban semmilyen aktuálpolitikai vagy a magyar néppel kapcsolatos kitéletet nem tartalmaz¹⁶¹. Ilyen volt aki I. Rákóczy György fejedelemségét veszélyeztető rakamazi támadás is, vagy a Bethlen Istvánt támogató Budai Pasa szalontai

¹⁵⁹ *Bornemisza*: i. m.

¹⁶⁰ *Tofeus Mihály*: A Szent Zsoltárok resolúciója. Kolozsvár, 1683. RMK I. 474. 196 .

¹⁶¹ *Margithai Péter*: Az Ionas propheta könyvenek az Sz. Iras szerint valo igaz magyarázattya, mellyet rövid paedikatiokban foglalt. Es szem eleiben ki bocsátot Margitai Péter, az kallai ecclesianak leki pasztora. Debreczenben (Debrecen) 1621.

kalandja, ezek azonban az ország szempontjából jól végződtek és nem hoztak apokaliptikus változást.

Természetesen az apokaliptikus hangnem itt is - ott is felbukkan és használják, lépten nyomon, mint az avas szalonnát, mindenre, különösen a hívek felébresztésére. Használják, mint Kismarjai Veszeli Pál,¹⁶² mint Kecskeméti Alexis,¹⁶³ aki elborzad azon a tetten, amelyet még Báthori Mihály¹⁶⁴ is emleget, hogy a Rákóczy család odaadta a szörnyűséges katolikusoknak Rákóczy Lászlót, (aki ugyan megbűnhődött ezért Várad alatt személyében, később, ahogy erre I. Apaffy Mihály udvari papja utalt.)¹⁶⁵ Mindezért a család számára és a fejedelem által irányított ország számára is a háborút jósolják. *Gelei Katona Istvánnál találtam.*¹⁶⁶ A háború azután 1558-tól gyakori vendég volt nem kellett fokozott hollandiai, vagy angliai hatás ahhoz, hogy bárki, és nem csak Medgyesi Pál Rákóczy Zsigmond tábori papja számára eszükbe jussanak a Jajjok. Jajgatott az egész ország¹⁶⁷. Feleségüket gyermeküket hazájukat, tönkretett életüket siratták. Szerintem ez adta meg a legnagyobb

¹⁶² *Kismarjai Veszeli Pál: Jeruzsálem veszedelme.* Debrecen, 1629.

¹⁶³ *Kecskeméti Alexis János: Az Daniel propheta... könyvnek az Szent Iras szerint valo igaz magyarazattya,* mellyet rövid paedicatiokban foglalt volt Kecskeméti A. Iános, az patachi ecclesianak lelki pasztora es abban az üdőben Szemplin varmegyeben levő ecclesiaknak seniora etc. Holta utan peniglen meg maradot özvegyetül közönsegesse tetettetven szem eleiben ki bocsattatot. Debrecenben 1621.RMNY 1236. Modern kiadás:Kecskeméty Alexis János prédikációs könyve. (Dániel próféta könyvének magyarázata) sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Szuromi Lajos, a bevezető tanulmányt írta Gombáné Lábos Olga. Bp, 1974.

¹⁶⁴ Báthori Mihály hangos trombita... Olyan prédikációk melyekben Magyarország és Erdély romlásának okait a szászmezei gyűlésben az ország három nemzethől való fő rendei előtt közönséges helyen prédikáltatott és kijelentetett az akkori méltóságos választott fejedelemnek udvari prédikátora., Debrecen, 1664, RMK I. 1010. 24. o.

Mi veszté el az Izrael országát? Az tagoknak egymás ellen való tusakodása. Mi vesztí Magyarországot? Az egymás ellen való hadakozás, törés, gyűlölség. Steph Szegedinustól való idézet a respublica elvesztéséről:

Ha a ház épületének oszlopi romlanak el elromol az egész épület, így ha a respublicában az oszlopok egymást emésztvén elhullanak és eldőlnék az egész respublica eldül. 40. o.

Ó gonosszággal megterheltetett magyar nemzetség nemtelen hitván és felfuvalkodott pártos fiak kik elhadtátok az urat és megutáltattok a Krisztus szolgáit. Ha az Isten a pártos zsidókat kiküldé az ő orcája elől fegyverrel, nemde nem üz e el titeket az ő orcája elől holott ti közületek is feltaláltatnak a Manasses vétkeihez hasonló vétkek. Bűnös ország halandó ember talán az Isten 40 napot sem engedte néktek hanem a ti kaputokban tüzet gerjeszt rabságra fegyverre küld és a ti testeteket az égi madaraknak hánja. 1658. Szászmezei országgyűlés, 2. nap, Rákóczi György bejövételének reggele.

¹⁶⁵ Rákóczi László naplója. Közzéteszi: Horn Ildikó, az utószót írta R. Várkonyi Ágnes. Bp. 1990. (Magyar Hírmondó) Nagyari idézetét lásd alább!

¹⁶⁶ *Geleji Katona István : A váltság titka ünnepi predikatio.* Kolozsvár, 1648.

¹⁶⁷ *Medgyesi Pál Erdélyromlásának okairól.* (Ötödik jaj és siralom) az előszót és a jegyzeteket írta Szigethy Gábor, 1984.

divatját az újjáéledt apokaliptikus toposznak az új prédikációs kötetben ekkor és a nyolcvanas évek nagy mindent elpusztító törököt kiűző háborúiban is.)

Ezután is készülnek katonasággal kapcsolatos vallási művek, és továbbra is vannak a hadaknak prédikátorai. Nagyari István Apaffy Mihály fejedelem hadjáratain prédikált, Csúzy Zsigmond, pedig II. Rákóczi Ferenc felkelésének tábori prédikátora volt.¹⁶⁸ Szőnyi Nagy István Kegyes vitéze pedig afféle protestáns katonafejedelmi hagiográfia.¹⁶⁹

Tolnai Mihály Szent Had: Azaz lelki s testi szabadságokért fegyvert vont vitézek tüköre Kolozsvár, 1676. évében a szentek üldöztetésének.

Tolnai a Wesselényi felkelés után Erdély határvidékére menekült, többnyire protestáns nemesekből, katonákból álló bújdosók prédikátora. A hosszú ideje ott táborozó sereget Erdély a politikai körülményekhez igazodva támogatja, illetve igyekszik felhasználni. A német (Habsburg) és a török hatalomhatárterületén, az erdélyi fejedelemtől formálisan független katonacsoport identitásának alakulóban lévő elemei a nemzeti függetlenség, a választottság, az igaz ügyet vezető Isten összekapcsolódása irányába mutatnak.

Tolnai prédikációja bár nem a trombitára, mint textusra alapoz, hanem az új szövetségből, Keresztelő Szent János és a katonák találkozásából indul. Az egész prédikáció célja a bűnbánat általi megtisztulás. A hosszú évek óta bújdosó had bűnei miatt nem mehet vissza hazájába és szenved állandóan vereséget.¹⁷⁰ Azok szerinte az ország a nemzet árulóí, akik csak szájukkal hadakoznak Istenértés hazájukért ezért üzettek ki hazájukból, de azért

¹⁶⁸ Lukácsi Sándor: Kuruc pap?-Csúzy Zsigmond. In: Uő, Isten gyertyácskái. Pécs, 1994.

¹⁶⁹ Szőnyi Nagy István: Kegyes Vitéz. Debrecen, 1675. RMKI. 1174. Lippóci Miklós, Jubileum Ecclesiae Cassoviensis, Lócse, 1682. RMK I. 1290. (modern kiadás *Incze Gábortól: Lelki örömmel és vigasztalással teljes prédikáció, melytött nemes Kassa Városának megvételekor- 1682- Thököli Imre udvari prédikátora Lippóci Miklós. Bp.1976.*

¹⁷⁰ A prédikáció elé a következő sorokat választja az Ó szövetségből: Esa 33 V.I.

JAJ TENÉKED AKI KOBÓRLASZ, HOLOTT TE MÁSTÓL NEM KÓBOLATATTÁL. PUSZTÍTATSZ ... HAMISAN CSELEKSZEL (DÁVID) AZ AGONIZÁLÓ MAGYAR NEMZETET HASONLÍTTA ÖSSZE, A PÁRTOSKODÁST, EGYMÁS ELLEN FEGYVERFOGÁST, HASONLÓKÉPPEN KÖZÖTTÜK FELTALÁLÁN, AMELY KESEREDETT SZÍVVEL KÖNNYES SZEMEKKEL KÖZÖTTÖK SEJTVÉN. ÍM EGYIK VÉR MAGA VÉRÉT EGYIK ATYAFI ATYAFIÁT MÁR RÉGTÜL FOGVÁN MINDEN KÍMÉLÉS NÉLKÜL MINT AMI GYLKOS ÖLI VÁGJA, ÉLTÉT FOGYATJA. NINCS SZÍVE, HOGY MEGESNÉK ÉDES NEMZETSÉGÉRE VÉRE KIONTÁSÁN.

harcolnak, hogy prédáljonak, rontsonak és a szegényeket rongálják olvassa fejükre az igehely vádjait Keresztelő Szent János szájából. „Ebben torkig ül ma a mi táborunk... Csudálkozunk, hogy nem ad győzelmet és nem viszi vissza a bujdosókat a hazájukba.”¹⁷¹

Az agonizáló magyar nemzetet hasonlítja a zsidókhoz. Két nagy bűn van számára: egyik a pártoskodás.

A pártoskodás

”Ha az igaz Magyar vérnek valami kicsiny szikrácskája belőletek még ki nem apadt, Magyarok akik vadatok eszméllyetetek meg ti magatokat, Gondolkozatok józanon ez dologrul. Ahogy nem ítéltetitek meg, hogy utolsó veszedelmetek és romlástok szemetek és ajtótok előtt vagyon? Vészitek-é eszetekben hogy a két idegen nemzetség akinek ti magatokat mint valami oroszánoknak (mintha edgyike sem lett volna elég elpredálásodra, elszagatásodra és eltséplésedre,) adtátok, hogy ezen bánkódtok? És hogy edgyike is hajdani Szabadságodra vissza állatni fáradoznának? Ingyen se úgy gondolkozzál. Sőt nagy hahótával és kacagással nevetik bolondságtokat, hogy magatok tennen magatokat eképpen faggattyátok. Oh eléggé meghsirathatatlan és meghgyászolhatatlan. Nemzetrül nemzetre terjedő nagy kár.

Vagyon-é híreddel, hogy csak addig való a te fegyvered s kardoskodásod, amíg végbeviszik szándékjokat a kegyetlen üldözők. De mihelyt elérik kegyetlen céljokat és dolgok jó folyását láttyák, ottan letetetik teveled a fegyvert, azután nem kell néked sem sereged, sem kondoskodásod, akár lutherista, akár pápista, akár calvinista légy. Csak hogy magyar vagy ez egy tertiumért kell megfulladnod, ezért egyenlő sorsod, egyenlő jobbágyi állapotod léssen,

¹⁷¹ *Wesselényi Pál*: Az igaz magyaros magyarok lelki s testi szabadságokért szám-kivetést szenvedők táborának választott főgenerálisának, az Isten bujdosó frigyládájának, mindkét kézzel helyreállatójának, igaz hazafijának nekem is fontos és nagy fautoromnak ez most vala igazán Isten parancsolatjából és javallásából szólnak táborba, mindazáltal minthogy a magok erejekben felfuvalkodának az Isten kegyelmes segedelme felől, ugyan amit illet nem eszmélkedtenek, igaz poenitencia-tartás nélkül rohantanak atyjuk fiaira, ezért ezért aláztatának meg, és orcapirulással bétellének.

légyen tudva rólad, s emlékezzél erre.”¹⁷² Ezért forrjon össze a te szívetek. Legyetek egy lekűek. „Az idegen orvosok felette igen mostohák” Mi nem elég embernek, csak száján pöngetni, hogy vallásáért s a haza szabadságáért, hanem erejében és valóságában is meg kell azt szent étellel bizonyítani.

A másik fő bűnnek a kóborlást, a rablást, a szegény nép kifosztását, tartja. De meheté házokon kívül valami rabotás munkánknak végben vitelére, hogy békességesek lehetne tüllük? Házokon kívül az sok fosztás tolvajlás, sanyargatás egy kendője, kési, hitván szűröcskéje rajta meg nem maradhatvetni való magvát szekérrül torikon verve le húzza, buzáját árpáját minden kimélet nélkül éteti tapoggya, annak felette keményen megtagolja holt eleven hadgya. Házakon belül a nagy kegyetlenség templomunk-házunk feltörése, azokban kicsin jószágocskájuk elprédálása, sákmányoltatása, Ételeknek illendőképpen ki szolgáltatásával meg nem elégszenek, hanem egy szempillantásban mindenét elfogyató, semmissé tenné, hogy éhel halásra jut cselédestül, arra keveset hajt, Feleségét leányát, szolgálóját, ha megronthatja szüzességében, azt elköveti.¹⁷³

Patvarkodás, rebellis, pártos élet

Bűn továbbá a szitok, átok halomba rakása, akkor is azzal vannak, amikor a halál révén hajóznak, mintha ezzel ellenséget verhetnének. ”Jézust kiált elsőben, hogy annak ereje által győzhesse meg az ellenséget. Csakhamar az ördögöt is Krisztus mellécsatolják,. Rajta, az ilyen attán termtettén. Ékes csata és előmeneteles, ha az ördög hírirel mennél az ütközetbe” Csodálkozik, hogy isten a táborban nem jár.¹⁷⁴

Hagyományos elemek az eddigi hadiprédikációkból:

¹⁷² Tolnai Mihály: Szent had az az lelki s testi szabadságokért fegyvert vont vitézeknek tüköre. Kolozsvár, 1676. RMK I.1197. modern kiadás: Incze Gábor Bp. 1937.

¹⁷³ Uo. 6.

¹⁷⁴ Uo.

A prédikáció következő részeiben. Olyan elemeket alkalmaz ő is érveként, amelyek már szerepeltek eddigi prédikációkban. A módszerként a párbeszéd formát választja egy fiktív katonával vitázva.

Büntetés kiírtani a beteg testrészt – mondasz:

Kár a jó katonát megölni, kevesen vagyunk.

Felelet: Nem kár a gyilkost, a tolvajt, a házára tüzet hozó Istent büntetésre levonó emberért. Isten népe közül elveszetni, kigyomlálni.

Mondasz: Ki látott szent hadat?

Felelet: Ábrahám példája.

Mondasz: Nincs hópénz nem lehet őket kordába szorítani.

Felelet. Nem az ellenség ellen köttöted odaladra fegyveredet? Vagyon ellenség prédája és saccoltassad azt. Rendes időben tényleg kellene a zsold.

Kár a jó katonát megölni, kevesen vagyunk.

Ki látott szent hadat?-(mondja itt is a katona 100 évvel Bornemissza után.)

Nincs hópénz, nem lehet őket kordában tartani.

Rendes időben tényleg kellene zsoldot fizetni, de másképpen esett a dolog, rendkívüli történés a haza állapotja, közönséges romlásnak orvoslásáért, Lelki és testi szabadságáért öltözött fegyverbe a nép és nem kellene hát azért felettébb zúgolódní, mert megcsalhatatlan jele, aki hópénz nélkül ilyen közönséges nyomorúságban nem akar harcolni, nem kell annak felette igen Isten, a haza, a szabadság, hanem a maga töltődése. Nem igen cselekvének ama fényes fejedelem Bocskay István idejében a magyarok akik többnyire hópénz nélkül a haza szabadságáért harcolnak.”¹⁷⁵ Történelmi példákat hoz a 15 éves háborúból és a kenyérmezei csatáról amikor Isten sokaságot vert meg a had szentsége miatt. A mezőkeresztesi csatát pedig az elbizakodottságra és rendnélküli fosztogatottságra hozza példának. A régi magyarok nem futottak mert jók voltak. Igazi „magyaros magyarok” a Hunyadiak, Kinizsi, II. Rákóczy

¹⁷⁵ Uo.

György, Zrínyi Miklós, akiknek dicsőséges hírük, amíg a magyar nép fenn áll örökké megmarad.¹⁷⁶

A hadakozás legitimizációjára három dolgot lát szükségesnek

Személy törvényes uralkodó, vezér, aki a háborút indítja.

Ok: Istentisztelet, vagy a közösség igazsága, szabadsága, békéje,

Mód: A táborozáshoz kell étel, mód, muníció, strázsa, kémek és praktika és pap (aki a kürtöt fújja) Érdekes, hogy hivatkozik arra, hogy saját két szemével látta, török jobban csinálja, ezt az előkészítést, mint a kersztény hadak¹⁷⁷. Ez a mai hadtudomány álláspontja is.

Mint látjuk az eddigi elemeket ő is használja vegyesen a szakrális és pragmatikus szempontokat, amiben változást látunk az a frazeológia, amely kevésbé konfesszionális és egy egységes magyarságról beszél a két nagyhatalom közötti állapotban, egy demoralizálódott vert seregre akar lelkiileg hatni. Legfőbb bűnnek a szegény nép nyomorgatását tartva.

Elöljárók

A nép között strázásnak állította őket Isten. Ne kedvezzenek a cégéres nyilvánvaló tolvajoknak, paráznáknak, gyilkosoknak, sacoltatotoknak, káromkodóknak, ... Istennek városát, táborát, hadát a gonosztól megtisztítsák. ... Ne fogjon meg senkit is tisztinek elkövetésiben az gonosz mondás: „De ha mind megöljék a gonosztevőket elpusztul úgy a mi táborunk, legkedvesebbik hadunk és így mire valók leszünk annak utána.

Mondasz: De megszűntek ma a csudák, nem hadakozik ma úgy az Isten, mint a régi időkben.

Felelet: Isten mert nem más gyűlöli a bűnt: Ma is megverhet kevés által mint azelőtt a mi időnkben esett dolgról a szalontai harcról, melyben az Isten rendkívül csaknem cselekvék

¹⁷⁶ Mindkét kézzel helyreállítja. Hogy az ellenséggel nem praktikál. Nem hunyorog a gonoszban soha is véle meg nem egyez, hanem mindvégig harcol nagy dicséretesen meghal vagy győzedelmesen nyer.

Ilyenek valának hajdan az igaz magyaros magyarok Mátyás király, Hunyadi János, Kenesi Pál, II. Rákóczi György, Zrínyi Miklós akiknek dicsőséges híres emlékezetek amíg a magyar nép fennáll örökké megmarad. Ha ki magyaros magyarok magyarnak mered mondani magadat ezeket a nyomdokokat kell követned. Régen csak híre hallatokra is kiesett a kés az evés közben az ellenség kezéből szíve elolvadt ma féli a muskotélyát fut előtte amennyire vadnak annyifelé szalad. Uo. 31.

¹⁷⁷ Uo.

amidőn az oktalan állatok nagyteit torokkal való kiáltások által rémíti meg az ellenséget (A lippai szorost, és és a kenyérmezei harcot említi még.)

A vitézek

Alább a vitézi rendhez szól: „aki a kegyetlenségbe menten megy elöl és mivel gonosz cselekedetre vonssza ki szablyáját ez teszi földönfutóvá.” De lelkedet is ez „ejti örök fogságra, veszedelemre. Mennyi sok fegyverzörgések, puskaropogások, tör szúrások közt forogsz, úgy hogy emberi mód szerint szólván közelebb közelebb senki sincs halálához, mint a vitézliő rend, a többire mindenkort a halál révén jár, amellyben mikor ingyen nem vélnéd beléesel, így tanít erre minden napi példád. Ha akkor Istenhez igazán megtért szívvelnem vagy, hanem megrakatt régi gonoszságodnak rühében, métellyében heversz, s úgy halsz meg, mi haszna hogy a kardot ódaladra kötötted fel Isten dicsősége mellett, mert ez a pusztá szó csak nem idvezít, hanem csak pokol helyed mert amiben találtattál abban ítéltettél. A fa, mely oldalára ledül ugyanazon találtatik. Praed 113. Nem szabadulhatsz meg annak az igaz bírónak kezétül, ugyan mint itt. Kapitányodnak hadnagyodnak ítéletétül barátságért, adományért atyafiúságért. Ha egyszer ott vesztet pörödet örökké perivesztett leszesz (...) Ne kezdj tehát addig a hadhoz, míg hitre szert nem tész! Igaz hitbül menny a csatára, mint az Istennek szentei.”¹⁷⁸

Igaz pönitencia tartásra, Istenhez való igaz megtérésre szólít fel ezután, mert aki nem így tesz nem végzi boldogul. Majd ima következik, mert az lehet csk a kétségbeesés idején a remény fenntartója.¹⁷⁹

¹⁷⁸ i.m.

¹⁷⁹ Igaz pönitencia Istennek való megtérés mert nem végzed boldogul.

Ima

Jézus az isteni igazságra vezérli kalauz a hajók kormányosaként dorgálja meg a szeleket „Zabolázd meg az üldözőknek vérle szándékjokat; forgassad ügyedet mert az ügy tiéd. Éretted mindennap megöletettünk és olyak vagyunk kik már a méhszárszékre rendeltettünk, ne légyen terajta hatalma az ember. Emlékezzék meg a káromkodásról, amellyel tégedet mindennap illet a bolond, nyújtsd ki kebeledből karodat mi segedelmünkre, hagyad ha siralommal vetettünk magot földbe örömmel arassunk nemsokára; ne távozzál ellenjére a mi táborunktól szenteld meg a vitézliő népet egészben adjad a te félelmedet szívekben, hogy ami nyelvvel valósággal is Jehova hadának esméltésék lenni. Ámen.”

Nagyari József tábori prédikációi

Nagyari József tábori prédikációinál a szerkezet gyökeres átalakulását regisztrálhatjuk. Itt találkozunk ismét a bibliai helyek talán eddigi legerőteljesebb aktualizálásával¹⁸⁰.

Nagyari József hazai és külföldi tanulmányai befejezése után a fejedelem udvari prédikátorának Tofeus Mihálynak a lányát vette el, aki néhány évvel korábban, mint erdélyi püspök meghatározó szerepet játszott a coccejánusok elleni harcban. Fentebb idézett zsoldármagyarázataiban azonban affelé mutatnak, hogy rá is hatással volt a puritán kegyesség.

Nagyari apósa nyomdokaiba lépett. Elkísérte Apafi Mihályt hadjárataira és az ott elhangzott vasárnapi prédikációit rendezte össze.¹⁸¹ A teljes kéziratos hagyaték megjelentetésére azonban csak a 21. században kerülhetett sor.

Szinte mechnikusán helyettesíti be a főként az ószövetségből merített bibliai helyek textusaiba salyát korának helyzetét. Júda és Izrael kettészakított országai a Királyi Magyarországot és Erdélyt példázzák számára, ahol a Tisza a Jordán.¹⁸²

„Roboam ellenben bölcs Apjanak bolond fia, mas praxissal akarja vala magát meg erősíteni, Istenét balványozásával magatul el idegeníté s az népnek is szivit kegyetlenséggel; azt cselekve bolondcsagával, hogy az az nagy fenyés birodalom, ország[,] az kihez David Salamon idejében hasonló az földön nem volt[,] minekutanna Saul, David, Salamon Kezeknel tova szaz eszetendönel allott[,] fenyessegeben s integritassaban meg hasada, az David

Báthori Mihály: *Hangos trombita*: Debrecen 1664.

¹⁸⁰ Nagyari prédikációit Györi János rendezte a közelmúltba sajtó alá. Történeti és eszmetörténeti háttérükről a Bevezető tanulmány nyújt jó eligazítást.

¹⁸¹ „A tábori prédikációk *Ajanlo Level*-ében Nagyari sorra megnevezi szellemi elődeit a tábori körülmények ecsetelésében Geleji *Praeconium*-át idézi, saját szónoki metódusát Tofeustól és Burmanntól eredezteti; utal Zwingli patritotizmusára és a kései középkor neves chiliaisztikus teológusára, Hilten Jánosra (Johannes Hilten)... Az *Ajanlo Level* Hiltenre való utalása viszont azt jelzi, hogy a chiliaizmus kérdése is foglalkoztatta Nagyarit. Johann Hilten (k. 1425-1500) német ferences szerzetes volt, akit rajongó magatartása, politikai intrikái és apokaliptikus-chiliaisztikus próféciai miatt az egyház igyekezett elszigetelni. E felsorolás élénk tárja Apafi udvari prédikátora teológiai gondolkodásának és homiletikai elveinek főbb forrásait.” U.o. 34.

¹⁸² U.o. 54.

hazatul [8/a] az egész Izrael el szakada, oly szakadással, az mellyet következő jo egyneheany Kiralyok sem bölcsessegekkel, sem kegyessegekkel öszve toldani varrani nem tudanak, hanem mint az mely ruha meg fesel az utan csak szakad, nyővik, kopik miglen egészlen le nyővik, így mind az Juda s mind Izrael országa az szakadas utan csak romla, csak vesze, csak fogya, fenyessegeben meg homalyosodek, mind addiglan[,] miglen egészen el vesze[,] az David hazaban levő szövetnekis el alvék Isten iteletiből.” A zsidó népben bekövetkezett szakadás Nagyari számára teljesen azonosítható a magyar nép történetével.

A seregek ura Nagyari prédikációiban is csak a tiszta hadat segíti. Nála azonban a haza megóvása a fő kritérium. A haza a szabadság és az ecclézsia, amelyet a magyarok református egyházával azonosít felcserélhető fogalmak a zsidók szerepébe behelyettesíthetők.” 108.o.”Hagyunk békét effeleknek[,] job rendben <...> vegyuk dolgainkat, az nyomorult Hazat az kinek szabadulasara jöttünk, ne puszticsuk jobbanis az mint el pusztult. Ne atkoztassuk magunkat[,] anelkulis eleg atkatul felhetünk Istennek. In timore Domini azért Isteni felelemben jarjunk az Urnak munkajaban, hogy mellettünk legyen es hadakozzik mi erettünk. Amen.”¹⁸³ Isten—haza—szabadság és a reformátusegyház kifejezések jelentéstartalmát igyekszik összedolgozni.

Mint előző korok hadipredikációiban az Isten irgalma helyett a had sokaságában való bizakodás a legfőbb kevély bűn.,,Vigyaz az Isten mi reank, de aztis meg kivannya hogy tiis vigyazzatok magatokra, ne legyetek bizonyosk az sokasagba s annak erejebe fegyvereben.”¹⁸⁴

A mintegy évszázaddal azelőtt Magyarinál megjelent hencegést, hogy Konstantinápoly kapujába tűzik a győzelmi zászlót ő II. Rákóczy György szerencsétlen időszakával kapcsolja egybe¹⁸⁵.

Minez egy erdélyi törökpártisággal van összekötve. A korszakra kidolgozott Meliustól, Bornemisztól kezdve hangsúlyozott két nagyhatalom közötti létben a törököt tartja a veszélyesebbnek. „Minekünk az kiknek üstökünk az Török kezeben vagyunk.”¹⁸⁶

¹⁸³ U.o. 108

¹⁸⁴ U.o. 88.

¹⁸⁵ Mi udönkben szegény ifju Rakoczi György Fejedelemis ezzel, az Attyanak öreg rend szolgait nem vette ugy mint az maga idejebeli vele fel nevedet ifju Uraknak tanácsát, azomban amaz hejje hujja vele Duskast s egyyest ivó, farkas burös Katonaknak tanacsat, az kik mehent meg részegedtek esküttek mingyárt hogy ma holnap Constanczinapoly Kapujában tűzik az zászlott. Effele hijaban valosaggal taplaltak s vidamítottak maskent felette igen jo, nagyra szuletet de boldogtalan Fejedelmükett. i.m. 133.

¹⁸⁶ Nagyari: i. m. 106.

A két szembenállóbirodalmat prédikációiban, akár a 16. század Melanchthoni magyarázataiban ismét apokaliptikus szerepben ábrázolja. Ezt egyrészt a fent említett puritánus kegyesség hatásának tudhatjuk be, azzal együtt, hogy itt az apokaliptika együtt jár egy szociális érzékenységgel, egy judaizmusra épülő profetikus hajlammal, amelyet a korszakban a török birodalom új erős aktivitása támaszt alá a kor erdélyi és magyarországi embere számára.

A törökpártiság tehát egy kényszerhelyzet következménye Magyarinál.

”Siralmas sorsát s állapotját adgya ez elönkben az Isten Ecclesiajanak az mi Nemzetünkben, az mely az eö ellenseginek furorja s Kegyetlensege előtt nem tугya hova fogni magát, hanem mint kett felemelkedet egymassal tusakodo habok örvenye között ugy tetetet, s ugy hanykodik kétt hatalmas nemzet között, azt sem tугya mely Minutusban szempillantasban vagy igyiktül vagy masiktul vagy mindenektül el boritatik. Ha Erdelyrül szollunk s hallani akarunk, magunk közeleb valo állapottyarul Ez előtt mas fel szaz Esztendővel az Athnameban, kedves Atyamfia, Frater noster az vala az nevünk Szapolyai Janos idejében, most mar Eb, Kutya, Csefutt, Sido, az nevünk, kinél utalatossabb nép, nemzet, nincs az Torok elotis az eg alattis. Kenseritetunk lepni szomoru gyalazatos Conditiokra, hogy fejunknek kegyelmet nyerjünk.”¹⁸⁷

Teológiailag is a török jelenti a kisebb rossz számára. Visszatér a reformáció Luther korából származó magyarázataihoz, ahol a török a félelmetes büntető eszköz, a kereszténység számára.

„Ezeknek Kegyetlensegeken, pusztitasokon s rablasokon. Rettenetes haragja az Istennek mikor az csecsemőkett az földhöz vereti, öszve tapodtattya lovak lábaival mint az sárt, es az szüzeket az poganyoknak agya, hogy mind magok s mind az kiket szülnek Istennek es az Isten nepenek meg esküt ellensegi legyenek. <...>Mindenkor tartot Isten tartis egy Hatalmas Nemzetet, mellyet hatalommal masok felet fel emel, ostorul palczául, porolyül kezében tárt, az mely által az Ecclesiat keservesen meg bünteti meg ostorozza, az utan az Ecclesianak ellenségét el veszesse, rettenetes iszonyu romlassal, ugy hogy az ki lattya s hallya jo lelkü ember szanakozzék, meg hasagyon az eö szive es ki folyjék mint az víz az eö Lelke keserüsege miatt.”¹⁸⁸

A legfőbb ellenfél az udvari prédikátornak a fejedelemséggel, a magyar néppel és a református egyházzal is szembenálló ördögi hatalom a Habsburgok uralta Német-római Császárság.

¹⁸⁷Nagyari: Tábori prédikációk. i. m. 154.

¹⁸⁸ i. m. 185.

”Aztis <...> eszünkben kell itt vennünk hogy minekutanna az napon ki önteték az pohar, az az minekutanna az Igasságnak napja az eö vilagat meg nevelte, nem akartak annal az emberek látni [,] kivalképpen az kik az Satan széki körül laknak, hanem annál kegyetlenebbek s nagyob furorral voltak s nagyob meg keményedéssel, tehát mivel az Goseni vilagosság nem kellett nekik, ki omlott rettenetes iszonyu temerdeki tapasztalható szarasság az fene vad székre, ugy hogy seni helyebül se kelhessen fel [129/b], az mely miat rágják az eö nyelveket az az dühösködnék kegyetlenkednek lelkek esmeretiben gyötrödnék. Igy lön az felső saeculumban, <...> föl tamada az igassagnak napja Nemet országban az Romai Imperiumban kivalkeppen valo nemesebb részében s az ausztriai Hazban, az mely ketszaz esztendőtil fogva rabja volt az fenevadnak, Az fenevad szekinek samolya mais. Mivel azért nem kelle az napnak vilaga iszonyu setetseget bocsata Isten reajok, ugy hogy éjjenek lelkekben s gyötrögyenek az nagy kegyetlenség mia, ragjak az magok nyelveket de az igassagnak ellene nem álhatnak.

Az mely Isten az országokat fundallya, birodalmakat plántallya, az az Isten ugy rendelte hogy az Uj Testamentumban mint régenten az ó Testamentumban legyen kett nagy Birodalom egyik Npkeleten; másik Nap nyugaton az mely ideig egyik az másiknak erejét meg tartoztassa, de ez felölis ugy rendelte az ur Isten hogy egyik meg romollyék vagy meg erőtlenüllyön az másik által, hogy annak romlasaval [nevekegyék amaz es] utt nyittassek az napnyugati nemzetségeknek meg büntetetesekre.”¹⁸⁹

A török a napnyugati Babilon büntetésére teremtetett.

”El jöve az Bosporusig, onnan az Adriaticum Tengerig, onnan az Dunaig Lajos Kiraly idejében s el foglalá az mi egész nemzetünket. Mindezek regenten az Romai Imperiumnak, es Babilonnak kő falait mostak. Mind ezek el szarattak es az mi nemeztünkis el szarat egészen[,] mi rajtunk már szarazon által mehett, félő hogy más nagy Ágai is Euphratesnek [132/a] az kik

¹⁸⁹ Nagyari : Tábori prédikációk. i. m. 195

Babylont kozeleb mossák így, el ne száragyanak. Ha meg Euphraatesnek kettő ágán által megyen L[engyel] és M[agyar] országokon, ha ezek Isten itéletiből el száradnak könnyen be megyen Babylon városán. Száradni kezdetek pedig ezek is[,] már szomorúan lattyuk magunk szomorú példájával[,] ma tapasztaljuk szélessedik az Napkeleti királyoknak az uttyok Napnyugatra Babylon fele. Mi lesz mind ezekből[1,] Isten tujya. Azt lattyuk hogy meg az üdőknek forgási s jarasi azok is igen faveálnak szolgálnak az Napkeleti királyoknak. Mikor Ersek Ujvárat meg vették, tiszta szép száraz üdőt adott Isten nekik[,] fel tótt czelljóknak végben titelére alkalmas, hasonlóképpem mikor Varadot meg vették. Más azt lattyuk mely szép tiszta obsidióra alkalmas üdejük vagyon. Isten szanya meg az Keresztyenséget ha ő felségének tezik s Sasnak fészket oltalmazza meg, és incse meg őket, hogy az Ecclesianak haborgatásával nem siettessek az Istennek itéletinek és az hatodik Angyal ak poharának ki omlását magokra.”¹⁹⁰

Mintegy száz év protestáns prédikációs gyakorlata új háttérrel formázódik Nagyari kezén egy ideológiai tömbbé. Amelynek része a zsidó magyar párhuzam, egy apokaliptikus melanchthoni konstrukció, a török itt azonban már nem antikrisztus, hanem apokaliptikus ellenfél is, hanem büntető eszköz. A fő ellenfél a gonosz megtestesítője a sassal ábrázolt nyugati impérium. Itt azonban már kijelölt etnikai ellenségkép is kapcsolódik a sashoz, melynek körmei között vergődik a magyar nemzet, amelynek Nagyari szerint egyetlen igazi vallása a református hit. Az ellenséges nép a szomszéd német, a sógor, akinek uralkodója sógorság leple alatt csalta ki az országot II. Lajos magyar királytól, hasonló csalárdsággal, mint ahogy a török megszállotta Budát¹⁹¹. A magyar nemzet itt etnikailag megfogalmazott és nyoma sincs vallási téren a híres erdélyi toleranciának.

¹⁹⁰ Nagyari: Tábori prédikációk. i. m. 201.

¹⁹¹ ”Izraelra büneiért meg haragvék Isten[,] praedajul ada minden nemzetségeknek. Ugy az mi Nemzetünkettis. [Azon] erdőknek, s mezőknek minden vadai legeltenek minekutanna Isten gyerpűjét el ronta [Solt. 80.]. Ugy az mi szegény Nemzetünkön legeltenek és legelnek más. Az mi szegény Nemzetünket Asianak minden ereje hanzor <...> tapodta meg? Az sasnak szárnya hanzszor csapta megh? Sőt volté Asiának s Europeanak olyan

Mint látjuk olyan elemek jelennek meg hadi prédikációjában, melyet, Magyarai vagy Bornemisza is használt. Újra, szinte mechanikusan használja a kálvini gyakorlattal és tiltással szemben a bibliai textus apokaliptikus helyeinek behelyettesítését kora személyeire és eseményeire. Az Apaffi udvar prédikátora mintha a rivális felső-magyarországi bujdosók és a későbbi kurucok hangsúlyozottan „magyaros-magyar” terminusait használná prédikációiban.

Nagyarinál változnak a hadiprédikáció gyakorlatához képest a prédikáció részei: Ttextus—históriai alkalmatosság—teológiai alkalmatosság—summa—részei—magyarázat—tanúság—hasznai, példák. Az eddigi száraz, szakszerűen csak a textus magyarázatára szorítkozó szöveget, minden alkalommal összeveti saját korával. Alapjában megmarad a magyarországi hadiprédikációk addig használt érvrendszere, de sokkal hangsúlyosabban és nem a prédikáció közbenipéldatárként jelenik meg Nagyari saját kora. A prédikáció a bibliai előzmények másolására szólít fel konkrétan mechanikusan egymásnak megfeleltetve eseményeket ezáltal igyekszik utat mutatni a jelenben.

A 18. század

Lukácsy Sándor tárta fel a két trombita példázat 17-18. századi előfordulását. Ő mint a prédikátori hivatás szükségleteinek egyik előfordulását vizsgálta. Szerinte a metaforát Izajás

nemzetsége az kinek lova lába országunkat valaha meg nem tapodta volna. Talam soha egy sem. Bogdany, Kurtany, Tatar, Kozak, Cserkecs, Persa, <...> Örmény, Tatár, Torok, Nemet, Lengyel, Horvat es ki nem?Csalardsaggal vették loptak el szegeny nemzetünknek Lelki testi szabadságot tölünk mint Izraelt Jeroboam. Ugy lopták el <...> Budat az Torükök Tutorsagnak szine alat. Az egész orszagot peneg hazugsagnak szine alat vive Fridericus [190/b]. Az Lajos kiraly Attyafiat, Mariat le jegyze Fridericus(sic! Keveri Ferdinánddal. *Beszúrás tőlem Ő. S.*) Felesegül. Sogorsagnak szine alatt [osztán] jegy váltóban el veve, s magának es kaparita szep <...> sok szaz esztendőktül verrel tartot ls oltalmaztatot <...> nemez Nemzetünket. Azultatul fogvan mar sogorunki az Nemet de valoban idegen Sogorunk.” i. m. 245. A 17. századra megtört cseh protestánsok példáját idézi: Te felőled pedeg Nemzetünkiben lakozo igaz <...> Religio ki jot az Sententia: hogy meg nyomjanak, meg fojcsanak, ugy hogy hasonlatos légy mint az masik meg holt gyermek az Cheh orszagi, az kiben mar semi elevenség nincs [meg nyomtak, meg fojtottak meg fulasztottak azt] <...> Fel huzatot az fegyver hogy te az ki meg itt elevenségben meg maradtál Nemezétünkben, te is kette vagattassál. [192/a]

prófétától vették *Clama, ne cesses, quasi tuba exalta vocem tuam, et annuncia populo meo scelera eorum.* (58.1.9 „Kiálts meg ne szűnjél, mint a trombita emeld fel szódat, és hirdesd az én népemnek az ő vétkeit.”¹⁹² Káldi György fordításában A profétai szózat kontaminálódott Jerikó történetével, melynek falai leomlottak a trombiták harsogásától. Pázmány Krisztus hét utolsó szavát hasonlította a hét jerikói trombita szavához. A trombita és a kürt a szövegekben felcserélhető fogalom.¹⁹³

Stankovátsi Leopold egyik könyvének címe a Hangzó trombita, az az A keresztfán függő Isten és Ember hét szavai; Ünnepnapokra való prédikációk. Csúzy Zsigmond az egykori kuruc tábori pap könyve pedig Evangéliumi trombita, ezért bírálatot is kapott, mivel a cím nem elég alázatos, mire ő azt válaszolta, hogy mindnyájan nem nádszálon nyargalódzó vagy a levegőget ingyen kolompozó, hanem Urunk Krisztus zászlója alatt túsakodó katonák vagyunk”, kell tehát a fegyver és a trombita- s hivatkozik Izajás profétára.¹⁹⁴

Illyés András ezt írja 1708 -ban. *Felemelt zászlója a kereszt, harsogó trombitái a prédikátorok, paisa a hit, sisakja a reménség, páncélja a szeretet, éles kardja az Isten élése, tábori élése, orvos patikája a szent sacramentumok, tisztviselői az egyháziak, vitézi minnyájan a keresztyének.*”- az ellenség az ördög. ”Azért nem mondja, mint az orgona, avagy mint a trombita, avagy mint a cimbalom, hogy csak gyönyörködtetne a prédikátor, hanem quasi tuba, mint a trombita, hogy felindítaná a resteket, felserkentené az aluvókat; hogy biztatná az lelki harcra a félelmeseket.”¹⁹⁵

¹⁹² Lukácsi Sándor: Trombita , kürt, Kiáltó szó vagyok. ItK 1995. 3—4. 276. 277.

¹⁹³ Stankovátsi Leopold: *Hangzó trombita, az az a keresztfán függő Isten és Ember hét szavai; Ünnepnapokra való prédikációk. Első rész. Győr, 1788. 303.*

¹⁹⁴ Csúzy Zsigmond az egykori kuruc tábori pap könyve Evangéliumi trombita. *Lépes Bálint így írt minderről a 17. században:* „Mivelhogy kersztyének, ez mostani eszeveszett üdőben csaknem mindnyájan az emberek fülök mellől bocsájtják el az ítéletről emlékeztető üdvösséges intéseket ... azért készeréttetem m inden rend hivatal és állapotbeli emberekre kiáltanom amaz én nagyhatalmú Uram parancsolatjára: Clana, ne cesse (stb) Trombita , kürt, tanétó vagyok kiáltanom köl, harsognom köl, föl köl emelnem szómot, hogy néma ebnek, ki nem ugathatok, ne mondathassam. Az Isten népét feddenem köl az ő gonoszságáról” *Lépes Bálint: Az halandó és ítéletre menendo tellyes emberi nemzeteknek fényes tükörö.* Prága 1616. II. 225.

¹⁹⁵ Illyés András: *Sertum sanctorum. Nagyszombat, 1708. I. 428.*

Padányi Bíró Márton 1761-ben az apokalipszisre emlékezik a trombitáról: A vitézkedéshez trombiták is kellenek, nagy hasznukat vették Jerikó ostromlói. Más csodás trombitálásokról olvashatni a Jelenések könyvében, ezekkel ő nem versenyezhet, de mégis engedve a prófétai hivatásnak, csak mint „most tanulgató tudatlan trombitás dicsőséges Szent Mihály arkangyal tisztességére, nem valami francia, olasz, német vagy más idegen hanem egy rövid magyar nótát akar csendes zöngedezéssel beszélgetni.”¹⁹⁶

Befejezőként elmondhatjuk, hogy a hadi prédikáció a 16-17. században különböző felekezeteknél hasonló szerepet töltött be és beszédhelyzeténél fogva hasonló elemekből épült fel. A mögöttes elgondolás szerint a had a mohamedán keresztény ütköző zónában csak Isten erejéből állhatta meg helyét. Papjai figyelmeztetését követve egy erkölcsi tisztaság és rendtartás volt az, amely a győzelmet hozhatta, mivel állításuk szerint a had Istené. Ez megkövetelt a hadipredikációkban egy moralizáló szándékot és egy apokaliptikus profetikus beszédstílust, amely hatással van a következő századok irodalmára, eszmetörténetére. Maga a harsona, kürt a 19-20. században is majd a profetikus elhivatottságú költészetet, felelős értelmiségi létet jelenti, mint például Ady Endre költészetében az olyan versek mint A kürtösök szava, vagy az Isten harsonája.

¹⁹⁶Padányi Bíró Márton: *Ünnep-napokon Diaetáknak alkalmasságával, egyéb jeles napokon mondatott külömbkülömbféle szép prédikációk. Győr, 1761. 791—793.*”

Összegzés

Tanulmányaink azt a kegyetlen folyamatot kívánták modellezni, hogyan alakult át a 16. század közepi Magyarország társadalma a háború hatására? Milyen mozgástörvényei voltak a határvidéknek? Három felekezetváltással kapcsolatos tanulmányunk főként a török támadta Dél-Dunántúl határvidékéről szól. Összefüggést látunk a határterület életforma változása és a lelki igények változása között. Ugyanekkor a 16 század második felében nagyon nehéz egy karakterisztikus felekezetek közötti határt meghúzni. Még a legintelligensebb, nemesi (értelmiségi) réteg sincs sokszor tisztába a felekezetek közötti különbséggel, vagy ami még inkább feltűnő, nem hisz a kereszténység végleges szakadásában. Nem meglepő tehát az sem, hogy a katolikus egyház képviselői, mint a pálos remeték, részei maradnak magát többségében protestánsnak valló terület életének, vagy a ferencesek, akik mindkét fél számára adnak prédikátort a hitvitákhoz.

Az életforma változás ugyanakkor befolyásolja a katonaréteg évszázados hagyományit is és ezek tükröződnek az önmaguk hivatásáról szóló elgondolásukban, „ideológiájukban is. A katonaság lelki gondozásáról, a század végétől kezdve értesítenek bennünket a ránk maradt tábori prédikációk. Érdekes módon ez a műfaj a törökkor végéig nagyon hasonló elemekkel és problémalátással dolgozik különböző, egymással elvileg szemben álló felekezeteknél. Mindebből az következik, hogy nem a határnépszerűség volt az, amelyet a felekezeti dogmatikai, liturgiai elvárások befolyásoltak igazodott, hanem azoknak kellett a határkörülményeihez igazodni.

MEGHASONLOTT KERESZTÉNYSÉG ÉS A HATÁRVIDÉK

10. Szegedi Kis István és a katonák

Elméleti megközelítés

Benda Kálmán, néhai tanárom mintegy húsz évvel ezelőtt részt vett egy konferencián a valamikori NDK-ban. Ott az egyik német előadó elmondta a bevett, marxista gazdaságtörténettől is támogatott felfogást, miszerint a reformáció kálvini irányzata azokon a területeken terjedt el legjobban, amelyek a legurbanizáltabbak voltak. Benda megkérdezte, hogy az előadó akkor hogyan magyarázza azt a tényt, hogy a 16. század talán két legnagyobb kálvinista népességű országa (Skócia és Magyarország) erősen mezőgazdasági lakosságából kerültek ki a hívők, és ott sem a városi lakosság sorolható a felekezetbe.¹⁹⁷

Arra keresem a következő fejezetben a választ, hogy az etnikailag magyar többségű területek miért váltak a 16. század közepére és utolsó harmadára a svájci (zürichi) reformációt követő irányzattá? A terület, amelyről szólok, valamivel átlépi a mai Magyarország határait. Etnikai keveredés itt is történt, de viszonylag kis katolikus bevándorlórétegről beszélhetünk, a többségük, akik ortodox keresztények vagy mohamedánok voltak, vizsgálatunk szempontjából indifferensek.

197. Ennek a fejezetnek az alapja a „Szegedi Kis István és a medve” Két végvár és környezetének viszonya egymáshoz a reformáció elterjedése idején című tanulmányom, mely a *Folia Historicában* 17(1992) 19–42. jelent meg. Az idők folyamán több e tárgy körben megjelent tanulmányom szövegét dolgoztam be e könyvrészlet fejezeteibe. Ezek a következők: *Felekezetváltás a 16. századi végvári katonaságnál*. In: *Felekezetek és identitás az újkori Kelet-Közép-Európában*. Szerk. Illés Pál Attila. Piliscsaba-Bp. 1999. 26–34. *Adatok Kerecsényi László gyulai kapitányságához*. In: *Hagyomány, közösség, művelődés. Tanulmányok a hatvanéves Kósa László tiszteletére* Szerk. Ablonczy Balázs—Ifj. Bertényi Iván—Hatos Pál—Kiss Réka. Bp. 2002. 114–123. *Die Verbreitung der Reformation in Ungarn, im sechszehnten Jahrhundert in ethisch ungarischen Gebieten*. Elhangzott 2004 szeptember 17-én Tübingenben: *A reformáció és kultúra Délkelet-Európában* című konferencián. *A török-kép változása a XVI. századi Magyarországon*. In: *Ezredforduló – századforduló – hetvenedik évforduló. Ünnepi tanulmányok Zimányi Vera tiszteletére*. Szerk. J. Újváry Zsuzsanna, Piliscsaba. 2001. 228–237. *Dobrovits Mihállyal együtt*. *Melanchton és a hódoltság reformáció iszlámképe*. *Lelkipásztor* 1998. február, 89–92, március, 46-50. *Dobrovits Mihállyal együtt*. *Pázmány és az iszlám megítélése a XVI. századi Magyarországon*. In: *Pázmány Péter és kora*. Szerk. Hargittay Emil, Piliscsaba, 2001. *Dobrovits Mihállyal együtt*. *Török nyelvhasználat a dél-dunántúli végvárakban a 16. században*. *Zalai Múzeum* 12(2003) 202–218. *Dobrovits Mihállyal*. *Egy végvári katonáról*. Elhangzott a *Bollók János Emlékkonferencián az Eötvös Collegiumban*, 2003. novemberében.

Vizsgálódásom időhatárai Buda eleste (1541) és az 1570-es év. Buda eleste elindítója egy szisztematikus védelmi hálózat kialakításának mindkét nagyhatalom részéről a hajdani ország közepén. 1566-ban következik be Szulejmán halála Szigetvár ostroma közben. Ez az időszak, amikor Magyarország széttagolódása megszilárdul, kialakul az önálló határokkal bíró Erdélyi Fejedelemség. A drinápolyi béke után (1568) létrejön a határ a két nagyhatalom között. Befejeződik a nagy török hódítások kora.

Minden közigazgatási szervezetnek ellenőrizhető, hitvallásokkal bíró egyházszervezetekre van szüksége. Kialakul 1567-től a kétcentrumú református egyház a hódoltságra támaszkodva, és területünkön felszívódik benne az evangélikus felekezet, illetve visszaszorul Magyarország északabbi és nyugatabbi részeire.

A felekezeti történetírás a 18. századtól kijelölte azokat a toposzokat, amelyek okkal, ok nélkül máig megszabják ennek a tájnak a reformációs elméleteit. Sajnos már Zoványi Jenő–a 20. század első felének legjelentősebb protestáns történetírója–megjegyzí, hogy a krónikus adathiány éppen a „legmagyarabb vidékekre és reformátoraikra” vonatkozik.¹⁹⁸

1. Ilyen a szekularizációs elmélet, miszerint a király, II. Lajos halálát okozó mohácsi csatát követően a Habsburg–Szapolyai-párharc idején az ország főurai egyéni birtokvágyból, a zavarosban halászva kifosztották a kolostorokat, lefoglalták azok birtokait, erőszakkal legyilkolták, elüldözték papjait, híveit áttérítették. Mindennek ellentétéként emlegették a protestáns történetírók a 17. századot, mikor a katolikusok csinálták ugyanezt a protestáns birtokokkal. A szemben álló felekezeti történetírás évszázadokig magát angyalnak, a másikat pedig az ördög szerepében ábrázolta. Az elmélet nehézsége, hogy egy kezünkön megszámolhatjuk a felekezeti ellentétekből bekövetkező mártírhalálokat a két század folyamán. Nincs magyar Szent Bertalan-éj, mint Franciaországban. Háborús időkben pedig már a középkorban is kifosztották a kolostorokat, minden ideológia nélkül is.

¹⁹⁸ Zoványi Jenő: A reformáció Magyarországon 1565-ig. Az 1921-es kiadás reprintjeként. Dabas, 1986. 111. A továbbiakban Zoványi Jenő: *A reformáció*.

2. Ezt a megközelítést egészítette ki a máig szívesen használt sérüléselmélet, amely arra épít, hogy a török hódítás korszakában éppen az egyházszerkezetet ért sérülés idején jelentkezett a reformáció.

Tény, hogy a mohácsi csatában elesett felsőpapság ellenőrző szerepe miatt gyengült a katolikus egyházszerkezet, ugyanakkor az is igaz, hogy a megmaradt püspöki kar nagy része is képzetlen, felszenteletlen, nagyrészt védelmi-katonai vagy diplomáciai pozíciókat betöltő ember volt, ez azonban már a 15. százdban is gyakori jelenség.

3. A 20. század elején a pozitivista adatfelhalmozást rendszerezte Zoványi Jenő műve és alapjában a nagy reformációs összegzések, Révész Imre, Bucsay Mihály és legújabban Fata Márta, csak a Zoványi általa kijelölt tér- és időbeli elosztásokban közlekednek az utóbbi időben is.¹⁹⁹

Ez a felosztás pedig feltételez:

- A) Egy korai, főként erasmista hagyományokra épülő elszigetelt hatást a királyi udvarban, Mária királynő és a király nevelője, Brandenburgi György által szorgalmazott korai reformációs áramlatot.
- B) Majd feltételez egy, a mohácsi csata után terjedő, főként a németajkú városokban hódító, az 1540-es évekre beérő reformációs hullámot.
- C) Feltételez egy a főúri udvarokhoz köthető reformációt.
- D) Ezt követi az 1540-es években a nemességé.
- E) A magyar hódoltsági reformáció zárja a sort a mezővárosok népénél.

¹⁹⁹ Zoványi: *A reformáció i. m.* Bucsay Mihály: *A protestantizmus története Magyarországon. 1521—1945.* Bp. 1985. A továbbiakban *Bucsay. Fata, Márta: Ungarn, das reich der Stephanskronen, im zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Multiethnizität, Land und Konfession 1500—1700.* Münster, 2000.

Mára teljesen megdőlt, hogy a korai reformáció elterjedésének tárgyalt területünkön–Brandenburgi György déli uradalmaiban–valami szerepe is lett volna, és ennek köze lenne valami korábbi huszita hatáshoz.²⁰⁰

A nagy főúri udvarok szerepéről már Zoványi megjegyzi, hogy ezek maguk sem egy csapásra lettek protestánsok, hanem a változásokban több generációs folyamatról van szó. A 16. század közepén többségük inkább a probléma iránti érdeklődést mutatta, a királyi udvar mintájára.²⁰¹ (Horváth János irodalomtörténeti rendszerezésében játszott ez szerepet.²⁰²)

Zoványi területi beosztása is vitatható. A felosztás azon alapul, hogy az országot három hatalom részeként kormányozták. Valójában a század közepének reformátor értelmisége számára a középkori Magyar Királyság, Magyarország egyet jelentett, és mozgásukban gondolkodásukban nem befolyásolta őket.

Hadd rajzoljam fel itt öt korai reformátor életútját!

Dévai, Sztárai, Szegedi, Melius, Huszár a harmincas évektől a hatvanas évekig aktív, nagy hatású magyar nyelvű reformátorok. Működésükben közös, hogy a századfordulón születtek. Életük folyamán erős kapcsolatot tartanak katonaközösségekkel, működési helyeik végvárok vagy annak befolyási körzetei.²⁰³ Mindegyikük működik életében legalább kis ideig katonapapként is. Látjuk, a beosztástól független területeken dolgoztak, politikai és közigazgatási határokat léptek át, a térítés nyelve volt a fő irány. (Lásd a könyv végén az az 1. térképet.)

Térképünk alapján elmondhatjuk, hogy minden résztvevő vagy a török veszélyeztette délvidékről származik (Melius, Huszár katonacsuládból is jön), vagy ferences iskolázottságúak, vagy maguk is szerzetesek (Dévai, Sztárai). Ez a felismerés adta azt a megközelítést, hogy a reformáció első nemzedéke az obszerváns szerzetesek apostolatái közül

²⁰⁰ A témát alább bőven tárgyaljuk.

²⁰¹ Zoványi: A reformáció. i. m.

²⁰² Horváth János: A reformáció jegyében. i. m.

²⁰³ Az életutat a Zoványi Jenő által összeállított Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon alapján rajzoltam fel. Bővített kiadás. Szerk. Ladányi Sándor. Bp. 1977.

került ki, akik a törökellenes kereszties hadjáratként induló parasztfelkelés (1514) ideológusai voltak²⁰⁴

Az elmélet igaz annyiban, hogy az ekkor már mintegy 150 éve folyó török háborúk délvidéki tábori papságát a ferences rend ezen ága adta a 14. század óta, de genetikus kapcsolatot nem tudtak kimutatni az 1530-as évek reformációja és az 1514-es felkelés között. A nézet arra az 1960-as években virágzó kutatásra épül, hogy a reformációt, mint forradalmi elméletet kezelje. Itt a pokol a katolikusok voltak, a purgatórium a lutheránusok és kálvinisták, a mennyországot pedig az unitáriusok, anabaptisták képviselték.

A ferencesekkel kapcsolatban azonban az elmélet ellenkezője is igaz, ez abból következik, hogy a rend volt messze a legelterjedtebb Magyarországon, míg a szomszédos országokban más rendek, pl. a domonkos a vezető.

A ferences rendből kerültek ki a reformáció védői és ellenfelei is. A reformáció ellen azok a területek tudtak igazán védekezni a magyar etnikumú részeken és maradtak meg máig katolikusnak, ahol megmaradtak a ferences kolostorok, Szeged, Jászberény, Gyöngyös, Csíksomlyó. A ferences iskolák magyar etnikumú diákjaikat nagyobb részben Krakkóba irányították. A 16. század elején a magyar bursa tette ki a diáklétszám majdnem harmadát.²⁰⁵

Ezek a diákok indultak a 1530-as évektől Wittenbergbe úgy, hogy a 16. század végére be kellett zárni a bursát Kakkóban. Wittenbergben Melanchthon tanítványinak harmada szintén magyarországi, ezek több mint fele magyar etnikumú és magyar nyelvű. Vizsgált reformátoraink is így tettek. Később, az 1550-es években pedig vagy Svájcban tanulnak tovább, vagy kapcsolataik révén a helvét irányú hitvallás követői lettek. A sorból kilóg Sztárai Mihály, aki Padovában végzett és végig megmaradt a lutheri reformáció mellett. A ferences

²⁰⁴ Az elméletre a könyv ferences rendről szóló fejezetében részletesen kitértem.

²⁰⁵ *Ritoókné Szalay Ágnes: Miért éppen Melanchthon?* In: *Művelődési törekvéseink a korai újkorban: Tanulmányok Keserű Bálint születésének 70. évfordulója alkalmából.* Adattár a XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. Szerk. Balázs Mihály. Szeged, 1997. A témakörben a bibliográfiai eligazodáshoz lásd az ott lévő lábjegyzeteket. Lásd még *Szabó András: Die sociale Struktur der Universitätsstudentenschaft im Spiegel der Ungarischen Studenten zu Wittenberg.* *Keveházi Katalin: Melanchthon és a Wittenbergben tanult magyarok az 1550-es évektől 1587-ig.* Szeged, 1986.

elmélet mindenesetre megmutatta, hogy a reformáció elterjedésének okai között az etnikailag magyar területeken számba kell venni a törökkérdést is.

A hordozórétegek

Az 1980-as évek nemzetközi kutatása a rendiség vizsgálata felé fordult a 16–18. századi Kelet-Közép-Európában. A nemesi rendekkel és a 16. századi Habsburg-ellenes harcokkal mint hordozóréteggel próbálták összekapcsolni a magyarországi kálvinizmus elterjedését.²⁰⁶ Különösen annak magisztrátussal szembeni ellenállási jogát emelve ki mint ideológiát. Toposzszerűen a városi németek lutheranizmusával szembeni magyar vallásként emlegetett köznemességi kálvinizmusának ellenállási tanát azonban már a Bocskai-felkelés idején, 1604-ben sem használta a kálvinista vezér. Éppen a német ajkú városokat akarta megnyerni terveinek, ezért nem Kálvin, hanem Luther alapján mint Isten által küldött szabadító szólított fel ellenállásra.²⁰⁷

Egy másik vonalon is folyt az 1970-es, 80-as évek kutatása. Ez a reformáció gazdasági, ideológiai változását modellezte és a polgárságban látta a hordozóréteget. Az 1980-as évek kutatása a reformációt egy városiasodási folyamat kísérőjelenségének, szellemi mozgóterejének vélte felfedezni. Ezzel magyarázta kiinduló problémánkat. Az urbanizációs szemlélet uralomra jutását magyar történész körökben nagyban elősegítette a polgárosodás jelszava, amely elhatárolódást jelentett a szovjet típusú munkásmozgalmi értékrendtől a tájékozódó posztmarxista elit számára, és az európai hagyományhoz tartozást egy polgári értékrendhez való csatlakozás jelentette.

²⁰⁶ *Ebenhard, Winfred*: Konfessionsbildung und Stände in Boehmen: 1478-1530. München 1981. Uő. Monarchia und Widerstand: Zur staendischen Oppositionsbildung im Herrschaftssystem Ferdinands I. in Boehmen. München 1985. *Benda Kálmán*: A Habsburg-politika és rendi ellenállás a 17. század elején. Történelmi Szemle 1970. 404—427. Uő. A kálvini tanok a magyar rendi ellenállás ideológiájában. Bp. 1971.

²⁰⁷ A kérdést hosszabban tárgyalom 1990-ben megjelent könyvemben, a bibliográfia ott megtalálható. *Őze Sándor*: „Bűneiért bünteti Isten a Magyar népet”. Egy bibliai párhuzam vizsgálata a 16. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján. (Bibliotheca Humanitatis Historica a Museo Nationali Hungarico Diegesta) A Magyar Nemzeti Múzeum Művelődéstörténeti Kiadványa 2. Bp. 1991. 124-135.

A polgárosodás nagyon sok jelentése közül a városias állt e szerint a szemlélet szerint a fogalom centrumában. Városok hiányában a hasonló funkciót ellátó településen vélték feltalálni a polgárosodást, ilyen volt a mezőváros (oppidum), ha ott nem létezett iparos polgárság, akkor a marhakereskedő réteget vették vizsgálat alá.²⁰⁸

Eszmetörténeti folyamatok modellezése a tárgykör kutatásában az elmúlt húsz évben a protestáns teológiák és a történeti intézetek mellett főként az irodalomtudomány keretében folyt. (A Debrecen, a szegedi egyetem és az MTA Irodalomtudományi Intézete volt ilyen hely).

A közelmúltban új szempontokat adott a kutatáshoz és – új adatokat is szolgáltatott – Molnár Antal könyve, melyben a magyarországi török hódoltság katolikus misszióit vizsgálta.²⁰⁹

Munkámhoz az egyetlen ebből a műfajból a 16. századi Magyarországon ránk maradt életrajzot szeretném használni. Szegedi Kis István az a prédikátor, akire hivatkozik a későbbiekben is a protestáns szakirodalom, legnagyobb erőfeszítést ő tett a magyarországi protestantizmus helvét ágának győzelemre vitelében a Király-hágón inneni területeken, aki dogmatikailag, szervezetenként megalapozta a felekezetet. Ha valaki a problémával foglalkozik, óhatatlanul az ő személyéhez és ehhez a forráshoz tér vissza, és próbálja a szöveget más másodlagos forrásokkal összevetni, negyedszázadot felölelő történet eseményeiből következtetést levonni.

Skaricza Máté Szegedi Kis tanítványa, aki megírta mestere életrajzát, nem volt oknyomozó történész, inkább a megemlékezés, a kegyelet, mint az okokat kereső történelmi bírálat vezette.²¹⁰

²⁰⁸ A reformációra vonatkozó kutatásokat Szakály Ferenc összegezte e szemlélet szerint a 16. századra vonatkozóan *Mezőváros és Reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez* című művének prologusában. Bp. 1995. 9–33.

²⁰⁹ *Molnár Antal: Katolikus missziók a hódolt Magyarországon. I. (1572—1647)* Bp. 2001.

A munkáról Földvári Antal lejegyezte, hogy az egyetlen olyan protestáns életrajz a 16. századi nagy magyarországi reformációs hullámban, ahol a teljes életutat ismerjük.²¹¹ A mű a század legnagyobb hatású magyar protestáns teológusának külföldön számtalanszor kiadott főművében jelent meg az első kiadáskor 1585-ben Baselben (*Theologiae sincerae loci communes*).²¹²

Skarica még rajzon is megörökítette mesterét.²¹³ A legismertebb és a finnyás portai követ és Fugger-faktor, Hans Dernswam²¹⁴ szerint is a legműveltebb magyar protestáns teológusnak mondott reformátor furán fest rókaprémis öltözetében (talán éppen abban, amelyet az életrajz szerint Petrovics Pétertől, pártfogójától kapott).²¹⁵ Széles feje, zömök, erős testalkata, keletiesen vágott szemei a Skarica által leírt kun ősöket idézik, akik közül származott, akik még a 16. század elején is őrizték nyelvüket és katonáskodáshoz kötött szabadságukat a Szeged előterében lévő pusztai szállásaikon. Mindenesetre nem ilyenek képzelték el Wittenbergben a teológust. Erős, tömpe ujjaival a Szentírást szorítja, a török járta magyar hódoltság reformátorát azonban ilyenek írták le nyugaton is.

Szegedi Kis István életrajzának történeti vizsgálata

²¹⁰ *Skarica Máté*: Szegedi Kis István élete. Bázeli, 1585. Legújabban közölte, fordította, értelmezte: *Kathona Géza*: Fejezetek a hódoltsági reformáció történetéből. Bp. 1974. 83—89. A kötet a kiadás történetét is közli. A továbbiakban *Kathona*: Szegedi életrajz.

²¹¹ *Földváry László*: Szegedi Kis István élete és a Tisza-Duna mellékiek reformációja. Bp. 1894. Az életrajzot feldolgozta még: *Révész Imre*: A Magyar Református Egyház történelme. Debrecen, 1938. 74. A medvehistóriát és a kémkedést is együtt említi. Ugyanígy értékeli: *Zsilinszky Mihály*: A magyar honi protestáns egyház története. Bp. 1907. 55. valamint *Zoványi Jenő*: A reformáció Magyarországon. Debrecen, 1921. és *Payr Antal*: A Dunántúli Evangélium Egyházkerület története Sopron, 1924. *Lampe-Ember*: *História ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania (Lipscse 1728)* i. m.. *Horváth János*: A reformáció jegyében. i. m. *Szakály Ferenc*: Szegedi Kis István és Skaricza Máté életéhez és működéséhez. In: *Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez*. Bp. 1995. 92—172.

²¹² *Szegedi Stephanus*: *Theologiae sincerae loci communes De Deo et Homine: cum Confessione de Trinitate, Perpetuis Tabulis explicati, & Scholasticorum dogmatis illustrati. Praemissa est historica commonefactio, de Ecclesiae Palingenesia saepius repatita. Editio Quinta. Cum Indicibus Rerum et Verborum, locorumque Sacrae Scripturae explicatorum locupleitissimis: & Vita Auctoris. Basileae, per Conrad Waldkirchium, suis & Episcopianorum sumptibus. 1608.*

²¹³ A rajz az említett baseli kiadásban található.

²¹⁴ *Derschwam*: i. m.

²¹⁵ Alighanem ebben a mentében ábrázolja Szegedit a Skaricza rajzolta ismeretes kép. *Kathona*: Szegedi életrajz. i. m. 319. jegyzet.

Szegedi Kis István életrajza mélyen bevilágít abba az elég nehezen követhető korszakba, amely a magyarországi hitújítást jellemzi. Maga az alak is az egyik legjelentősebb, külföldön művei nyomán a legnagyobb körben ismert személyiség. Az életrajz pedig hússal és vérrel tölti meg azokat a csontvázakat, amelyeket eddig néhány egyháztörténeti monográfiából ismertünk.

Mióta Skarica Máté papírra vetette mesterének, Szegedi Kis Istvánnak biográfiáját, számtalan feldolgozás próbálta belőle rekonstruálni a délvidéki reformáció lezajlását. Debreceni Ember Pál 18. századi magyarországi reformácótörténete óta megemlékeztek róla és felhasználták.

A két világháború közötti összegző protestáns felekezeti történetírás, Zoványi és Révész munkája mellett, külön életrajz is született, Földvári munkája, amelyben a szerző az akkori forrásokkal próbálta kiegészíteni a Skarica-féle életrajzot az egyes helységek deftereinek névanyagával, az akkor megjelent nemesi családok lexikonával, a kiadott egyháztörténeti adatokkal, az EtE-vel²¹⁶ és a vármegyékről készült gyűjteményekkel. Az eszményített életrajz mellett szinte minden történeti adatot be is épített, amely a korai reformációtörténettel és az életrajzzal kapcsolatba állítható. Mégis úgy látjuk, hogy talán a gazdagabban adatolt 16. századi tolnai-baranyai reformáció miatt kicsit erősebb a dunántúli működés kidolgozottsága a kötetben.

A forráshiányos időszak arra kényszerítette a további korszak kutatóit, hogy továbbra is új szempontok szerint nyúljanak hozzá az életrajzhoz, hiszen ez az egyetlen ilyen a 16. századi reformátorok személyéről. Itt elsősorban a történeti turkológiai kutatásokkal párhuzamosan futó irodalomtörténeti munkákat kell megemlíteni, amelyek a szöveget irodalmi értéke és hagyománya szerint vizsgálták Bod Péter vagy Cwittinger lexikonainak nyomán haladva, valamint az említett szereplők reformátorok, különösen Szegedi és Sztárai

²¹⁶ *Karácsonyi János— Kollányi Ferenc— Bunyitai Vince— Rapaics Raimund— Lukcsics Józse:* Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából. I—V. Bp. 1902—1912. A továbbiakban EtE.

személyére adtak sok adatot. Az iskoláztatás a szellemi kapcsolódási pont külföldi egyetemekkel. Itt Sziládi Áron RMKT-kiadását²¹⁷ és Horváth János²¹⁸ munkásságát kell kiemelni.

A tulajdonképpeni protestáns „hagiográfiát” az 1970-es években Kathona Géza fordította magyarra és adta ki, jegyzetekkel ellátva. Ugyanő vizsgálta meg Szegedi felekezeti kötődését és teológiai irányultságát, kapcsolatait.²¹⁹ Szintén a teológia és hatástörténet felől közelített Imre Mihály.²²⁰ Az 1970-es évek nagy vállalkozása volt Esze Tamás Sztárai Gyulán című monográfiának beillő tanulmánya, ahol a Szegedi Kis István-életrajzot összekötte Sztárai adataival, mivel a két életpálya amúgy is keresztezte egymást.

Sokat segített a feltáráson a fejlődő turkológia, így Káldi Nagy Gyula és Dávid Géza, újabban Hegyi Klára tanulmányai, defterkiadásai. Esze munkájában történik meg először a végvárakkal kapcsolatos kutatások beépítése a reformáció és ezzel kapcsolatban a Skaricza-féle Szegedi Kis-életrajz vizsgálatában Szigetvár, Gyula és Temesvár estében. (Ehhez fel tudta használni Veress Endre,²²¹ Németh Béla²²² munkáit és a Királyi sziget című forráskiadványt. Itt kell megemlítenünk Kósa László Gyula város reformációjával foglalkozó munkáját,²²³ amelyben a kutatásba beemeli a permvideki reformáció elméletét mint magyarázatot a reformáció kálvini ágának elterjedésére.)

²¹⁷ Régi Magyar Költők Tára (XVI. század.) Közreadja: Sziládi Áron. A továbbiakban: RMKT.

²¹⁸ Horváth: A reformáció jegyében. i. m.

²¹⁹ Legújabbban a Szegedi életrajzot közölte, fordította, értelmezte: Kathona Géza: i. m. 83—89. Továbbá: Kathona Géza: Svájci teológiai elemek Szegedi Kis István hittani nézeteiben. Tanulmányok és szövegek a magyarországi Református Egyház XVI. századi történetéből. In: Szerk: Bartha Tibor. *Studia et acta Ecclesiastica* 3. Bp. 1973. 13—107.

²²⁰ Imre Mihály: Arbor Haereseon. In: Egyház és művelődés. Fejezetek a reformátusság és a művelődés XVI—XIX. századi történetéből. Szerk. Gáborjáni Szabó Botond—Fekete Csaba—Berecki Lajos, Debrecen, 2000. 53—85.

²²¹ Veress Endre: Gyula város oklevéltára. Bp. 1938. 406. A turkológiai munkákat alább részletesen tárgyaljuk, a jegyzetekben ott fog megjelenni.

²²² Németh Béla: Szigetvár története. Pécs, 1903.

²²³ Kósa László: A gyulai református egyház története. Gyula, 1994. Békésmegyei Levéltár. Gyulai füzetek 7.

A 80-as években, a csúcsponton levő gazdaságtörténeti kutatás idején írta meg a Ráday Gyűjtemény Évkönyvébe Szakály Ferenc cikkét,²²⁴ amelyben következtetések levonása nélkül adta meg azokat az adatokat, melyek az életrajz kereskedő személyeinek életéből kerültek elő. Ugyanekkor született cikkem,²²⁵ melyben a délvidék központi erődítményeinek katonaságát és Szegedi Kis életének kapcsolódási pontjait vizsgáltam a történet tükrében. Szakály 1995-ben jelentette meg monográfiáját Mezőváros és reformáció címmel, melynek egyik vezértanulmánya az újra átdolgozott Szegedi Kis-tanulmány.

Az 1980-as évek urbanizációs elmélete a reformációt egy városiasodási folyamat kísérőjelenségének, szellemi mozgatóerejének tartotta. A Szegedi Kis István emlékére Mezőtúron tartott konferencia, melynek tanulmányai sajnos eddig nem láttak még napvilágot, Szakály nyomán a mezőváros szervezőszerepét domborították ki.

A kutatás új irányvonalát az interdiszciplináris szemléletnek kell meghatározni, mely módszertanilag a modern reformációelemzés komplex nemzetközi kutatómunkájához és forrásfeldolgozásához kapcsolódik, a 20. század utolsó évtizedeiben főként német nyelvterületen formálódott ki és *Konfessionalisierung* elnevezéssel vonult be a tudományos szakirodalomba. A kora újkortól kezdődően a centralizálódó, modern állam az élet szinte minden területén valamelyik felekezethez kötődött, jogi, államelméleti, művelődési struktúráit, identitását ezekhez a felekezeti-teológiai elképzelésekhez alakította.²²⁶

²²⁴ Szakály Ferenc: Adalékok Skarica Máté és Szegedi Kis István életéhez. Ráday Gyűjtemény Évkönyve 1982. A cikk újrafeldolgozva a Mezőváros és reformáció kötet Szegedivel foglalkozó tanulmányában bővebben is szerepel. i. m. Szegedi Kis István és Skaricza Máté életéhez és működéséhez. 92-144.

²²⁵ Őze: Szegedi Kis István és a medve. i. m.

²²⁶ A kutatás hosszabb távú változásokat regisztrált egy terület felekezetváltásában, és az élet minden részét átformáló vallási átalakulást nem egy földesúri döntéshez vagy lezajlott hitvitához, vagy éppen egy reformátor személyes törekvésehez kötik. A hatalmas szakirodalomból ízelítőt ad és összegzésre törekszik *Bahlche, Joachim— Strohmaier, Arno: Konfessionalisierung in Ostmitteleuropa. Wirkungen des religiösen Wandels im 16. und 17. Jahrhundert in Staat, Gesellschaft und Kultur.* szerkesztette kötete. Stuttgart, 1999. Lásd még: *Die Territorien des Reich im zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung: Land und Konfession 1500—1650.* 7. Bilanz Forschungsperspektiven – Register Hrsg Schindling, Anton - Ziegler Walter. *Reinhard, Wolfgang – Schilling, Heinz: Die Katolische Konfessionalisierung* München, 1995.

Az új adatok és új koncepcionális elképzelések miatt a kötetben megjelenő, 20 évvel ezelőtt írt tanulmányomat szinte újra kellett írnom. A következő oldalakon dolgozatomhoz leginkább kapcsolódó két nagy tanulmány az életrajz főként két területi egységéhez kötődik, a temesvári-gyulai (Esze Tamásé) és a szigetvári-baranyai (Szakály Ferencé) vártartományokhoz, de olyan várakat is megemlítenek, mint Eger, Szigetvár, Gyula, Temesvár, Pápa, Babócsa és Csanád.

Miért talált az életrajzban az elmúlt harminc év reformációkutatása kiindulópontot a magyarországi konfesszi képződés magyarázatára?

Míg Kathona Szegedi és a terjedő reformáció kapcsolatában egy teológiai fejlődést állít a középpontba, lényegében Esze cikke is ezeken a síneken halad,²²⁷ azzal a különbséggel, hogy ő társadalom- és politikatörténeti adatokat is számításba vesz a reformáció elterjedésével kapcsolatban, és arra az eredményre jut, hogy a magyarországi reformáció elterjedése három társadalmi rétegnek köszönhető:

1. a katonákat állítja első helyre,
2. a városi, mezővárosi polgárság és a középnemesség együtt szerepel a második helyen.

Nem említi, de valószínűsíthető, hogy itt nem gondol a német városok korábbi reformációjára, mivel cikke Sztáiraival foglalkozik, sem az ehhez kapcsolódó, Mária királynéhoz köthető, Mohács előtti, királynői udvar előreformációjára. (Mindenesetre meglátása ellentmond a Horváth János által begyökereztetett udvari reformáció képének, mely egyes főnemesi udvarokhoz köti Mohács után a reformáció terjedését).²²⁸

²²⁷ Esze Tamás: Sztárai Gyulán. Könyv és Könyvtár Debrecen, 9(1973) 168.

²²⁸ Horváth J.: A reformáció jegyében, i. m.

Szakály Ferenc Szegedi Kis-életrajzából kiindulva leválasztva tárgyalja a Klaniczay Tibortól²²⁹ és Makkai Lászlótól²³⁰ kölcsönzött, általuk mezővárosi reformációnak nevezett jelenséget. Sorrendbe rendezi:

1. a német városok,
2. a főnemesség,
3. végül az „óvatosan kiváró” mezővárosi parasztpolgárság, magyar etnikumú tömbjének reformációja követi egymást.²³¹

Elsősorban gazdaságtörténeti vizsgálati módszereket alkalmaz, mikrofilológiai eszközökkel a Szegedivel kapcsolatba kerülő személyek és helységek kutatási adatait összegzi.

Az életrajz és a belőle levonható következtetések, értelmezések kulcsfontos kérdése a török hatalomhoz való viszony és Szegedi két és fél éves török fogságának magyarázata, amely Skaricza történetében is az életrajz külföldnek szánt csúcspontja (mindkét „Antikrisztus” a nyugati, a katolikus és a keleti, a török üldözése).

Érdekes, hogy a protestáns egyháztörténet-írás kevés kivétellel elfogadja indoknak az elfogatásra a Furia család megsértődését. Nem fordítottak eddig kellő figyelmet arra sem, hogy azért a Szegedi Kis Istvánért, aki mint prédikátor végigbolyongja az Alföldet mielőtt Baranyába érkezik, ezért a Szegedi Kis Istvánért három végvári kapitány, Kerecsényi László, Perneszi Farkas és Némethi Ferenc mindent elkövet, hogy kiszabadítsa. Két kapitány még a töröknek való fegyverszállításban is részt vállal, amit ha más teszi – ők is halállal büntetnek, mint ahogy ezt Skaricza elmondja.

Szakály tanulmánya már e kérdés körül forog, ő azonban főként a hódoltság bonyolult kereskedelmi és katonai hírszerzési összeköttetéseit tárja fel, Szegedi török fogságát a lelkész

²²⁹ Klaniczay Tibor: A magyar reformáció irodalma. ItK 6(1957) 12—47

²³⁰:Makkai László: Pest megye története 1848-ig. In: Pest megye műemlékei. I. Szerk. Dercsényi Dezső. Bp. 1957. 102—104.

²³¹ Szakály Ferenc: Mezőváros és reformáció. i. m. Prológus.

hírszerzési tevékenységéhez köti, és arra a következtetésre jut, hogy a fogság egyenes következménye volt azoknak a törvényeknek, amelyek ezt a kereskedőtársadalmat irányították, amely működési közege volt a reformátornak. Mindez azonban nem ad indoklást szellemi és lelki folyamatokra, amelyek a reformáció befogadását és gyors terjedését mutatják.²³²

Magam részéről továbbra is maradok 15 évvel ezelőtt megjelent cikkem állításánál, hogy Szegedi Kis török fogságának és kiszabadításának története mögött nem az asszonyi hiúság és nem is egy James Bond-történet rejtőzik. Inkább egy kulturális, lelki folyamatnak, a reformáció elterjedésének, mint hitvallásnak a népekre gyakorolt hatása, valamint a politikai közeg reakciója, felügyelő, befolyásoló szándéka egy kialakulatlan korban, amely a terjedést, a felekezeti szerveződést és dogmatikai tisztázódást jelentette ebben az időszakban.

Dolgozatomban akkor Szegedi Kis fogságával kapcsolatosan szerettem volna megvizsgálni a végváraknak, kapitányainak és a környező jobbgységnek egymáshoz és a reformációhoz való viszonyát. Az akkori délvidék két központi végvárával foglalkozom, Gyulával és Szigetvárral. Nemcsak azért, mert Szegedi Kis István életéhez és a fentebb említett epizódhoz közük van, hanem azért is, mert helyzetük hasonló volt.

A két vár kapcsolatban állt egymással (Kerecsényi személyében közös kapitányuk is volt). Időhatárait az 1550-es évek várháborúitól 1566-ig, azaz a várak szerepének megnövekedésétől elestükig tartott. A két vár egy-egy kapitányára, Kerecsényire és Szegedi Kis István személyes sorsának intézőjére, Horváth Márkra fordítottam nagyobb figyelmet.

²³² *Jussen, Bernhad*: Kulturelle Reformation. Göttingen, 1999. Veröffentlichungen Des Max-Planck Institut für Gesichte 145. Sinnformationen im Umbruch 1400—1600. A könyv egy folyamatot vél felfedezni a 14. századtól kezdve a lelki jelenségek változásában, amelynek csak kísérő jelensége a reformáció. A szakrális eszközök az egyházi rendben a prédikáció, a keresztség, a házasság, az úrvacsora, a nőkkel, a halottakkal kapcsolatos szemléleti változások, a koldusok, pestis, az eretnekek, a mágia és a boszorkányok, a mártírok megítélése, a bosszú, olyan kérdések, melyek feltételeznek egy összefüggő lelki folyamatot a reformáció megjelenéséig, amely mély hatással volt a kulturális-érzelmi életre. *Ozment Steven*: Reformation in the Cities: The Appeal of Protestantism of Sixteenth-Century Germany and Switzerland, 1980. A tanulmány egyik alapállítása, hogy a reformáció Nyugat-Európában elsősorban a városokban jelent meg, s a polgárság körében vált népszerűvé, de főként nem gazdasági, hanem teológiai okok miatt. Ozment elsősorban a megigazulás tanának tudta be a reformáció népszerűségét a polgárság körében. Az információért köszönet Kiss Rékának.

Hogy magát a történetet értelmezni tudjuk, Szigetvár és Gyula esetében meg kell vizsgálni, hogy mennyire voltak ráutalva katonáik a környező jobbágyságra. Továbbá azt, hogy a kapitányok mennyire tudták befolyásolni a reformáció irányába a katonaságot és a népet, vagy fordítva, azok a kapitányt? Mi kötötte a katonákat a reformációhoz? Milyen volt a viszony a vitézek és a parasztok között? Mennyire kergette ez a föld népét a török karjaiba? Fennállt-e a veszély az iszlám vallásra térésre? Volt-e törökhöz állás? Mit változtatott ezen a reformáció? Mi volt a szerepe az egyházi személyeknek?

A történet az 1541–1570 közötti korszakot fogja át, amely érdekesen egybeesik Magyarország három részre tagolódásának és politikai egységei kialakulásának időszakával és a protestáns felekezetek – a következő századokban legjelentősebb részeinek – elválásával, mint az evangélikus, református és unitárius egyházakká szerveződésével.

A 16. század elejének politikai tájékozódása és katonai helyzete

Az időszak, amikor Magyarország széttagolódása megszilárdul, kialakul az önálló határokkal bíró Erdélyi Fejedelemség. A drinápolyi béke után (1568) létrejön a határ, a két nagyhatalom között befejeződött a nagy török hódítások kora. Minden közigazgatási szervezetnek hitvallásokkal bíró egyházszervezetekre van szüksége.

Cikkünkben a Szegedi Kis-életrajz vizsgálatokor nem törekszünk azon helyek és személyek újratárgyalására, akik a Szakály-cikk hatalmas adatanyagában már helyet kaptak, tehát a dunántúli működési helyek, főként a Kálmáncsehi, Tolna, Laskó, Ráckeve adataira. Ezek egyháztörténeti szempontból alaposan feldolgozottak, gazdasági, katonapolitikai és személyi konzekvenciáit Szakály már levonta kimerítően.

A terület konfesszióképződésének nem egy vitához, személyhez vagy döntéshez kapcsolódó időpontját szeretném vizsgálni, hanem folyamatát, amelyben egy képzett teológus

gondolati fejlődése, tanítványi körének kialakulása révén jött létre. Munkája során a társadalmi változások és a politikai folyamatok befolyásolták a lelki előkészítettségre ráépülve (huszita eretnokség, török sokk okozta apokaliptika, ferences prédikációs technika).

Továbbra is a legnagyobb ütőerőt jelentő – ekkor már katonai közigazgatás alatt álló – területek centrális végvárait tartom a jelenség megoldásának, és itt nagyban Esze Tamás gondolati vonalán haladok.

Protestáns emlékezethagyomány.

Kit tart az életrajzíró Szegedi elődjének és munkatársának a Délvidék reformációja szempontjából?

Istvánunk (Szegedi), mint híresebb zászlóvivő után, végre a mi nemzetünknek szabadabb szellemű ifjai elsőként kíséreltem meg a Németországba való járást, akik közül a legjelesebbek, (hogy eközben másokat untassak) Abádi Benedek, Ozorai Imre, Vízaknai Gergely, Kálmáncsehi Sánta Márton, Kopácsi István, Heltai Gáspár, az egyházaknak a maguk nemében leghűségesebb pásztorai, most jutnak eszembe. De mindnyájuk közül maga Heltai, akit többek közt személyesen ismerek, ezelőtt tizenöt évvel Kolozsvárott már öreg korában köztem és Szegedi között levő szoros összeköttetés ismeretében mesélte el nekem, hogy ő Szegedivel Wittenbergben mint bizalmas barátjával is érintkezett. Nem kell itt az áldott emlékü Sztáráiról, korszakunknak valóban nagy teológusáról szólanom, mivel ő nem másutt, mint az olaszországi Paduában, éppen a pápizmus kebelében gyűjtötte a tudományok bőségét, de a Luther iratai és mások kegyes buzgalma következtében örökre elvetette a tévelygést.

Az egyetlen Melius Péter, aki az úrvacsora dolgában erősen odakötelezte magát a Brenz-féle felfogáshoz, az ő valóban csodálatraméltó tehetségével verseiben és irataiban igen sokáig ellene állott Szegedinek, míg végre a pálmát ennek nyújtotta, s az örök igazságot jóváhagyta. Az innen-onnan felsorakoztatott bizonyítékoknak és verseknek némely töredékei még most is birtokomban vannak. Nem kevésbé csodálom, hogy Melius gyors érvelése Szegedi tekintélyével oly szerencsésen meg lett erőtelentítve és fékezve, amiről jól el lehet mondani: a lassú ökör biztosabban lépeget.

Már Kathona Géza kimutatta, hogy Skaricza egy emlékezethagyományt rögzít a század végén. Nem pontosak az adatok, ez annál érdekesebb, mert később azokat a személyeket is levéltári forrásokkal tudta Szakály Ferenc igazolni, akik nem a „nagypolitika”

és nem is a jelentősebb kultúrtörténet szereplői voltak. Olyan neveket is be tudunk ma már azonosítani, akikről feltételezték, hogy szimbolikus, beszélő nevük van a történetben, mint–Furia Alberté–kiderült, hogy létező személyek. (Bár Szalay Ágoston félreolvasta és így közölte a nevet a beazonosítható levélben, Funyának írta azt.²³³)

A következőkben a történetet Kathona Géza fordításában adjuk meg, de nem teljes terjedelmében, hanem csak a gondolatokhoz csoportosítható részekben. A Skarica által felsorolt személyek egy kánon részei, akiknek az érdekéül tudja be a szerző a reformáció magyarországi meggyökeresedését, természetesen Szegedi köré csoportosítva őket.

A kánonnak része, de itt nem szerepelhet Dévai Bíró Mátyás, mivel valószínűleg nem ismerte – idősebb lévén – Szegedit. Része és kiemelt személy viszont Heltai Gáspár, aki bár tovább ment radikalizmusban, és antitrinitáriussá vált, akikkel Skarica generációja nagyobb harcot vívott, mint a katolikusokkal. Mégis a magyar művelődéstörténetre való nagy hatása révén, főként az általa működtetett nyomda miatt, emeli ki őt az életrajzíró, Luther egyéb német ajkú szász követőjét kihagyva.

Kopátsi István és Kálmáncsehi Sánta Márton baranyaiak,²³⁴ tehát szintén török veszélyeztette területről jöttek, és ott is működtek életükben. A két erdélyi, Vízaknai Gergely és Heltai Gáspár szintén nagyon korán szembesülhettek a török problémával szülőföldjükön és működési területükön.

A felsoroltak közül mind délvidéki vagy déli, török által veszélyeztetett helyen működött: mint Abádi Benedek Szegeden, Szegedi Kis szülőhelyén. Ozorai Imre békési működési helye is itt volt, ha születési és iskoláztatási helyével kapcsolatban ugyanúgy én

²³³ 400 magyar levél a 16. századból.i.m. 185.

²³⁴ A névanyaghoz mi is Zoványi lexikonát vizsgáljuk, *Zovány Jenő*: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. Bp. 1977. 3. javított és bővített kiadás Szerk. Ladányi Sándor (a továbbiakban Zoványi Prot. Lex.), valamint *Kathona Szegedi életrajza* szövegkiadásának jegyzeteit i. m. 298—302. pontok és *Esze Tamásét*: Sztárai Gyulán. i. m., Uő. Kálmáncsehi Sánta Márton Sátoraljaújhelyen. ItK 74(1970) 566-576.

sem tartom teljesen meggyőzőnek Karácsonyi²³⁵ állítását, mint Esze, miszerint születési helye bizonyítja, hogy a gyulai defter névanyagában találunk Ozorai nevű háztulajdonost, aki rokona kellett hogy legyen.²³⁶ Karácsonyi egyébként nem tartja valószínűnek dél-alföldi működését. Az ugocsa megyei Gyulán gondolja első fellépését. Mi Esze érvelését tartjuk elfogadhatónak.

Abádi Bendek korai reformátoraink egyike, 1533–1534-ben Krakkóban tanult, ahol nyomdász lett, 1535-ben Dévai Biró Mátyás „Ortographia Ungarica”-jának első kiadása, majd 1540-ben Sylvester János újtestamentumának nyomtatása fűződik nevéhez. 1543-ban a wittenbergi egyetemre iratkozott be. 1545-ben Szegeden lelkészkedett, hol hitvitája volt a katolikusokkal.²³⁷

Ozorai Imre is az első magyar reformátorok sorában ismeretes. Ozorán született, katolikus papnak készült, de a reformáció híve lett. 1530-ban a krakkói egyetemen tanult, majd onnan még ugyanazon évben vagy a következőben a wittenbergi egyetemre ment át tanulmányai folytatására. Hazatérve mint békési lelkész Békés, Bihar és Zaránd megyében hirdette Luther tanait. A reformációt Drágfy Gáspár pártfogása alatt is terjesztette. A

²³⁵ *Karácsonyi János*: Békés vármegye története. Magyarország 1000 éves fennállásának ünnepére Békés vármegye törvényhatósági bizottságának megbízásából írta Karácsonyi János Gyula, 1896. 188. *Zoványi*: Reformáció. i. m. 828-829. Lásd még. A Békés Vármegyei Régészeti és Művelődéstörténeti Társulat Évkönyve. A továbbiakban BVRMTÉ 15(1890) 91. 21-53.

²³⁶ *Karácsonyi J.*: Szt. Ferenc rendjének története. i. m. Valamint Békés vármegye. i. m. Abban is kételkedik, hogy Ozorai protestáns volt. Bod Péter „az elsők közül említi, aki Melánkton Filephez, Lutherhez, Velkurióhoz ment tanulni Vittenbergába.” Majd Békésen tanított a „Ladányi és Massai nagy famíliáknak tündökölte az evangyéliom világát.” *Esze*: Sztárai Gyulán. i. m. 130—134. Esze Ozorai, gyulai működését a Gyula, Várad, Püspöki, Túr és a dunántúli Pécs, Fehérvár, Ozora környékén is birtokos Nadányi család szerepével magyarázza. Nevét az iskolai anyakönyvbe nem gyulai, hanem ozorai néven jegyzi be, ahol a származási hely szokott korábban szerepelni. Szerinte az Ozorán és Gyulán is működő ferences kolostor iskoláztatási kapcsolata és a nagybirtokos patrónus szolgálata mozgatta a jól képzett embert Magyarország távoli vidékein. Feltételezi, hogy a neves gyulai iskolának lett volna tanulója, ahova majd felsőbb tanulmányai után visszatért, működése alapján úgy véli, hogy klerikus volt, de nyilatkozatai alapján nem ferences szerzetes, hanem, világi pap lehetett. 1530 áprilisában a békési kastélyt Brandenburgi György tiszttartója átjászotta Czibak Imre váradi püspök, János király fővezére kezére, plébánosát, a Habsburg-hű, 1524-ben beiktatott Budai Faber Jánost (EtE I154) megfosztják jövedelmétől. Az eseményhez véli kötni a János király párti főurak pártfogoltjának békési megjelenését. Lásd még: *Rupp Kornél*: Ozorai szentírásfordításai. Tanulmányok a XVII. század vallásirodalmából. Bp. 1898. 37—66. Szikszai Fabricius Balázs 1576-ban elhangzott verse szerint a négy első reformátor egyike Ozorai, aki Kopácsi István, Dévai Biró Mátyás és Batizi András mellett az első magyar reformátor volt. (A vers Régi Magyar Könyvtár III. 658. Oratio funebris de vita et morte Joannis Viti Balsarati. Wittenberg, 1576., a vers főszereplője a 16. század második felében a Jaksicsok pártfogása alatt szintén Gyulán tanított Bod Péter tanúsága szerint.)

²³⁷ *Zoványi Prot. Lex.* 11.

reformáció eszméi jegyében 1535-ben Krakkóban „De Christo et eius ecclesia, item de Antichristo eiusque ecclesia” címen az első polemikus művet ő adta ki.²³⁸

Vízaknai Gergely Vízaknán született, 1540-ben a wittenbergi egyetemre iratkozott be, 1545-ben pedig rektor, majd prédikátor lett Kolozsváron. Heltai Gáspárnak társa volt a bibliafordításban. Mózes könyveihez írt magyarázatainak egy része kéziratban fennmaradt.²³⁹ Kálmáncsehi Sánta Márton Kálmáncsán született a 15. század vége felé. 1523 őszén a krakkói egyetemre iratkozott be, hol 1525-ben a magyar bursa seniora volt. 1538-ban mint gyulafehérvári kanonok és iskolaigazgató egyik arbitere volt a segesvári hitvitának, melynek hatására nemsokára a reformáció pártjára állott, s 1547-ben és 1548-ban Sátoraljaújhelyen, Mezőtúron, majd 1551-ben Debrecenben lett lelkész. Radikális, helvét reformációt követő nézetei miatt az 1551 végén vagy 1552 elején tartott püspökladányi zsinat exkommunikálta. Ekkor a Petrovics bírta Munkácsra ment lelkésznek. Mint ilyen, 1552-ben a Beregszászon tartott két zsinaton a helvét reformáció érdekében tevékenykedett. 1556 elejére visszatért Debrecenbe, s innen több ízben látogatott Petrovics Péter támogatásával Kolozsvárra. 1556-ban a váradi egyházmegye egy részén alakult szuperintendencia püspöke lett, melyhez a gyulafehérvári püspökség szatmárvidéki egyházai is csatlakoztak. 1557 decemberében halt meg. Írói munkásságának termékei, köztük egy énekeskönyv is, nem maradtak fenn.²⁴⁰ Tehát a wittenbergi tanulmányi évek a 16. század 30-as, de inkább a 40-es éveire estek.

Kopácsi István 1535-ben Bécsben iratkozott be az egyetemre, majd siklói tanítóskodás után 1542-ben Wittenbergben. Hazatérte után mint erdődi rektor jelen volt az 1545. szeptember 20-án ugyanott tartott zsinaton, de 1547-ben Nagybányára ment lelkésznek

²³⁸ *Révész Imre*: Krisztus és Antikrisztus. Ozorai Imre és műve. Tanulmány a magyar protestáns teológiai gondolkodás kezdeteiből. Debrecen, 1928. Theológiai Tanulmányok 3. (Különlenyomat a Theológiai Szemle IV. évfolyam 3—4. száma 167—199. lapjáról.) – Zoványi Prot. Lex. 335. Régi Magyarországi Nyomtatványok (a továbbiakban RMNy) I. 1473—1600. Borsa Gedeon, Hervay Ferenc, Holl Béla, Käfer István, Kelecsényi Ákos munkája. Bp. 1971. 74. és i. 44. Hasonmás kiadása. Ozorai Imre vitairata. Krakkó, 1535. A kísérő tanulmányt írta Nemeskürty István. A faximile szövegét gondozta Varjas Béla. Bp. 1961. (Bibliotheca Hungarica Antiqua. IV.)

²³⁹ Zoványi Prot. Lex. 522.

²⁴⁰ *Papp Gusztáv*: Kálmáncsehi Sánta Márton. Bp. 1935. – Zoványi Prot. Lex. 213. – *Esze Tamás*: Kálmáncsehi Sánta Márton Sátoraljaújhelyen. ItK 74(1970). 566-576.

és rektornak, 1549-ben pedig Sárospatakon vállalt állást, hol pár év elteltével rendezte az egyházi életet, s első lelkész, valamint a zempléni egyházmegye esperese lett. Tevékeny részt vett a helvét irány érdekében megindult mozgalmakban, ezért 1564-ben kénytelen volt elhagyni Sárospatakot, ahol a gömör-kishonti protestáns egyházmegye esperese is lett. 1568 vége felé halhatott meg.

Kathona Géza mutatott rá a szöveg értelmezése közben, hogy Kálmáncsehi Sánta Márton sohasem fordult meg Wittenbergben. Felsorolt többi társai pedig, nevezetesen Ozorai Imre 1530-ban vagy 1531-ben, Vízaknai Gergely 1540-ben, Kopácsi István 1542-ben, Heltai Gáspár pedig 1543-ban kereste fel Wittenberget, valamennyien Szegedit megelőzően. Egyedül Abádi Benedek volt csak, aki körülbelül vele egy időben érkezett oda, de ő is Szegeditől függetlenül.²⁴¹

Skaricza eddig Szegedi életének kronológiája szerint haladt. Miután megállapította, hogy Szegedi wittenbergi útja másokat példája utánzására ösztönzött, ezek sorában Heltairól emlékezik meg. A Sztáiraival és Meliusról való közlése azonban már kívül esik a kronológián. „Áll ez a megállapítása különösen a Szegedi és Melius közt lefolyt vitára vonatkozóan. Szegedi úgy Sztáiraival, mint Meliussal Tolnán került kapcsolatba. Előbbi lelkipásztora, utóbbi tanítványa volt ott. Itt Tolnán tehette meg Szegedi első kísérleteit arra, hogy az erősen brentianus-lutheránus beállítottságú Meliust a helvét irány számára megnyerje.”²⁴² „A szóbeli vitatkozás írásbelivé vált azután, hogy Szegedi Tolnáról Laskóra távozott. Szegedinek e szándéka végül is győzelmet aratott, s e sikere a helvét reformáció további térfoglalása szempontjából sorsdöntő jelentőségűnek bizonyult.” Sem Skaricza nem írja, sem a legújabb

²⁴¹ A dolgozatban folyamatosan felhasználok Kathona szövegkiadásának jegyzeteit. Az életrajzot a Wittenbergből való hazatéréstől Szegedi fogságból való szabadulásáig elemzem, természetesen csak azokat a részeket idézem, melyek a tanulmány gondolatmenete szempontjából óhatatlanul szükségesek. Nem térek ki olyan részek vizsgálatára sem, amelyek az eddigi szakirodalom alapján már kimerítően feltártak.

²⁴² *Kathona Géza*: Skaricza Máté: Szegedi Kis István életrajz i. m. passim A továbbiakban: *Kathona Szegedi életrajz*.

szakirodalom nem igazolta, hogy Melius tanult volna Gyulán, ahol találkozhatott volna Szegedivel.²⁴³

Már 1544-ben Szegedit mint vezért mutatja be, amely itt is sok tekintetben túlzás.²⁴⁴

A dél-alföldi vársor

Ha körzöt szúrunk a térképen a középkori Magyar Királyság fővárosának, Budának helységjelölő pontjába, a körzőnyílás sugarába a Német-római Császárságnak a Bécsi-medencében a mai osztrák fővárostól nem messzire húzódó középkori magyar határ egy pontját vesszük, majd ezzel a sugárral kört húzunk, akkor a kör észak felé haladva majdnem pontosan a Kárpátok gerincén fut a történelmi Magyarország határán. Keletre fordulva magába foglalja Kassát és Váradot, de valahol a Királyhágó előtt a dombos, alföldes partiumi területeken fut Csanádig. A kör határán van a Bánság fővárosa, Temesvár. Délen pedig a körző Bács vára előtt haladva el, a Szerémség esik a körön kívül. A kör a Dráva és a Mura folyón futva éri el az osztrák határt.

Ha ugyanezt megteesszük és a Székelyföld legtávolabbi pontját vesszük a körzőnyílásba délkelet felől, akkor északon a kör Varsó és Poznan, nyugaton Drezda, München, délen Horváth-Szlavóniát magába foglalva Nis és Szófia között jut vissza a

²⁴³ *Botta István*: Melius Péter ifjúsága. A magyarországi reformáció lutheri és helvét irányai elkülönülésének kezdetei. Bp. 1978. Szegedi wittenbergi tartózkodása nem terjedhetett három évre, mert magának Skariczának lapszéli jegyzete szerint is 1545-ben már Gyulán volt tanító, s előzőleg még Csanádon (helytelen szedéssel Tasnádon) is működött hasonló minőségben. Így, mivel 1543. március 22-én iratkozott be Wittenbergben, legfeljebb másfél évet tölthetett itt. Szilády Áron a Régi Magyar Költők Tárában ugyan megkísérelti Szegedi wittenbergi tartózkodását fél évre redukálni azon az alapon, hogy Cruciger Gáspár, ki inaugurációs okmányát kiállította, 1542-43-ban volt rektor, tehát 1543 nyarán már másnak adta át a rektorságot. Kathona azonban arra hivatkozik, hogy Skaricza egy szóval sem említi, amit Szilády vél, hogy Szegedi az oklevél elnyerése után azonnal visszatért volna hazájába. RMKT VI. 274.

²⁴⁴ „Így tehát Szegedi, miután a wittenbergi akadémiáról három év múlva nemcsak a szabad művészetekben való gazdagabb ismerettel, hanem az istenileg szerzett hit és a szent tudományok tisztább megvallása folytán tekintélyesebb tudással is visszatért, az ifjúság mindenütt örvendezve, várakozással fogadta a mindnyájuk óhajára hazajött oly nagy férfiút, míg összes előbbi fegyvertársai sajátlagos módszere miatt őt a többieknél sokkal rátermettebbnek, tudósabbnak és serényebbnek tapasztalták.”

történelmi magyar határig, olyan területeket magába foglalva, melyre a Magyar Királyságnak soha nem lehettek aspirációi.

A térkép sok mindent elárul. Elárulja, hogy miért hozta létre Szent István 1000 évvel ezelőtt délen a Csanádi püspökséget, majd későbbi korok a Temesi Bánságot annak az átjárónak a bejáratánál, amely a népvándorlás óta a Duna vonala mellett a másik támadási irány volt kelet, az al-dunai alföldek felől.

Magyarazza, miért alapította a későbbi Partium fővárosában, Váradon azt az északkelet felőli püspökséget, amely a másik fő védelmi vonal és katonai támaszpont volt a törzsterületek védelmére.

Magyarazza azt, miért lesz két független vezetővel bíró tartomány Szlavónia és Erdély. Természetesen a földrajzi viszonyok módosíthattak a közigazgatáshoz és a védelemhez szükséges közlekedési felvonulási időn, mindebből azonban nagyjából érthető, miért bírt a kora középkortól ez az ország védelme szempontjából oly fontos tartomány külön közigazgatási vezetővel, amely tartomány – Erdély területe – ugyanazzal a 200–220 km-es körzőnyílással írható le, mely Buda és Bécs közé feszíthető ki.

Térkép: 1. 2. 3.

A szigetvári térkép az 1550-es évek második felét ábrázolja, a mocsarakra települő várak többszöri sort alkotnak, a fővár elestével ki van jelölve már a helyet átvevő új, szervező központi erőd. (Ez itt, mint látjuk, Kanizsa lesz.)

A Dunántúl nagy várai – Kanizsa, Győr, Pápa – hasonló módon alakították ki várszervezetüket a 16. század közepére. Eger ugyanígy képezte ki az 1540-es, 1550-es években környezetét és várláncát uradalmához képest. A középkor óta a partiumi háttérbázist jelentő nagy katonaváros, Várad épül ki ilyenné.

A délvidéken a reformáció elterjedése mindenképpen összekötött egy ekkor már 150 éves „apokaliptikus hagyománnyal”, az életforma pedig a katonasággal. Katonaparasztsággá

alakul át a terület parasztnépessége is a század folyamán és belenyomódik ebbe az életformába. A folyamat lelki-ideológiai háttere a reformáció.

Az európai hadviseléstől különböző, állandó, totális háborút folytató törökkel szembeni területvédelemre rendezkednek be. A terület központi vára irányítja a védekezést, ehhez több kisebb erősségű csatlakozik, melyeknek stratégiai és hírszerző feladatuk van. A környék parasztkatonasága minden esetben mozgósítható a profi elitkatonaság segítségére, annak utánpótlási bázisául szolgál.

A betörő ellenség célja a lakosság elüldözése vagy saját területére való áttelepítése, ahol már neki végez várfenntartó, hírszerző, utánpótlásadó és katonai szolgálatot. A sikert a háborús tűzfészek állandósítása jelentette az ellenséges területen. A terror, amely ellen ellenterrorral lehet csak védekezni. Visszaütni a labdát, és a másik területén létrehozni a tűzfészket. A lakosság nélkül maradt vár megtarthatatlan.

Szegedi Kis működési területe

Délen az évszázadok óta mindig első vonalat jelentő hatalmas vár, Temesvár kerül szárazra, melyet csak a politikai háttér oltalmaz, miszerint János Zsigmond keleti birtokait nemigen támadja a török portya, amennyiben lojális álláspontot tart, ez pedig Petrovics Pétertől elvárható volt.

A terület hatalmas katonaparaszti rétege Becse, Becskerek vidékétől Lugoson, Karánsebesen keresztül a Maros menti várakig nyúlt. Azon túl pedig Gyula épült ki második vonallá, Lippáig, Csanádig tartotta a frontot. A réteg már a huszita háborúk idején érzékeny volt a vallási mozgásokra, és alvó hagyományokról számol be a helytörténetírás, majd a Dózsa-féle parasztháború azokból a vár és mezőváros kombinációkból szerezte be katonanyagát, amely majd Szegedi Kis tevékenységének fő helyszíne lett.

Ezt a több száz éve bevethető katonaparaszti réteget ugyan részlegesen kimozdította helyéből a szerb menekültáradat, mely a Cerni Jovan-féle felkelés idején az ország déli részén támadt, vagy a Maros és Szeged vonaláig fellazította az eddigi településrendszert.²⁴⁵ A temesvári kapitány fel tudta használni saját céljaira, mivel ő is rác származású volt, később azonban ellenőrzési céllal ezekből a rácokból és vlachokból alakították ki a törökök azt a saját katonaparaszti réteget az 1560-as évektől az új temesvári vilajetben, mely a Dunántúlon Szigetvárral szemben a mohácsi szandzsákban már régen működött.²⁴⁶

A Dél-Alföld határvonalát a hagyományos temesvári hadiút mentén már a középkorban kiépült sűrű várhálózat biztosította, társadalmával hozzászokott a militarizált életmódhoz, parasztsága a várhálózattal élt szimbiózisban.

A szörnyű 15. századi ismétlődő betörések szüneteltek Mohács után, mivel a támadási irány a Dunántúl és a Duna vonala volt. Bali nándorfehérvári bég 1529-es hadjárata, mellyel János királyt „támogatta”, ugyan felprédálta a vidéket, de mindez nem veszélyeztette felbomlással a Keleti-Magyar Kiáltság társadalmi rendjét felbomlással.

1541 után Buda elfoglalását és a hozzá fenntartott állandó utat biztosítani kellett. Ezt a védőövet építették ki a törökök a Duna két oldalán. Az ék keleti vége az alföldi nagyváros, Szeged lett a stratégiaileg fontos Maros–Tisza-torkolattal, amely mindig a balkáni kereskedelem és útvonalak déli ellenőrzési pontja volt és az összekötő kapocs Erdély felé.²⁴⁷

A tiszántúli területek ekkor még bántatlanul maradtak. Később a török ezt a talapzatot próbálta Becse és Becskerek követelésével kiszélesíteni, hogy a nehezen járható, jól védhető Tisza–Duna szög átkelőit megszállva tartsa, és ellenőrzési pontokat szerezzen a Bánságban

²⁴⁵ *Szakály Ferenc*: Szerb bevándorlás a törökkori Magyarországra. In: Szomszédaink között Kelet-Európában. Niederhauser Emil 70. születésnapjára. Szerk. Glatz Ferenc. Bp. 1993. 75—88.

²⁴⁶ *Hegyí Klára*: Magyar és balkáni katonaparasztok a budai vilajet déli szandzsákjaiban. *Századok* 135(2001) 1255—1311.

²⁴⁷ Ebben a főként eszmetörténettel foglalkozó munkában nemigen van hely a politika- és hadtörténeti vonatkozásokat kifejezni. Ezért lásd erre a Magyarország története. Sorozatszerk. Pach Zsigmond Pál, Kötet szerk. R. Várkonyi Ágnes. Budapest, 1985. 3/1 vonatkozó részeit, valamint a török hódoltság kialakulásáról *Szakály Ferenc*: Adóztatás a török hódoltságban. Bp. 1981. Erdélyre és a Partiumra vonatkozóan *Barta Gábor*: Az erdélyi fejedelemség születése. Bp. 1979.

Temesvárral szemben, megbontva annak védelmi övezetét, várrendszerét. Fráter György a követelés hatására kezd ismét tárgyalni a Habsburgokkal és köti meg a nyírbátori egyezményt Erdély átadásáról.²⁴⁸

A vársort ezután erősítik meg észak felé, a Maros menti kastélyok kiépítésével itt a legjelentősebb hely Csanád. A kora Árpád-kor óta Temesvár mellett a déli átjáró ellenőrzési pontja. Fontos vár Nagylak, Lippa, Solymos, Csálya. Nyugati irányban pedig Makót erősítik meg jelentősen. A Maros háta mögött Gyula erőssége lesz a második vonal irányító vára és központja, Temesvár eleste után átveszi az alsó részek főkapitánya, tehát a temesi ispán helyét és szervezőmunkáját is.²⁴⁹

Békés, Csongrád, Csanád, Zaránd és Arad megye mezővárosi központjait, kastélyait, monostorait várhálózattá alakítják át. Békésen, Csomorkányon, Oroszlánoson, Szegváron, Egeresen, Fellakon, Hegyesen Hódmezővásárhely kastélyai épülnek ki. A Partiumban Pankota vára, Kerekegyház, Nagytömpös, Nagyszőlős kastélyait találjuk, melyek az 1540-es évek elejétől épülnek ki, ha csak néhány hajdú vagy huszár lakja is őket.²⁵⁰

Különösen a vidéket sújtó Petrovics–Martinuzzi-viszály idején erősödik meg a temesvári várhálózat a csanádi – gyulai vonallal szemben is, melyet–mint a történetből látni fogjuk –, ekkor még a Partium északi központjából, Váradról irányítanak a püspökök és a „barát”. Ekkor építik ki Szolnokot, mely a Tisza vonalát ellenőrzi Buda és Hatvan felé a törökkel szemben.²⁵¹

Az 1550–52-es várháború, mellyel a török a megbízhatatlan Erdély alsó-partiumi bejáratát kívánta a maga számára biztosítani, Becse, Becskerek, Aracs, Temesvár, a Maros menti vársor elfoglalásával végződött. Gyula vára azonban, mely királyi kézbe került, újra

²⁴⁸ *Barta Gábor*: Az erdélyi fejedelemség születése. Bp. 1979.

²⁴⁹ *Szántó Imre*: A török 1551 évi őszi hadjárata a Temesvidék és a Marosvölgy meghódítására. *Hadtörténeti Közlemények* 19(1972), 73–98.

²⁵⁰ *Karácsonyi*: Békés vármegye története. i. m. *Borovszky Samu*: Csanád vármegye története 1715-ig. Bp. 1896–1897.

²⁵¹ *Veress Endre*: Izabella királyné. 1519-1559. *Történeti Életrajzok*. Bp. 1901. 306-307. *Horváth Mihály*: Utyaszenich Fráter György (Martinuzzi bíbornok élete) Bp. 1882, *Esze Tamás*: Sztárai Gyulán, i. m. 144. *Barta Gábor*: Vajon kié az ország? Bp. 1988.

tudta szervezni a vidék katonai ellenőrzését a Tisza és a Körösök vidékén. Szolnokkal, Szegeddel, Temesvárral és most már a marosi várakkal szemben is.²⁵²

Az első szolgálati hely: a csanádi végvár

Egyébiránt először Tasnádra vitték őt a polgárok, s mivel itt nemcsak tanulókkal foglalkozott a legpéldásabban, hanem akkor még a fülek számára szokatlan igazsággal, felkészültséggel és hősies lélekkel a néphez is beszédeket intézett (...) De főképpen mindezt megtudván az akkori királyi kincstartó, Fráter György, ki előbb a Buda feletti Szent Pál klostromban remete s – mondom – még akkor is csuklyás barát volt (mert ilyen gyámot rendelt végrendeletében az ő kiskorú fia és hátrahagyott felesége mellé Szapolyai János király, a Lajos utóda), az ő udvari embere, sőt seregének kapitánya, Perusits Gáspár által az Istennek ezen szent emberét elsőként megrohanva nemcsak durván arcul ütötte, hanem állhatatos felelete miatt néhányszor másképp is bántalmazta, minden tulajdonából teljesen kifosztotta és Tasnádról elűzte. (...) több mint kétszáz könyvét vették el tőle, és hogy a kapitány patkós csizmáival könyörtelenül teljesen letiporta, megtaposta, megkínozta, s szegény testében csak a lélegzet maradt meg.

Szegedi tehát arra az állomáshelyre tért vissza, arra a területre, ahonnan származott és ahol már egyetemre járása előtt tanítóskodott. Ilyen hely volt Lippa és Gyula. Csanádon²⁵³ és Gyulán iskolai tanulmányait végezhetette. A Gyula–Lippa környéki reformációt pártoló földesurak, Massaiak, Jaksicsok, Drágffyok segítségével járhatott Wittenbergben. Régi iskolavárosába, Csanádra került, mely püspökség központja, jeles katonai erődítmény is volt egyben. Mint a Délvidék hagyományos védelmi vonalának egyik központja, székesegyházát a katonaszent, az égi seregek vezérének tartott Szent Györgynek szentelték. A Dózsa-féle parasztháború idején Temesvár mellett célpontjául szolgált a paraszthadaknak, melynek jobbágyi sornál függetlenebb életet élő, katonai szolgálatot is

²⁵² *Szántó Imre*: A Temesvidék és Marosvölgy várainak török uralom alá való jutása 1552-ben. Századok 1971. 30.

²⁵³ Az eddigi kutatás megállapította, hogy a Skaricza-szövegben a Thasnyád nyilvánvaló sajtóhiba vagy tévedés Csanád helyett, mely Szegedi alföldi működési területébe esett. Teljesen valószínűtlen, hogy a Szilágyságban fekvő Tasnádon kezdte volna meg szolgálatát. *Földvári Antal*: A magyar református egyház és a török uralom. Bp. 1940. i. m., 67. *Földvári László*: Szegedi Kis István i. m. 23. *Zoványi*: A reformáció i. m. 184-85. *Kathona G*: Szegedi életrajz i. m. 306 jegyzet.

ellátó népsége a török veszély folytán rögzíteni akarta itteni szabadságjogait. Az ellenérdekeltnek tartott, e vidéken nagybirtokos Csáky-családból származó csanádi püspöknek ezért kellett meghalnia a többségében szintén délvidéki parasztkatona felkelők kezén.

Az egyházi vagyont Fráter György csanádi püspökként használja politikai céljaira, ki ide, – mint fontos pozícióra – Perusics Gáspárt, a sógorát telepíti katonai parancsnoknak és a birtokok kommandátorának. Így a csanádi püspökség birtokainak egy részét elfoglalta, s 1545-ben Szegedi Csanádon létekor földesúri jogokat gyakorolt ott. Közreműködött 1551-ben Lippa megvételében. Részt vett 1558-ban Gyulafehérvárott Bebek Ferenc megöletésében.²⁵⁴

A csanádi iskola

Az iskola a székeskáptalan felügyeletével működött s mindenkor az olvasókanonok volt a vezetője. Az iskolát Szent Gellért nevéhez kötik. Az egyházi törvény a főespereseknek kötelességévé tette, hogy kerületükben a papi pályára jelentkezőket írják össze és a püspöki székhelyen mutassák be. A falvakban a plébánosok gondoskodtak a tehetségesek kiválasztásáról. Ha teljesen szegények voltak, az egyház ingyen tanításban részesítette őket. Az olvasókanonokon kívül, ki az iskola igazgatója volt, a tanítótestet az éneklőkanonok és mindkettőjük helyettese alkotta.

A középkori iskolarendszerben tanítottak. A 15. század közepétől, mikor a régi scholastikus rendszer megszűnt, a történelem, szónoklat és költészet mellett nagy szerepet

²⁵⁴ *Kathona G.*: Szegedi életrajz i. m. 307. jegyzet. *Oltványi Pál*: A csanádi püspöki megye birtokviszonyainak rövid története. Szeged 1867. 12. *Rácz Károly*: A magyarhoni reformáció bölcseleti történelme. Arad, 1882. 110.

foglalt el a klasszikus nyelvek tanítása. Ekkor már az oktatás tárgyát képezte a csillagászat, az orvostudomány és a zene is.

A szegény tanulók bent laktak az iskola épületében, és életüket kéregetés útján nyert alamizsnából tengették. Ezeket hívták mendicánsoknak. Ünnepeken bejárták az előkelő házakat, és szent énekeket énekeltek; temetéseken, családi eseményeken is kórust énekeltek. Csanád körül a középkorban sűrű faluhálózat volt, akadtak olyan tanulók is, akik a szomszéd helységekből jártak be az iskolába. Ilyet nevez meg Karácsonyi Mihály fia Eligiusban, kit a pápa 1402. szeptember 28-án emberölés bűne alól feloldozott, mert egyik tanulótársát nyilával véletlenül agyonlőtte. (Az eset mutatja, hogy a tudományokra nevelő iskolában a jámborság mellett a töröktől veszélyeztetett vidék hagyományos katonaéletmódját sem lehetett kizárni.)

A tanulók közt sok olyan volt, akiket vagyonosabb szüleik vagy ha szegények voltak, pártfogóik külföldre küldtek főiskolára, ők töltötték be később a magasabb egyházi állásokat.²⁵⁵

²⁵⁵ Csanádon iskolába járt nevezetes egyházi férfiak névsorát is megadja *Borovszky*: Csanád vármegye i.m. II. 99—101.

„Csanádi főpapok lettek a következő csanádi tanulók: 1345. Csanádi György sebesi főesperes, 1357. Zombori László, 1391. Gyulai András, 1397. Figedi Miklós, 1398. Lippai István – mint kanonokok. 1400. Lippai Péter éneklő-kanonok, püspöki helytartó, 1408. Apátfalvi Miklós kanonok, 1423. Csanádi Balázs prépost, majd erdélyi püspök, 1426. Keresztúri János kanonok, 1435. Temesvári István temesi esperes, 1440. Csanádi Fülöp prépost. 1446. Ohadi Gergely s Perjémesi János, 1462. Paznadi kanonokok. 1486. Makófalvi László oltárigazgató, 1486. Batonyai János szintén. 1497. Szegedi Szerafin olvasókanonok, majd társaskáptalani prépost. 1497. Gyulai Mihály, 1507. Szöllösi Imre, 1511. Szegedi Miklós, 1516. Lippai Tamás (később sebesi főesperes), 1517. Ilyei Tiborcz kanonokok. 1520. Nagybesseneyi István maroselvi főesperes. 1521. Szegedi János temesi főesperes, 1521. Egei István kononok. 1522. Besseneyi Ferencz és Vásárhelyi János csanádi plébánosok, Csomorkányi Mátyás püsp. káplán. 1522. Gyulai Kelemen, Kovász András kononokok. 1528. Temesvári János áldozópap. 1536. Komlói György temesi főesperes. 1536. Szegedi Gergely kanonok s Szegedi Zákány Imre prépost. 1537. Szegedi Zákány Balázs sebesi főesperes, Szenlőrinczi Kristóf kanonok. 1541. Orosházi Tóbiás kanonok. 1547. Szegedi Zákány Gáspár társaskáptalani prépost és székesegyházi főesperes. 1547. Haczaki János, 1549. Gyulai Péter kanonokok. 1552. Szegedi György maroselvi főesperes, 1562. Siri Mihály kanonok.

Aradi főpapok lettek a következő, Csanádon tanult férfiak: 1369. Pécski János, 1394. Temesvári János, 1410. Gelidi János, Nagylaki Jakab, 1420. Kovászi István, 1426. Kenézi Jakab, Kovász Benedek, 1435. Kétfülűi Demeter, Szécsényi János, 1446. Basarági László, 1449. Perjémesi András, Szemleki László, 1453. Tervári Márton és Miklós, 1454. Zombori Illés, 1467. Csanádi Ambrus éneklő-kanonok, Kovászi Mihály, Zombori Márton, 1469. Apátfalvi Gergely, 1491. Csanádi Máté, 1495. Toronyi Kelemen olvasó-kanonok, 1501. Fellaki György, 1505. Kovászi Mátyás, 1510. Makófalvi Gergely, 1516. Pécski Mátyás, 1520. Makai Imre, 1539. Kerekegyházi Demeter, 1552. Szegedi Ferencz örkanonok, Szegedi Turcsin János és Tömpösi György. Mindezek, ha nincs más minőségük kitéve, kanonokok voltak.

A váradai főpapok sorában találjuk a következő csanád-egyházmegyei férfiakat: 1371. Makófalvi János és Csanádi Péter kanonokok, 1372. Temesvári Péter kanonok, 1500. Temesvári Bálint váradelőhegyi kanonok, 1553. Villányi Dénes, ki Csanád bukása után ment át s lett az előhegyi káptalan kanonoka. 1557. Földeáki Gergely szintén oda való kanonok.

„Perusics kapitány eleinte jó szemmel nézte a külföldi egyetemről hazatért tudós Szegedi működését, aki a püspöki székesegyházban prédikált, és a püspöki lakban berendezett iskolában tanított. Perusich később azonban sógorának befolyására, ellenkező irányba fordult, s Szegedi elűzésével véget vetett Csanádon a reformációnak.”²⁵⁶ — írja Katona Géza.

Mi ezt nem látjuk ilyen egyszerűnek. Perusics örülhetett az iskola színvonalának emelése miatt, annak pedig különösen, hogy olyan diák tért vissza, aki tanulója volt az iskolának, akit valószínűleg ismertek a csanádiak. Talán még az ellen sem volt kifogása, hogy a wittenbergi reformot terjesztette.

Hogy Szegedi működését nem kísérte ellenszenv, azt az is bizonyítja, hogy a katonai vezetésben ismerkedett meg Perneszi (Perneszics) Farkassal, későbbi támogatójával.

A nyitrai kanonokok közt szerepel: 1496. Batonyai András, ki előbb csanádi oltárigazgató volt. Esztergom főpapjainak névsorában akadunk a következőkre: 1428. Temesvári Miklós éneklő-kanonok, 1453. Lippai Mihály kanonok, 1563. Siri Mihály, a csanádi kanonokok utolsója, ki főpásztor halála után jutott Esztergomba s ott felvitte örkanonokságig.

A külföldi egyetemek közül leginkább a bécsit látogatták a csanádi iskolából kikerült ifjak. Ugyanis ide voltak beiratkozva: 1383. Lippai Magyar László, 1388. Temesközi János, 1389. Maczedóniai András, 1391. Egresi Mihály, Tótfői Pál, Szombathelyi Magyar Mihály, Szódi Demeter, 1395. Becsei Márk, 1397. Temesvári István, Csanádi János, Csanádi György, 1401. Nováki Kelemen, Nováki Imre, Krassói Márton, Lippai Péter, Temesközi László, 1405. Temesvári János, 1411. Temesvári Miklós, Becsekereki Tamás, Csanád György, Csanádi Ágoston, Csanádi Miklós, 1412. Nagybessenyoői Péter, 1413. Temesközi Adalbert, 1414. Lippai Lodicz Keresztély, 1415. Becskereki János, Temesvári Zsigmond, 1416. Maczedóniai László, 1418. Temesvári Miklós a jogi karon, 1419. Ötvényi Mihály, Újbécsi Fülöp, Marczali László prépost a jogi karon. 1421. Krassói István, Lippai Gellért, Lippai Péter, 1422. Becsei Demeter, Krassói Kelemen, 1423. Tivántelevi Tamás, 1427. Becskerei György, 1428. Temesvári István, 1436. Mácsalaki András fia Máté, ki 1446 óta sebesi főesperes volt. 1436. Temesvári Antal, 1437. Temesvári János, 1438. Temesvári Mihály, 1439. Becskereki Antal, 1441. Lippai Máté, a jogi karon. 1442. Temesvári Máté, 1445. Csanádi Miklós, Lippai Imre, Apátfalvi István, Csanádi Ambrus, Bácsai Pál, 1447. Pálfalvi István, ki azonos az előbb említett Apátfalvival; Keresztúri János, Csanádi Péter, 1449. Temesvári István, Pitvaros Fábián Csanádról. Ohati Imre, Lippai Benedek, Csanádi Máté, Csanádi Domokos, Temesvári György, Révkanizsai László, 1450. Temesvári Ambrus, Temesvári János, 1451. Csanádi Fábián, Lippai Benedek, Csnádi Imre, 1455. Temesvári Lőrincz, Temerkényi Bereczk István, Öszényi Péter, 1456. Kutasi János, Szegedi János, Csanádi Benedek, Temesvári László, Csanádi János, Aradi Péter, 1499. nemes Serjéni János, 1500. Temesvári Kristóf, Lippai Tamás. A krakkói egyetemen tanultak: 1494. Temesvári Tamás, Cseri András, 1495. Makófalvi Mihály, 1499. Temesvári György, 1501. Temesvári Gáspár, Temesvári Egyed, 1505. Karánsebesi Domokos, 1506. Csamai Tamás, 1507. Lippai Ferencz, 1510. Csanádi István, 1515. Galádi Domokos, 1516. Makófalvi Imre, 1517. Temesvári János, 1525. Temesvári Demeter, 1532. Csanádi Péter, Kaszapereki Lőrincz, 1533. Temesvári Mihály. Ezenkívül más egyetemeken is tanultak csanádi ifjak. A wittenbergi egyetemen találjuk pl. 1538. Kesserjéni Jánost és 1569. Csanádi Benedeket; a prágai egyetemen 1410-ben Csanádi Gellértet, ki ott a szabadművészetek doctorává avatott fel. Ez különben ugyanaz a Csanádi Gellért, ki 1408-ban bécsi egyetem járt. Végül a lipcsei egyetemen tanult 1539-ben Nagylaki Jaksics János, ki ha nemis volna csanádi iskola növendéke – bár meglehet, hogy az volt – mindenesetre Csanád vármegyének egyik legnagyobb műveltségű férfija lehetett.”

²⁵⁶ Kathona: Szegedi életrajz. i. m.

Perneszi Perusics tisztjeként szolgált, a nevük alapján ítélve főként horvát származású vezérkarban, Fráter György famíliájában.

Perneszi Csanádon sebesült meg Petrovics Péter szerb parancsnokával, Cserepoviccsal a Csanád birtoklásáért vívott ütközetben, és egész életére sánta maradt. Perneszi később Babócsán áll a Drágffy–Báthory-család szolgálatában és mint a vártartomány prefektusa segíti történetünk folyamán Szegedi Kisst. Perneszi rokonsága familiárisként megjelenik a Horvát-Szlavóniával határos nagybirtokok udvaraiban, gondoljunk csak a Nadasdi-udvar nemesifjainak művelt vezetőjére, Perneszics Györgyre,²⁵⁷ vagy a szintén a szlavón katonáskodó nemességhez tartozó – Szigetvár 1555-ös ostromában elhunyt vicekapitányára – Perneszi Egyedre.

Bár nehéz különbséget tenni a Fráter György körül csoportosuló horvát szolgáló nemesi réteg és Petrovics szerbjei között, mégis úgy látszik, hogy a két török által kinevezett gyám hatalmi villongásában a régi családi, etnikai kapcsolatok alapján szerveződtek a délszláv alakulatok, akikre hatással volt egyaránt a reformáció, mi több az összecsapásban ideológiai fegyverré is kovácsolódott a hitújítás.

Tény, hogy az új tanok mind a horvátokra, mind a konvertita szerbekre először hatással voltak, a Perusics távozása utáni, a vidéket felügyelő parancsnok Horvatinovics gyulai kapitány szintén támogatója az új hitnek. Ő egyébként neve alapján horvát származású lehetett, aki nem katolikus horvát, hanem más délszláv csoport, feltehetőleg ortodoxok közé keveredett, ezért nevezték megkülönböztetésként horvát fiának.

Lehet, hogy tényleg Fráter György szava volt a döntő, aki Perusiccsal, a teológiailag járatlan katonával szemben rajta tartotta szemét a reformáció terjesztőin, sikerült Szegedit beazonosítani. A beszédek, prédikációk, melyeket az oktatás mellett Szegedi,

. lábjegyzet

400 Botta István: Melius Péter ifjúsága. i. m. 50-53.

„felkészültséggel és hősies lélekkel intézett, a fülek számára szokatlan igazságról,” bizonyítják, hogy a püspöki székhelyen még elég ismeretlenek voltak a reformáció tanai. Talán éppen ezért küldték ide Szegedit, akinek itt helyismerete volt, és aki először álcázva is magát, titkolta hitvallását, csak mikor már meggyökerezettnek érezhette magát, kezdte el beszédeit „hősies lélekkel” mondani. Talán régebből esetleg Perusics is ismerte őt, aki most becsapottnak érezte magát. Mindenesetre furcsa a hirtelen személyes felindulás, az, hogy sajátkezűleg, illetve -lábúlag bántalmazta a papot, akiről kiderült, hogy protestáns. Ugyanakkor számba kell venni, hogy Csanád végvár. A Martinuzzi–Petrovics-párharcban a horvát származású Perusics a Petrovics-hadat vezető szerb Cserepovicstől védte a várost. Lehet, hogy már ekkor Petrovics embere és szócsöve volt Szegedi? Lehet, hogy ő is támogatta külföldi tanulmányait. Ellentmondani látszik mindennek, hogy Szegedi nem Petrovics-hoz menekült a közeli Temesvárhoz, hanem a hódoltságba, Ceglédre húzódott vissza Csanádról.

Mindenesetre a reformációt üldöző katolikus főpappal szemben Petrovics már ekkor közismerten a másik oldalon állt. A reformáció pedig az etnikailag kevert vidéken a politikai ideológia eszközévé kezdett válni János király egykori délszláv famíliájánál. A magyar lakosság megnyerése lett a cél Petrovics számára.

A második szolgálati hely, a gyulai végvár

Tasnádról való kiűzetése után, miközben száműzöttként élte életét, Gyulára hívták az 1545. év folyamán, ahol elfoglalván ezen igen nevezetes iskolának tanítói tisztét (...)

Gyula városának méltán voltak híresek ferencesei: az obszerváns ágat a délvidéki Maróthy bánok családja telepítette ide a 15. század elején. (Már 1408-ban kaptak engedélyt a pápától.) Védőszentül pedig nem a végvidékek szintén kedvelt Szent László királyát, hanem

az obszervánsok török járta területeinek napbaöltözött Szűz Máriáját választották. 1452-ben már itt tartották a ferenc-rendiek a tartományi gyűlésüket, 1491-ben szintén itt találkoztak.

A szerzetesek legnagyobbbrészt koldulásból éltek, azonkívül a Maróthyak a gyulai uradalom jövedelméből rendeltek számukra évenként 4 köből búzát s még egyéb kedvezményekben is, például szabad örlésben, részesítették őket. A kolostorban rendszeren tíz szerzetes tartózkodott; közülük a legtöbben ács-, varga-, cipész- és egyéb mesterséggel foglalkoztak. Abban az esetben, midőn a szerzetes növendékek tanítója (lector) Gyulán tartózkodott, mint például 1542–44-ben, a növendékek száma természetesen nagyon felemelkedett.²⁵⁸

A János király fővezérségét is ellátó nagy katonapüspöke, Czibak Imre elfoglalta a gyulai várat.²⁵⁹ Az 1531-iki tartományi gyűlést a ferencesek Váradon, Czibak pártfogásával tartották meg. A gyulai kolostort ekkor konventi méltóságra emelték és megengedte azt is, hogy ennek egyházában orgonát állítsanak fel. Szegedi itt-tartózkodása idején is súlyt fektettek a zenei nevelésre. 1533. június elsején pedig – ugyancsak Czibak védelmével – Gyulán tartották meg tartományi gyűlésüket. 1548-ban megengedték a gyulaiaknak, hogy

²⁵⁸ „A kolostor előljáróit (guardiánjait) csak 1528-tól kezdve ismerjük s ezek voltak: 1528-ban Várady János; 1529—1531-ig Várady Péter, ki egyszersmind felügyelője (visitor) volt az erdélyi őrségnek (custodia); 1531—1533-ig Horhy Mátyás, ki előbb a borosjenei őrségnek volt őre, később az egész tartománynak fejedelme lön; 1533—1535-ig Szegedy János; 1537—1539-ig Debreczeni István, aki előbb váradí s még előbb gerlai guardián volt, most pedig egyszersmind a tartományok tanácsosa is lön; 1539—1542-ig Cserőgyi István, aki előbb a szlavóniai őrségnek felügyelője volt, később pedig pesti szónok lett; 1542—1544-ig Ároktövy Balázs, ki a tartománynak egyszersmind tanácsosa, előbb pedig budai guardián volt; 1544—1546-ig ismét Horhy Mátyás; 1546—1548-ig Várady János; 1548—1550-ig Szabadkay Bálint; 1550—1552-ig Szigethy Tamás, kit azután váradí guardiánná választottak, de rövid időn vértanu halált szenvedett; 1552—1554-ig Szegedy Ferenc; 1554—Pálkay András.” *Karácsonyi: Békés vármegye. i. m. I. 183.*

²⁵⁹ „Mikor Czibak Imre vette át Gyula várát, akkor a katolikus egyház e vidékén még erősödni látszott. Ekkor tartják a ferenc-rendűek Gyulán tartományi gyűlésüket; ez időtájt keletkezik a gerlai kolostor; a Nadányi-családnak egyik tagja, a Mező-Túron lakó Nadányi Krisztina, ez évek egyikében – 1532-ben – írja végrendeletét s abban lelkét még a Boldogságos Szűznek is ajánlja, a gyermekei pártfogójául a lutheránusokat gyűlölő Czibak Imrét kéri föl. Ugyancsak 1532-ben Ajtósi Bradács Miklós még lelke nyugalmáért (pro refrigerio animae) tesz alamizsnát. Mindezen adatok szerint tehát nincs itt a protestantizmusnak semmi jele sem s hibásan gondolták némelyek, hogy Gálszecszy István ez időtájt már Gyulán hirdette volna az új vallást, mert ő, távol innen az ugocsamegyei Gyulán működött” - állítja Karácsonyi. *Karácsonyi J: Békés vármegye I. 187., Esze: Sztárai Gyulán. i. m. 130-134.*

kertjükben szőlőt ültethessenek. Templomuk gazdagon föl volt szerelve egyházi szerekkel.²⁶⁰

Nem úgy nézett ki, hogy nemsokára fel kívánnák adni a várost.

Olyan ereje és népszerűsége volt ezidőtájt a ferenceseknek, hogy Gerlán új kolostort hoztak létre 1531-ben.²⁶¹ Gyulán működött a klarisszáknak is egy rendháza, amely végig, egész a török megszállásig fennállt. 1561-ben a vár akkori kapitánya, az evangélikus hitelvek felé hajló Kerecsényi László kapitány, még mindig pontosan kiszolgáltatja a vár jövedelméből nekik a búzát, de azt már mint alamizsnát.

„Bizonyos ebből, hogy a Kláraszüzek itt voltak egész Gyula várának elestéig, s a hitújítók nem üldözték el őket oly hamar, mint a szerzeteseket, mert amint másutt, akként itt is elnézőbbek voltak irántuk. Általában tehát a kath. egyház megyénkben is föltétlenül uralkodott legalább is 1535-ig” – írja Karácsony. Bár Esze Tamás adatai szerint a 30-as évek végétől már erős konkurenciára számíthatnak a főként a katonák között támadó reformáció részéről. Mégis, valóban sokáig áll fenn a szerzetesek befolyásolta ellenpárt.²⁶² A gyulai egyház gazdag felszerelése: gyöngyökkel, drágakövekkel ékített miseruhái tanúskodnak erről, 1532-ben pedig Gyulán egy orgonakészítő is megél, s Gergely nevű orgonista működik.

Gyula reformációja és Brandenburgi György

²⁶⁰ Gyula történetéhez lásd: *Schrerer Ferenc: Gyula város története.* Gyula, 1938. *Veress Endre: Gyula város Oklevéltára.* Gyula, 1938. *Borovszky Samu: Csanád vármegye története 1715-ig.* i. m. *Karácsonyi: Békés vármegye* i. m. *Esze: Sztárai Gyulán* i. m.

²⁶¹ „Az ez évi tartományi gyűlés azt határozta, hogy »Gerlára küldessék négy szerzetes, ha annyival Ábránfy úr megelégszik; különben pedig küldessék hat.« 1535-ben a guardiánon, Debreczeni Istvánon, kívül még hét szerzetes és öt világi testvér tartózkodott Gerlán. A szerzetesek közül három szónok, kettő gyóntató és egy kántor volt. 1535-1537-ig Ujlaky Péter volt a guardián. Úgy látszott tehát, hogy a gerlai kolostor felvirágzik s még népesebb lesz, mint remélték. Annál meglepőbb tehát az 1537-iki tartományi gyűlésnek eme határozata : »A gerlai kolostor adassék át a püspöknek és a kegyuraknak, a testvérek pedig vonuljanak ki onnan. «” *Karácsonyi: Békés v.m. I. 184.*

²⁶² *Karácsonyi: Békés vármegye* i. m., uo. *Esze: Sztárai Gyulán.* i. m.136.

A gyulai uradalom és a Dél-Alföld korai reformációját már Karácsonyi János cáfolta, ennek ellenére szívós legendaként újra és újra felbukkant.²⁶³ Csepregi Zoltán cikke újra bizonyította, hogy nem volt Brandenburgi György uradalmaiban semmi hatása uruk reformációs törekveseinek.²⁶⁴ Valójában kételkedve állunk a valamikori huszita hatás előtt is, melynek továbbélésére semmi adatunk nincs a 16. század első harmadából, bár elvetni sem tudjuk. Mindenesetre a vidék katonaparasztsága erős konzerválóerő lehetett és a Dózsa-féle parasztfelkelés idején a düh, mely az általuk karóba húzott csanádi püspök elleni fellépést motiválta, eredhetett akár a huszita vagy a Bálint Sándor által említett huszita-patarénus eretnokségek konzerválásából is.²⁶⁵

Az bizonyos, hogy ezek az eszmetörténeti hátterek kérdőjelezhatték meg a hosszú távon katonai kormányzás alatt álló Délvidék (Temesi Ispánság, Alsó-részek Főkapitánysága) terület egyházi igazgatását.

Czibak Imre, a harcias váradi püspök irányítja egy ideig az uradalom életét, majd rokonát, Patóczy Miklóst jelöli ki utódjául. Patóczy Miklós vallásosságáról értesít, hogy nagybátyjának lelkéért Pádúai Szent Antalhoz akar folyamodni és e célból Pádúába alamizsnát küldetni.²⁶⁶ Karácsonyi szerint azonban az ő testvérének, Patóczy Ferencnek

²⁶³ „Magyarország történetében is oly roppant hatású vallásújítás Békés vármegyében 1541. után lép fel. Hirtelenében az lehetett volna ugyan gondolni, hogy Brandenburgi György pártfogása mellett hamarabb kezd terjedni vármegyénkben a protestantizmus, mint bárhol másutt a magyar alföldön. De aki figyelmesen elolvasta vármegyénk általános történetének 1520—30. évekről szóló részletét, az beláthatja, hogy Brandenburgi a tőle annyira pártfogolt vallásújítás érdekében itt, vármegyénkben semmit sem tehetett. 1520-ban volt utoljára Gyulán, így tehát személyes jelenlétével és udvari embereivel nem mozdíthatta elő az ügyet; 1524-ben pedig a gyulai vár élére egy katolikus pap került, Sadobrics Péter, éppen nem viselte magát paphoz illően, de legalább külsőleg ragaszkodott a régi vallás hitágazataihoz és szertartásaihoz. Innen van, hogy 1528-ban a gyulai várban teljes épségében fennáll még az apostolok tiszteletére emelt kápolna, minden egyházi szerekkel együtt, s ott ez évi húsvétkor még külön, az uradalomtól díjazott egyházi személyek végzik a nagyheti szertartásokat. Innen van, hogy ugyanakkor a Gyula körül eső falvakban még lelkiismeretesen megtartják az egri püspöktől kihirdetett egyházi tilalmat” *Karácsonyi: Békés vármegye története*. I. 185—186.

²⁶⁴ *Csepregi Zoltán: A reformáció kezdetei Brandenburgi György gyulai és vajdahunyadi uradalmaiban 1520—1530. Egyháztörténeti Szemle 2(2001) 35—45.*

²⁶⁵ *Bálint Sándor: Szeged reneszánszkori műveltsége*. Bp. 1975. i. m.

²⁶⁶ Magával az adattal kapcsolatban is felmerülhet kérdőjel. Esze Karácsonyi nyomán a gyulai várban fogságát töltő Gritti főember Francesco della Valle de Padova visszaemlékezése alapján vonja le a következtetést katolikus vallására, illetve szent tiszteletére. „Gondolkozott egy darabig Patócsy és azt mondá nekem: Mit küldesz nekem, ha megengedem, hogy Pádúába menj Szent Antalnak tiszteletemet nyilvánítani?” A szövegből számunkra nem az alamizsnálkodás és a szentisztelet derül ki, hanem éppen Patócsy vár sarcot az olasz komornyiktól. A szent megnevezése csak apropó, mivel az olasz lakóhelye éppen Padova. A szövegből csak arra

felesége: Thurzó Margit már protestáns. Karácsonyi nem hisz a korábbi reformátorok gyulai működésében, ő Szegedi Kis tartja az elsőnek, aki az asszony támogatásával jutott ki Wittenbergbe.²⁶⁷

Szegedi Kis István jól ismerte Gyulát, hisz egykori iskolájában tanult maga is. Közvetlen elődjét nem ismerjük, ki itt a reformáció érdekében működött 1545-ig. Működésében minden bizonnyal Patócsy Ferenc várkormányzó és felesége, Thurzó Margit pártfogására támaszkodott.

Az asszony északról, a cipszer városok felől érkezett. Korábban Kun Kocsárd özvegy volt. Leánya: Patócsi Zsófia, Bebek Györgyné a reformáció támogatója lett.²⁶⁸

lehet következtetést levonni, hogy a kapitány felkínálja, váltságdíj ellenében hazamehet nagybátyja gyilkosának, Cibak Imre váradi püspöknek főembere., *Karácsonyi János*: Egy olasz fogoly Gyula várában. A Békés vármegyei Régészeti és Művelődéstörténeti Társulat Évkönyve.(BVRTÉ) 15(1890-91) 54-65.

²⁶⁷Gyula városának területén politikailag Zaránd és Békés vármegye, egyházilag pedig az egri és a váradi püspökség osztozott. *Karácsonyi*: Békés vármegye története, II. Gyula, i. m. 144-45. Az itteni reformáció kezdeteiről *Ozorai Imre*: „De Christo et ejus ecclesia, item de Antichristo et ejus ecclesia” c., Krakkóban előbb 1535-ben, majd 1546-ban másodszor is megjelent műve (Régi Magyarországi Nyomtatványok. A továbbiakban: RMNY Bp. 1971. I. 44 és 74.) Hasonmás kiadása: Bp. 1961. Bibliotheca Hungarica Antiqua IV.) ad tájékoztatást, a város tágabb környékének reformációjához pedig *Nadányi János* „Florus Hungaricus” c. munkájában (Amsterdam 1663. 215-16. RMK III. 2192) található utalás. Így Szegedi az itteni 7 szentély közül vagy a boldogságos szűz tiszteletére épült plébániatemplomban, vagy a várkápolnában prédikált. *Bunyitay Vince*: A váradi püspökség története. Nagyvárad, 1884. III.458-462. A továbbiakban csak szóbeli hagyományra támaszkodhatunk. A város első név szerint is ismert reformátora nagy valószínűséggel bíró hagyomány szerint Gálszécsi István volt 1532 után. RMKT V. 410. – Zoványi: Reformáció i. m., 114. A környék reformátora volt Ozorai Imre is. -idézi *Esze*:Sztárai Gyulán i. m. 130. Az elmondottak alapján azonban megállapíthatjuk, hogy nem egy egyszerű döntésről, egy asszonyi szeszélyről, hanem többszörözös, a társadalom különböző rétegeit érintő folyamatról volt szó, nincs igaza tehát Karácsonyinak, aki Szegedi Kis megjelenésétől számítaná a reformációt, bár a későbbiekben ő is mértéktartó. „Alig hogy Patóczy Miklós meghal, Gyuláról az egyik tanító Wittenbergbe indul s két év múlva, mint az új vallás nyílt hirdetője, jelenik meg Gyulán. E férfiú volt Szegedi Kiss István. Ő, mint afféle vándorapostol, nem sokáig tartózkodott ugyan itt, de a gazdag gyulai polgárság közül az alatt is számos és buzgó követőre tett szert. Őt követték aztán más, szintoly fáradhatatlan és tevékeny hitszónokok.(...) Mindezek föllépését azonban nem szabad túlbecsülni. Nevezetesen nem szabad gondolni, mintha vármegyénk lakossága mintegy varázsütésre elhagyta volna a katolikus hitet, vagy éppen már 1550 körül az egész vármegye protestáns lett volna. Hisz még 1552-ben a békési főesperességben 12, a szeghalmiban 13 és a kölesében 3 plébános megfizeti a tridenti zsinatra küldendő követ útiköltségeit. A fizetés akkor sem volt kedvelt dolog, s ha megtették, csak azért cselekedték, mert a pápának és püspöknek felsősségét elismerték.” *Karácsonyi*: Békés vármegye története.i. m. I. 188.

²⁶⁸ *Karácsonyi*: Békés vármegye i. m. III. 121—123. Német hatásnak tartja tehát a reformációt tehát a Dél-Alföldön, akárcsak a katolikus, szintén erről a vidékről származó, Horváth Mihály. *Révész Imre*: Magyar Református Egyház történelme I. 1526-1608. Debrecen, 1938. 5. Szegedi Kis patrónájának mondja az asszonyt. 1543-ban a gyulai szabó céh bírójával és 12 tagú tanácsával már tudatosan mellőzi a régi hit szertartásait. *Esze*: Sztárai Gyulán. i. m. 130 és a 145. jegyzet. Veress: Gyula város oklevéltára. i. m. 168. A plébánia, mely 1528-ban még fennáll, 30 év múlva már nem létezik, és a katolikus lelki gondozást a ferencesek veszik át a városban. *Karácsonyi*: Békés vármegye i. m. I. 186—190.

A katolikus egyház az obszerváns Ferenc-rendi szerzetesek lelkipozása alatt, kiknek a városban rendházuk és templomuk volt, egyelőre még szívósan tartotta magát. Szegedi gyulai tartózkodása idején Horhi Mátyás volt a rend gvárdiánja.²⁶⁹

A fent említett Ozorai Imrét és Gálszécsi Istvánt követően a harmadik hitújító, Torday Benedek körösladányi prédikátor volt. Őt Nadányi Gyárfás és István pártfogolták. 1551-ben azonban oly „erkölcsi hibát” követett el, hogy további jelenlétével a hitújítás ügyét, vagy mint ő mondja, az „Isten igéjét” beszennyezte és veszélyeztette volna. 1551. augusztus 28-án hitlevelet állítottak ki vele, hogy a váradi és egri egyházmegyében nem jelenik meg a Nadányiak beleegyezése nélkül, ha pedig ez ellen vétének, felhatalmazást ad arra, hogy őt a Nadányiak lefejezhessék; s azután elbocsátották. Esze Tamás vélekedése szerint ő is – akárcsak Kálmáncsehi Sánta Márton – Petrovits Péter köréhez tartozott, miután „az öreg Rácnak” távoznia kellett, Kálmáncsehit pedig a környék zsinata kiátkozta, eltávolították.²⁷⁰

A gyulai iskola

Karácsonyi megállapítja, hogy a gyulai iskolának, ahol Szegedi alkalmazást nyert, tulajdonképpen nincs is köze a ferencesekhez, egy 1518-iki levél szerint az épületet is a plébánosnak kellett fenntartania, akinek volt miből, mert a javadalma felért egy prépostságéval vagy apátságéval. A Ferenc-rendűek 1535-iki névsorában tanító nem fordul elő.

²⁶⁹ *Karácsonyi János*: Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig. Bp. 1924. II. 72.

²⁷⁰ *Esze*: Sztárai Gyulán 128-135 i. m. A fentebb említett Nadányi János-idézetre hivatkoznak. A Nadányiak Békéssközpontú uradalmaikban először Ozorait, majd Gálszécsit pártolják, és a feljegyzés szerint Literátus Lukács, Thuri Szabó vagy Circator Lukács a harmadik pártfogolt, aki Mezötúron lesz pap, ahol szintén voltak a Nadányiaknak birtokaik. Mind Békés, mind Túr egy későbbi állomáshelye Szegedi Kis Istvánnak. 1537-ben a ferencesek Jászberényben tartott konventje Túrra is küld reformáció elleni hitszónokot, úgy, mint Kálmáncsehibe és Tolnára, Szegedi Kis későbbi állomáshelyeire. Gyulán 1537—1539 között Pécsi Mihály, 1542—1544 között Athai Péter, 1548—1552 között Zákányi Balázs működik ferences hitszónokként. A Nadányiakra bővebben: *Karácsony*: Békés vármegye. i. m. III. 101—110. Gálszécsire lásd: Luther és Magyarország. (A reformátor kapcsolata hazánkkal. A Luther Társaság Kiadványa. Új sorozat XII. Luther-tanulmányok II.) Bp. 1933. *Karácsonyi*: Békés vármegye i. m. I. 186—187. *Zoványi*: A reformáció. i. m., 66.

Az iskolában a tanulókat nemcsak oktatták, de élelmezték is Szerémi szerint, aki szintén itt volt hallgatója az intézménynek. Az iskola színvonaláról kénytelenek vagyunk elfogadni Révész Imre fejtegetését, mely szerint ez nem egy hagyományhoz kötődött, hanem mindig az oktató tehetségétől függött. Ha képes volt akár porfészeknek számító helyeken is humanista szintű oktatást, görög–latin nyelveket tanítani, magas szintű teológiai és jogi képzést adni, ettől azonban a hely nem emelkedett sem közép, sem főiskolai szintű helyé.²⁷¹

A gyulai iskola plébániai iskolából vált Szegedi keze alatt nevesebb helyé, de távozta után nem maradt ott nívósabb tanári kar.²⁷² Sok protestáns történész szeretett volna főiskolát látni a gyulai tanintézménybe.²⁷³ Ez azonban sem a csanádi káptalani iskolára, sem a gyulai plébániaira, amelyet ekkor már a város és a végvár üzemeltetett, sem a ceglédire nem volt jellemző. Ezt a típust majd Petrovics szerette volna létrehozni Temesváron nagyobb tanári gárdával. Összességében Benda Kálmán véleményével érthetünk egyet, aki egy, a zavaros idők hatására bekövetkezett színvonalaleségről beszél a reformáció kezdetén a 15. századi iskoláztatáshoz képest. A modernebb melanchthoni módszerek majd csak a következő generációk életében éreztették hatásukat. Ezen nem tudott sokat változtatni a pedagógusvénával rendelkező Szegedi tehetsége sem.

Harmadik szolgálati hely: Cegléd

Amaz év eltelte után (...) átvitték a ceglédi egyházba, s mivel ott közköltségen fogadták fel, nemcsak a templomban kezdett tanítani, hanem az iskolamester engedelmével és felkérésére az iskolában is magyarázta Melanthon Fülöp közös helyeit, sőt még más rendűeket is bámulatos ügyességgel vezetett rá a pápák és Gratianus végzéseiből az áldozó papocskák tévelygéseinek megcáfolására. Ebből az iskolából sok tanult ifjú jött ki, ezek közt a jeles férfiú, Bakonyi Albert is, ugyanezen ceglédi egyházban egykor lelkipásztor és püspök,

²⁷¹ Révész Imre: A Magyar Református Egyház Történelme. I. i. m. 262—263.

²⁷² Szegedi működéséről a két iskolában lásd: *Földváry László*: Szegedi Kis István reformátori működése a Tisza melléken. *Protestáns Szemle* 6(1894) 47—493, 554—574, 611—621.

²⁷³ *Haan Lajos*: BVRMTÉ 3(1876-77)

miután már előbb másutt iskolamesteri tisztet viselt. E boldog emlékezetű férfiúval gyakori beszélgetésem volt, s ezeknek emlékét saját feljegyzéseimben egészen mostanáig megőriztem. Elmondotta azután ez a kegyes öreg, hogy ő idősebb Szegedinél, mégis nem kevésbé tisztelte őt mindig, mint atyját, s ő a halállal szemben állva is tartós jó erőben hosszú életet kívánt neki. Mikor észrevette, hogy én csodálatos tisztelettel viseltem ezen férfiú iránt, a legkészségesebben megvallotta, hogy az ő egész műveltsége Szegedi tudása által finomult és csiszolódott ki.

Cegléd nem volt véghely, fontos mezőváros volt, a délvidék keleti részét Budával összekötő út mentén, melynek jelentősége Buda eleste után annak török elővárai nélkül (Szolnok, Temesvár, Becse, Beckserek, a Maros-mente csak az 1550-es várháborúban fog elesni) jelentős városnak számított. Tanulmányunkba a ceglédi fejezetet azért illesztettük be, mert a hely fontos. Kiemelkedik már az 1514-es megmozdulás centrális településeként is. Számunkra azonban az életrajz szövege tartalmaz megkerülhetetlen utalásokat. Ezek az utalások pedig a Wittenbergből hazatért Szegedi oktatói és concionátori munkájára vonatkoznak, amelyből a korai reformáció térítő módszereire tudunk következtetni.

Elfogadjuk Kathona kiigazítását,²⁷⁴ miszerint „Skaricza Szegedi ceglédi lelkészi szolgálatának kezdetét 1546-ra teszi. Mivel azonban Gyalui Torda Zsigmond Melanchthonhoz 1545. december 25-én írt levelében arról értesít, hogy Szegedi Cegléden tartózkodik, világos, hogy annak lelkészi szolgálata 1545-ben kezdődött,²⁷⁵ és több mint két évig tartott, tehát 1548-ban kellett végződnie.”

Mit tanított Szegedi? A tanításának fő jellemzőjéül két művet sorol fel Skaricza. Először Melanchthon 1521-ben megjelent „Loci Communes rerum theologicarum” című híres

²⁷⁴ *Kathona*: Szegedi életrajz. i. m., 315. jegyzetpont. Skaricza és Gyalui Torda Zsigmond szerint is Cegléden Szegedi lelkészként volt alkalmazva. *Zoványi Jenő*: Szegedi Kis István Cegléden. *Protestáns Szemle*. 1916. 42—44. *Zoványi*: A reformáció. i. m. 185. *Zoványi*: *Prot.Lex*. 441. *S. Szabó József*: A ceglédi reformátusegyház lelképásztorai. Cegléd, 1931. 8—11. Uő.: A ceglédi ref. iskola története. 1545—1936. Cegléd, 1936. 10-13, 33-34. *Zoványi Jenő*: Adatok a magyar protestantizmus múltjából. 8. Szegedi Kis István Cegléden. *Protestáns Szemle* 25(1916) 42—44. Szegedi Csanádon, Gyulán is és később is Temesváron, Mezőtúron, Békésen és Tolnán pedagógusnak tekintette magát. „Reformátori pályája első felében fő feladatául az iskolai ifjúság oktatását és nevelését tartotta. Laskón 1554-ben történt ordinációja után, pályája második felében már a lelkész-igehirdetői munka állott reformátori tevékenysége előterében, de ezután is foglalkozott neveléssel.” *Kathona G.*: Szegedi Kis István életrajz i. m. 315. jegyzet

²⁷⁵ EtE IV. 451.

művét említi, mely Luther reformátori eszméinek rendszeres kifejtését tartalmazta s a lutheri reformáció dogmatikájának számított, és az új wittenbergi tudomány fő kézikönyve lett. A másik Gratiánus egyházi jogi összegzése. Gratianus bolognai kamalduli szerzetes volt. A 12. század közepén szerkesztette egybe a különböző rendelkezéseket felölelő „Decreta sive concordia discordantium canonum” című kánonjogi művét, melyeket saját megjegyzéseivel (Dicta Gratiani) kísért. A mű a középkor folyamán nagy tekintélynek örvendett.²⁷⁶

Mindez érthető: a reformáció fő támadási pontja a katolikus egyházzal szemben éppen a Decreták szövege volt, amelyben a két kard elmélete alapján támadta a pápaságot. Az elmélet kifejtette, hogy Isten a földi irányítás hatalmát két hatalomra bízta, mely tevékenységnek összhangban kellett lennie, de intézményileg elválasztottnak.

Az egyik – az egyház – a lelki kard, melynek feladata Isten szent rendelkezéseinek, a Krisztus alapította egyháznak a földi ellenőrzése és irányítása. A másik – a világi kard – az állam intézménye, mely érvényt szerez akár fegyverrel is akaratának, és védelmezi Krisztus e világon zarándokló egyházát.

Melanchthon szerint a pápaság beavatkozott a világi hatalom hatáskörébe, zsarnokká vált és a szentséget öszekeverte a tisztátalan világi hatalommal. (Ilyen elfogadhatatlan volt a reformáció számára az egyház szerepe a keresztes háborúban.)

A török majd ugyanezen szemszögből vált számukra elfogadhatatlanná és támadhatóvá, ugyanis ott sem válik el a két hatalom, és ezáltal válik a török zsarnokká. A kifejlődő kettős Antikrisztus-modellhez adott ez a tanítás fogódzót, és valószínűleg visszahatással volt Melanchthonra is.²⁷⁷ Szegedi tehát működése kezdetén Wittenbergből hazatérve a reformáció

²⁷⁶ *Kathona*: Szegedi életrajz i. m. 312, 313. jegyzet

²⁷⁷ Bakonyi Albert a ceglédi iskolában tanítványa lehetett Szegedinek, majd 1554-től kezdődően utóda a ceglédi lelkész tisztben. *Zoványi*: A reformáció. i. m. 217. *S. Szabó*: A ceglédi református egyház lelképásztorai 11–13. Skaricza Bakonyi Albert egyházkormányzati tisztségét az episcopus = püspök szóval jelöli. Ő azonban nem püspök, hanem a ceglédi egyházmegyei püspöki jogokat gyakorló esperes volt. Az episcopus szót a 16. században a protestánsok gyakran használták az esperesi tiszt jelölésére, különösen azokon a vidékeken, ahol a püspöki, szuperintendensi tiszt még nem volt megszervezve.

történetfilozófiájának és jogi elveinek kiindulópontját kezdte el tanítani a török hódoltság közepén, Cegléden.

Ez a tanítás elvi alapokon kétségbevonta és kárhoztatta (a magyar királyság nevében) a területre igényt formáló katolikus Fráter Györgynek és ellenfelének, a szintén buzgó katolikus Habsburg Ferdinándnak, valamint a fegyverrel hódító török hatalomnak legitimitását. Egyiket a Translatio imperii Romanorum elve alapján a nyugat-római, a másikat a keleti birodalom leszármazottjaként az utolsó apokaliptikus birodalomnak sorolva fel.

Tartózkodás Makón, mint az egyik akkori véghelyen

Mikor a ceglédiektől való elbocsáttatása után történetesen Makóra ment át, megtudván, hogy állás nélkül van, a nagyságos Petrovics Péter úrnak, Temesvár grófjának és várkapitányának követői legott nagy igyekezettel hívják őt ugyanazon hely iskolájának igazgatására, mely ugyanis akkor azon egész vidéken a leghíresebb volt.

Makón, mint meg is jegyzi Skaricza, állás nélkül tartózkodott Szegedi.²⁷⁸ Szakály Ferenc úgy mutatja be a gazdag, borral²⁷⁹ és sóval kereskedő mezővarost, melynek a Maros mellett nem elhanyagolható erőssége is van, mint a Szegediek fő búvóhelyét, mivel ez közel van a városhoz. Természetes, hogy voltak a Szegedieknek ide rokoni kapcsolataik is. Bár voltak Hódmezővásárhelyre, Halasra, Szabadkára, Becskerekre vagy Magyarakanizsára is. Nem tartjuk megalapozottnak az állítást, hogy rokonokhoz ment, mivel szerződésének lejárta előtt, hamarabb kellett eljönnie Ceglédről, ahova házassága is kötötte, ahol egyébként meg voltak elégedve magas szintű oktató-nevelői tevékenységével.

²⁷⁸ Ezt az 1548—1549 közé eső időről Földváry úgy véli, hogy ezt Szegedi Bécsben töltötte. A bécsi egyetem anyakönyvében 1549-ben szereplő Stephanus Zegedinus Ungarus a reformátor Szegedivel azonos, aki második bécsi tanulása után szülővárosában, Szegeden húzta meg magát, s innen vetődött át Makóra, hol Petrovics Péter emberei felkeresték. A feltételezés nem helytálló. Vö. *Földváry László*: Szegedi Kis István. 39—40.

²⁷⁹ *Káldy Nagy Gyula*: Statisztikai adatok a török hódoltsági területnyugat felé irányuló forgalmáról. 1560—1564. In: *Történeti Statisztikai évkönyv*. 1967. *Szakály*: A Közép-Dunamelléki bortermelés első aranykora (a XVI. század derekán. In: *Dunatáj*, 2(1979), 19-20. Uő. Makó története a kezdetektől 1849—ig. In: *Makó története*. Szerk. Blazovich László. Makó 1993. (Makó monográfiák) I. 220-222.

Sokkal hihetőbb, hogy Szegedi Petroviccsal kereste a kapcsolatot. Makó közelében voltak a nagyúrnak birtokai, ahova szerbeket telepített. Dolgozatunk állítása szempontjából az a lényeges, hogy ugyanazzal a réteggel találja itt meg a hangot, akik között a következő években mozog szolgálati helyein. Fráter György levelében Ferdinánd királynak azt jelenti, hogy a Maros mente területéről, mely a török-keresztény frontzóna centrumát képezte ekkor, akár huszonötezer hajdút is lehetne toborozni. Ez azt jelenti, hogy a Temes-vidék hagyományos parasztkatonaságához már a Maros mente lakhelyén veszélyeztetett, és onnan kimozdított népessége is felzárkózott. Ezt bizonyítja az esemény, mely során a város a Becse, Becskerek, Nagylak meghódítása után első vonalbeli várrá lépett elő. A török fenyegetésére a polgárok a város határában tanyázó hajdúkat hívták segítségül, és sikerül a törököt megfutamítani. Az eset bizonyítja, hogy a vár ekkorra erősséggé vált, és a város határának hagyományos pásztortársadalma képes volt erős ellenlépésre a török támadókkal szemben is.

1552 után, mikor török kézre került a vidék, Makót nem erősítette meg a török, ugyanis ekkor már a frontvonal – Temesvár és Szolnok elestével – mintegy százötven km-rel északabbra került, délen pedig, Makó szomszédságában, éppen elég volt Szegeden és Nagylakon katonaságot tartani a nagyobb várak, Becse, Temesvár és Lippa előterében, hogy a Maros-vonalat biztosíthassák.

Negyedik szolgálati hely: Temesváron, a déli védelmi vonal hagyományos központján

Egyébként a tisztas ajánlatot elfogadván, nemcsak az ifjúságot tanította, hanem a nép előtt is prédikált tisztársával, Lippai Kristóffal együtt. Ez a gróf felettébb való pártfogója és mindenben bőkezű mecenása volt a mi Istvánunknak, akitől egy rókaprémmel bélelt, az ő igényének és szokásainak eléggé megfelelő ruhát is kapott.

Szegedi Skaricza közlésével ellentétben nem három, hanem csak mintegy két évig tanított Temesvárott, mert 1549-ben hívta oda Petrovics Péter, és 1551 nyarán már elűzte onnan Losonczy István. Ily rövid idő alatt természetesen nem valósíthatta meg patrónusának

azt a kívánságát, hogy e városban főiskolát szervezzen vagy legalább is a már meglévő iskolát ilyenné alakítsa.²⁸⁰ Az iskola első kísérlet a következő években létrehozandó kelet-magyarországi értelmiségképző helyre, melynek felállítására Gyulafehérváron, Kolozsváron több felekezet színében is történt próbálkozás a következő száz évben, amire az uralkodónak égető szüksége lett volna. Mindenképpen egy olyan koncepció szülöttje az ötlet, mely tartósan számol az ország széthullott állapotával, és nem törekszik Rómával semminemű kapcsolattartásra.

Valamiért Skaricza nagyon szűkszavú Szegedi Temesvári működésével kapcsolatban, holott életére egyik legnagyobb befolyást tette az itt eltöltött idő. Nem említi, hogy itteni szolgálata idején – 1549-ben és 1550-ben – az akkori Csanád megye területén fekvő Toronyban Petrovics Péter oltalma alatt nevezetes zsinatokat tartottak a Szeged, Makó, Arad és Temesvár környéki papok részvételével, melyeken bizonyára megjelent.²⁸¹ Nem tudjuk, kik képezték volna a leendő tanári kart. Szilády Áron feltételezi, hogy Bia Gáspár, aki 1544-ben éneket szerzett Temesvárott, szintén ebből a célból került ide. Azonosnak véli azzal a Gaspar pastor Hungarussal, aki 1543-ban íratkozott be a wittenbergi egyetemre, majd otthon folytatta tanítósokodását, természetesen Petrovics költségén és akaratából.²⁸²

Mínt hogy Szegedit Petrovics hívta Temesvárra, valószínű, hogy már akkor osztozott pártfogója radikális hittani felfogásában. Bizonyára kapcsolatba került Kálmáncsehi Sánta Mártonnal, akit Petroviccsal főpapjának nevezett.

„Petroviccsal való kapcsolata meg debreceni szolgálatát megelőző mezőtúri működéséig nyúlhat vissza. Esze Tamás ugyanis igen logikusan feltételezi, hogy Kálmáncsehi sátorlajaujhelyi szolgálata után 1548-ban nem Debrecenbe, hanem Mezőtúrra távozott

²⁸⁰ Zoványi: A reformáció i. m. 185.

²⁸¹ Zoványi: A reformáció 186. *Földváry László: Szegedi Kis István...* i. m. 56. A szerző a tiszántúli működés leghosszabb fejezetét szenteli a témának. A toronyi zsinatok emlékét Gelei Katona István püspök tartotta fenn „Praeconium Evangelicum” c. műve I. kötetének Gyulafehérvár 1638. RMK II. 521. előszavában, és azóta is úgy szerepelnek ezek a történetírásunkban, mint amelyek a csanádi katolikus egyházmegye területén kezdeményező lépést tettek egy helvét irányú egyházszervezet kialakítására. Valószínűsíti ezt a fejlődési irányzatot a zsinatok fővédnökének, Petrovics Péternek a svájci reformáció nézeteivel való összeforrottsága. Erre még visszatérünk.

²⁸² RMKT II. 251—261, 466—467.

papnak,²⁸³ tehát mikor Szegedi 1551-ben Temesvárról elűzve Mezőtúron talált alkalmazást, Kálmáncsehi neki e helyen esetleg tisztvárosa vagy legalább is közvetlen előde lehetett.”

Nagy fontossággal bír a kor politikatörténetében és a társadalom mikrotörténetére is az a hatalmi vetélkedés, amelyet Erdély két kijelölt kormányzója: Marinuzzi Fráter György kincstartó és az Alsórések Főkapitánya, és irányítója Petrovics Péter folytattak, a kis János Zsigmond gyámjai. A királyné mellett, lényegében a régi temesi ispán és az erdélyi vajda uralmi körzeteit bírták, megosztotva a tiszántúli területeken is.²⁸⁴

A szerb egységekre, a menekült népességre támaszkodó Petrovics a török felé látta az országrész békéjét, így semmiképpen nem kívánta a szultánnal a törést. Martinuzzi pedig bízott abban, hogy a Habsburg csapatok kiűzik a császár segítségével a törököt, és így az ország integritása és a nyugati kereszténységhez csatlakozása nem fog deformálódni. Az 1549-es nyírbátori egyezmény végrehajtásaként az országrészbe érkező Habsburg (főként spanyol) csapatoknak a déli, Marosmenti várakba való beszállásolásán robbant ki a harc.

Bár Petrovics a törökhöz fordult, mégsem tudta kijátszani Martinuzzi diplomáciai ügyességet, aki félre tudta vezetni a török katonai vezetőket. Ugyanakkor Martinuzzi halála után, az 1551–52-es hadjáratban a Petrovics-hoz hű szerb lakosság és többnyire katolikus ragúzai kereskedőréteg Lippa várát a török kezére játssza, majd Erdély-szerte radikális fellépésre kerül sor a reformáció hívei részéről a kolostorok és a katolikus templomok ellen.²⁸⁵ Ez a „multikonfesszionális összefogás” igazolja, hogy Petrovics nem mint vallási újító, hanem mint a török protektorátus alatt létrejövő Keleti Magyar Királyság politikusa lépett fel.

²⁸³ *Esze Tamás*: Kálmáncsehi Sánta Márton Sátoraljaújhelyen. ItK. 74(1970) 566—576.

²⁸⁴ *FodorPál*: Magyarország és a török hódítás. Bp. 1991. A török felfogás szerint Petrovics és Fráter György a két részt mint szandzsákot kezelik. A szerző nem tér ki rá, hogy valójában a két középkori közigazgatási körzetről van szó. Valójában ez esetben teljesen mindegy volt, hogyan gondolkozott a török. A magyar felfogás a legitim Magyar Királyság keleti tartományaként kezelte a területet.

²⁸⁵ *Esze*: Sztárai Gyulán i. m. 149-151.

Petrovics, bár nem bizonyított, hogy ő tényleg olyan brutalitással lépett-e fel a Délvidéken a katolikus vallással szemben, embereket kínoztatva, nyúztatva meg, és ezt mint görögkeleti vagy már katolikusból protestánssá lett katona művelte-e.²⁸⁶ Mégis látható, hogy erős kapcsolata volt ahhoz a menekült szerb lakossághoz, amelynek egy részét még a Hunyadiak telepítik a temesközi, al-dunai részekhez, majd az újabb menekülthullám Cerni Jovan vezetésével honfoglalóként a Szerémség megszállásával, a magyar lakosság elűldözésével egész a Szabadka–Szeged vonaláig nyomult északra. Petrovics hajtott végre más tiszántúli birtokrészekről is kényszertelepítést Temesvár környékére. Valószínű, hogy az etnikai, nyelvi, kulturális és talán a valamikori vallási kapcsolat is segítette ebben a törekvésében.

Politikai fegyverként használta fel a reformációt is a katolikus főpap Martinuzzival szemben. Zabardi Mátyás a váradi püspök halála után protestáns püspökséggé szerette volna átalakítani a területet papja, Kálmáncsehi vezetésével. (Nem vagyunk meggyőződve arról, hogy éppen Debrecen székhellyel akarta ezt, ahogy Esze állítja, erre Várad és Temesvár alkalmasabb lett volna. Mindkét helyen eléggé át volt már itatva a lakosság és a katonanéesség a reformáció eszméivel, gondoljunk csak a protestánsok váradi pusztítására, amikor a kincstartó halála után felforgatják a székesegyházat, Szent László sírjával együtt.)

Erőszakoltnak látjuk az állítást Szakály részéről, miszerint a mezővárosok népessége gyakorolt volna hatást, — így Pankota— Várad városának népére. Pankota szintén rendelkezik kastéllyal, onnan a protestáns papokat csak a Petrovics menekülése utáni időben rendezett „tisztogatáskor” üldözik el.²⁸⁷

Esze Tamás cikkében meggyőzően mutatja be Tordai Benedek esetén, aki Thuri Lukácsot, Ozorai Imrét, Gálszécsi Istvánt Gyulára hívta a Nadányiak védelme alatt, azért

²⁸⁶ *Tarczay Erzsébet*: A reformáció Horvát-Szlavónországban. Debrecen, 1930. Theológiai Tanulmányok 8. 60, *Esze*: Sztárai Gyulán. i. m. 144. *Boga Alajos*: A székelyföld történetírója a XVII. századból. Kolozsvári értekezések a magyar művelődéstörténet köréből 5. Kolozsvár, 1914. 47. Petrovicsot katolikusnak mondja. Tény, hogy 1529-ben már a protestáns Bebek Imre kanonok házasságát ő közvetíti.

²⁸⁷ *Esze*: Sztárai Gyulán. i. m. 149. *Szakály*: Mezőváros és reformáció. i. m. 94.

kellett eltávoznia, mert Isten igéjét beszennyezte, tehát az evangélikus egyházkerületben a szakramentárius tévelygésbe esett. Szerinte ekkor már Gyula környékén működött a Toronyihoz hasonló, a reformációhoz húzó papok egyházszervezete.²⁸⁸ Emiatt kellett távoznia *Tordainak és Kálmáncsehinek*, utóbbit a Tizantúlon a szakramentárius nézetek első terjesztőjének tartják.

Azzal is egyetértünk, hogy a toronyi zsinatok Petrovics környezetében már svájci típusú reformációt előlegezhetek Petrovics kísérleti köre számára, amely főiskolát szándékozott létrehozni, egyben ideológiai, szellemi háttér csoportja is volt a temesi ispánnak, valamint kommunikációs intézete is, amely a legkülönbözőbb csoportokkal szándékozott kapcsolatot tartani.

Mezővárosi kereskedők, főként a katonavárosok alsópapi rétege, a ferences szerzetesek és a városi polgárság jöhetett szóba. A szász városokra Habsburg-orientációjuk miatt nemigen volt hatásuk, és itt ekkor nem elsősorban a német nyelv volt a lényeges, mint különbség a két etnikai csoport között. Ebben jelenthetett kitörési pontot a wittenbergi reformációs központ és Melanchton személye is, akivel még az evangélikusokkal való szakítás – 1551 – után is tartotta ez a kör a kapcsolatot. Sőt, befolyásolta török politikáját is.

Katonák és a reformáció Temesváron

Miután a nyírbátori egyezmény pontjainak végrehajtásaként Habsburg-uralom alá került a térség, Petrovicsnak minden ellenállása ellenére el kellett hagynia Temesvárt. Petrovics Péter nem Temesvárott halt meg 1551-ben, mint Skaricza írja, hanem Kolozsvárott 1557. október 13-án. Miután 1551-ben Izabella királyné Erdélyt és kapcsolt részeit

²⁸⁸ *Bunyitai Vince*: A hitújítás történetéből. Századok 21(1887) 397—398. *Szakály*: Mezőváros és reformáció i. m. 94.

Ferdinándnak átadta, Petrovics távozott Temesvárról, és az itteni vár, valamint Lippa, Solymos, Lugos és a kezén levő többi vár fejében Munkács várát és uradalmát kapta meg.²⁸⁹

A Ferdinand által kinevezett új parancsnok Losonczi István lett, akinek ősei századokon át védték itt a délkeleti frontzónában birtokaikat és a Magyar Királyság határát a kersztény-mohamedán kontaktzónában. Ide északi birtokairól költözött, ahol lehetett benyomása a felvidéki reformációról. Olyan mezővárosokat bírt a vidéken, mint Hódmezővásárhely vagy Pankota.²⁹⁰

Lelkiismeretes katonaként most már készült Temesvár várható török ostromára. Az ebben az időben kiépülő Szolnokra, amely észak felé egy hiányzó láncszemet töltött ki a tiszai átkelőnél a Budával, Hatvannal szembeni török frontvonalon, és ahol a tiszai flotilla is állomásozott, spanyol erők érkeztek. Innen vezényelték le őket Temesvárra 1551 nyarán. Vezetőjük, Bernardo Aldana számol be levélben arról az eseményről, amely egy vallási zendülést okozott a magyar gyalogkatonaságnál: „s kiderült ekkor, hogy mivel eme földet lutheránusok lakják – tudniillik szinte egész Magyarországot és Erdélyt megfertőzte ez a szekta –, a temesiek s a rácok pedig a görög egyházhoz tartoznak, tehát gonosz mételey keveredik egyikben is másikban is, nem volt azon a tájon sem oltáriszentség, sem semmi hozzá fogható; minekokaért, midőn megérkezett a Tábornester, bekvártélyozta a hadnépet, elfoglalt egy templomot, s oda helyezte el az oltáriszentséget, csakhogy másnapra kilopták onnan, ami miatt nagy nyugtalanság támadt, ám minden erőfeszítés hiábavaló volt, soha többé nem sikerült a nyomára bukkanni; a bánat, majd a buzgólkodás után súlyos vitába keveredtek, s olyannyira elmérgesedett a helyzet, hogy az egyik botrány alkalmával a spanyolok kénytelenek voltak fegyvert fogni, mivel efféle dolgokban mind a helybeliek, mind a velük lévő huszárok és magyar harcosok ellenük voltak és rájuk is támadtak volna, ha nincs ott néhány katolikus magyar főúr, aki visszafogta a sereget, miközben a Tábornester saját

²⁸⁹ Szilágyi Sándor: Erdélyország története. I. Pest, 1866. 304, 337.

²⁹⁰ Hódmezővásárhely története. Szerk. Nagy István. Hódmezővásárhely, 1984. I. 306.

embereit fékezte meg. Az ott lévő háromszáz spanyolnak bizony nem volt mit tennie, s úgy érezték, hogy semmiképpen sincsenek annyian, hogy az összes többi néppel megvívjanak – azok több, mint ötezren voltak –, s legfőképp nem afféle ok miatt; végül a Tábornester oly előre merészkedett, hogy nagy veszedelembé került; az említett urak segítségével azonban végül is sikerült lecsendesíteni a feleket, úgyhogy egyetlen halott sem volt.”²⁹¹

Sok bizonytalanságot észlelünk a szövegben. Szakály Ferenc későbbi, már török hódoltságbeli defter feldolgozására hivatkozva arra következtetett, hogy Temesváron katolikus többségű volt Petrovics idején a magyarság. Mindez lehetséges, bár fel kell tennünk, hogy Petrovics és protestáns udvara, katonasága elhagyta a várat, és ez egy nagyobb népességcsökkenést jelentett. Később pedig az 1552-es ostrom után egy növekedésről számolhatunk be.

A város lakossága, Losonci katonaságával együtt védekezett – a szabad elvonulásra tett török ígéret ellenére is rabszíjra került. Ha nem is ez lett mindenkinek a sorsa, a Petrovics alatti időkhöz képest, az új vilajet központ idején, az 1551-1553 közötti időkben jelentős demográfiai átrendeződésekről beszélhetünk. Ez nemcsak a városban megnövekedő rác-vlah és a török-balkáni kereskedőrétegre vonatkozik, hanem az új nagyszámú, főként a Balkánról toborzott katonaságra is, ahogyan ez minden új közigazgatási egységgel lejátszódott. Vonatkozik ez a betelepülő magyar etnikumra is. Nem is szólva arról az olasz-raguzai katolikus kereskedőrétegről, mely mindenütt kísérőeleme volt a török közigazgatási központban a hódításnak. Lippa török kézre játszása pontosan e hadjárat idején az ő hírszolgáltató tevékenységüknek tudható be, a hódítás után a vilajetben megerősödtek pozícióik, amelyet a közigazgatási központban kiépülő erős kereskedelmi jelenlétük és monopóliumuk is indokolt.²⁹² Ők pedig egy más nyelvet és etnikumot képviselő társadalom

²⁹¹ *Kropf Lajos*: Egy incidens Temesvárott 1551-ben. *Századok* 32(1898) 434–436. Bernardo de Aldana magyarországi hadjárata (1548-1552.) közreadja *Szakály Ferenc* bevezető tanulmánnyal: Egy zsoldosvezér emlékiratai a XVI. század közepén vívott magyarországi háborúkról. Bp. 1986.

²⁹² *Molnár*: Katolikus missziók i. m. 56–66. *Szakály*: Mezőváros és reformáció i. m. 95–96.

részeként szerepelnek mint katolikusok. A Szakály által idézett levél sem bizonyító erejű, amelyet a város katolikusai írnak XIII. Gergely pápának, melyben katolikus többségről beszélnek, ugyanis ez nem a Petrovics korabeli állapotokat tükrözi. Mivel dolgozatunkban a reformációra tért katonanépeség vezetőszeretének igazolására törekszünk, nem tudunk az állítással mit kezdeni, amely egy későbbi más demográfiai, uralmi és közigazgatási helyzetre alapoz, ahol a felbukkanó magyar katonaelem már kifejezetten veszélyforrást jelent a születése óta katonai garnizonnak számító Temesváron.

Az 1551-es vallási incidens magyarázatára Szakály a következőket írja:

„S nem oldható fel olyanképpen sem, hogy az idevezényelt magyar hajdúk és huszárok változtatták meg a lutheránusok javára a korábbi vallási arányokat, hiszen az 1551-ben itt szolgáló hajdúk a következő évben a katolikusok védelmezőiként, a protestánsok üldözöiként léptek fel (úgy látszik, a magyarok illetéktelen beavatkozásnak fogták fel az akciót, és ha valóban olyan egységesen a spanyolokra támadtak, miként Aldana állítja)”.²⁹³

A katonanépeségnél mindig elképzelhető etnikai jellegű rivalizálás, különösen, ha az alakulati és fegyvernemi szellem úgy alakul ki, hogy annak hordozói egy nyelvhez, etnikumhoz is kötődnek, mint az szokásban volt ebben az időben. Különösen, ha még mindez a különböző zsoldfizetésben is megnyilvánul. Itt azonban nem csak erről lehetett szó.

Nem tudjuk, kik voltak a katolikus főurak, akik visszatartották a csapatokat magyar részről, de az sem biztos, hogy azok voltak, mindenesetre nem volt semelyik főúrnak sem érdeke egy protestáns-katolikus összetűzés a török torkában.

Hogy a törököt tartották a legnagyobb ellenségnek, azt majd a későbbi fejezetekben is fogjuk látni, mivel Tolnán és Budán is félre tudták tenni a városi polgárok éles és gyűlölködő felekezeti ellentéteiket, ha közösen kerültek szembe a „természet szerint való ellenséggel.”

²⁹³ Uo. 95.

A következő évi szegedi akcióról alább lesz szó, amelyet nem reguláris magyar huszárok, hanem hajdútömegek és a szegedi polgárok hajtottak végre az élő ferences hagyományokkal rendelkező városban.

Mi arra az álláspontra helyezkedünk a történettel kapcsolatban, hogy a városban a spanyolokat provokálódó, Petrovics egykori papjai lophatták el az ostyát, jelezvén mind a lutheránus, mind a sacramentarius felekezet együttes szembenállását a katolikus eucharisztiaival.

A provokáció folytán kezdtek el – főként politikai okokból – vadászni a protestánsokra és támogatóikra Temesváron és a környékbeli várakban, városokban. A Petrovics-kör „kommunikációs központját” érte itt támadás, aki nem akart konfrontálódni a törökkel. Temesvár vesztét is – mint Isten büntetését –, is ennek tulajdonították, hogy kihívták maguk ellen a törököt.

A katonaság tisztjei – maga Losonczi is – nem felekezeti ellentétből, hanem a védelem szervezésének és a zendülések elejét vevésének szándékával tisztították meg Temesvárt, Pankotát és egyéb helyeket Petrovics propagátoraitól, akik már ekkor kezdték Erdélyt diverzáns akcióikkal felbomlasztani és a Habsburg kormányzat ellen hangolni.

A köztársasági államforma mint a független Erdély egy kísérlete

A törökök magyar politikai koncepciójára nézve Scepper követ jelentése V. Károly császárnak sokat elárul:

„az elégtelenség számát növelték a folytonos adózások a török háborúra, mivel eddigülére semmi sikere nem mutatkozott. Hasznosabb volna követni a lengyelek példáját, s török betöréseit és pusztításait évi adófizetéssel váltani meg... *A városokban ezeken kívül a Sweicziak példájára felállítandó kormányzat is lebegett. Tartani lehetett, hogy a városok*

nagyobb része a svájcihoz csatlakozik... Az urakra és nemesekre nézve e példát csábítóvá az tehetette, hogy a vallás szabadságának kikiáltására és a törökkel kötendő egyességre e kormányforma nyújthatott legjobb alkalmat, és azon felül még azt is remélhették, hogy e köztársaságnak ők lesznek vezetői.”²⁹⁴

A köztársasági államforma mint igazgatási alternatíva rendszeresen felbukkan a 16. század végi Erdélyben. A fejedelmi hatalmat korlátozni akaró rendi ellenzék a padovai egyetemen végzett Kovacsóczy kancellár vezetésével a velencei dózse és a tíz tanácsos mintájára akarta a kormányzatot átszervezni.

Az Erdélyben nagy számban megtelepedett ragúzai kereskedők városállama, a török birodalommal szimbiózisban élő sikeres példája lebeghetett az öreg rác Petrovics szeme előtt és János király délszláv udvara előtt, akik nagy része a Velence ellenőrizte padovai egyetemen tanult, amely városállam kereskedelmi negyedét és diplomáciai korpuszt tartott fenn Isztambulban.²⁹⁵

Mindennek az elképzelésnek nem mond ellent, hogy Petrovics fiaként szerette János Zsigmondot (gyámfia volt a gyermektelen „öreg rácnak,” akire ráhagyta birtokait). A peremterületen áru- és információközvetítő szerepet játszó, nagy autonómiával bíró köztársaság szerepét szánták Kelet-Magyarországnak. Ugyanez a törekvés erősítette a protestantizmus svájci ága felé való tájékozódást is, egy városállamra szabott egyházszervezetet szerettek volna adaptálni. A Bullinger-, Béza-, Musculus-féle irányzat Melanchton mellett alapvető helyet foglal el majd a Szegedi-féle tanításban is. Tehát a vallási küzdelmek háttérében fel kell tételeznünk, hogy a Petrovics-udvar kezdte meg azokat az

²⁹⁴ Idézi: *Horváth Mihály*: Fráter György élete: 89. Magyarország történelme. i. m. III. 59. *Veress Endre*: Izabella királyné. 1519—1559. Bp. 1901. 306—307. A munkát *Esze* is idézi Sztárai Gyulán. i. m. 144.

²⁹⁵ *Molnár*: Katolikus missziók. i. m. 56—74. Megjegyzí, hogy Szegedi Kis is majd a Raguzai Pantelon dominikánus szerzetessel vitázik Ráckevén.

államformaváltással is egybekötött tájékozódásokat, melyek majd János Zsigmond életében az antitrinitarizmusig vittek.²⁹⁶

Az erdélyi törökorientációval foglalkozó történészek – mint Horváth is – azt a levelet idézik, melyben V. Károlynak jelentik, hogy Erdély egy svájci típusú berendezkedés felé tart. Ennek a köztársasági szisztémának előhírnökét látták a helvét tanokért rajongó Petrovicsban.

Megerősíti a feltételezést Szarka Picu Ferenc esete, aki szegedi papként lett Konstantinápolyban Rusztem Nagyvezír öccsének rabszolgája, hogy meghallgassák prédikációit, a törökök is körébe sereglettek, olyan híre volt. Török Bálintnak is ő prédikált. Híre Magyarországra és a Német Birodalomba is eljutott. (Melanchthon rá hivatkozott a török megtérésével kapcsolatban.)

1551-től kezdve a török Rusztem nagyvezír terjeszteni kezdte Magyarországon zavarkeltés céljából, hogy János Zsigmondot a szultán visszahozza Erdély trónjára, visszaadja országrészét Temesvár és Szolnok kivételével, Szlavóniát is mellé rendelvén; a híresztelés a János királynak ígért ütközőállami szerep volt, melyet János Zsigmond nagykorúsága esetén ért volna el – idézi Szakály.²⁹⁷ 1554. december 16-án Szarka Picu Ferenc prédikátort is ezért bízzák meg a török fővárosban, hogy jöjjön Magyarországra, győzze meg erről Zrinyi Miklós horvát bánt és több urat: álljon Szapolyai pártjára, ha sikerrel jár, akkor erdélyi püspök lesz (értsd protestáns szuperintendens).

1556-ban Szigetvár nagy ostromakor Tojgun pasa ugyanezt ígerte Horváth Márknak.²⁹⁸ A területet szandzsákként megkaphatta volna, birtokait megtartva. Már 1543-ban Valpó kapitánya kapott hasonló ajánlatot, és Török Bálint feleségét is ilyen jellegű

²⁹⁶A velencei követ azt jelenti Petrovicsról 1550. november 6-án: „félő, hogy kikeletre elvesz az ország, hisz maga a Temesi Bán is félig meddig török, amellett, hogy lutheránussá vált. Törökösen jár és János Zsigmondot is úgy akarja nevelni.” Pedig valójában ugyanolyan keresztény, mint Fráter György, csak más a politikai koncepciója. *Veress Endre: Izabella királyné életrajza.* i. m. 306—307. A katolikus történetírók negatívan jellemzik. Pénzéhesnek, „öreg rácnak”, akik ennek a neológ csoportnak az előmenetelét szolgálják. *Horváth Mihály: Fráter György élete.* i. m. 229, 251.

²⁹⁷ EtE IV. 451. *Verrancsics Antal* összes művei. i. m. III, 161—164, 233, 280—281, 289. idézi *Szakály: Mezőváros és reformáció.* i. m. 207—208.

²⁹⁸ Lásd: *A határvidék társadalma* című fejezetet.

megegyezésre szólították fel, majd Mágochy Gáspárnak ígétek hasonlókat Gyulán.²⁹⁹ Ez esetben egy törökhöz lojális Szapolyai-ág az ország főuraként maradhatna birtokaikban.

Az eset továbbá arra mutat rá, hogy a reformáció megindulásakor a török megpróbálja a nyugat-európai püspökségeket leszakítani és autokefál egyházzá alakítani.³⁰⁰

1554 áprilisában Ferdinád parancsba adta, hogy tartsák szemmel Szarka Picut, és ha szükséges, tetessék el láb alól. Személyleírást is ad róla: negyvenöt éves, alacsony, erős testalkatú, őszülő fekete szakállú szarkának azért nevezik, mert beszédes. A francia követtel is kapcsolatban van.³⁰¹ Később kegyvesztett lesz a török udvarban, majd Szinán pasa 1554 júniusában felszabadítja. A török orientációs párt papjai ezért nem akartak Temesvár várható ostromakor jelen lenni, valószínűleg egy Wittenberg által befolyásolt pozitív törökkép játszhatott szerepet. Erről majd később lesz szó. Petrovics papjai, mint Szegedi is, ezért mentek Szlavónia felé.

A gondolat 1566-ban fogalmazódik újra, Szulejmán Bécs bevételéhez kötötte az elgondolás valóra válását. A híresztelésről Csányi Ákos a nádori hírszerzésből is értesült az ötvenes években. Nem hisz a töröknek, a fehérlovon eladott ország példáját hozza a magyar krónikahagyományból az ígéret jellemzésére. (Érdekessége a dolognak, hogy az ősi, nomád török szimbolika szerint, amelyet Csányi valószínűleg ismert, egy ország rész birtokosának szultáni beiktatásában a zászló, a ló, a bot, esetleg a kaftán része az írásos kinevezés mellett az aktusnak.)³⁰²

A perzsa háborúk miatt birodalmi seregek konstantinápolyból nem jöhettek Erdélybe rendet tenni. Ezért kényszerült a porta e cselvetésekre. 1556-ban azután visszatérhet a királyi

²⁹⁹ *SzakályFerenc*: Magyar intézmények a török hódoltságban. Bp. 1992. Enyingi Török Bálint. A bevezetést írta és a forrásokat közzétette: Bessenyei József. Bp. 1994.

³⁰⁰ *Maksay Ferenc*: István Koppányi püspök. Történelmi Szemle 12(1969) 129-130. Idézi: *Molnár*: Katolikus missziók i. m. Itt is ő ígér püspökséget hasonló az eset, mint a Koppányi püspöknél?

³⁰¹ Az adat régtől ismert EtE: Az esetet először *Bálint Sándor* idézi az általunk használt kontextusban Szeged-monográfiájában. Szeged reneszánsz kori műveltsége. i. m. 86. *Szakály*: Mezőváros és reformáció. i. m. Szegedi diaszpórákról szóló fejezetében szintén ebben az értelemben építi be az adatot. 207—208.

³⁰² Csányi i. m. Bevezető. *Rác Lajos*: Főhatalom és kormányzás az Erdélyi. Fejedelemségben. Bp. 1992.

család Lengyelországból és az öreg Petrovics is meghalni Erdélybe.³⁰³ Felmerül a gyanú ilyenkor, hogy vajon ez a pap nem azért prédikált-e Török Bálintnak és Mailád Istvánnak, a hatalmas birtokú főnemeseknek, a nádor sógorának, kiknek udvara a magyarországi protestantizmus meggyökereztetője volt, hogy rábeszélje őket családjaik befolyásolására, birtokaik átadására?

Történetünk hőisével szemben pedig gyanú ébred: nem ebből a célból lett-e ő átdobva a Dunántúlra, hogy ott a legnagyobb központ, Szigetvár közelében a szlavóniai, baranyai főurakra (Zrinyi Miklós, Kerecsényi László, Horváth Márk) nyomást gyakoroljon, mivel ez nem járt sikerrel, börtönbe került. Mindenesetre érthető, miért indítottak hajtóvadászatot Petrovics protestánsai ellen a Partiumban.

Más variáció szerint viszont a folyamatos üldözés elől menekülő Szegedi meggyőződhetett róla, hogy a törökkel sem lehet és érdemes kiegyezni, mert Temesvárt és környezetét sem engedte vissza az erdélyieknek, valamint a mámor elszálltával az 1550-es évek közepén Wittenberg dogmatikai álláspontja is egyértelművé vált a törökkel szemben. Ennek oka lehet, hogy Melanchthon jelentős számú magyarországi, délvidéki tanítványa beszámolt a délvidéki állapotokról és valós képet festettek a törökről, vagy éppen ellenkezőleg, teológiai kép változása, melyben a török apokaliptikus szörnyé lépett elő, hatott a délen tevékenykedő prédikátorrétegre is. Mindez ma még nem tisztázott, csak a jelenséget regisztrálhatjuk.

A protestánsok kiűzetése

Mivel pedig az ő (Petrovics) itt bekövetkezett halála után a várkapitányságban a teljesen ellenkező lelkületű és kizárólag katonás egyéniségű Losonczy István következett, aki mivel veleszületett lelki vadságán

³⁰³ *Barta Gábor*: Az erdélyi fejedelemség születése. i. m., EtE IV. 451. *Verancsics Antal* összes művei: III 161—164, 233, 280—281.

felül még a pápista párt legbuzgóbb oltalmazójának is akart látszani, Szegedit sok más igazhitűvel és Gergely, egykori decsi lelkesével nemsokára elűzte innen. Ennek fenyegetései következtében pedig mintegy a háború veszélyei elől *annál örömebb távozott az itt összegyűlt egyházacska*, mert már szállongott a hír, hogy a török, hazánknak ezen örökös ellensége, különösen ezen vár megszállására készül, miután már néhány körülfekvő várat roppant öldöklés közben elfoglalt és lerombolt. De ez (amit helyesen gondolok) nem a nép részegsége és gondatlansága miatt esett meg, mint Tóth Mihály kapitánysága alatt Szegeden, vagy a katonáknak a vár gyengesége és az élelem hiányi miatti félelme következtében, mint Lippán. Végre minden baj rátámadt a temesvári várra és a védők legnyomorultabb leölésével minden megsemmisült és elenyészett. Oh, az a hálátlanság és acélkemény szeretetlenség Isten üdvös ígéjével és annak leghűségesebb hirdetőivel szemben, akiknek jelenléte a katonáknak bátorságát úgy belsőleg, mint külsőleg nyilván segítheti és erősítheti, a naponkénti sérülést enyhíti, néha pedig az általános romlást elhárítja, amint ez Lóth, Ábrahám, Illés, Jeremiás, Ezékiás, Jósafát és mások példái a szentírásban mutatják! *Ez a nagyszerű és bátor katona, miután gyalázatosan elfogták, nem annyira az ellenséggel szemben tanúsított vakmerőségének és vadságának tartozott tulajdonítani az őt szemtől szemben fenyegető halált, mint inkább legbiztosabban az égből jövő bosszúállásnak*, amely bizonyos kezdeti készülétként megelőzi ama haragot, melyet örökös rossz gyanánt fognak érezni egykor Isten ígéjének minden megvetői, bár e világon emelt fejjel jártak és önmaguknak nagyon tetszettek. Hazánk ezen várának a török által való igen szerencsétlen lerombolása végül is három évvel Szegedinek innen való távozása után történt, miután ő itt majdnem három évet töltött.

A szöveg azt sejteti, hogy Losonci István maga is hajlott a protestantizmus felé. Akkor viszont nem felekezeti, hanem inkább politikai okokból távolította el a Jeremiásként a város védelme ellen prédikáló Szegedit és üldöztette el a vidékről a Petrovics-hívőket.³⁰⁴

Bár a Skaricza szövege ellenőrzésére nemigen találni adatot a Losonci és a róla szóló levelezésben, mégis, ha ezidáig komolyan vettük Skaricza adatait és ellenőrizhetőnek tartottuk, miért kellene csupán vallási propagandának tartani a Losonczi írottakat.

Mi hiszünk azokban a módszerekben, amikor egy család apai tagjára, mint Losonci István, Horváth Márk vagy Nádasdy Tamás, visszakövetkeztetünk.³⁰⁵ Vallási szokások,

³⁰⁴ Temesvár 1552. július 26-án történt eleste után Bernardino Aldana (Nagy Kampó) Lippát kardcsapás nélkül feladta. Napló. i. m. Vö. *Szilágyi*: Erdélyország története. i. m. I. 317—318. Temesvár természetesen 1552. július 26-án esett el, és nem három évvel Szegedinek onnan való távozása után, mint Skaricza írja, hanem csak egyvel. Szegedi 1549-től 1551 nyaráig tartózkodott ott. *Kathona*: Szegedi életrajz. 323. jegyzet.

mentalitás általában generációkon keresztül alakul ki. Különösen a reformáció kezdeti időszakában, amikor az átmenetiség miatt erős dogmatikai és liturgikus szokásrendszerrel nem számolhatunk, nehezen képzelhető el, hogy valaki nem volt hitének merész bajnoka. Amit Szakály számonkér például Horváth Márkon, mert hagyományos szertartással zajlott az esküvője (nem miséről van szó). (Nagyon elvétve találunk adatot, arra, mint Mágochy Gáspárnál, hogy megtagadta a Szűzanyára való eskütételt. Először is nem tudjuk, hogy a katolikus szertartásrend nem azt jelenti-e a 16. század 60-as éveiben, hogy nem ortodox szertartásról van-e szó, ennek lefolyásáról nem értesít a levél.) Másodszor: a felekezethez kötődés az első időszakban a peremterületeken különösen csak egyes elemeiben cserélődik, a reformáció folyamán a radikalizálódó áramlatok és az egyes teológiai vélemények és személyiségek által variábilis. Éppen a Szegedi és Melius nemzedékének 60-as 70-es évek fordulóján kifejtett rendszeres dogmatikát, katekézist író tevékenysége ad majd némi áttekinthetőséget az új felekezet hitelveiben, az énekes liturgiában. Nagyon sokáig, a 17. század elejéig egymás énekeit használják a felekezetek, még az olyan alapvető különbségekben sincs elkülönülés, mint a gyónás, még a század utolsó harmadában sem. Harmadszor, ezeknél a katonáknál nehéz lenne számonkérni egy vegytiszta felekezeties viselkedést, mikor maguk az Európát irányító teológusok is bizakodtak abban, hogy mégsem megy végbe a vallásszakadás, és egy újabb zsinattal békét lehet kötni. (Például Melanchthon.)

³⁰⁵ A vegytiszta meghatározás ellen nyilatkozik, Nádasdy vagy Mária királyné esetét hozva fel példának már Zoványi is A reformáció. i. m. 77—81. Zoványi felhossa Thurzó Elek példáját is, aki nagyban segítette a reformációt, azonban leányát mégis katolikus szertartások szerint adta férjhez. 1539-ben a pápai követ és Frangepán Ferenc is egyetért abban, hogy a lutheraizmussal megegyezésre van lehetőség. Ezek alapján írja: „Azután akárhányan voltak, kivált a humanista szelleműek közt, akik eltérőleg vélekedtek ugyan az egyház egyik-másik tanától, anélkül, hogy ennek az okszerű következtetéseit levonták volna, avagy gondoltak volna az is efféle. Ilyen körülmények között teljesen lehetetlenség erről az időről éles határvonalakat megállapítani a pápa hívei és a reformáció követői között. (...) A reformáció folyamata először mindenütt a lelkekben ment végbe, ti. azoknak a lelkében, kik gondolkozni, véleményt alkotni képesek és hivatottak voltak a vallásnak a kort mozgató kérdéseiről. Külső elpártolás csak idők múltán követhette a legtöbbször még a teljes kialakulását is a belső meggyőződésnek. Úgy, hogy a részletekről számot sem tudunk adni.” Esze 1973-ban ugyan ezen a véleményen van idézett tanulmányában. A német Konfessionalisierung módszere ma ugyanerről a folyamatban gondolkodásról beszél. Szakály itt mind a modern kutatás módszertanát, mind a mintegy évszázados magyarországi tudományos meggyőződést hagyja figyelmen kívül a tárgykörben.

Mégis valamiféle lelki megújulás, reformvágy élhetett bennük, ha családjuk ebbe az irányba fordult.

Túri tartózkodás

Ily módon csaknem számkivetetté lévén övéi között, hosszas bujdosás után Lippán keresztülmenve Túron (Mezőtúr), a Berettyó-parti népes városban vonta meg magát, ahol a legnagyobb tisztelettel fogadták és alkalmazták 1551-ben főleg az iskola igazgatására, de olykor-olykor a prédikálásra is, tisztán csodálatva mindnyájuk szeretetétől és vágyakozásától, a népnek Isten ígéje iránti őszinte hajlandósága szerint, melyet Kálmáncsehi Sánta Márton az ő fáradozásával és tekintélyével igen erőteljesen meggyökereztetett.

Mezőtúron az első reformátor a már fentebb említett Thuri Lukács volt. Szegedi hittani szemléletének alakulásában jelentős szerepe volt az itt eltöltött időnek. Temesváron ismerkedhetett meg Kálmáncsehi Sánta Mártonnal *Petrovics* környezetében, akinek főpapjaként tartották számon, Szegedi Kis Istvánval, akivel itt egyeztethették hitbéli álláspontjukat. Túron is mindketten megfordultak. Kálmáncsehi innen ment Debrecenbe, ahol már nyíltan a radikális nézeteket hirdette. A túri hagyomány pedig ideköti Túr reformációját.³⁰⁶ Az 1551-ben Temesvárról ide érkező Szegedi, Esze Tamás megállapítása szerint, közvetlen utóda lehetett itt az 1548-tól fogva működő Kálmáncsehi Sánta Mártonnak, mely Skaricza szövegében is így szerepel.

Megerősíteni látszik ezt a mezőtúri református egyház 1714-ben vezetni kezdett anyakönyvének ötödik lapján olvasható kései, de feltétlenül helyi hagyományra támaszkodó feljegyzés is, mely szerint Szegedit éppen Kálmáncsehi Sánta Márton, továbbá Törő Mátyás

³⁰⁶ *Esze*: Sztárai Gyulán. i. m. 148. Losonczy János túri prédikátor jegyzi fel 1760. december 9-én a gyülekezet protocollumába, hogy: „a gyülekezetnek ajándékoztam egy jó, hasznos könyvet, in folio, kien Szegedi István Túri reformátor egy közönséges jó könyvet írt, melyből ki lehet tanulni, hogy a Túri szent Ekklesia 1551-től fogva reformáta vallású volt.” *Zoványi*: A reformáció. i. m. 127. *Faragó Bálint*: A mezőtúri református egyház története: 1530-1917. Mezőtúr, 1927. i. m. 15. *Földváry László*: Szegedi Kis István. 62—63. Kálmáncsehire: *Esze Tamás*: Sztárai Gyulán. 148—154.

és Törő Demeter nemes emberek hívták Mezőtúrra,³⁰⁷ ami viszont már azt is feltételezi, hogy Szegedi és Kálmáncsehi személyes kapcsolatban állottak egymással s Mezőtúron mindketten már a helvét reformáció szellemében tevékenykedtek Petrovics nevében.³⁰⁸ Így Szegedi Tolnára már a svájci hittani szemlélet híveként érkezhettek. Kálmáncsehi mezőtúri működésének emlékét egyedül Skaricza tartotta fenn.

*A török és Wittenberg, a hódoltsági reformáció iszlámképe*³⁰⁹

„Kétségtelen, hogy nemcsak Magyarország, de Németország is nagy veszedelemben van, helyes dolog tehát minden hívőnek könyörögnie, hogy Isten oltalmazza meg a szegény egyházat és őrizze meg a török ellen”³¹⁰ – írja 1541-ben Melanchthon, aki magyar tanítványain keresztül gyorsan értesült Magyarország veszedelmes helyzetéről, és azzal a legmélyebb szolidáris viszonyban is állt.³¹¹ Ugyanakkor nagyon hamar egy másik jelenségre is fel kellett figyelnie a törökkel kapcsolatban. 1543-ban Batizi András arról értesíti, hogy a török alatt békében él a protesténs egyház.³¹² 1544. május 31-én írt levelében Melanchthon megemlékezik a török előjárókról, akik megengedik Magyarország népének, hogy saját tetszésük szerint hívjanak lelkipásztort, és sok olyat hívnak, akik tisztán hirdetik az evangéliumot és az előjárók azoknak biztonságot ígérnek.”³¹³ 1550. szeptember 29-én pedig

³⁰⁷ Faragó: A mezőtúri református egyház története. i. m. 15.

³⁰⁸ Földváry László kételkedik abban, Szegedi Túron már a helvét irányt követte volna Kálmáncsehi nyomán. i. m. 41. Zoványi: A reformáció. 122, 184, 208.

³⁰⁹ Az itt következő oldalak Dobrovits Mihály kollégámmal közösen írt cikkünk összegzését adják, a turkológiai megállapítások az ő kutatását félmjelzik, a reformációval kapcsolatosak az enyéim, mindazonáltal a gondolatmenet kialakítása, az egymásra felelgető felvetések, egy közös elválaszthatatlan munka jegyeit hordozzák. Megállapodásunk szerint az eddig közölt szövegrészeket, felhasználhatom ekönyv lapjain.

³¹⁰ Bretschneide, J: Philippi Melanchthonis opera omnia. IV 1834. 625. Továbbiakban MOO, idézi: Zoványi: A reformáció Magyarországon 1565-ig. 1921. 210. Földvári Antal: A magyar református egyház és a török uralom. Bp. 1940.

³¹¹ Magyar kapcsolataira: Fraknoi Vilmos: Melanchthons beziehung in Ungarn. Bp. 1874, Stomp Lajos: Magyarország és Melanchthon. Ösvény, 1917/ 1920 97-114. Solyom Jenő: Luther és Magyarország. Bp. 1933.

³¹² EtE, IV (1542—1547), Bp. 1909, 356. (MOO V 375.)

³¹³ EtE VI 361.

arról ír, hogy magában Budán is népes evangélikus gyülekezet van.³¹⁴ Gyalui Torda Zsigmond Melanchthonhoz írt híradásai 1546-ból³¹⁵ és 1551-ből³¹⁶ szintén ismertek, melyekben leírja, hogy a török nemcsak eltűri a katolikus uralkodóval szemben a protestáns igehirdetőket, de maga a budai basa szándékozik prédikátorokat toborozni területére, hogy ne oszoljon el a föld népe onnan, mivel az oda vándorol, ahol lelki vezetői vannak. A török itt is őket támogatja a katolicizmussal szemben. Sőt feltételezi, hogy a pogány az ő vallásukra fog térni a közeljövőben.

Melanchthon 1541. szeptember 6-i levelében közli: „Az evangéliumnak egy kegyes tanítója több keresztyénnel megfogadták, hogy a török istentelenségére nem térnek át, ugyanis azt tanította, hogy milyen az igazi egyház, és az államtól elkülönítette az igazi egyházat, s midőn a keresztyén tudomány többi pontjairól helyesen tanított, akkor a polgárokat arra is bízta, hogy engedelmeskedjenek a jelenlegi hatalmasságnak, és ne szítsanak forradalmat. Ezt a prédikátort a török basa magához hívatta, és megparancsolta, mondja el, hogy mit tanít, az evangélium tartalmát előadta, megmutatta az egyház és állam közti különbséget. Szólt arról is, hogy nem szabad lázadást szítani.”

A török basának ennyi elég volt, hogy ezt mondta: - „Ha ilyenek lettek volna ezelőtt a keresztyének papjai, a török hatalom nem növekedett volna meg ennyire. Menjen el és óvakodjék a papok (katolikus) társaságától. Így bocsátotta el sértetlenül”³¹⁷

A levél keltezési időpontját Zoványi óta megkérdőjelezzük, a benne foglalt adatokat későbbieknek ítélik, kétségbe vonják, hogy „ilyen kicsinyes dolgokkal foglalatzkodott volna a győzelem mámorában" a kereszténység dolgai iránt egyébként is közömbös török.³¹⁸

³¹⁴ EtE V 405.

³¹⁵ EtE IV 448—453.

³¹⁶ EtE V 569.

³¹⁷ EtE V 596. *Szakály Ferenc*: Türkenherrschaft und Reformation in Ungarn um die Mitte des 16. Jahrhunderts. In: *Études historiques hongroises*. 1985. 437—459. A tanulmány egyebek mellett tárgyalja eddig felsorolt adatainkat.

³¹⁸ *Zoványi*: A reformáció. i. m. 210. *Földvári Antal*: A református egyház és a török. i. m.

Melanchthon ismeretei a magyarországi helyzetről

Melanchthon levelezése bővelkedik magyarországi adatokban. Magyar taníványainak, ismerőseinek információit továbbította németföldön. Érdekes, hogy ezek a levelek főleg 1540–1550 között terjednek el. A magyar hódoltsági protestáns egyházak állapotáról tudósítanak. Melanchthon mellett más külföldi, főként svájci teológusok is felsorakoznak.

A híradásoknak egy másik csoportja az 1550-es és 60-as évek fordulójára tehető, ahol — egy — török közigazgatásnak a protestáns felekezetekkel szembeni megváltozott álláspontjáról adnak számot.

Bár a szakirodalom régóta ismeri az adatokat, érdekes módon mégsem vetette fel a kérdést: — Mi okozhatta a viselkedésváltozást a török álláspontjában. Zoványi monográfiája óta a két időszak különböző előjelű hódoltságbeli török intézkedései összekeveredtek vagy szakmai óvatosságból nem vállalkoztak következtetések levonására.

Melanchthon fent idézett szövege számunkra nem elsősorban a teológus törökkel szembeni állásfoglalása szempontjából érdekes, hanem arra keressük a választ, hogy a változó török magatartásnak mik lehetnek a helyi okai, és ezt a viselkedést hogyan befolyásolhatta az ő törökről alkotott, az évek során amúgy is mozgó véleménye. Nem célunk azonban a wittenbergi teológusok, sem Melanchthon álláspontjai változásának regisztrálása. Tanulmányunk kifejezetten Magyarország hódoltsági területével kíván foglalkozni az 1526–1566 közötti időszakban.

A kereszténységgel szembeni muszlim tolerancia

Egyáltalán nem tarthatjuk meglepőnek, hogy a török a győzelmi mámor helyett egy számára nagyrészt ismeretlen kultúra vallási képviselőjével foglalkozik. Hiszen a protestáns

pap hajlandó elismerni a török főségét és az iszlám hatalmát az ország frissen elfoglalt fővárosában, és kárhoztatja az ellenállást. Ha ehhez hozzávesszük a tényt, hogy Buda védelmi övezete még nem épült ki és a friss szerzemény elszigetelten, több napi járóföldre áll a militarizált török területektől, amelyeknek északi határa a Szerémség és Bosznia, valamint azt, hogy pontosan egy év múlva a századnak a 15 éves háborúig legnagyobb és legmodernebb keresztény serege próbálja visszafoglalni a várost, akkor nem lehet kétségbe vonni az információ hitelét.

Közhelyként emlegetik már abban a korban is, hogy az iszlám tolerálja a kereszténységet. Az iszlám elfogadja a zsidóságot és a kereszténységet előképeinek. Azonban úgy tekinti ezeket a vallásokat, mint amelyek az idők folyamán elveszítették eredeti tisztaságukat, bár híveik tovább vallják és gyakorolják jóhiszeműen azt.

„Alapvető kérdés az iszlám számára, hogy mindezekhez képest minden isteni megnyilvánulás és prófétai tevékenység lezárulása Mohamed próféta működése. Mohamed kapta meg a Koránt. Az iszlám szerint ez a kinyilatkoztatás öröktől fogva van, örökérvényű, változtathatatlanul áll fenn arab nyelven. Maga a próféta közönséges emberi lény, csak úgy kiválasztott, hogy az ő szájába adja Dzsabráíl, azaz Gábriel arkangyal, akit a Szentlélekkel azonosítanak, a szent szöveget.”³¹⁹

Innen ered az iszlám viszonya a kereszténységhez és a zsidósághoz. Megtűri a területén őket, azzal a feltétellel, hogy elismerik főségét, átadják a politikai képviseletüket az igazhívőknek, ők zárványként továbbgyakorolhatják a vallásukat, azon feltétellel, hogy ők már nem téríthetnek. Aki tehát zsidóként vagy keresztényként elfogadja az iszlám főségét, az már mintegy részévé válik az iszlám világnak, és ezzel a lépésével potenciálisan már be is következett a térítés, mivel az iszlám világhatalmi törekvései már érvényre jutottak.

³¹⁹*Glodzieher Ignác: Az iszlám. Bp. 1980. Klein, F. A.: The Religion of Islam. Bp. 1906. Boswort, C. E.: The Concept of Dhimma in Early Islam. In: Christians and Jewis in the Ottoman Empire. I. Braude, B. – Lewis, B. 37-51. A részt bővebb irodalommal lásd Dobrovits - Őze: A török kép változása a XVI. századi Magyarországon. 228—237. In: Ezredforduló-századforduló— hetvenedik évforduló, Ünnepi tanulmányok Zimányi Vera tiszteletére. Szerk. Újváry Zsuzsanna J., Bp. 2000. Lásd ott a 4-es lábjegyzetet.*

Lényeges azonban, hogy az iszlám főséget elfogadó zsidó vagy keresztény nem egyenrangú a muszlimmal.³²⁰ Őket a zimmi fogalommal jelölik, akiket kifelé az iszlám képvisel. Belülről megtarthatnak bizonyos fokú autonómiát. Mindaddig élhetnek vele, amíg nem kerülnek összeütközésbe muszlim hívóval, addig a saját törvényeiknek vannak alávetve.

Jól alátámasztja az elmondottakat egy a vaskaszentmártoni hitvitát elbeszélő korabeli híradás: „A pápistaság napról napra hanyatlik: mi pedig gyakran álltunk tisztségviselők, bégek, vajdák és kádik előtt, hogy megvédjük a mennyei tant s ezek részben segítenek is bennünket abban, hogy a pápizmust legyőzzük, mert bár ők minket az igaz kereszténység miatt sem üldöznek, sem nem támogatnak, mégiscsak szívesen látnák, ha mindenki teljesen szembefordulna a pápizmussal, mivel a pápisták a húsevést tiltják, a papi nőtlenséget, illetve szüzességet pedig a természet törvénye ellenére is kötelezővé teszik. Ezért adta ki Dervis bég, Pécs és ahhoz tartozó szandzsák helytartója az első rendeletet, amelyben mindkét fél papjait Vaskaszentmártonba idézte.

Miután ott összejöttünk és szerény tehetségünk szerint vitáztunk az ellenpárttal és szerény tehetségünk szerint bizonyosságot tettünk Krisztusról, mivel a misés papok ezt nem tették, legyőzettek, mindannyian elhagyták tehát a pápista hitet, kezüket a bibliára téve esküvel fogadták, hogy ezentúl a kereszténységet igyekezzenek plántálni.

Ha pedig ezt a jövőben nem tennék, minden jószágjuk mellett még a nyelvüktől is megfosztják őket. Mert mikor a vitának vége volt, a vajda és a kádi úr nyilvánosan kihirdettette, hogy ha valaki a biblia tanításának ellentmond, annak le kell vágni a nyelvét, mivel a bibliai Írásokat tartalmazó könyvet az Isten adta az égből a kersztyéneknek. Mint ahogy a görögöknek az „Alfurcant” – ahogy ők nevezik –, a hébereknek a »Hebront«, a törököknek pedig az Alkoránt, ők azt akarják tehát, hogy az emberi nemzetség ezt a négy könyvet tartsa a legnagyobb tiszteletben. (...) Ezeknek senki sem mondjon ellent, hanem

³²⁰Fekete Lajos: Bevezetés a hódoltság török diplomatikájába. Bp. 1926. No. 5.

amelyiket ezek közül kiválasztja magának, annak tanítását kell neki a maga hitében – amint ők mondják – állhatatosan megvallani és attól soha sem szabad eltántorodnia. (...) A tévelygést tehát meg kell büntetni, nem hallgatólagosan eltűrni."³²¹

Meg is torolták azokon, akik a szandzsák katolikus papságából a vita után a falvakban mindenhol aláírt reverzális ellenére tovább hirdették a vallását – ahogy erről a levél megemlékezik a továbbiakban.

Itt tehát a török nem közömbös alattvalói vallásával szemben, és nem is politikai okokra hivatkozik a katolikusok üldözésénél, mint ahogy azt eddig sokan feltételezték.

A szöveg tartalmát az alábbiak alapján értelmezhetjük:

Az iszlám szerint a világ kezdetétől fogva az Isten számos prófétát és számos könyvet küldött, ezek közül a legkiemelkedőbbek: Mózes (*Múszá*), ő kapta a Tórárt (*Taurát*), Dávid (*Dáud*), ő a Zaburt, a zsoltárokat, Jézus (*Cliszá*), ő az Evangéliumot (*Indziil*) és végül Mohamed, aki a Koránt.

A kádi, a jogtudós és vallási vezető, itt az iszlám ezen álláspontját fejti ki, és a katolikus szent hagyományt tévelygésnek minősíti. Megpróbálja a hagyományos iszlám jogi sémába, vallási-nemzeti keretbe elhelyezni a vita résztvevőit. Az égből kapott könyvekkel a hagyományos, nem muszlim millet rendszerre céloz ebben viszont nem illeszthetők be a katolikusok.

Érdekes felfigyelnünk két Tolnán keltezett levélre, amely 10 év különbséggel íródott a török által megszállt városban, az egyik Eszéki Zigerius Imre levele 1549-ből,³²² a másik Thuri Farkas Pál levele³²³ 1559-ből.

³²¹ *Thury Etele*: Az 1550. évi vaskaszentmártoni zsinat. *Protestáns Szemle*. 25(1913) 425—439. és 475—487. Wolfgang Muskulus, *Magyar kapcsolatainak dokumentumai*. Bevezeti és közli Zsindely Endre In: *Studia et Acta Ecclesiastica* 3. Szerk. Bartha Tibor. 969—1005. Mi az ő fordítását használjuk. Idézetünk a 989—990. oldalról való.

³²² Bevezető tanulmánnyal közli *Kathona*: Fejezetek a hódoltsági reformáció... 45—51.

³²³ Uo. 51—60.

Eszéki a hagyományos törökkel szembeni álláspontot ismerteti. A török nemhogy közömbös lett volna a felekezetekkel szemben, de megvédte a katolikus bírói hatalommal és vádaskodással szemben az evangélikusokat. Sőt, a budai pasa hajszál híján lenyakasztatta a bírót, és az evangélikus hitet ítélte igaz keresztény vallásnak. Itt ugyan nem kell áttérni a város katolikus lakosságának, mint a vaskaszentmártoni esetben, de ebben az esetben sem politikai döntésről van szó, ezt az is mutatja, hogy „különösen pedig a jogtudósaik, akiket kádinak neveznek, minket pártfogolnak.”³²⁴

Az ellentétek kiéleződése

1559-ben az egy vallásúvá vált protestáns Tolnán már más a helyzet. Thuri erőszakos térítéssel vádolja a törököt, a térítésnek négy fokozatát különbözteti meg. Az elsőben a török, hogy megtévessze a lakosságot, kihirdeti, ha megfizetik az adójukat, akkor szabadon gyakorolhatják a vallást. A második fokozatban megbontja a település autonómiáját, vagy legalábbis a fölé saját tisztviselőit rendeli, kiépítve az iszlám jog szerint működő bürokráciát. A harmadik fokozatban mohamedán betelepülőkkel osztja meg a város közösségét, gazdasági kedvezményeket ad azok számára, akik áttérnek, a két népesség közötti jogi összeütközésében a mohamedánnak ad igazat. A régi közösség irritálására, azok vallási vezetőinek megalázására, törbecsalására és erőszakos áttérítésére, üldözésére példák sorát hozza. A negyedik fok az, amelyben a Balkán népessége is él, a drávántúli magyar területek már ilyenek, ahol gyermektizedet szednek, egész falvak, rokonságok áttelepíthetőek más területre, és már a keresztény imádságokat is elfelejtették.

A 14. század óta anarchikus Balkánon egy erős katonai hatalom rendet tesz. Az utána fellépő halálos nyugalmat nevezik Pax Turcicának is. A török hatalom nem zaklatja a balkáni

³²⁴ Uo. 45-51.

falvak rendjét, hagyja őket termelni, megmaradhatnak a saját ortodox vallásukban. Itt azonban egy olyan egyházzól van szó, amely azért találja meg a hangot az oszmánokkal, mert el akarja kerülni az uniót a katolicizmussal. Ez döntő különbség Magyarországgal szemben. A tudatos etnikai és vallási kevertség a 16. század második felére a magyarországi határvidék társadalmára is jellemzővé vált, amelyet a mohamedán lakosság mellett egy törökhöz hű pravoszláv délszláv betelepült réteg is színezt.

Az adóztatási rend is arra szorítja a keresztényeket, hogy térjenek át, mivel a muzulmánok kevesebb adót kötelesek fizetni. Az Oszmán Birodalom tehát a lehető legkevésbé sem passzív, más dolog az hogy sem vallási alapállásából kifolyólag, sem gazdasági megfontolásokból nem alkalmaz olyan kényszerítést, mint amilyen például Spanyolországban történt. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a birodalom ne érdeklődne alattvalói vallása iránt, és azt sem, hogy ne érzékelné az etnikai különbségeket, pontosan tudja és kezeli azt a különböző területeken.

A korszakot tehát két különböző időtartamra osztjuk a török és a protestantizmus kapcsolatának szempontjából. Az egyik a Mohácsától vagy inkább Buda elestétől az 50-es évek végéig terjedő időszak. Az első időben a török hatóságok az új tartomány vallási helyzetében való tájékozatlanságuk miatt a vallásukhoz konfesszionálisan közelebb eső, megjelenő reformációs áramlatokat támogatták. Ezek azonban nem „mentek tovább” a török álláspontja szerint, és nem váltak mohamedánná, így amikor a terület népessége, különösen a török szempontjából fontos városi lakosság túlnyomórészt protestánsná vált, álláspontjukban változás következett be. Thuri körlevele már ezt a megváltozott helyzetet rögzíti.

Természetesen szoros egymásra hatásként kell értelmeznünk a török közigazgatás és a wittenbergi reformációs központ vezetőinek, így Luther halála után a legnevesebbnek, Melanchthonnak az ítéleteit.

A török mint Antikrisztus

Az európai apokaliptikus keresztény hagyományból eredő mohamedán kép, amely a végítélet Antikrisztusaként jeleníti meg a törököt, doktrinális szempontból kínálja magát a melanchthoni kettős Antikrisztus-kép kialakításához.³²⁵ A magyar területen megjelenő török idegen kultúrája miatt hozza is ezt a megítélést. Azonban a 30-as, 40-es éves évek éppen a hódoltságból származó hírei azok, amelyek ezt a doktrinális álláspontot, ha nem is módosítják, de legalábbis mozgóvá teszik Wittenberg és Melanchthon számára.

Nagy valószínűség szerint a reformáció és annak terjedésében tevékeny részt vállaló végvári katonaság szoros kapcsolata miatt van visszahatás a török álláspontban. Ugyanis ők azok, akiknek szükségük van a merev elhatárolódásra a töröktől.

Nagy a valószínűsége, hogy a törököknek sem volt ínyére, hogy Antikrisztusnak nevezik. A közös ellenség, a katolicizmus visszaszorulása után az 50-es évek fordulójára az a kölcsönös várakozás, hogy áttérnek a másik hitére, megszűnik. Mindkét fél türelmetlenné válik. Az álláspontok megmerevednek, ellenségessé válnak. A Wittenbergből hazatérők, mint Szegedi, Thuri, Melius Juhász Péter, már a kettős Antikrisztus tanát hozzák Melanchthon

³²⁵Az Antikrisztus irodalomra: *Eckhardt Sándor*: Az antikrisztus legendája. *Katholikus Szemle* 50(1936), *Tarnai Andor*: A magyar nyelvet írni kezdik. Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon. Bp. 1984. 109—115. *McGinn Bernard*: Az Antikrisztus. Az emberiség kétezer éve a gonosz bűvöletében. Bp. 1995. *McGinn, Bernard*: Die Mystik am Abenland (Gesamtaufnahme mehrbändiges Werk). *McGinn, Bernard*: Geschichte der christlichen Spiritualität. Würzburg. 1(1993), 3(1997). A törökkel kapcsolatos apokaliptikára: *Teply, Karl*: Kizil Elma. Die große türkische Geschichtssage im Licht der Geschichte und Volkskunde Südost Forschungen. 1982. 78—108. *Fodor Pál*: Az apokaliptikus hagyomány és az „aranyalma” legendája. A török a 15—16. századi magyar közvéleményben. *Történelmi Szemle* 39:1(1997). 21—49. Ugyanez: A szultán és az aranyalma című gyűjteményes kötetben. Bp. 2001. 179—211. Melanchthon kettős Antikrisztus-tanára és Wittenberg török álláspontjának változására néhány fontosabb tanulmány: *Lazius, F.*: „Luthers Stellung zur türkischen Weltmacht,” *Baltische Monatschrift*, 38(1891), 263 – 280. *Kaufmann, Thomas*: 1600- Deutungen der Jahrhundertwende im deutsche Luthertum Jahrhundertswenden, Endzeit- und Zukunftsvorstellungen vom 15. bis zum 20. Jahrhundert. Hrsg. Jakubowsky Tiessen, Manfred - Lehmann, Hartmut - Schilling, Johann, - Staats, Reinhart. Göttingen, 1999. 73—128. *Fischer, Galati*: „Ottoman Imperialism and the Lutheran Struggle for Recognition in Germany, 1520—1529” *Church History*, 23(1954) 46—67. *Kathona Géza*: Károlyi Gáspár történeti világgépe. Tanulmány a 16. századi protestáns apokaliptika köréből. Bp. 1943. *Botta István*: Luther Antikrisztus fogalmának hatása a magyar reformátorok társadalomszemléletére. In: Szerk. Fabinyi Tibor. Tanulmányok a Lutheri reformáció történetéből. Bp. 1984. 51—65. *Imre Mihály*: „Magyarország panasza” A *Querela Hungariae* toposz a XVI—XVII. század irodalmában. Debrecen, 1995. (Csokonai Könyvtár, Bibliotheka Studiorum Litterarium, 5. Szerk. Bitskey István és Görömbei András.)

1556-tól folyó világtörténet-előadásairól, ahol a török egyértelműen a végítélet népe. Hazaérkezve itthon is ugyanezt tapasztalják. A török levetette álarcát. Ők is a sajátjukat.

Az iszlám vallás

A szunnita iszlám államban nincs külön egyház. Tehát mindenki, aki ebben az államhatalom alatt él, az abba nő bele, hogy ő egy vallási küldetés megvalósítója. A Balkánon lefektetett rend akkor alakul ki, amikor Bizánc elfoglalásakor Gennadiosz pátriárka benyújtja Hódító Mohamed szultánnak az ortodox hitvallást, amelyet az engedélyez és védelmet nyújt az unióval szemben.³²⁶ A kiépülő oszmán hatalom minden esetben bekéri a hitvallásokat. Ez történik Magyarország különböző területein az ott élő felekezetekkel is, vitás esetekben sor kerül szóbeli meghallgatásra is, ahol a hitvitákon török tisztségviselő elnököl. Nem tudjuk pontosan, de valószínűsíthetjük, hogy a vaskaszentmártoni hitvitát eldöntő vallástétel, amelyre a katolikus papok nem voltak hajlandók, ilyen hitvallásbenyújtás volt-e.

Az Oszmán Birodalom nem mohamedán népességét felekezetek szerint osztották be különböző milletekbe. Létezik zsidó, örmény és ortodox millet. Ezen belül vannak etnikumok, tehát a hatalom érzékeli, ki a szerb vagy a bolgár, de ez a rendszeren belüli ellentét marad.

A török eljutván Magyarországra, egy számára idegen környezetbe kerül. Azonban itt is kialakul egy, az iszlám jog alapján leírható helyzet. Ezt János király behódolása és János Zsigmond zimonyi kézcsókja teremti meg, amellyel Magyarország is részévé válik az iszlámnak. Miközben magyar történeti szempontból egy formális aktusról van szó, Isztambulból nézve az ország autonóm tartományává lett a birodalomnak és nemcsak az oszmán, hanem az iszlám oikumenének is részévé vált. Bekerült a zimmet területére, politikai főségét átruházta a muszlim hatalomra.

³²⁶Halasi-Kun Tibor: Gennadiosz török hitvallása. Kőrösi Csoma S. Archivum I suppl. 1936.

Az iszlám politikai célkitűzése Magyarországgal szemben gyakorlatilag már 1526-ban megvalósult. Az iszlám felfogás szempontjából 1529 óta része az iszlámnak, hogy ezen belül a lakosság, amely az iszlám felfogás szerint immáron mint zárvány gyakorolja tovább a vallását, mikor tér át, az másodlagos. Nem azért nincs kényszertérítés, mert az iszlám nem szeretné, hogy minél többen kövessék, hiszen azt állítja magáról, hogy ő a legtökéletesebb, univerzális hitvallás, hanem mert az iszlám üdvtörténet szempontjából a döntő lépés már bekövetkezett, a terület már az iszlám politikai, tehát vallási fősége alatt van, ezen belül kik azok, akik már áttértek és kik azok, akik még nem, ez egy másodlagos kérdés lesz.

Mivel nem létezik külön iszlám egyházszervezet, a Magyarországon megjelenő minden török közigazgatási, gazdasági vagy katonai tisztviselő a saját vallásának köteles képviselője és terjesztője is. Ennek a tisztviselőnek pedig a magyarországi új keresztény felekezetek vallásai nem egy-egy egységes teológiai rendszert jelentettek, ő azt fogta el a kereszténységből, amit az iszlám elfogadott.

Az iszlám kereszténységkritikája

Az iszlám szempontjából a legfontosabb korrupció az, hogy elveszett a kereszténységben az utalás Mohamed eljövételére, amely a keresztények számára is ott volt a kinyilatkoztatásban, de ezt az egyház szervezete – amely magában is egy furcsa valami a mohamedánok számára – eltitkolta, tehát korrumpálódott a mohamedanizmust megelőző egyistenhit. A másik korrupció az iszlám szerint az Isten-személyek kérdése. Nagyon szigorúan tartja a „tawhidot”, hogy csak egy isteni személy létezhet.

Szintúgy tagadja az iszlám Isten antropomorf voltát. Szerinte az isteni akarat egy olyan végtelen erő, amely nem írható le az ember fogalmaival, mi több, ima közben sem kerülhet kapcsolatba az Istennel a hívő, hanem mindössze csak kifejezi azt, hogy tudatában van az őt

teremtő akarat felsőbbségének. Az imának nincs közbenjáró, közvetítő szerepe. Szintén nagyon fontos, hogy az iszlám elveti az eredendő bűnt. Minden ember büntelenül születik, alapvető természete a jóság, minden ember muszlimnak születik, és az is marad, ha nagykorúságáig ilyen környezetbe kerül. Tehát az ember nem válik muszlimmá, hanem esetleg nem válik azzá, ha születése után ezt elrejtik előle. Mindezekből következik, hogy Jézust sem fogadja el az iszlám megváltóként. Számára a testté lett ige a Korán, ez felel meg a kereszténység Krisztusának. Az iszlám Jézus prófétája szeplőtelen fogantatásában eszkatologikus szerepével egyezik a kereszténységével, de nem ismeri el a megváltó keresztalálát, azt állítja, hogy keresztre sem feszítettet, hanem onnan ez Úr elragadta.

Huszár Gál azt írja 1557-ben Bullingernek, hogy „a törökök csapatostul részt vesznek az egyházi gyülekezetekben, egészen addig, míg a keresztény néphez szóló prédikáció tart, rögtön eltávoznak azonban, amikor a legszentebb úrvacsoraosztás elkezdődik.”³²⁷

Ugyanerről tudósítja Melanchthont 1551 őszén Fejértói János is. A törökök megjelennek a gyülekezetekben, és ez szerinte is annak a jele, hogy a török meg fog térni, ugyanis ilyenre az elmúlt századokban nem volt példa, emiatt döntenek mellettük katolikusokkal való vitás ügyekben a török tisztségviselők.³²⁸

³²⁷ Régi Magyar Levelestár (16-17. század), a továbbiakban RML 17. Kenéz Győző fordítása 126—133.

³²⁸ *Miscellanea Tiguriana* II. Zürich 200-201. Idézi *Földvári Antal: A református Egyház és a török*. Bp. 1940. 157. Lásd *Zoványi: A reformáció*. i. m. monográfiájának ide vonatkozó részét. 210-216. „Ez utóbb említett területek egynémelyike ettől az időtájtól kezdődőleg már török uralom alatt állott és velük együtt több-kevesebb ideig az országnak egy igen tekintélyes része. Ebben az ún. hódoltságban abszolút és zsarnoki hatalma körén belül a török viszonylagosan érvényben tartotta a felekezeti türelmesség és szabad vallásgyakorlat elvét, még pedig általában véve sokkal inkább a protestantsmushoz csatlakozottak, mint a katholicismushoz ragaszkodók irányában. Már 1542-ben engedékenységet tapasztalt a budai protestáns lelkész az odavaló basa részéről. Ez ugyanis magához hívatta és kikérdezte őt, hogy mire oktatja hallgatóit. Ő aztán előadta, hogy a keresztény tan czikkeire, amelyek szerint p. o. a földi országok sorsától független az egyházzé, úgy, hogy ennél fogva arra buzdítja őket, hogy engedelmeskedjenek a tényleges hatalomnak és ne támasszanak ellene lázadást. A basa megdicsérte érte és bántatlanul bocsátotta el. Midőn pedig ugyanott 1546-ban viszály tört ki a katolikus és lutheránus pap között, s ezt eldöntésre a basa elé vitték, ez úgy nyilatkozott, hogy nem tartozik a hatáskörébe vitáik eldöntése, de e mellett látszott rajta, hogy jobban tetszik neki a protestáns fél álláspontja. Igazságosan oldotta meg közöttük a templomkérdést is, midőn a jóval népesebb protestáns gyülekezetnek egy régi templom főhajóját, az egynéhány katolikusnak pedig ugyanazon templom chorusát (a főoltár környéke) engedte át istentiszteleti helyül. 1549-ből is arról van hír, hogy Budán zavartalanul lehetett hirdetni a protestantismus tanait. Így aztán magától érthetőleg ekkor is szépen terjedt a budai polgárok között a lutherismus, mindek folytán, miként 1550-ben tudva van, népes gyülekezet hallgatta ott az evangélium igéit. A budai basa nemcsak ott helyben, hanem általában az összes, hatalma alatti vidékekre nézve is kedvezéssel járogatott el adott alkalmakkor a protestánsok ügyeiben. gy p. o. midőn a katolikus papok 1543-ban egy Jászberény vidékén működő

protestáns papot bevádoltak előtte, ennek részletes kihallgatása után tanait a józanésszel inkább megegyezőeknek találván, mint az ellenkezőket, ötmagát azzal a megjegyzéssel bocsátotta szabadon, hogy Krisztusról szóló felfogásán is módosítania kellene. Azután meg mikor a tolnai bíró 1549 júniusának második felében kísérletet tett a megvesztegetésére, hogy elkergettesse vagy kivégeztesse a protestáns papot, éppen ellenkezőleg, azt érte el, hogy a basa Tolnát illetőleg is kifejezetten szabadságot adott a lutheránus tanok hirdetésére. Utódjánál sem ért el több sikert 1553-ban a plébános, Józsa barát, ki panaszra ment hozzá a lutheránusok ellen. *(Aki később Szegedi ellenfele lesz Tolnán. Beszűrés tőlem – Ő. S.)* Hasonlóképpen cselekedett a szegedi basa is 1545-ben egy hitvita alkalmával, mely egyfelől az odavaló szerzetesek, másfelől pedig az odavaló protestáns papi és tanítói tisztet a maga személyében egyesítő Abádi Dimper Benedek között folyt le, ki 1544 őszén Wittenbergben történt fölszenteltetése után hazatérte óta munkálkodott ott. Ez a basa szintén a szerzeteseket hallgattatta el, sőt megfenyegette őket, hogy rövid időn belül mindnyájukat ki fogja űzteni a városból. És Szeged városában tényleg addig tartott a protestáns egyház virágzása, ameddig háborítatlan volt benne a török uralom, vagyis míg 1552 elején egy különben múlt szerencsésű ütközetben a Ferdinánd hajdúi ki nem verték belőle a törököt, és vele együtt a protestáns lelkészt meg gyülekezete tagjait. A török hatóságok egyébként rendszerint a protestánsoknak fogták pártját, ha a katolikusokkal gyűlt meg a bajuk. Máskülönben is eléggé türelmesek voltak irántuk vallási tekintetben. Még prédikációikra is eljárógtak, csak az úrvacsoraosztás elől távoztak. Türelmességükről általában több ízben tanúságot tettek időnként az egykorúak. Így már 1544-ben azt az értesülést kapta Melanchthon, hogy megengedik a népnek a saját tetszése szerinti papok hívását, s miután ennél fogva sokfelé hívnak protestáns papokat, biztonságot ígérnek részükre. Ugyanőt tudósítá Gyalui Torda Zsigmond 1545-ben affelől, hogy a törökök területein mindenütt szabad az evangéliumi tant prédikálni, és hogy akárki szabadon elmehet országgrészőkre bárhova papnak vagy tanítónak, 1551-ben pedig szintén ez affelől, hogy teljes szabadságot adnak a protestáns hitelveknek a templomokban való hirdetésére és nyilvánosan való vallására. Ugyanerről értesíté 1546-ban Blarer Tamás Majnafrankfurtból Konstanzban működő testvérét, Ambrust, arról is megemlékezvén, hogy Wittenbergben jártak némelyek papokat keresni a hódoltságba. 1555-ben hasonlóan arról vett hírt Melanchthon, hogy a török uralom alatti protestán egyházak csendességben és békeségben élnek. Bullingerrel pedig ugyanebben az évben szintén azt tudatta Fejértói János, hogy a török uralom alatt jobban terjed az evangéliumi tan, mint ahol a katolikus főpapoknak még tart a hatalmuk. Ámde mindez a türelmesség és támogatás csak viszonylagos volt. Elvégre érdekében állott a töröknek, hogy ne lakatlan pusztaságok felett uralkodjék, hanem lakott és megművelt vidékeken, mert hiszen adóalanyok és adótárgyak nélkül, na meg alattvalók nélkül az egész uralma a levegőben lógó, értelmetlen és tárgyaltalan képzelődés lett volna, miért is nem hogy elvadtásra, hanem inkább odacsalogatására kellett iparkodnia az embereknek. Az is elgondolható, hogy az egyedül Istent imádó és a képek tiszteletét szintén elvető protestánsokat magához és hitéhez valamivel közelebb állóknak érezte, mint a katolikusokat, bármennyire is megvetette is egyébként az egész keresztyén vallást mindenestül. S hozzá a katolikusok ellen még azt a gyanút is nem éppen alaptalanul táplálta, hogy a Habsburgok uralmára áhítoznak, már csak a saját érdekekben is. Azonban mindemellett is önkényuralmat gyakorolt ő valamennyi alattvalója felett, kegyetlenségnek és zsarolásnak minden pillanatban ki volt téve akárki kivétel nélkül. Az uralkodó vallás jogait is érvényesíté minden mással szemben. Így történt, aztán, hogy míg magában Konstantinápolyban elnézte, hogy Szegedi Picus Ferencz népes gyülekezetek előtt hirdesse az Isten igéjét, - el, hogy a fogoly Török Bálint és Majlád István naponta protestáns prédikációkat hallgasson: *(Lásd az előzőekben beszűrés tőlem - Ő. S.)* addig másfelől az iszlámíta ünnepeken nem volt szabad senkinek sem dolgozni, még tanítással foglalkozni sem - a templomok építése vagy akár javítása is rengeteg nehézségbe került, s csupán torony, óra és harang nélkül volt megengedve, bármily sok sáp elosztogatásával járt is együtt az engedély megszerzése, - és amellett a lelkészek is gyakori veszedelemnek voltak kitéve, már aztán akár szeszélyből, akár valami látszólagos vagy igazi okból. Megesett 1544-ben, hogy a budai basa négy protestáns lelkészt hurcoltatott Konstantinápolyba. Elzáratták és botoztatták még a papokat is személyválogatás nélkül akárhányszor, és általában véve rájuk sújthatott az önkénynek valamennyi megnyilvánulása. Ürügy természetesen könnyen akadt mindig, ha ilyen módon akarta kedvét tölteni valamelyik apróbb vagy nagyobb török hatalmasság. Sztárai Mihályt háromszor akarták kivégeztetni, Szegedi Kis Istvánt később mintegy két évig tartották keserves fogságban, és ha a legelsőekkel, a legkiválóbbakkal így bántak, miért bántak volna különbül a kisebbekkel. Azonkívül a török hatóságok nem vetették meg még a térítői munkát sem. Kihirdették ugyan, hogy nem törődnek az alattvalók vallásával, csak az adót fizessék, de azután azt is tudomására hozták a lakosságnak, hogy aki törökké, vagyis iszlámitává lesz, minden teher alól felszabadul, és büntetlenséget fog élvezni. Minthogy a keresztyéneket majdnem elviselhetetlen adókkal és súlyos büntetésekkel sújtották, ez a biztatás nem is maradt hatás és siker nélkül, annyira, hogy az ötvenes évek folyamán egy tolnai protestáns tanító is áttért Mohammed vallására. Egy tolnavidéki protestáns papot pedig erőszakkal kényszerítettek hitőkre, csupán abból folyólag, hogy véletlenül fejére tette a török patyolatot. Gondolni lehet, hogy efféléknek nemigen kívánták kitenni magokat a protestáns papok, és ez állapotok ismeretében meglehetősen idegenkedtek a hódoltságban való szolgálattól. Különösen a Wittenberget megjártak mint már polgárosodottabb élethez szokottabbak vonakodtak tőle. Ezért kényszerült a budai basa mindjárt kezdetben a törökök szokása ellenére magának a szultánnak az

A tisztségviselőnek van egy küldetéstudata, ugyanis hitharcosnak, gázinak tartja magát, és ekképpen a hitharcos és a hittérítő szerepe összemosódik. Az itt állomásozó katonaság is pontosan tudatában van az ő vallási küldetésének. Amikor szembekerül egy kereszténnyel, akkor annak a hitvallását a saját mentális konstrukciója szempontjából fogja nézni: Vannak közös prófétáink, elfogadjuk Jézust és Mózeszt, te elfogadod az iszlám politikai főségét, a döntő kérdés az, hogy azon felül elfogadod-e az iszlám küldetését. Felismered-e, hogy van még egy végső momentum, ami az iszlám, ehhez képest mennyire tudsz megszabadulni téves elképzeléseidről, mint a szentháromság, amely az iszlám szerint Jézus, Isten és Gábiel arkangyal személyének téves összekapcsolása, ugyanis a két másik személy nem érhet fel Istenhez.

Az a felekezet áll a legközelebb az iszlám tanításához, amely nem fogadja el Jézus isteni voltát, és az egyháznak, az ima, az emberi érdemszerző cselekedeteknek és egyáltalán az emberi akarati tevékenységnek minél kevesebb közvetítő, kapcsolatteremtő szerepét ismer el.

Az itt lévő mohamedán hatalom tehát figyeli a keresztény lakosságot és éppen a reformáció terjedésével számukra jól kimutatható egy teológiai közeledés, vallási konvergencia, amely természetesen le fog állni egy bizonyos ponton, hiszen soha egyetlen keresztény felekezet sem fogja elismerni Mohamedet. Legtovább az unitáriusok mennek (Adam Neuser esetében).³²⁹ A törökök nemcsak a katolicizmust akarják leválasztani politikai okokból, hanem érdeklődnek az iránt a vallási, szellemi erjedés iránt is, amely éppen az iszlám megjelenésével egy időben jelentkezik.

utasítása folytán elnézni, hogy baranyai ifjak a távoli Abaúj vármegyében levő szántói iskolát keressék fel ismereteik gyarapítása céljából, - és ezért kényszerült ugyancsak a budai basa még a toborzásra és kecségtetésre is ráfanyalodni, hogy a pap nélkül élni nem tudó nép kivándorlását, illetőleg elszökődését meggátolja. Ez 1551-ben történt olyképpen, hogy levelet küldött a debrecenvidéki papok Debreczenben egybeült zsinatához, melyben a kormányzata alatti területre hívogatta őket, az ott mutatkozó paphiány enyhítése végett, nemcsak biztonságot, hanem még jutalmat is helyezvén számukra kilátásba. Ez aztán nem is tévesztette el a hatását, amennyiben jó sokan vállalkoztak sorsuk illetén változtatására.” A későbbi reformációtörténetek is a fenti adatsorból válogatnak és idéznek a török viszonytal kapcsolatban.

³²⁹*Pirnát Antal*: Die Ideologie der Siebenbürger Antitrinitarier in den 1570-er Jahren. Bp. 1961. 123—124. legújabbban *Szakály Ferenc*: Mezőváros és reformáció i. m. 311—320.

János Zsigmond fejedelemségétől egy olyan új formájú nyugati keresztény felekezetet várnak, amely konvergenciája folytán lojálisabb lehetne az iszlám hatalomhoz. Érkeznek erre jelzések: Szulejmán 1566-os zimonyi csatlakozásra való felszólítása ilyen, amikor ígéretet kap a fejedelem, hogy háromszor akkora úrrá teszi őt a szultán, mint eddig volt. Ezekután a török is felhagy a protestánsokkal szembeni várakozással, ugyanis az iszlám tett feléjük lépéseket, ők azonban nem voltak hajlandók megtenni a döntőt, ezért az is váltott a velük szembeni elvárásokban és módszerekben.

A 70-es évek unitárius terjeszkedése és külföldről ide érkező naív, mohamedanizmussal egységre törekvő univerzalistái már nem kapnak annyi török támogatást, mint az 1540-es évek protestáns felekezetei³³⁰ (Paleológus, Neuser).

A török uralom mindennapi technikája világosan érzékelteti, hogy itt nem arról van szó, hogy támogatják a reformációt, hanem arról, hogy támogatja addig és annyiban, amíg egy olyan hitkolonizáció van, amelynek a végső fázisa a lakosság iszlám hitre való térése, amely az iszlám szempontjából egy üdvtörténetileg pozitív megvilágosodási folyamat. Amikor azonban arról van szó, hogy egy autonóm rend kezd kialakulni, és az megerősödik, abban már a török nem partner, és fellép a protestánsok ellen is.

A protestantizmus hamar felismeri a veszélyt. Később a Neuser-eset sokkhatása ezt látványosan vissza is igazolhatta. A török számára tehát fontos a térítés, az egyik legfontosabb, csak számára más a térítés. A keresztényeknek ez egy lelki folyamat először, a töröknek a politikai főség elismerésével létrejöttek a térítés keretei és utána lassan, de annál biztosabban építi ki a belső lelki folyamatokat, amelyek kiépítésére igenis erősen törekszik.

Baranyában, Boszniára támaszkodva, a településszerkezet megbontásával nagyon hamar kialakul egy mohamedán városi, illetve város-peremvidéki lakosság. Elindul egy

³³⁰*Szakály Ferenc*: Mezőváros és reformáció i. m. 312—314. *Pirnál*: Die Ideologie der Siebenbürger Antitrinitarier in den 1570-er Jahren. i. m: 123—124. *Szczucki, Lech*: Két XVI. századi eretnek gondolkodó. Bp. 1980. 70—74.

lokális nyomás, arra a parasztságra, amely a török megjelenésével elveszíti a papságát, amely 1514-től egy vereség után van, kiábrándult.

A török hódoltság és a paraszt

„Tanakodott önmagában Szelim Zoltán, mit tegyen Székesfehérvár ellen. Kémjei beszéltek neki erről és a magyar parasztok, akik hozzá futottak ajándékaikkal. A császár pedig kihirdette, hogy ezek a félpogányok üljenek le, hogy mindenki üljön békében atyja örökségében a császár tökéletes hite alatt mindennap. Hogy hallották ezt a szegény parasztok, nagyon tódultak a török császárhoz Baranya és Somogy vidékéről s így más parasztok is, mindegyiküknek adott levelet a kezükbe és nagyon buzdította őket a törökök császára, hogy ne meneküljön el egy se, hanem maradjon békében a birtokán. Végül látta a császár, hogy a magyar parasztoknak olyan tökéletes a hitük, mint amilyen a rácoknak. Mondja Szelim Zoltán császár a magyar parasztoknak – hogyan kormányoztak benneteket a magyar nemesek és mágnások. – Hogy ezt a félpogányok hallották, felajánlották magukat a császárnak és mindegyik elkezdte vádolni urát különféle igazságtalan intézkedések és törvényellenes kormányzásuk miatt.”³³¹ – Ezzel a Szerémi-idézettel érzékeltethetnénk talán a legplastikusabban a magyar parasztság és a hódoltságban megjelenő török hatalom viszonyát a hódoltság korai évtizedeiben. E szerint az idézet szerint sehol sincs még a törökkel szemben nagyfokú autonómiát őrző, a nem hódolt országrésszel állandó kapcsolatban levő magyar paraszt és parasztvármegye képe. Ez azzal magyarázható, hogy a királyi Magyarországra betörő török maga is több berendezkedési módot próbált ki mindaddig, amíg a drinápolyi béke (1568) után ki nem alakult a magyarországi hódoltság és kondomínium egy évszázadra érvényes rendje.

³³¹Szerémi György: Magyarország romlásáról. Bp.1961. 275.

Érdekes ilyen szempontból történetünk két kereskedőszereplőjét, Mező Ferencet és Furia Albertet megvizsgálni. Furia marhakereskedő volt, a történet lejátszódása idején is Pettauból hozatta haza Perneszi György. Jó kapcsolatai voltak a törökkel, az ő tanácsára adott a bég. Maradt ránk egy érdekes levél Szele Jakabtól 1560-ból. Szele írt Csányi Ákosnak egy Bálint deákról, akinél gyanús módon fegyvereket talált. „Azon kívül fogtunk két legent, kik együt és egy kocsin voltak Menchy Jánossal, mely kocsin 9 hegyestört két sisakot és egyéb kalmár zersámot találtunk, azon felül is a corgoy udbarbíró, azok semmi közüket nem mondják az fegyver zersámhoz hanem az töb kalmár zersámot és ezt mondják (romlott szöveg) kit én nem hiszek hogy minden az az Zerenj uram corgoy mateka jobbágyáé volna; az Mency János dolga így vagyon hogy egy Ezeky áros töröktül hozott volt fl. 11. koncját annak az árába vitte vona az fegyver zersámot, az töröknek neve Mehmedj rez, kalmanchey Funya (Furia) Alberth volt kezes az töröknök az fegyver zersám meghozásáért.”³³²

A személynév valószínűleg egyezik. A levél bizonyítja, hogy Furia Albert és Kálmáncsehi környéke fegyverkereskedelmet folytatott. Már a 15. században vaseszközöket, késeket exportáltak délre, ez a 16. században is tovább folytatódott. Fegyverekért jó török lovakat cseréltek, mint ahogy itt is látjuk. A magyar és török állam egyaránt tiltotta ezt. Nálunk a fegyverkivitel számított törökösségnek, náluk a ló kivitel volt tilos.³³³ A csempészkereskedelmet azonban nem lehetett megakadályozni. Ezt a végvári kapitányok halállal büntették, jóllehet maguk is kapcsolatban állnak a törökkel.³³⁴

A kereskedőknek szabad mozgásra volt szükségük, ehhez azonban meg kellett nyerniük a magyarok és a törökök jóindulatát is. Ezt fegyver- és hírszállítással érték el. Ezért óvta tőlük Zichy Nádasdyt.

³³² 400 magyar levél. i. m. 381. *Szakály Ferenc*: Adalékok Skarica Máté és Szegedi Kis István életéhez. Rádai Gyűjtemény Évkönyve 1982.

³³³ Az 1562/6. törvény rendelkezik ebben az ügyben. Fegyverkereskedelem a törökkel.

³³⁴ *Veress*: Gyula város oklevéltára. i. m. 346.

A hódolt nép mindkét félnek szállított híreket megmaradása érdekében. Zichy István, a nádori csapatok parancsnoka írta Nádasdy Tamásnak 1555. szeptember 24-én „továbbá az mennyire lehet te kegyelmed viseljen gondját erre, hogy kereskedő népnek, holdolt népnek ne legyen szabad jární se az Dunán túl se inned, mert vadnak olyan, kik királ Ő Felsége levelével, kik érsek uraméval járnak. Ezféle nép tartja a törököt hírrel.”³³⁵

Kitelepítési javaslat

Az elidegenedett néptől való félelem többször megfogalmazta Schwendy Lázár javaslatát, hogy a környező lakosságot a végvárak környékén ki kell pusztítani. Ormányi Józsa sümegei kapitány így mondta ezt el 1561. május 21-én Nádasdy Tamáshoz írt levelében „az terek közönséggel Magyar országban az hódolt népek tartják és éltetik mindennek, mert valamit tud gondolni és kérni az terek mindent beviszen az hódolt nép neki, annak fölötte az holdolt annyira az terekhez adta magát, hogy önmaga vérét, az keresztyént az tereknek beárullya és minden kémséggel tartja az tereket. De az én bolond ítéletem szerint mindenütt az terek várak körül egy valamely földig el kellene pusztítani a földet csakhogy az magyar végházak tartassanak.”³³⁶ Ilyen pusztítást tervezett 1552-ben Losonczi István is Temesvártól egész Péterváradig.³³⁷

1566-ban szó volt arról, hogy a török előtt Gyula környékét is fel kell égetni. A kapott parancsot Kerecsényi elszabotálta, indoka logikus volt: „Mikor Budát elfoglalta a török, akkor sokan javasolták, de most már nincs értelme.” A magyar végvárak is élelem nélkül maradnának. Különben is a török visz magával élelmet, és a vetés is megmaradna, a kiűzött

³³⁵ *Mályusz Elemér*: A Nádasdy Levéltár magyar nyelvű levelei. Levéltári Közlemények 1927.

³³⁶ Történelmi Tár 1907. 157. A továbbiakban: TT.

³³⁷ TT. 1892. 153. *Szántó Imre*: A Temes-vidék és Maros-völgy várainak török uralom alá való jutása 1552-ben. Századok 1971. 30.

lakosságot nem tudnák befogadni. Elég baj volt eddig is a menekültekkel.³³⁸ Fiatalabb korában azonban dühében ő is tett ilyen javaslatot éppen történetünk egyik színhelyére, Kálmáncsehire. „Kálmáncsehit is elégetem, ha nagyságod ellent nem tart benne mer sok gonosz ember van benne.”³³⁹ (Természetesen nem pusztította el a várost, mert nagy szüksége volt rá, de még gyulai kapitánysága alatt is hűtlenségükről panaszkodik.)

Batizi írta „hogy a basa a mi vallásunknak inkább kedvez, mint a pápistáknak”.³⁴⁰ A törökök megjelentek a gyülekezetben, emlékezik meg erről Fejértói János,³⁴¹ és bízik benne, hogy megtér a török. Gyulai Torda Zsigmond is ebből a nézetből vizsgálva a helyzetet, így beszél: „nagy jótéteményeknek kell mondanok, hogy a földet meghódoltatni engedte az Isten mivel a török senkit sem kényszerít a mohamedán hitre. Fénlük a Krisztus világossága.” A török területén a mi keresztény királyaink alatt nem mehetett végbe a reformáció terjedése. A gondviselés kezét látta a török hódításban.³⁴² A lakosság vágyódik az Isten igéje iránt, ezért odaözönlenek, ahol hamisítatlanul hallják hirdetni. Nem olyan esztelenek, hogy erdőkön és pusztaságokon kívánnának uralkodni a [törökök], azokat a helyeket fegyverekkel meghódították és vérükkel szerezték, a lakosság által elhagyni nem engednék.³⁴³ Fejértói János királyi tisztviselő 1544-ben Melanchthonnak írt levelében szintén megemlékezett arról, hogy a török biztonságot ígért a prédikátoroknak. A budai pasa levelével csábította a lelkészeket a hódoltságba.³⁴⁴ A pasa is tudta, hogy csak ők bírják helyben tartani a falut.

³³⁸ *Károlyi Árpád*: Regeszták a Bécsi Császári és Királyi Levéltárból. Békés Vármegye Régészeti és Művészettörténeti Emlékkönyve (1881—1882) 40.

³³⁹ TT 1907. 129, 55, Uo. 1906. 132.

³⁴⁰ A magyar Protestáns Egyháztörténeti adattár 1927. 52-54. *Erdős Károly*: Bullinger és Fehértói János levelezése. Bp. 1913. 18. Gyulai Torda Zsigmond is beszél a csábítgatásokról. T T (1885) 533—535. EtE V 575. 596.

³⁴¹ *Földvály Antal*: A magyar református egyház és a török uralom. i. m. 158. Még Melius is a Krisztus aklába akarja gyűjteni a pogányokat Uo. 102. *Melius Péter* Válogatott prédikációk. Debrecen, 1563. 305.

³⁴² *Földvály Antal*: A magyar református egyház és a török uralom. i. m. 154.

³⁴³ TT 1885. 533—535, EtE 575—596.

³⁴⁴ Uo. 64.

Telve vannak félelemmel és bűnbánattal a korszak vezető politikusainak levelei, hogy elnyomtatása miatt áttér, a török mellé áll a paraszt. Kerecsényi 1555-ben, mikor a megszökött darabontok és demoralizált katonák helyére újakat akart felfogadni, azt írta, hogy „a gyalogoknak pedig minden nemzetsége terek birtoka alatt vagyon”.³⁴⁵ Más alkalommal 200 darabontot akart fogadni, de nem mert, mert „minden nemzetségek terek birtoka alatt vannak, hanem az Tótországba elég haramia vagyon azokból kellene ide késedelem nélkül küldeni a 200 darabontot.”³⁴⁶ Tudunk olyan esetről, amikor törökös darabontok fel akarták gyűjtani a várat. Bornemissza Benedek azt írta zsoldért könyörögve, „én ezen félek, hogy ha valami indulat leszen: minemű terekkel bérlett nép vagyon itt ezen a földön, jelesebben ez darabont, nem hogy egy hóra, de csak három hóra meg nem adasson hópénzét vagy terek, vagy magyar kész melléje állni.”³⁴⁷

Az 1547-es pozsonyi országgyűlés a török hódítást mint Isten büntetését egyenesen a parasztság elnyomtatásában látja, amelyet csak a szabad költözés visszaadásával lehet eltávoztatni, meg is erősíti János király 1530-as budai országgyűlésének határozatait.³⁴⁸

1551 szeptemberében Fráter György írja I. Ferdinándnak, hogy a török csábítja a parasztokat: „Azok az emberek, akik elnyomott sorban élnek, könnyen hisznek az efféle szavaknak, pedig valójában a szabadságreményükkel a legsúlyosabb szolgaságot veszik magukra. Ámde az ilyen átpártolásra, ha ilyen megtörténik, mi magunk adunk okot, hiszen akkora elnyomással sújtjuk a parasztokat, hogy azt az egyet kivéve, hogy nem raboljuk el feleségüket és gyermekeiket – minden kegyetlenséget mi is megvalósítunk a velük való bánásmódban, éppen ezért, ha Felsőged is jónak látja, igen alkalmas dolog lenne az, ha

³⁴⁵ TT 1906. 122.

³⁴⁶ TT 1906. 122.

³⁴⁷ Veress: Gyula város oklevéltára. i. m. 402.

³⁴⁸ Kolosvári Sándor: Óvári Károly, 1000—1526. évi törvénycikkek, Corpus Iuris Hungarici, I. Bp. 1899.

Felséged is magához édesgetné a köznép lelkét, és szabadságot ígérne nekik, melyet rájuk is ki akar terjeszteni, s ha az erről szóló nyílt levelét azonnal, az első futárral az ország minden részébe szétküldené, hogy így köztudomásúvá válják az, hogy Felséged minden karra és rendre gondot visel, s hogy így Isten is megengesztelődjék a parasztnak visszaadott szabadság által.”³⁴⁹

Az iszlám viszont létrehozza a nyugalmat, amely lehet, hogy a halál békéje a nemesi nemzet számára, de az egyszerű népnek a nyugodt közigazgatást, a sokszor keményebb, de kiszámíthatóbb adórendszert jelenti és a békét, a konszolidációt, a fellendülés lehetőségét. Mindezek hatására ezt a rendszert igazabbnak láthatja a paraszt, különösen, ha azt is észleli, hogy a török tisztviselők lelki támasz nyújtására is törekszenek.

Ugyanakkor folyik egy tapogatózás a török részéről is a lakosság körében, amely a parasztságot tudatilag leválaszthatná a régi államtestről. A jobbágyság tudatállapotáról adnak híreket 1562-ben a Hegyesd és Koppány ellen végrehajtott magyar ellenlökés idején keletkezett levelek.

„Nagyságod mekbocsássa, hogy én erről, ki nem engem illet bolondoskodom, még az többi között egy félelmem, kit néhány eztendővel is írtam, mondtam nagyságodnak, az holdolás engedelme meg édesétette az népet. Az pór gyűlöli az urát. Oka is vagyon, s az parasztságban nincs kitül tanulni az Istenek igéjét, ugyan azt hiszik, hogy Isten emberi az törökök és jó hit üvék azért segíti Isten. Azon félek, hogy nem futnak az török előtt, hanem urakra támadnak, amint ím csak mastan is Hegyesd alól megtérvén, sok helyen kiáltották. Azért nem mernek minket felvenni az urak - mond, - hogy félnek tőlünk, hoga ugyan járnak, mint Székel Gyergyel, de ugyan meg kelli anak lenni. Az német, cseh gyűlöl. S ha az mienk is üldözni és üzni, kergetni fognak együtt az törökkel.

³⁴⁹ Régi Magyar Levelestár. Válogatta, sajtó alá rendezte és a bevezetést írta: Hargittay Emil (XVI—XVII. század) 9. Bp. (1981) 103—104.

Fogják mindani az hegyeknek, hogy rejánk essenek, és elburétanak minket. Kegyelmes Úristen könyerülj mi rajtunk szent fiadért! "³⁵⁰

Erre a tipikus keleti gondolkodásra, hogy aki a háborúban győz, azt támogatja az Isten; erre a korban felelevenedő, Csányi leveleiben is megjelenő tudatra van kidolgozott válasz, tudati reakció a wittenbergi teológia elemeivel összeegyeztetve, folytatva egy régi magyar szerzetesi, eszkatologikus hagyományt: Isten azért bünteti a magyar népet, mert ezzel bizonyítja, - mint a zsidóknál -, hogy sajátjának tekinti őket. Ha elhagyják a vétkeket, megkegyelmez nekik, és az utolsó ítélet után mint választott nép üdvözülnek.³⁵¹

Csányi fél egy olyan parasztfelkelés ideológiájának kialakulásától, amely a török mellé állíthatná a népet. Nem tartjuk véletlennek, hogy ebben az időben az egész végvári vonal népe ssége protestánssá válik. Okát többek között a Melanchthon nevéhez köthető Antikrisztus-fogalom elterjedésében láthatjuk, amelyet 1556-tól történetfilozófiai előadásain hirdet, amelyben a törököt az utolsó ítélet szörnyének, a testi Antikrisztusnak mondja. Érdekesen egybeesik az időpont azokkal az adatokkal, amelyek az ország népességének abból fakadó kiábrándultságáról tudósítanak, hogy nem lesz európai haderő, amely a törököket kiverné, valamint azokkal az adatokkal, amelyek az alsóbb néprétegekben egy boszniai típusú iszlamizáció megindulására engednek következtetni az ország több pontján.

Melanchthon tanítványa, a dunántúli védelmi vonalról származó Melius Juhász Péter, aki Debrecenben a kálvini reformáció egyházának megalapozója, talán a legbátrabban hirdeti a század 60-as éveiben a világvégét, a török és német Antikrisztus voltát.

Érdekes módon a határ másik oldalán a török is a világ végét várja. A 15. század közepétől a 16. század közepéig a szultánoknak a világ meghódítása a célja, a „kizil elma”. A legenda szerint Bizánc ostromakor Teodóziusz császár szobra kezéből kiesett az aranyalma, jelezvén ezzel a város török kézre kerülését. A török tehát ezt az almát kívánta, a

³⁵⁰ Csányi: i. m. 495.

³⁵¹ Őze: Büneiért bünteti Isten a magyar népet. 136—141.

világhatalmat. Előbb Kölnben, Rómában majd Budában és Bécsben jelölték meg. Hitük szerint, azonban, ha elfoglalják a világot, megszűnik a hatalmuk és elvesznek. A török apokaliptika legendája tehát az aranyalma.

Mindezt tudják és hirdetik Magyarországon több felekezet prédikátorai is. 1566-ban Szulejmán ezzel a céllal megy a Zrínyi Miklós horvát bán által védett Szigetvár alá, ahogy erről a nádori hírszerzés értesül. Bécsset kívánja elfoglalni, és a hadjáratban meghalni. A vár alatti halálával azonban sírba szállnak az oszmán világhódítás apokaliptikus tervei is.³⁵²

Debrecen a három részre szakadt ország katonai zónáinak metszéspontjában fekszik, háromfelé adózik. A református püspök élethalálharcot folytat a főként délről és keletről határoló antitrinitárius területekkel. Ma sem világos teljesen, hogy ellenfelei tényleg törekedtek-e a mohamedanizmussal egyeztetésre, vagy ez csak vallási propaganda volt a reformátusok részéről.

Délnyugaton pedig a csak nemrégiben krisztianizált kunok tömegei éltek, akik az oszmánok számára is érthető török nyelvet beszéltek. Talán nekik hangsúlyozza Melius, hogy a török és a magyar ősi egy ember gyermekei, de a magyarok keresztségükkel kiváltak Góg, Magóg, az Antikrisztus seregéből és Isten választott népe lettek. A törökök viszont azok maradtak. Magyar pedig az, aki magyarul beszél. Úgy látszik, a kunok választanak a török hódoltság végére — bár tudatuk és településeik megmaradnak — nyelvüket feladják, magyarok és reformátusok lesznek.³⁵³

Melius szintén fontosnak tartotta 1562-ben az egri katonák számára készített első magyarországi helvét szellemű hitvallásban hangsúlyozni, hogy annak érvényessége nemcsak

³⁵² *Fodor Pál*: A terjeszkedés ideológiája az Oszmán Birodalomban. *Világtörténet* 1994. 25-31. Csányi: i. m. 495.

³⁵³ Kunokra még: *Pálóczi Horváth András*: Besenyők, kunok, jászok. Gyomaendrőd, 1989. *Györffy István*: A kunok megtérése. *Protestáns Szemle*, 1925. 669-681. *Mándoky Kongur István*: A kun nyelv magyarországi emlékei. *Keletkutatás* 1975. Meliusra vonatkozóan: *Öze*: Bűneiért bünteti Isten a magyar népet. i. m. 1991. 91.

a katonákra, hanem a környező népeiségre is vonatkozik.³⁵⁴ Hasonló célja lehetett Csányinak is Kanizsán.

A török berendezkedési kísérletei megtörték a végvári katonaság mindig legváratlanabb helyen lesújtó terrorján. A katonák ugyanis kifejezetten törekszenek erre és arra is, hogy a felekezetek a törökhöz való lojalitást feladják, a török tisztségviselőket elüldözzék ezekből a helységekből.³⁵⁵

Mindezt erősíti az az apokaliptikus várakozás, amely mind török, mind magyar részről Szulejmán utolsó éveiben elburjánzik, amely azután a szultán halálával és a drinápolyi békével nyugvópontra jut. Kiegyensúlyozva, megtúrtté téve a helyzetet.

A török megjelenése után összeomlik egy 150 éves propaganda, amely a törököt az ősi ellenségként aposztrofálta, azonosította a gonosszal, a végítélet népével, akinek nyomában jár a pusztulás. A török azonban nem üzi el a meghódolt keresztény parasztot, sőt meghagyja saját gazdasági, kulturális rendjében. A paraszt azt látja, hogy lehetséges egy *modus vivendi*.

Az új hatalom ugyan megpróbálja áttérésre rávenni a népeiséget, ez a törekvés pedig egy kialakult lelki bizonytalanság idején éri őket, amely jellemző egész Európára, ezt súlyosbítja Magyarországon, hogy a török megszállás után szétzilálódott a katolikus egyházszerkezet, továbbá a parasztság és ezzel együtt a népi egyház egy döntő vereség után van. Ebben a 15 évnyi, magával mit kezdeni nem tudás idején alakulnak ki lokális áttérő csoportok ott, ahol sokkal erősebb a török, ahol úgy látszik, beindul az a folyamat, ami korábban Boszniában.

A veszélyt nem a magyar politikai rendszer észleli, az csupán a paraszt fontosságát látja; aki felismeri, azok a magyar reformáció alakítói. Rájönnek, hogy a török csak látszólag kedvez számukra, valójában az egész hitújítási folyamat egy török által megszabott játéktérben az iszlamizáció irányába mozog. Mindezt elutasítják. Hogy ez az állásfoglalás

³⁵⁴ Révész Kálmán: *Melius és a debrecen-egervölgyi hitvallás*. Debrecen, 189

³⁵⁵ Csányi i. m. 293.

Wittenberg hatására következett-e be, ahol Melanchthon állt ekkor a kormányrúdnál, vagy a magyarországi protestáns lelkészek híradásai befolyásolták-e a törökkel szembeni álláspontot, erre most még nem tudunk határozott választ adni.³⁵⁶

Szegedi Kis helvét teológiája és a török

Abban egyetért a magyar történetírás, hogy Szegedi Kis Istvánt a korszak legjelentősebb magyar teológusának tartja. Szakály Ferenc csillagnak mondja a magyar protestantizmus egén.³⁵⁷ Latin nyelven írt teológiai munkái csak holta után és külföldön jelennek meg, életében mindössze néhány énekét láthatta nyomtatásban Szegedi Gergely énekeskönyve lapjain. Nagy sikereit mint tanító, pap és püspök, gyakorlati úton aratta tanítványokkal, hívekkel és tanártársakkal való közvetlen érintkezés útján. Az üldöztetés — mely mind magyar — mind török részről érte, még fokozta hívei ragaszkodását hozzá” – írja Horváth János.³⁵⁸ Bennünket sem a 17. századi külföldi ismertség, hanem a gyakorlati élet és a politikai okokból való kétoldalú üldöztetés érdekel. Miért zaklatja az erdélyi, a Habsburg és a török hatalom is?

Gazdag teológiai elemzésre nincs szükség Kathona Géza nagy tanulmánya óta, amelyben Szegedi teológiai iskolázottságát, kapcsolatait és auktorait feltárta.³⁵⁹ Mi itt kifejezetten a határvidék törvényeit szeretnénk vizsgálni Szegedi pályáján. A későbbi eligazodás végett álljon itt Kathona nyomán egy rövid teológiai összegzés.

Assertio de vera di trinitate című művét (1573) halála után Beza adja ki Genfben. Sorrendben az utolsó munkája lehetett, a szentháromság-tagadókkal vívott nagy harc idején

³⁵⁶ Scheible, Heinz: Melanchthon und Die Reformation. Mainz, 1996. Innen különösen a: Melanchthons Beziehungen zum Donau-Karpaten-Raum bis 1546 című fejezet. 272—303.

³⁵⁷ Szakály F.: Mezőváros és Reformáció. i. m. 92.

³⁵⁸ Horváth János: A reformáció jegyében. i. m.

³⁵⁹ Kathona Géza: Svájci theologiai elemek Szegedi Kis István hittani nézeteiben. In: Tanulmányok és szövegek a Magyarországi Református Egyház XVI. századi történetéből. Szerk. Bartha Tibor. Bp. 1973. 13—107.

íródhatott. Szomszédságukban, Nagymaroson volt az antitrinitáriusok egyik legjelentősebb központja, és Szegedi egykori működési helyein is felütötték a fejüket, mi több időleges többségbe is kerültek, (Pécs, környékén, Makón, Temesvárott, Csanádon stb.)

A *Loci communes* későbbi kiadásában, így már a bázeli 1593-asban, függelékként folytatólagos lapszámozással még két munkája került kiadásra: egyik a *Doctrinae papisticae summa*, melyben a pápaság primátusát igyekszik megkérdőjelezni, táblázatokba rendezve adja elő a „doktorok” érveit ezzel ellentétesen. A másik mű a *Confessio verae fidei*. Ebben a szentháromság-tagadók ellen lép fel. Ellenfelét meg is nevezi Varga, Sutor (Dávid) Ferencet. A művet valószínűleg a 60-as évek nagy küzdelmei során írta az antitrinitáriusok ellen, de csak halála után jelenhetett meg. Művében – mint az előzőben – szintén leírja az eretnekek fáját.³⁶⁰

A *Tabulae analiticae* Bazelban, 1592-ben jelenik meg. Prédikációvázlatok gyűjteménye, zsoltárookra, prófétákra, apostoli levelekre, Máté és János evangélistákra és az apokalipszisre adnak lemásolható vázlatot, amit a szószékre is magával vihet a prédikátor. Vázlatait a szobrász első munkaihoz hasonlítja, mely további csiszolásra vár. A tabulák második kiadása 1563-ban Londonban jelent meg. A *speculum*ot németre is lefordították 1586-ban. Fő műve a *Theologiae sincerae loci communes*.

Teológiai, dogmatikai, erkölcsi tételeket fejteget az Istenről és az emberről két nagy szakaszban. Ezek a következőek: Az Isten mindenhatósága, irgalmassága, ő és újszövetségbeli megkülönböztetéséről, közbenjárásáról, Krisztus mindkét természetéről, az utolsó ítéletről, a keresztségről, az úrvacsoráról, a csodákról, apostolokról, püspökökről. A másokban a szabad akaratról, az engedelmességről, igazságról, a pápista miséről, az Antikrisztusról, a házasságról, böntről, józanságról, egyházi éneklésről ír. Ezeket egy ívlapot elfoglaló tabulákra osztja fel, definíciókkal, hatalmas felvonultatott tudományos apparátussal,

³⁶⁰ A leírásnál és a teológiai értékelésnél a következő munkákra támaszkodtunk: *Horváth János: A reformáció jegyében. i. m. Kathona: Svájci teológiai elemek i. m.*

szentírási helyekkel. Mindez nem folyamatos előadásban, hanem skolasztikus modorban történik.

A táblázatos felvázolás egy-egy kérdés csoportosításában segít. Tankönyvnek szánja, mivel öt kiadást ér meg külföldön, valószínű, van is foganatja és kereslet rá a 17. században is. Az egyházszervezetről írt fejezetei alapján egyesek hajlandóak őt a presbiteri szervezet úttörőjének látni. (Erről alább még szólunk.) Nevezetesebbek a protestáns házassági jogra, a helvét és lutheri irány közötti különbségre – főként az úrvacsora és a predestináció kapcsán – vonatkozó fejtegetései.

Szegedi teológiai művének centrumában az isteni kegyelem áll. A szövetség, amely Isten és ember között kötött, Ádám bukásával megtört. Az ember elvesztette azt a képességét, hogy meg tudja őrizni magát a bűntől. A bűn szétáradt benne, természete bűnössé vált, és elvesztette a lehetőséget, az akarat szabadságát a választásra. E képesség megszűnésével csak a rossz művelésére maradt cselekvési lehetősége. Teljesen Augustinus és Kálvin nyomán halad Musculus és Szegedi, és a svájci reformáció egyik legjellegzetesebb tanítását örökíti át Magyarországra, bár csak egy oldalon foglalja össze Isten szerepét és az ember elbukását, de az elmélet és egyben a vaskos kötet központja is.

A bűn fogalmának meghatározásában a szerző egymás mellett hozza Musculus, Melancthon, Vermigli, (Perus Martyr) Kálvin teológiai nézeteit, nem csiszolja össze azokat egy egységgé, szinte eklektikusan választhatóvá teszi olvasója számára. Két bűnelkövetési módot különít el, az egyik, amikor szándékosan keresik a bűnt, a másik, amikor a választott hívők alkalomszerűen esnek áldozatul a kísértésnek. Nem egyforma minden bűn, de – állítása szerint – minden bűn halálra méltó. Isten inkább a szándékot, az alkalmat és a személyt nézi. Azoknak vétke nagyobb, kiknek több a lehetősége a megtérésre. A Krisztusban kiválasztottak vétke, ha látszatra súlyosabb is a bűn, megbocsátható. Elég „nekidőlniük a jónak”, ha

cselekedetté nem is lesz az aktus, akkor is beszámíttatik a test gyengesége. Az elvetetteknél a látszatra még megbocsátható vétkek is halálosak.

Melanchthont vezeti be a peccata mortalia és a peccata venialia, valamint a peccata regnans megkülönböztetést, bár elveti a katolikus nézőpontot, a halálos és bocsánatos bűnök osztályozását. Kálvin még ezt is értelmetlennek tartja, ő azt állítja, hogy minden bűn halált érdemel, csak az Isten ingyen kegyelme mentheti meg a hívőt aszerint, hogy Isten milyen sorsra választotta el. Szegedi a két vélemény között áll, de inkább a másodikhoz közelebb.

Szövetségen Luther isteni végrendeletet ért Mózes kőtábláin, Zwingli szövetségként értelmezi. A bűn az igazságtól való megfosztottságot jelent, és ahogy a nap sem tehet róla, hogy a tárgyak árnyékba kerülnek, ő sem tehet a bűnről. Ugyanakkor Isten pórázon tartja a gonoszokat, csak akkor engedi el őket, ha arra szüksége van. Krisztus közbenjárására a halálra ítélt jóknak megbocsát Isten, a többiek elkárhoznak. Az isteni döntés és előrelátás Musculusnál is elválasztandó. Az előrelátható bűnök nem okai a reprobációnak, de a bűnök okai a kárhoznak. Szegedi szerint a kárhozat az utolsó ítéletkor lesz. A reprobáció azonban öröktől fogva van. A bűn nem lehet oka a reprobációnak magyarázata szerint, mert az ember ha beszennyeződött, a bűntől nem lehetne elválasztható, Isten előre tudja a sorsát, csak az ember nem sejtheti.

Más idősík, egyéni apokaliptika

Egy összezavarodott népesség számára, melynek irányítója a kiszámíthatatlan háború lett, jött gyakorlati feloldozásként a teológia. Számukra relativizálódtak a bűnök, a tér, a közigazgatás, az idő pedig apokaliptikussá vált. Összedőlt a mezőgazdaság világa, életük szakaszossá lett, hullámzóvá. Háború élteti és pusztítja a közösséget. Az akció, amelyben az egyéni történelmi idő feléled, a portya vagy a támadás kivédése, itt az egyéni kegyelemre

szabott gondolkodásuk. Az akciók után visszahullanak a passzivitásba. Ez kialakít egy sorshitet, amelyben a sors alakít mindent, „Meg van írva”-modják–lényegtelen momentummá válik a túlvilág. (Nagy Olga erdélyi református falvak lakosai között folytatott 20. századi vizsgálata szerint a vallásgyakorlók emberek jelentős része nem hisz a túlvilági örök életben.³⁶¹) A jelen ugyanis már része a túlvilágnak.³⁶² A borzalom csak pillanat, az apokalipszist megelőző idő és az azt követő Krisztus földi uralma csak a határ időbeli két oldala, maga a földi lét kis akciók sora. Az emberi élet belefolyik ebbe a nagy egészbe, mely maga az apokaliptika. (Ezt a komor állandó várakozást, az eternitáshoz való kapcsolódást térben és időben az időtlenséghez, ezt hozza és hangsúlyozza Kálvin teológiája.³⁶³ Kálvin gyakorlata a bűnbánást praktikusabb formában adja elő ennek a katonanépeségnek és az elkövetett vagy átélt borzalmak alól felmentéssel él.

Helvét apokaliptika és a törökveszély

A helvét reformáció törökképe és apokaliptikája genetikus kapcsolatban áll a wittenbergi történetiszemlélettel. Szegedi Kiss István esetében sem beszélhetünk másról, sőt mint teológiájában máshol is átfedéseket, mintegy köztes álláspontot vélünk felfedezni. Kathona Géza 1943-as tanulmányában a wittenbergi reformáció történelemképét és törökkel szembeni apokaliptikáját hangsúlyozza a magyarországi reformáció gondolkodásában, Luther és különösen Melanchthon 1545-50 utáni álláspontját találja fel a század végéig még a tanulmányban szereplő Károlyi Gáspár személyében is.³⁶⁴ Vitadolgozatként íródott a tanulmány a Benda Kálmán munkájában foglalt megállapítással szemben, mely a kálvini

³⁶¹ A szóbeli információért köszönetet szeretnék mondani Nagy Olgának.

505A különbségekre, bár főként az úrvacsorával kapcsolatos eltérésekre helyezve a hangsúlyt, és az irányzatok elkülönülésére rövid történeti szempontú összefoglalást ad: *Botta István: Melius Péter ifjúsága.* i. m. 148—179.

³⁶⁴ *Kathona: Károlyi Gáspár történeti világképe. Tanulmányok a XVI. századi protestáns apokaliptika köréből.* i. m.

eszmék ellenállastanát vélte felfedezni már a század utolsó harmadában működő reformációs népességnél is.³⁶⁵

Botta István mintegy negyed századdal később írott tanulmánya is ebbe az irányba mutatott.³⁶⁶ 1990-ben megjelent könyvem elvégezte a század teljes prédikációs és vitairatanyagának vizsgálatát, amely szintén Kathonát igazolta.³⁶⁷

Imre Mihály két jelentős munkája vált azután megkerülhetetlenné a következő tíz évben, a „Magyarország panasza” a lutheri reformáció történelemszemléleti fordulópontját és az ebben játszott törökveszély szerepét dolgozta ki.³⁶⁸ A másik pedig éppen Szegedi Kis személyével kapcsolatban a fentebb idézett eretnekek fájáról írt tanulmánya, a Speculum pontificum, romanorum Hódmezővásárhelyen lévő példánya alapján végezte el az ott található Arbor Haereseon-rajz ikonográfiai elemzését.³⁶⁹ A rajz követi a középkori hagyományra visszamenő, Németországban a reformáció röplapirodalmában gyakori ábrázolás szokását, kifejezetten a melanchthoni kettős Antikrisztus képét alkalmazva. A sátán szívéből kinövő fa két ágán a pápa és a török császár feje látható. Megtalálhatók rajta már az új veszélyként jelentkező ariánusok is. Imre vizsgálat alá vette Szegedi – nagyobbbrészt a Dél-Dunántúlon, Laskón írott – fő művének végítéletéről és az Antikrisztusról írt fejezeteit. Itt a végítéletet megfelelteti a teológus kora nagyhatalmainak, a töröknek és a katolikus tábornak, akik éppen Magyarországon adnak találkozót egymásnak. Veszélyesebbnek a katolikus egyházfőt tartja, mert a török lelkileg a keletet tudja befolyásolni, magát a magyar népet csak a rablással, a testi szenvedéssel befolyásolja.

A kép teljesen megfelel a melanchthoni hatást követő protestáns felekezetek papjai álláspontjának, mint ahogy ezt 1990-es könyvemben kifejtettem. Ezekhez csatol Imre még

³⁶⁵ Benda Kálmán: A kálvini tanok a magyar rendi ellenállás ideológiájában. Helikon Világirodalmi Figyelő 1971.

³⁶⁶ Botta István: Luther Antikrisztus-fogalmának hatása a magyar reformátorok társadalomszemléletére. In: Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből. Szerk. Fabinyi Tibor Bp. 1984. 51—65.

³⁶⁷ Őze: Büneiért bünteti Isten a magyar népet. i. m. 1991.

³⁶⁸ Imre: Magyarország panasza i. m.

³⁶⁹ Imre: Arbor Haereseon. i. m.

olyan szerzőket is latin és német nyelvű munkáik alapján, mint például a térségünkhöz nem igazán tartozó Leonard Stöckel.

Történeti teológiai alapon a *Translatio Imperii* ó- és középkori modelljét követi a gondolatmenet. A kettévált Római Birodalom nyugati felének ura a római pápa, VII. Gergely hataloméhes, és a Krisztus egyházának rendjét, a világ és a család ökonómiáját felforgató utóda és katonája a német-római császár. A keleti birodalomrész törvénytelen bitorló ura a török szultán. Az ő zsarnoki előképe Phokias bizánci császár, aki elődjét, urát megölte és székébe ült.

A Phokiasra vonatkozó történet egyházi irodalomból veszik át a wittenbergiek és szerte a világon az antiturcica irodalom is.³⁷⁰ Az egymást követő két császár örmény eredetű volt. Még udvaruk sem beszélte a görögöt, ennek ellenére egymás riválisaként szerepeltek a birodalomban.

A kálvini apokaliptika más, kifejezetten tiltja a végítélettel való azonosítást és szereplőinek beazonosítását saját korú helyszíneivel, idejével és személyeivel. Ezzel Isten szuverén világát sértik minden esetben. Elismer egy apokalipszist, de ez az egyén szintjén folyik, mely része a világmindenség nagy harcának. Ebben a harcban részt lehet venni, és kell is, de ezt befolyásolni vagy legalábbis tér-, időhatárait látni nem lehet. Nem is szabad azt kutatni.

A 16. század török dúlta Magyarországa azonban még nem a kálvini hagyományok alapján gondolkodik, már csak azért sem, mert számukra nem Genf, hanem Zürich a kapcsolódási pont a század harmadik negyedében. Bibliander (Buchmann) Svájcban foglalja össze és adja ki a latin középkor és saját kora iszlámismereteit egy nagy antiturcica könyvben.

³⁷⁰ *Őze*: Bűneiért bünteti Isten a magyar népet. i. m. 121. *Imre*: Arbor Haereseon. i. m. 57.

Zürichben is latolgtják, — mint Melanchthon Wittenbergben — annak az esélyét, hogy a török lovasság a magyar hadszíntérről hány nap alatt érné el a várost.³⁷¹

Kálvin apokalipsziszszemlélete – akárcsak tanai is – majd csak a 17. század elején, a 15 éves háború után kezd hatni, amikor mind a svájci németek, mind Magyarország számára bebizonyosodott, hogy a végítélet nincs olyan közel, és a töröktől sem szabadul meg oly könnyen az ország, viszont Szulejmán hódító álmairól le kellett hogy mondjon a török birodalom, hiszen nagybetegségének szimptomái most kezdenek kiütkezni rajta. Szegedi Kis és Melius kálvinista egyháza elfelejti a melanchthoni apokaliptikát, a köznép számára is lefordítják magyarra Kálvin fő művét, az *Institutiot*.

A délvidéki katonanépszerűség Szegedi Kis eklektikus teológiája iránti fogékonyságának lelki oka

Milyen lelki, pszichikai igény okozta a katonákban, hajdúkban a reformáció mellé állást? „Véletlen halál ki reánk őrt áll, ne fojtson meg hertelen életünkben” – írja Balassi.

A „Véletlen halál” mindig ott settenkedett a vitézek mögött. Ők, akik fennmaradásuk érdekében fizetelenségben éhségtől vagy prédavágytól hajtva raboltak, gyilkoltak, falvakat dúltak, égettek adóbehajtás közben; akik talán azt a falut pusztították el, ahonnan azelőtt a szabadabb életben bizakodva elszöktek, nekik nem lehetett reményük az üdvösségre, ha az egyéni jócselekedetektől függ. Különösen akkor, ha a „Véletlen halál” gyónás és utolsó kenet nélkül sújtja őket.

A hit általi üdvözülés protestáns tana ezeket a félelmeket szünteti meg. Aki hisz, üdvözül förtelmes élete ellenére is. A predestinációs elmélet ezt a magatartást még egy fokkal acélosabbá tette. A predestinációnak kétfajta lelki reflexe volt. Egyik az, amelyet

³⁷¹ Bibliander antiturcika irodalmára *Bitskey István*: Pázmány Péter koráncafolata. In: *Eszmék, művek, hagyományok*. Debrecen, 1996. 182.

Verancsics írt le Ilosvai Péter csengeri rektorról 1562-ben, aki felakasztotta magát, mert nem hitte, hogy az üdvösségre elrendeltetett.³⁷² A másik a Béza által kijelölt út, hogy a hívőnek kötelessége hinni az elrendeltetésben. Általában ez utóbbi érvényesült. Bullinger így ír erről: „Hisznek pedig azok, akik örök életre vannak rendelve, viszont azok vannak örök életre rendelve, akik Krisztusban hisznek.”³⁷³ Magyarországon már Ozorai így prédikált: „Ha te úgymond szentnek mondod magadat tenmagadtól kevés vagy, te pedig ki az Krisztus hittel és az Krisztus tagja löttél, ha tennenmagadat szentnek nem mondod, hálaadatlan vagy.”³⁷⁴ Ő még nem vetette fel a predestináció kérdését, csak a hit általi üdvözülés kapcsán mondta ezeket.

Számunkra azonban nem ez számít, hanem a megnyugvás és a bizonyosságtudat, amit a kiválasztott érezhetett. Isten céljainak beteljesítői lettek a katonák. Az elkövetett bűnök másodlagossá váltak, „nem számíttatnak be”. Nem véletlen tehát, hogy a debrecen-egervölgyi hitvallást valló vitézek miért tartottak ki a végsőkig hitük mellett, vagy miért jártak csapatosan Kálmáncsehibe Szegedi Kis Istvánhoz.

A török defterek minden, a helységben lakó keresztényt számbavettek, a papot is. Így évszámhoz kötöttek értesülhetünk arról, hogy hány pap élt egy szandzsák területén. Az adatok arra is utalnak, hogy hány volt közülük protestáns. (Az adat azért csak utaló jellegű, mert a Mohács utáni felfordulásban nős pap is vallhatta magát katolikusnak, de lehetett nőtlen protestáns pap is.) Szigetvár környékére nézve a Velics–Kammerer-féle defter-jegyzékek nem adják meg az egész szandzsák névanyagát. Így a tőle északra eső, a Balatontól Kaposig lenyúló Simontornyai szandzsák adatait használom összehasonlításra. Gyulán csak a vár eleste után, 1567-ben megszervezett Gyulai szandzsák adatait használhattam.³⁷⁵

³⁷² Loeche György-Szabó József: Kálvin hatása és a kálvinizmus Európa keleti országaiban. Debrecen, 1912. Verancsics Antal: összes művei. i. m. VIII. köt. Levél 1562-ből. 373.

³⁷³ Tőkés István: Második Helvét Hitvallás. Kolozsvár, 1968. 375. *Kingdom, Robert N.*: The First Expression of Theodore Beza's Political Ideas. In: Archiv für Reformationsgeschichte. 46(1955) 88–100.

³⁷⁴ Ozorai Imre: Vitairat: De Christo et eius ecclesia. Item de Antichristo ejusque ecclesia. Krakkó, 1535.

³⁷⁵ Dávid Géza: A Simontornyai Szandzsák. Bp. 1982. 400. levél. i. m. (28) 376.

Pap – Helység – nahie 1546. Bertalan-Nyilas o.n. György-Gencsen AV.n. Petre-Györkén AV.n. János-Bikács AV.n. György-Jód E.n. Máté-Kajdocs AV.n. András-Felső-Endrék E.n. Iván-Céce St.n. Boldizsár-Alap St.n. János-Hörösök György-Szent-Miklós St.n. Petre-Barjád St.n. Mihál-Mucsi Imre-Csibrát St.n. Balázs-Paraszt-Székel St.n. Gergel-Németi St.n. Dimitri-Görbő St.n. Pál pap-Odán St.n. György-Miszla St.n. Dijános-Püspök-Székel Petre St. n. St.n. Gergel-Erdő-Pél St.n. Benedek-Bán St.n. Tomas-Kiráj-Nána St.n. Márton-Szakadát St.n. Márkus-Kölest St.n. Miklós-Alsó-Cél St.n. János-Nagy-Maróc St.n. Benedek-Udvari St.n. Orbán-Fel-Egrös St.n. István-Igar St.n. János-Fok-Szabadi En. Simon-Gán En. Jakab-Ságvár En. István-Apor St.n. István-Csetén St.n. János-Al-Egrös St.n. Márkus-Barbócs St.n. Mátyás-Berén St.n. Ferenc-Alsó- és Felső- Kaláznya St.n. A.v.n. = Anyavári nahie E.n. = Endrédi nahie O.n. = Ozorai nahie St.n. = Simontornyai nahie Összesen: 1546. 37 pap 1552: 32 pap nős 3 1570: 1 pap nős 1590: 1 pap	Pap – Helység – nahie 1552. Miklós-Gencsen AV.n. János-Györkén AV.n. János-Bikács AV.n. György+fia Mihál Jód E.n. Máté-Kajdocs AV.n. Balázs Balázs nős-Céce St.n. Boldizsár-Alap St.n. János-Hörösök St.n. Ferenc-Barjád St.n. Imre-Csibrát St.n. Balázs-Paraszt-Székel St.n. Imre-Németi St.n. Dimitri-Görbő St.n. Gergel pap-Odán St.n. György-Miszla St.n. mihál nős Püspök-Székel Gergel-Erdő Pél St.n. Tomás-Kiráj-Nána St.n. Márton-Szakadát St.n. Márkus-Kölest St.n. Miklós-Alsó-Cél St.n. Imre-Nagy-Maróc St.n. Benedek-Udvari St.n. Borbás-Igar St.n. János-Fok-Szabadi En. Simon-Gán En. István-Csetén St.n. János-Al-Egrös St.n. Máarton-Barbócs St.n. Ferenc-Alsó- és Felső Kaláznya St.n.	1565. 1570. 1590. Jakab-Alap nős St.n. György-Igar St.n.
Gyulán Gyulai nahie: – – Aradi nahie: Békési nahie: Zarándi nahie:	1567-ben: 1 pap, 1 ortodox 1 pap nős, 1 ortodox 1 pap nős	1579-ben: 3 ortodox – 1 pap nős

A defterekben feljegyzett papok évről évre csökkenő száma mutatja, hogy 1552-ig még működött az egyházszerkezet, ha keveredett is a reformációval, ki tudta elégíteni a hívek igényeit. Ezután már csak elvétve akadt egy-két protestáns lelkész. 1552-ig általában a régi katolikus maradt helyben. (Ez magyarázhatja Szigetváron Kerecsényi processzióval járó papjait.)

Eszéki Imre írta 1550-ben, hogy a pápista papok elüldözése után kevés a lelki vezető, akikre a nép nagyon áhítozik.³⁷⁶ Iszonyú volt a lelki nyomorúság, a vigasztalás hiánya, és ha még azt is hozzávesszük, hogy a faluban a pap volt a nyelveket beszélő tanult ember, akkor beláthatjuk, hogy nagyon nagy volt az igény a Délvidéken az igehirdető iránt, valamint azt, hogy lelki vezető nélkül megtántorodhattak a mohamedanizmus befolyásolta hívők. Ezért fogadták szívesen a reformáció letelepült vagy helyben maradt és áttért papját. És ezért érdeke a várkapitányoknak is a prédikátorok helyhez kötése.

Gyakorlat a bűn megbánására

A hit feje nem alkatrésze a penitenciának, Luther és Melanchthon két részre osztja: a lélek összetöretésére a bűnbánat által (*contributio*) és az utána felgerjedő hitre, amelyből az új élet, a *nova obedientia* születik.

A svájciaknál és Szegedinél a pönitencia Isten kegyelméből, az isteni elhívás igéjéből, az ígéhez kötődő hitből és az Isten ostorából származik. Megállapítja, hogy a pönitencia része a *contrabutio*, az elme elváltozása, az Istenhez való megtérés és a bűnök megutálása. Az igazi

³⁷⁵ T. Mérei Klára: Somogy megye pusztulása Szigetvár eleste után. In: Szigetvári Emlék Könyv. Bp. 1966. 157. Földváry Antal: A református egyház és a török uralom. i. m. 142. N. Kis. István: A parasztság és a főurak 16. századi honvédi harcokban. Hadtörténeti Közlemények 1954. 3—4, 66—68.

Ó a dicalis adózás alapján vizsgál.

Vármegye
Arad

Porta 1523
4000

porta 1552
3

Porta 4564

³⁷⁶Eszéki Szigti Imre és Flacius Mátyáshoz írt levele, közli: Kathona G. In: Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből. i. m. 45—51.

elme eredményét az elme szeméinek megnyitásában, a lélek lesújtásában, a büntetésre való méltóság érzésében és eleve megváltozásában szemléli. Itt a pönitentia nem passzív lelki élmény, hanem aktív elindulás a jó irányába. Folyamat, ahol véget ér valami, és új kezdődik el, a szent élet.

Bűnbocsánat

A bűnbánat Szegedinél Musculus alapján három mozzanat. Tett (factum), véték (culpa), büntetés (poena). Azért imádkozunk, hogy Isten a culpát bocsássa meg, a poenát engedje el. A tett az elkövetés után elmúlik, de az nem bocsáttatik meg. A poena azért engedtetik el, mert egyetlen bűnért nem képes senki az elégtételre. Fenyíteni mindenkit lehet a földön és az elvetettek a gyehennán. A bünt csak Isten bocsáthatja meg, nevében senki, ő a sértett. Egy ember volt csak a szükséges igazság betöltésére, a megváltó. A megigazító hit Krisztus vérébe vetett, vagy az evangélium Krisztusról szóló ígéreteibe vetett bizalom. A megigazulás forrása az igéből felgerjedő hit. Ez igazít meg, mert Isten irgalmasságát ragadja meg a bűnből való feloldozásra, és nem azért, mert hathatós a szeretet által.

Szegedi kedvenc teológusának nézetei zürichi típusú átlagdogmatikát mondanak el. Musculus rendszerének egyformán vannak kapcsolódási pontjai a witternbergi és a genfi reformációval. A dogmatika bullingeriánus gerincének tekinthető a bűnről, az Isten-ember között fennálló szövetségről szóló tanítás, a predestinatio univerzalista szemlélete, ennek elektióra való korlátozása, a reprobatio külön aktusaként való szerepeltetése. Ide sorolható a pönitentiának a hitre való alapozása, valamint a szentségek (kereszttség- és úrvacsoratan) spirituális felfogása.

Szegedi egyes vonásai alapján kálvini szemléletű, de supralapsarius beállítottságú (csak a választás tényére korlátozódó.) Eszerint Isten minden embert egyetemesen a bűn alá rekeszt, majd kegyelemben részesít vagy igazságot oszt neki.

Szegedi túl komornak tartja a musculusi tanítást, miszerint a bűneset következtében az ember minden jóra képtelen, csak a rossz művelésére van lehetősége, ha jócselekedetre való képességét Isten nem állítja helyre újjászületéssel. Szegedi ezért közli párhuzamosan Melanchthon optimista szövegét, mely szerint a bűntől legyengült emberben megmaradt az úgynevezett iustitia civilis képessége, melynek birtokában a polgári élet külső ügyeiben jó szolgálatokra képes. A felfogás hasonló formában megjelenik Bezánál, ellentétben Bucerrel és Kálvinnal.

Világi hatósággal szembeni ellenállás

Mind Svájc, mind Wittenberg egyetért a két kard elméletében. A világot irányító testi-világi és lelki hatalom külön fejt ki működését. Bár az Isten büntetheti híveit, Szegedi variációja szerint nőies hatalommal fenytvén, vagy megszabadíthatja kiválasztott szabadító által, de Musculusnak a wittenbergiek felé hajló ítélete szerint. A zsarnok magistratus parancsai szerint tűrni kell a ránk mérteket, de nem szabad igazságtalanságot parancsra sem elkövetni.

Ha Szegedi bűnbocsánatról szóló tanítását nézzük, akkor azt teljes egészében Wolfgang Musculustól kölcsönzi, ha pedig a tanítás formáját, beállítottságát, tematikáját vesszük, akkor az megfelel Henrich Bullinger nézeteinek – írja Kathona Géza.³⁷⁷ A későbbi svájci reformáció legnevesebb, Magyarországgal is kapcsolatot tartó teológusai ők. Szegedi

³⁷⁷ Kathona G.: Svájci theologiai elemek i. m. Az ellenállási jog fejlődésére a korai protestantizmus időszakában: *Hildebrandt, Ester: The Magdeburg Bekentnis as a Possible Link Between German and English Resistance Theories in the Sixteenth Century.* Archiv für Reformationsgeschichte 46(1955) 227—253.

főművében megjelenik a későbbi református tanítás sarkalatos pontja, a kegyelemtan. Isten ingyen nyújtja kegyelmét.

A városi reformáció egy hagyományos szentkultuszra épülő rendet kérdőjelez meg, és drasztikus átalakulásra készítet a csatolt területek részén egy újabb közösség nagyobb nemzetállam szervezeti keretéhez és ideológiájához igazodva. A korszak alakítja ki a valláson és az oktatáson keresztül az ország a minden polgárára kötelező a területvédelmi gondolkodást, a hadi feladatokat mindenkire kiterjesztve egy állampolgári kötelességgé téve.³⁷⁸ Mindez Magyarországon egy meglévő helyzettel találkozott. Itt a határmente totális háborúra berendezkedett zónájában tartósan a háború törvényszerűségei uralkodtak. Ezért lehettek fogékonyak a kora újkor új ideológiájára és az azt terjesztő helvét felekezetre. A középkori különálló rendfelfogásához képest ez gyökeresen más.

Nyugaton, de Magyarországon is több szinten játszódott le ez a társadalmi rétegek közötti folyamat. Magyarországon, Skóciában vagy még a birodalmi városok (Zürich, Bern, Basel) háttérében álló kantonok elzárt katonaparaszt-falvai is egy vákumterületnek, a hadak járta senkiföldjének számítottak, erős veszélyeztetettségnek kitéve.³⁷⁹ A háborús mozgások által kiszakadtak rétegek a paraszti életformából, „naptári rendből”, amelyet mezőgazdasági tevékenységgel együtt haladó szentek ünnepei adtak, amelyek a középkor folyamán a térség sajátosságainak megfelelő ősvallással dolgozódtak össze. A népesség életformaváltásra lett kötelezve, a háborús sokk által kimozdították eddigi rendszeréből.³⁸⁰

Ezek a területek tehát új „ideológiát”, új teológiát, liturgikus világgépi magyarázatokat kerestek, mely helyzetükre kielégítő magyarázatot adott. Ez nem kifejezetten korhoz és

³⁷⁸ *Rabe, Horst*: Deutsche Geschichte 1500—1600. Das Jahrhundert der Glaubenspaltung. München, 1991.

³⁷⁹ *Lotz-Heumann, Ute*: Die doppelte Konfessionalisierung in Irland. Konflikt und Koexistenz im 16 und des 17. Jahrhunderts. Tübingen, 2000.

³⁸⁰ Ozment, Steven: Reformation in the Cities: The Appeal of Protestantism of Sixteenth-Century. Germany and Switzerland, 1980. (Ozment elmélete a weberi protestáns etika nyomvonalán halad.), *Weber, Max*: A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. Bp. 1982.

területhez kötött jelenség. Mint írtuk, Wittek elmélete alapján más határterületeken és korábbi időszakban is vizsgálható.

A határterület népességénél mindez nem csak magyar vagy svájci specialitás. A Kaukázus művelésre alkalmatlan területein kevesen éltek, és alig akadt görög nemzetiségű. A területeket kisszámú határőrség, az ún. akritajok védelmezték. Ezek az örmény származású határőrök nemcsak a hit fanatikus harcosai voltak, de nem vetették meg a zsákmányt és a hősi cselekedeteket sem. A kaukázusi határvidék ortodoxiától eltérő felekezetére példa a pauliánus eretnokség. A szeldzsuk mohamedánok és a bizánci ortodoxia közé ékelt határterület Örményországból induló, Boszniáig húzódó keresztény eretnokségek karrierje jó példa erre.³⁸¹

A határ túloldalán pedig a mohamedánoknál a határterület vallási elkülönülésére a 16. század elei iszlám eretnek szekta szinkretista zsidó–keresztény– mohamedán elemeket ötvöző és az iszlám határterületen jött létre. A különböző kultúrájú nagy birodalmak kontaktzónája nemcsak életformák ötvözéséhez segített, de már az iszlám megjelenése előtt is, utána pedig fokozottan a határterület örmény etnikumát folyamatosan több eltérő mentalitású, de kapcsolatot tartó, régióra és csoportra osztotta. (A kulturális, mentalitásbeli különbözőség az egységre törekvés mellett, természetesen időről időre ellentéteket is generált.)

A törökökkel hagyományosan ellenséges Perzsia Magyarországhoz hasonló őrpartományában sííták felkelést hajtottak végre. Ideológiájuknak heterodox vallási tételei

³⁸¹Szakirodalom az örmény khalkedóniták történetéhez, mint határjelenséghez: *Arutjunova-Fidanjan, V. A.*: Armjano-vizantiiskaja kontaktnaja zona. (X-XI. vv.). Erevan, 1980. *Arutjunova-Fidanjan, V. A.*: „Some Aspects of the Military-Administrative Districts and of Byzantine Administration during the 11th Century.” In: *Revue des études arméniennes*. 20 (1986-1987): 311—396. *Arutjunova-Fidanjan, V. A.*: Armjane Xalkedonity na vostočnyx granicax vizantijskoi Imperii (XI. v). Moskva, 1994. *Bart’ikyan, H.*: „La genealogie du Magistros Bagrat catépan d’Orient et de Kékauménos.” In: *Revue des études arméniennes* 2 (1965) 261—272. *Canard, M.*: „La campagne arménienne du Sultane Salguquide Alap Arslan et la prise d’Ani en 1064.” In: *Revue des études arméniennes*. 2 (1965) 253—259. *Canard, M.*: „L’Arménie entre Byzance et l’Islam depuis la conquête arabe jusqu’en 886.” Lisbon, 1980. *Charanis, P.*: „Ethnic Changes in Seventh-Century Byzantium.” In: *Dumbarton Oak Papers*. 13 (1959) 28—36. *Dédéyan, G.*: „Mleh le Grand stratège du Lykandos.” In: *Revue des études arméniennes* 15. 1981. 72—102. La narratio de rebus Armeniae. Garitte, G., ed. Louvain, 1952. *Kaegi, W.*: „Al-Balâdhuri and the Armeniac Theme.” In: *Byzantion* 38 (1968) 273—290. *Toumanoff, C.*: *Les dynasties de la Caucasic chrétienne*. Rome, 1990. Az összehasonlításához szakmai segítséget és bibliográfiai adatokat Nagy Kornéltól kaptam. Köszönet érte.

ortodox szunnita teológusokat is megfertőztek. A felkelést időlegesen leverte a szultán, aki a határvidéki mozgalommal kapcsolatba került.³⁸²

Nagy kérdése a kornak, miért éppen a három svájci Wolfgang: Musculus, Heinrich Bullinger és Peter Vermigli Martyr képviseli Szegedi teológiai művében a gerincet és nem a wittenbergiek? Szegedi még Cegléden Melanchthont tanít. Temesvár után már másról van meggyőződve.

Musculus 1556-ban Bázelen kiadott *In sacrosanctum Davidis Psalterium Commentarii* című művében központi téma a török veszelem. Mind a 74. mind a 79. zsoltárt a török elleni aktualizálásra használja fel, akár Luther. A törököt Isten büntetőeszközeként emlegeti exegetikai művében, aki semmit sem tehet Isten akarata nélkül. A szultán tehetetlen önmagában, Isten utasítása nélkül a keresztények ellen. Utal a magyarok sorsára, Buda 1541-es elestére és Germánia jövőjét is ebben a sorban látja. A 79. zsoltárhoz fűződő magyarázatában leírja, hogy jóllehet megpróbálhatják a magukat hazugul keresztényeknek mutatók vagy törökök Krisztus egyházát elfoglalni az Antikrisztus népeként, mégis rendíthetetlen marad és romolhatatlan.

Ha Germánia a török alá jutna, akkor ez Isten³⁸³ rendelkezéséből történne, mert ő rendelkezik a földkerekség összes királyságával, amelyet meg is szabadíthat. „Si haec nostra Germania in potestatem Turcorum venerit, sciat homo Christianus, fieri hoc Domini dispensatione, cuius est orbis et plenitudo eius, in cuius potestate est tradere regna quibus voluerit, ac rursus adimere.”³⁸⁴ A szerző a latinos, humanista Germánia alakot használja az Imperium Romanorum megnevezés helyett. Ez egyrészt a svájci állam különállóságának hangsúlyozásából jöhet, mely nem ismeri el szentnek a német birodalmat. Másrészt nem

³⁸² Kabiz molla eredetileg szunnita hittudós 1527-ben a fővárosban Mohamed helyett Jézust nyilatkoztatta ki vezető prófétának. Fejtegetései hatására a lakosság körében feszültté vált a hangulat, lázadások törtek ki és a főváros általános politikai nyugtalanság színhelyévé vált. A mollát kivégezték. *Matuz József: Az Oszmán Birodalom története.* Bp. 1990. 17. 85.

³⁸³ *Imre: Arbor Haeroese.* i. m. 73.

³⁸⁴ *Musculus, Wolfgang: In sacrosanctum Davidis Psalterium commentarii.* Basileae, 1556. (TREN: E 115.)

aktualizálja Dániel könyvének birodalmait a Kálvini teológia elfogadott rendszere szerint, tehát elveti az egész Translatio Imerii Romani rendszerét, amelyet mind a középkor, mind a lutheri reformáció iskolái kedvtelve alkalmaztak.

Mindez sokkal jobban fedi a magyar viszonyokat. Szegedi kompilációjában azért támaszkodik kedvenc teológusának, Musculusnak és nem tanárának, Melanchthonnak gondolatmenetére, bár a világvége aktualizálását, a melanchthoni Antikrisztus-tant vallja maga is, mégsem ezt alkalmazza, bár könyvének van Antikrisztus fejezete is. A Magyar Királyságot ismerik hallgatói, ennek szent királyaival. Számukra a Német-római Birodalom nem szent, és bukása sem lehet a világvége. Így legföljebb azt is, mint a törököt, az Antikrisztus birodalmának lehet besorolni, vagy említést sem tenni róla.

Teológiai rendszere olyan válogatás, mely a gyakorlati viszonyokhoz is igazodik, azért tesz engedményt a wittenbergi teológusok javára, illetve választ olyan teológust a svájci iskolából, aki áthidaló megoldásokat tud adni, hogy az eddigi lutheránus gyülekezetben ne keltsen megosztottságot. Az eljárásra példaként említhetjük, hogy az ellenállási tan esetében még a Bocskay-felkelés időszakában is a wittenbergi álláspontot követi a kálvinista felekezet.

A szülőhely, a katolikus végvár, az Alföld legnagyobb városa, Szeged

Úgy látszik, Szegedi Kis sem lehetett próféta saját hazájában. Érdekes módon a Skarica-féle életrajz említést sem tesz arról, hogy hőse megpróbálkozott volna ott a tanítással, vagy legalább családlátogatás céljából megjelent volna. Az életrajz elemzői eddig kivétel nélkül utaltak a város 1551-es keresztény visszafoglalási kísérletére, a „szegedi veszedelem” néven elhíresült vereségre, amelyben a volt bíró, Tóth Mihály hajdú-csapatái jártak az élen. Azért tartották ezt olyan fontosnak, mert a mintegy hetes akciónak egyik érdekes mozzanata, hogy a városba a polgárok segítségével bejutott hajdúk egyik első fellépésükként „elküldik” a

város protestáns prédikátorát vagy prédikátorait.³⁸⁵ Még fontosabb, hogy nagyjából azok a hajdúk szerepelnek itt, akik korábban Temesváron a katolikus spanyolokkal kerültek vallási villongásba, és akikről Ferdinánd királynak tesznek panaszt gyulai tartózkodásuk idején a szláv Horvátinovic parancsnoksága alatt. Ekkor nemcsak fosztogató életmódjuk, hanem protestáns voltuk is szemet szúr a feljelentőnek. Hozzátehetjük, hogy egyik csapattisztjuk itt továbbra is a katolikusnak mondott szegedi vezér, a bíró Tóth Mihály.³⁸⁶ Mi itt nem kívánjuk ismét leírni a szegedi veszedelem eseménytörténetét, hadtörténeti szempontból sem tudnánk újra értékelni Szakály elemzését. Bennünket csak a város protestánsainak menekülése érdekel.³⁸⁷

Reisner János – Szeged monográfusa – egész életrajzot ad az egykori szegedi bíróról, aki olthatatlan törökgyűlöletével 1543-tól kezdve szervezi a város ellenállását. Majd szegény menekültként húzza meg magát Debrecen városában. Reisner azonban az adatok nagy részét Tinódi Szegedi veszedelem című munkájából veszi át kritikátlanul, mint Bálint Sándor nyomán Szakály megállapítja: Tóth Mihály igaz hogy Debrecenbe települt, de önszántából 1549-ig visszajárt a városba. Debrecenben pedig gazdag polgárként élt, városi tanácsstag volt.

³⁸⁵ A veszedelmet leíró Tinódi Sebestyén emlékezik meg a tettről: Szegedi veszedelem, RMKT, XVI/3, 62.

Nagy Isten igéjét ők nem vevék,
Jámbor prédikátort városból kiküldék

³⁸⁶ Veress: Gyula város oklevéltára. 196, 198—199. TT 1892. 653—654, Bálint Sándor: Szeged reneszánsz kori műveltsége. 86—91. Szakály: Mezőváros és reformáció. i. m. 172—189.

³⁸⁷ Tóth Mihály szabad hajdúival, valamint Bernardino Aldana, Alonzo Peres (Nagy és Kis Kampó) és Bakics Péter támogatásával 1552. február 21-én, majd az ezt követő napokban szerencsés kezdetű, de tragikus kimenetelű kísérletet tett Szegednek a töröktől való visszafoglalására. A palánkot ugyan megszállta, de a vár bevétele sikertelen maradt. Reisner János: Szeged története. Szeged, 1899—1900. I. 121—131. – Az eseményt megénekelte Tinódi Lantos Sebestyén is: Cronica. Kolozsvár, 1554. G4b – II b levelek. RMNy I. 109. – Megemlékezik róla protestáns felfogásban Székely István: Chronica ez világnac jeles dolgairól. Krakkó, 1559. Nn 2a-b levelek. RMNy I. 156. A Ferdinánd által Castaldo erdélyi hadainak megerősítésére küldött spanyol zsoldosok hadnagyai voltak Bernardino Aldana és Alonzo Perez, kik közül a nép az előbbi Nagy Kampónak, ez utóbbit pedig Kis Kampónak nevezte el. Szegedi megkínzója Kis Kampó volt, aki Szeged alatt a Tóth Mihály társaságában 1552 február-márciusában vívott harcokban a törököktől vereséget szenvedett, és ekkor kétszáz magyar lovasa Békés környékén a lakosságon élösködött. A két Kampót Tinódi is említi ugyanezen a néven. A Skaricza által használt Campovius név is a népies Kampónak felel meg. Forgách Ferenc: Commentarii Rerum Hungaricarum. Posonii et Cassoviae 1788. 42, 47. – RMKT III. 30. – Földváry: Szegedi Kis István. 64—65. Helyes dátummal 1552. július 26-án történt. Aldana naplóját megjelentette Szakály Ferenc: i. m. Uő: Szegedi Diaszpórák a XVI. századi Magyarországon, Tóth Mihály a hajdúból lett parasztvezér. In: Mezőváros és Reformáció. i. m. 172—189.

Bálint Sándor: Szeged reneszánsz kori műveltsége. i. m. 86, Czimmer Károly: A szegedi veszedelem. Bp. 1891.

Majd mint Fráter György szervitora hadszervezőként és ellátóként is részt vett a vállalkozásokban.

A Szolnok megépítése és a tiszai flottilla felállítása után elszigetelt török vár elfoglalására Tóth vállalkozott. Az akcióban a környék parasztsága, Tóth hajdúi és a szegedi halászok játszottak vezető szerepet. A mintegy 800 halász szállítja be éjszaka a hajdúkat a városba, ahol a reguláris erők megérkezéséig elfoglalták a várost, de a várat nem tudták bevenni. Az ostromlókat majd a budai pasa serege lepte meg fosztogatás és dorbézolás közben, és csúfos vereséget mért rájuk.

Tinódi a késő középkori históriás ének veszedelem műfajában írt költeményt az esetről, Melius Juhász Péter is nagyságban a mohácsi vész mellett emlegeti a vereséget, tehát a köztudatba bevésődött.³⁸⁸ Valószínűleg itt tűnt a török kiszorításának lehetősége először visszafordíthatatlannak, Castaldo seregének vereségsorozatában ez volt az első. Bevésődött azonban az is, hogy a protestáns prédikátorokat elűzték a városból. Temesváron ugyanez történt, valószínű itt is a Petrovics-féle iskola hatásaitól féltek.

Nem bizonyítja semmi még azt sem, hogy akár Tóth Mihály ne lett volna protestáns. Ahogy Szegedet a protestáns Debrecenre cserélte, ahol tanácstagságig vitte, továbbá, hogy később az elkötelezetten és arrogánsan protestáns Mágóchy Gáspár tisztjeként szolgált Gyulán és a protestáns vár légkörében meg tudott maradni, amely más katolikus tiszt számára kivihetetlen volt, azt mutatja, hogy nem vallási fanatizmusból üldözte el Fráter György megbízottjaként a prédikátorokat szülővárosából. Itt is politikai okok játszhattak közre a petrovicsistának beállított dél-alföldi protestáns papok üldözésében.

Szakály könyvében a szegediek erős protastantizmus alá kerüléséről beszél. Mi azonban nem vagyunk ebben olyan biztosak. Vannak protestáns hatások Szegedre, több

³⁸⁸ Melius a mohácsi csata mellett emlegeti, Benczédi Székely Világkrónikájában a bujaság és mértéktelenség bűnétől megvakult hajdúk példájaként szolgál az ütközet, Csányi a legjelentősebb csaták és ostromok között említi: az 1541-es gellérthegy-i ütközet, a palásti csata, Fehérvár és Temesvár eleste mellett. Mindenhol a vigyázatlanság és a katonai „gondviseletlenség” kifejezést használva. i. m.198.

hullámú, hitvitákkal tarkított, a török bíraskodást igénylő mérkőzés folyik a városban, de a város ferences közössége erősebb.

Bálint Sándor szedi össze erre az adatokat könyvében. Az életrajzban fentebb említett Abádi Benedek nevét kell ideírunk. Gyalui Torda Zsigmond szerint (1546) őt kedveli a pasa, és egy alkalommal a bohócnak mondott ferences barátokat hallgatásra kényszerítette.³⁸⁹ Itt valószínűleg a templom használatért folytatott vitáról lehetett szó 1545-ben, amikor a szomszéd város, Hódmezővásárhely Mátyás nevű papját is felvonultatja a protestáns közösség Abádi mellé a vitára.³⁹⁰ Egészen másként ítéli meg Kálvinhoz írt levelében Szeged töröknek kiszolgáltatott helyzetét Belényesi Gergely.³⁹¹ Őmellette még a már említett Szarka Pica Ferenc és Nyereghgyártó Mihály nevét kell megemlítenünk, aki fiának, János prédikátornak írt levelet 1551-ben szegedi tájszólásban Becskerekre, hogy meneküljön a család biztosabb helyre, mert a török be akarja venni a várost.³⁹²

Források híján abban sem vagyunk olyan biztosak, hogy a halászok eltűntek Szegedről, és ezután nem hallottunk róluk.³⁹³ Halászat ezután is volt a nagy folyami városban, és a török nem adta a protestánsoknak a várost. Szeged az alföld legnagyobb magyar etnikumú, katolikus többségű városa maradt a továbbiakban is, vallásilag az obszerváns ferencesek irányították. Szeged a napbaöltözött asszony városa maradt.

Ami Tóth Mihály további sorsát illeti, 25 lovassal majd Mágóchy alatt szolgál Gyulán, nem hisszük, hogy itt erőszakos katolikus maradhatott. Mindenesetre nem tudunk egyetérteni Szakály Ferenc következtetésével, mint azt jeleztük a temesvári rész tárgyalásánál, hogy ott a katonaság nem kerülhetett szembe a katolikus spanyolokkal, mert pár hónap múlva a hajdúk és huszárok fegyveres konfliktusba kerültek a szegedi protestánsokkal, ennek oka, hogy

³⁸⁹ *Borovszky*: Csanád vármegye története 1715-ig. Bp. 189—697. 283.

³⁹⁰ *Imre Mihály*: A város művelődéstörténete 1848-ig. In: Hódmezővásárhely története. Szerk. Nagy István. Hódmezővásárhely, 1984. 597.

³⁹¹ EtE V 632.

³⁹² *Bálint*: Szeged reneszánsz kori műveltsége. i. m. 86.

³⁹³ *Szakály*: Mezőváros és Reformáció. i. m. 186.

többségükben katolikusok voltak. A szakirodalom eddigi álláspontját támogatjuk, miszerint a magyar katonák a temesvári esetben vallási okokból zendültek fel protestáns többségük miatt. A szegedi, a békési, a temesvári, a lippai, a csanádi vagy a pankotai akció pedig a Petrovics-kör papjainak személyes politikai elkötelezettségéért indult a protestáns gyülekezetek ellen. A másik nagy kérdés, miért nem járt Szegedi haza városába. Szembeötlő, hogy nagyjából János Zsigmond fennhatósága alatti területeken dolgozott. Szegedet kerülte. Makóra utazott, ha nem volt állása, de haza nem ment. Nem hiszünk Földvárinak, hogy leányát ott temette volna el Skaricza, akinek megbízhatóságában nemigen kételkedhettünk eddig, erről nem írt. Szeged katolikus sziget volt, voltak elszármazottjai, voltak apostolata ferencesei, de népességét megtudták tartani Szent Ferenc kis testvérei a katolikus hitben.³⁹⁴

Ötödik szolgálati hely: Békés kastélya és városa

Túrról végre másfél évi szolgálat kitöltése után 1553-ban Békésre távozott, ahol beszédei miatt mindenki rá figyelt, az iskolában is korábbi szokása szerint a tanulóknak számos előadást tartott. Így valóban ez az épp oly tudós, mint nagyon tevékeny férfiú a saját példájával tanította az utódoknak, hogy ezután nem annyira az egyházi gyónásban kell forgolódni, amint ez általában a pápát tisztelőknél szokássá vált, ahol inkább maga az olvasás, mint a gondolkodás, inkább a gyakorlat, mint az ismeret, a kegyesség helyett az erkölcs, a bér joga helyett a kitűnő rang, a munka helyett a bőbeszédűség, a büntetlenség helyett a szabadság, sőt akármilyen foglalkozásban a nagy tisztesség helyett maga a nyugalom és csendes élet foglalta el a legfőbb helyet. (...) Még Szegedinek itteni tartózkodása alatt, mielőtt maga a vár (Temesvár) Losonczival és a hadvezérrel, az olasz Kampóval együtt elveszett volna, büntetlenség, vétkeket vétekre halmozó kóbor katonák előljáróik parancsára rettenetes dühvel ismét erőszakkal fenyegették a száműzöttet. Ezt megtudván egy közrendű ember, valóban jó szándékkal, de mégis rossz véggel, váratlanul így szólította meg Szegedit: „Meddig késedelmeskedel még itt az iskola falai között? Miért habozol? Miért nem gondoskodsz a leggyorsabban menekülésedről? Hisz már harcra készen vannak a Kampó katonái, hogy e helyen téged elfogva kegyetlenül legyilkoljanak! Menekülj, és ha van valami vagyonkád, a lehető leggyorsabban bízzad rám, és esküszöm, hogy neked tett ígéretemet meg fogom

³⁹⁴ A kolostor történetére a török hódoltság időszakában lásd: *MolnárAntal*: Püspökök, barátok, parasztok. Bp. 2003.

tartani.” Eközben, mint valóban mondva volt, lárma támadt és Szegedi nyomban a szobájába ugorva, a kertre nyíló ablakból, amennyire lehetett, kérve kérte az embert, hogy pénzes zacskóját, amelyet közben átadott neki, a legnagyobb gondossággal őrizze meg. Egyébként a fosztogatók késelem nélkül megrohanván, könyveivel együtt mindenét elhurcolták, egyedül ágát hagyták meg a szalmával, őt magát pedig megkötözve Kampónak adták át. Hogy azonban csodálatra méltó és isteni pártfogással miként nyerte vissza életét, méltó elmondani és igen érdemes meghallgatni. Mert volt a véres bérért vezérek alá rendel katonák közt egy, aki Szegedivel mint volt tanítójával jót tett, akinek segítségével ugyanis Szegedi a fogságtól és a haláltól egyaránt megmenekült, titkos úton átkelve a Körös folyón. Azután a garázdaság megszűnése és a katonák visszavonulása után István izgatottan visszatérvén, az ág szalmájában hagyott pénzét visszakapta azoktól a nőszemélyektől, akik szokásuk szerint házi eszközöket keresgélve lakásába behatoltak. De az ember, akire az ablakból pénzes zacskóját bízta, nem jelentkezett többé soha. Ugyanitt temette el Szegedi néhány nap múlva elhunyt leánykáját, Katát a legszomorúbb temetési tisztelettel³⁹⁵

„Békés volt Szegedi utolsó alföldi működési helye. Úgy ez a város, mint e területen összes korábbi szolgálati helyei, nevezetesen Csanád, Gyula, Cegléd, Temesvár és Mezőtúr, mind gócpontjai voltak Dózsa György 1514. évi parasztfelkelésének, s e városok lakosságának jó része csatlakozott ekkor a parasztsereghez. Egy emberöltővel később ugyanezen városokban gyorsan tért hódított a reformáció.” – írja Kathona. Bár nem tudunk egyetérteni Szűcs alapján felállított érvelésével, ahol a mezővárosi reformáció elméletét adja elő, mégis szemmel látható a kapcsolat.³⁹⁶

³⁹⁵ Szegedi itt a protestáns típusú magánvallásgyakorlatot hirdeti. Támadja a gyónást és az egyházi hierarchiát. Egy személyes meggyőződésen alapuló intellektuális gyakorlatot követ. (Filozófiai háttérben ott érzékelhető a neoplatonista lélekértelmezés.)

Kislánya nem tudni mibe halt meg, talán a hányattatások vetettek véget életének, kinek ekkor már édesanyja nem élt. Semmi nyom arra, hogy Szegeden temették volna el, ahogy ezt már Kathona is megállapította.

³⁹⁶ „Bár e két mozgalom lényege és célkitűzése nem volt azonos vagy rokon, mégis forradalmi jellege egyiknek sem vitás. Mindkettő szoros kapcsolatban volt az akkor uralkodó társadalmi viszonyokkal. Miként a feudális társadalmi rendből kibontakozó mezővárosi polgárság szabad és független gazdasági fejlődésének biztosítékát látta a Dózsa által meghirdetett elvekben, azonképpen ugyanez a feltörekvő polgárréteg s a vele összefonódott szegényebb osztályok az egyház anyagi kizsákmányolása és szellemi elnyomása alól való felszabadulását várta a reformáció győzelmétől. A Dózsa eszményeivel megtermékenyült mezővárosok jól előkészített terepei voltak a reformációnak.” Vö. Szűcs Jenő fentebb, a ferences fejezetben elemzett tanulmányival. Kathona 330. lábjegyzete a Dózsa-féle felkelés és a reformáció mozgalmának forradalmi alapon való összekapcsolását írja le, a mezővárosi polgárságot, mint a polgári haladás feltörekvő képviselőjét említve meg Békés város népében, mi azonban ezt azon az alapon nem tudjuk elfogadni, hogy a reformáció társadalmi modellje és a parasztfelkelés ideológiája gyökeresen más irányba mutat. Az összekötő kapcsot nem a társadalmilag és gazdaságilag egy szinten lévő csoportokban kell keresni, hanem a török veszélyben.

A város földesura Corvin János, majd Brandenburgi György, később pedig Czibak Imre és a Patócsiak a Nadányiak, majd a király.³⁹⁷

Erős katonaparasztsággal bír Békés kastélya. Már nagyon korán megjelenik itt Ozorai mint a reformáció hirdetője. Azon időből, amikor Békésnek a király volt földesura (1552–1566) adataink a város fokozatos elnyomódásáról számolnak be.³⁹⁸

Egyházi közigazgatási szempontból Békés főesperesség a 14. század közepe óta. Az bizonyos, hogy a 16. század elején a plébánia-egyházon kívül még két kápolna létezett Békésen, amelynek igazgatói voltak 1523–1530 között Sadobrics Péter, 1561–1564 között Kamonczy Gergely.

Az egyik kápolna védőszentjét nem ismerjük, de lehet, hogy a régi Fehér-Körös bal partján levő Szentpál-temető ennek őrzi emlékét. Csak annyit tudunk róla, hogy 1526-ban igazgatóját Benedek papnak hívták s ennek jobbágyain 1526-ban hadi adó fejében 2 forintot és 50 dénárt vettek meg.

1524–1528 között Budai Ferber János, Brandenburgi György jegyzője vagy titkára bírta a békési plébániajavadalmat, de nem lakott itt, hanem helyettest tartott, akit szintén plébánosnak neveztek.

1552-ben az egyik pap még lefizeti ugyan a tridenti zsinatra küldendő követek útiköltségére a 3 forintot, de a másik már adós marad. 1553-ban a Mária-kápolna birtokait lefoglalják és a várhoz csatolják. Talán Szegedi Kis működése hatására volt áttörése itt a reformációnak. A kápolnát 1561-ben I. Ferdinánd király visszaadta ugyan Kamonczy

³⁹⁷ 1490-ben Békés kastélyával és a gazdasági tekintetben hozzácsatolt (MezőBerény, Gyúr, Kondoros, Décse, Nyárszeg, Szénás, Mezőszentmiklós, Hidas, Csarna, Verebes és Détér) Corvin János. Ettől kezdve megint a gyulai uradalom része lett Békés s maradt is 1566-ig. E szerint földesurai voltak: 1492-1504 Corvin János, 1504—1510 Frangepán Beatrix, 1510—1530 Brandenburgi György, 1530—1534 Czibak Imre, 1534—1541 Patóczy Miklós, 1541—1552 Patóczy Ferencz, 1552—1566 a király. (Megmaradt a gyulai uradalom egyik gazdasági kerülete főhelyének s 1518-ban Nagy Péter, 1554-ben Békés Deák András voltak az ispánjai.) *Karácsonyi* Békés vármegye története. II. Békés városa i. m. 33. Az egyházra vonatkozóan u.o. 30—31. Vö. *Bácskai Vera*: A gyulai uradalom mezővárosai XVI. században. *Agrártörténeti Szemle* 9(1967)

³⁹⁸ 1554-ben annyit bevallottak ugyan a békésiek a töröknek, hogy városukban körülbelül 200 ház van. Még így sem kerülhették ki a török haragját, mert 1563-ban pünkösd napján a városra rontott s a lakosokat mindenükből kifosztotta. *Karácsonyi*: Békés vármegye története. i. m. Békés város története.

Gergelynek, de három év múlva elveszi Kerecsényi Mátyás a gyulai vár nevében, aki protestáns.

Mezőtúron valóban még 1551-ben kapott alkalmazást, de innen nem 1553-ban hívták meg Békésre, mint Skaricza állítja, hanem már 1552-ben. Kitűnik ez magának Skariczának később tett azon megjegyzéséből is, hogy Szegedi már Temesvár elestét megelőzően Békésen volt, csak hogy Skaricza e gyászos eseményt 1552 helyett 1553-ra tette, ami tévedésének forrása lett. Békésen már az 1530-as évek folyamán Ozorai Imre volt a reformáció úttörője.³⁹⁹

A felzúdulás

Petrovics vetése beért. Castaldónak és Losoncinak ugyan parancsa van fenntartani a rendet a petrovicsistákkal szemben. A „barát” halála után azonban 1552-ben megtörténik a szerzetesek kiűzése Erdély-szerte, Váradra ekkor térnek be az addig onnan hatalmi szóval távoltartott prédikátorok. Ilyen Kölesér erőszakos reformátora – a wittenbergi egyetemen *Lippai Kristóf* néven megforduló tanuló – aki Szegedi társa volt Temesváron Petrovics iskolájában. Ővele ment tovább Szegedi Túrról Lippára, ahol már ő is tanítóként működött wittenbergi megfordulása előtt. A kolozsvári templomfoglalást és kolostorfelfogatást Petrovics papja gerjeszti.⁴⁰⁰

³⁹⁹ *Földvári László*: Szegedi Kis István i. m. 63—64. *Zoványi*: A reformáció. 122. (van olyan író is, aki kiindulva Czvittinger azon helytelen eljárásából, hogy a Skaricza „vita szegedini”-je egyik kiadásában szereplő „bekenesium” sajtóhibát békés helyett „belénesium”-ra, azaz belényesre igazította, Szegedi belényesi működéséről értekezik. *Rácz Károly*: A zarándi egyházmegye története. Arad, 1880. 157—158.

⁴⁰⁰ 1552. december 22-én Castaldo jelenti Gyulafehérvárról Ferdinándnak, hogy „a kolozsváriak azon csodálatosan meghalt két pap helyett, akik a templomok rombolásának okozói voltak, azt választották, aki azelőtt Petrovics prédikátora volt, s ki nemcsak a szerzetesek, hanem fölséged ellen is izgatja a népet.” TT. 1892. 658. Idézi *Esze*: Sztárai Gyulán. i. m. 150. *Zoványi Jenő* így összegezte az adatokat 80 évvel ezelőtt nem titkolt felekezeti elfogultsággal: Reformáció. i. m. 205, 206. „A tiszántuli részeken ezalatt másfelé is rohamosan hódított a reformáció. A György barát halálával gazdátlaná vált nagyváradi püspökség területén újult erővel csapott fel a hitjavítási buzgalom lángja. Varkocs Tamás, ki előbb egri várkapitány volt, ekkor Bihar vármegye főispáni tisztét vitte, és minthogy a püspöki javak kormányzását ugyancsak ő nyerte meg, kétféle hatáskörben is támogathatta a protestáns igehirdetőket. Támogatta is annyira, hogy munkálkodásuk eredményeként igen rövid idő alatt több plébániát elfoglaltak a püspökség területén, melyekből mind elűzettek a régi hitű plébánosok. Sőt, magában Nagyváradon, ahol Varkocs „elrontotta” az Mária aranyos s annak ölében tündöklő Jézus képét, szintén tért foglaltak 1552 nyarára azok a potestánsok, kiket a megelőző évben Pankotáról elűzött volt Losonczy István.

Castaldo azt jelenti, hogy Péter deák Nagybányán házakat romboltat, embereket fejeztet le a szerzetesek elűzése után, és fegyverre híván a parasztságot. Megüzente Petrovicsnak, hogy eljött a terv végrehajtásának ideje.⁴⁰¹ Mi volt a terv: nem tudhatjuk, csak sejtjük, hogy politikai államformával és hitbeli átalakulással egybekötött változásról lehetett szó, mely a svájci elvekhez igazodott és Petrovics környezetében formálódott ki, az ő akciócsapata hajtotta végre szisztematikusan, a nagyvárosok megrohanásával.

Ezért nem hihetünk Szakály Ferenc állításának, miszerint a mezővárosok szellemiségében kifejlődött reformáció hatott később olyan városokra, mint például Várad. A kényszerű körülmények között Temesvárról szétrebbentett kálvinista szellemű papi és tanító gárda húzódott „fedésbe” egy időre és aktivizálta magát a katolikus hatalom elmúltával. Nem egyszerű handabandázásnak fogható fel a tömeges dühhullám, ha a katonaváros Várad és a legnagyobb magyartöbbségű kereskedőváros, Kolozsvár eseményeit vizsgáljuk, vagy a teljesen más típusú bányaváros és a szintén katonaváros Lippa esetét.

A szász városokban, Segesváron, Besztercén, szintén erős felindulás van, és elűzik a szerzeteseket. Esze Tamás szinte szakramentárius forradalomnak írja le az itteni eseményeket Draskovics György aradi prépost, Martinuzzi unokaöccsének feljegyzése alapján, aki

Ezek semmi esetre sem töltötték hasznontalanul az azóta eltelt hónapokat sem, de ekkor meg olyan erővel és olyan sikerrel léptek fel a püspök hiányában is hatalmas káptalannak a közvetlen közelében, hogy ez megriadva folyamodott Oláh Miklós egri püspökhöz mint kancellárhoz a király közbelépésének kieszközöléséért. A Pankotáról jötteknek segítségükre sietett az ezen a vidéken működő reformátortársaik közül Lippai Kristóf is, aki éppen akkor Köleséren hasonlóképpen nagy mozgalmakat támasztott. Nagyváradon sem kimélte a szót, de nem a katholicismus tanait sem. Itt tehát egy nagymérvű tevékenység indult meg, melynek elősegítői és védelmezői közül még két Csákynak: Pálnak és Lászlónak ismeretes a neve. Debreczenben sem akadt meg a reformációi munkásság Radán és Kálmáncsehi távozásával. Az 1550. év vége felé előforduló István pap, az 1556-ban szereplő Agárdy Mátyás és az 1564-ben régebben elhaltként említett Gellért pap, valamint az 1555-ben éneket költő Gergely, amazok mindnyájan papi, ez utóbbi vagy papi, vagy tanári állásban, mindannyian ezeket az éveket töltötték ki működésükkkel, melynek zajtalansága a protestantizmusnak már megszilárdult állapotára és biztosított helyzetére vall.”

⁴⁰¹ Castaldo jelentése Ferdinánd királynak Désről 1551. március 1. 675. *Barabás Samu*: Erdély történetére vonatkozó regeszták. 1551—1553-ig. Az említett nagybányai Péter deák nézeteire már egy évvel korábban is figyelmeztet a tábornok. *Beke Antal*: Az erdélyi káptalan levéltára Gyulafehérvárott. Történelmi Tár 1881. 129.

valóságos sakrametarius szakértő. (Padovai egyetemi dolgozata például egy Kálvin-confutatio.⁴⁰²)

Mi nem látjuk ezt ilyen egyértelműen. Az indulatok összeolvadtak a kitörés lehetőségével a veszély idején. A szász városok hosszú ideje pereltek a németül sokszor nem is tudó domonkos és ferences szerzetesekkel. Bizonyára volt a magyar városokban is protestáns előkészítése a felzúdulásnak, de mozgatói nem mindenhol voltak ugyanazok.

A szászoknál a tanács nem engedte továbbfejlődni a felekezeti átformálódást, még ha a tömegben meg is jelentek Petrovics „brigádjának” tagjai.

Gyula két püspökséghez és megyéhez tartozott: Zarándhoz és Békéshez, valamint az egri püspökség pankotai és a váradi a köleséri esperességéhez. Ezt a két központot szállták meg nagyon tudatosan a Losonci által elűzött tanítók, mert három vár: Eger, Gyula és Várad katonaságához maradt így kapcsolatuk és rohanták meg a Partium püspök nélküli egyházi és katonai központját, Váradot. Az őrjöngés felmérhetetlen. A káptalant vissza akarják azonnal vonni. Szent László sírját kiszórják a kép és szentisztelet ellen tiltakozók.

Kálmáncsehi a később Beregszászon egy ferences szerzetes által állítólag meggyilkolt Radán Balázssal és Dézsi András együtt munkálkodnak az 1540-es évek fordulóján Debrecenben, ahol Draskovich feljegyzése szerint még megvoltak 1551-ben is a szentképek és működött a katolikus egyház.⁴⁰³ Kálmáncsehi Esze szerint Zwingli nevében szakított nemcsak a katolicizmussal, hanem a lutheránusokkal is. Ezért kellett menekülnie, és Petrovics fogadta oltalmába; a körösladányi zsinat kiátkozta. 1551-ben a debreceni sakrametáriusok pedig a lutheránusokat átkozták ki.

Érdekes feltételezése Esze Tamásnak, miszerint Gyalui Torda Zsigmond levelének közismert adatát úgy értelmezi, hogy a Budai pasa ekkor kért a hódoltság területére igehirdető

⁴⁰² *Bunyitai Vince*: A Váradi Püspökség története III. 445—480 a köleséri kerület. A békési: 481—488. A szeghalmi 489—501. Draskovichról. *Révész Imre*: Kálvin legelső magyar támadója Draskovich György Debrecen, 1933. *Theológiai Tanulmányok* 32.

⁴⁰³ *Esze Tamás*: Sztárai Gyulán. i. m. 155. *Bunyitai Vince*: A hitújítás történetéből. *Századok* 21(1887) 388—399.

papokat. A pasa követe első kézből értesülhetett a muszlimok számára nyilván már egyre nehezebben érthető szakadásról, mely ismét újabb részekre osztotta az itt már teljesen magyar etnikumú protestánsokat. A pasa követe ezzel a zsinattal tarthatta a kapcsolatot. A feltételezést az a tény is alátámasztja, hogy a zsinaton megjelenő papok Petrovics szárnyához tartoztak. Még érdekesebb azonban az, hogy a katolikus Habsburg uralkodó, Ferdinánd itt állomásozó magyar etnikumú csapatai is Petrovics papjaira tekintenek, a végvári katonák és a hajdúk sokszor tisztjeik ellenére is a protestánsokat követik. Nyolc év múlva a Dunántúlról visszatérő Sztárai már nem talál pártfogóra, még a szintén vele hitbelileg azonos állásponton lévő Kerecsényi kapitányban sem. (Alább erről bőven írunk még.)

Váradon Zabardy Mátyás, a katonapüspök, fölöslegessé teszi Varkocs Tamás kapitányságát, aki már Egerben is a protestantizmust segítette, valószínűleg ezért nem lépett fel a zavargások ellen. Gyulán azonban ekkor lesz a Patóchy vő Mágoocsy Gáspár a vár kapitánya.⁴⁰⁴

A „forradalom” és pártfogójának időszakos politikai veresége után Szegedi Kis – mivel bárhová ment, rátaláltak – jobbnak vélte elhagyni a Dél-Alföldet, szülőhelyét és a Dél-Dunántúlra egy hasonló török–magyar frontszakaszra távozott. Kényszerű elhatározására az szolgáltatott okot, hogy az ottani protestáns egyházszervezet elöljárója, a katolikusokkal indulatos és átgondolatlanul konfrontatív Sztárai Mihály, vezetőnek alkalmatlannak bizonyult. Így az ő tudta nélkül hívták oda „segítségnek” Szegedi Kist a protestáns hívek még 1552 végén, aki Békésen alig töltött fél évet. Szegedi Tolnára titkban történt meghívása azt mutatja, hogy minderről Sztárai nem tudhatott. A meghívást pedig Szegedi és Sztárai eltérő hittani felfogása indokolhatta.

⁴⁰⁴ Zoványi Jenő szerint csak 1556-ban, Zabardy halála után válik lehetségessé Petrovics számára, hogy önálló helvét szellemű egyházmegyét hozhasson létre. Erre a központra szerinte Debrecent szemelte ki, ahol Kálmáncsehi volt a plébános. A tiszántúli református egyházkerület története. Debrecen, 1939. 12–13. Mi ebben kételkedünk. Adatok híján azonban ennyiben hagyhatjuk a dolgot.

Hatodik szolgálati hely: a Dunántúl (Tolna és Laskó)

Miután Békésen ilyen sorscsapások között csaknem fél évet eltöltött, a tolnaiak hívták meg titokban az iskola igazgatására, akik az ő hírnevéről bőséges értesülést szereztek. Így tehát sokaknak kíséretében, őt magát csak egyetlen házi szolgálójával körülbelül 1553 vége felé Tolnára vitték. Ezen régen Altinumnak is nevezett, s mint ismeretes, a Duna partján fekvő város akkor is minden egyházak közül a legnagyobb volt egészen a Fekete-tengerig, amelybe a Duna bővizű folyókkal gyarapodva számos torkolaton át ömlik. Itt is főképpen az iskolában munkálkodott. Ugyanis Sztárai Mihály lelkeszkedése alatt csak a legnagyobb ünnepeken és soron kívül volt rávehető a prédikálásra abból, a megfontolásból, hogy neki abban az időben nem annyira a népnek kell kedveznie, mint inkább egy egészen különös felhevüléssel igaz bölcsességre vágyó kiváló ifjúságról kell gondoskodnia. Valamint a keresztyéneknek, egyszersmind a pápistáknak is megbecsülése, akik vegyesen itt és ott keresték a hitnek bizonyítását.

Érdekes módon a dunántúli működéssel kapcsolatban már Földváry monográfiája is több adatot tud felvonultatni. Szakály Ferenc javarészt gazdaságtörténeti adatai is ide, főként Kálmáncsehihez kötődnek. Éppen ezért mi itt elsősorban Szegedi Kisnek a szigetvári várhoz és Horvát Márkhoz fűződő viszonyát vizsgáljuk és az ehhez kapcsolódó török fogságot.

A Szegedi Kis-életrajz többször hangsúlyozza, többek között itt is, hogy nem lelkeszi hivatalt akart betölteni, hanem az ifjúságot befolyásolni és közülük halászni egy új területen. Mint hittérítőt ezért alkalmazták Szegedit is Csanádon vagy Tolnán. Már a jószemű Esze észreveszi, hogy a katonavárosokban – Gyula, Pápa stb. – az első bázis a reformáció terjesztői számára mindenhol az iskola, onnan nyomulnak tovább a már megkapaszkodott „misszionáriusok”.

A fentieket mintegy módszerként is felfoghatjuk a reformáció terjesztésének Magyarországi menetére. Először az iskolát megszerezni, majd az igehirdetéssel folytatni, vita provokálásával az alsó szintű önkormányzati hatóságoknál vagy a török és keresztyén katonai közigazgatás döntésével elfogadtatni a hitvallást minimális programként, maximálisként pedig

korlátozni az ellenfelet tevékenységében, megszokott vallásgyakorlatában, vagy eltávolítani vezetőit és győzelemre vinni az álláspontot.

Vita a domonkosokkal

Sztárainak a közbenjárása is rábírta őt arra, hogy némely vasárnapokon az első beszédet maga Szegedi tartsa, ezáltal a gyengébb lelkű hallgatók az igaz hitnek világosságára mind jobban-jobban fellelkesülve megerősödjenek. Mert mindkét részen a legszörnyűbb vitatkozással és helytelen indulatossággal annyira késhegyre ment a dolog, hogy ez sokszor a pogány bíró szerint is oktalanságra, maguk a máskülönben csak az egyházzal és lelki tanítókkal meghasonlott polgárok pedig istenkáromlásra és siralomra méltó kárvallásra szolgáltak. Mivel pedig a pápisták ennek a helyzetnek egész okát a mise, pápa és barátok ellen igen tapintatlanul prédikáló és disputáló Sztárainak tulajdonították, ők maguk is inkább akarták és kérték, hogy nekik Szegedi prédikáljon, aki úgy vitatkozásban, mint szónoklatban mindig mérsékeltebb és érthetőbb. Szokása volt Sztárainak az ugyanazon templomba prédikáló József barátból csúfot üzni úgy, hogy egy kirendelt ifjúval a szónoknak minden szavát nyomban leíratta, azután ő maga a következő beszédben inkább szenvedélyes, mint éles elméjű szemrehányásban becsmérelte és cáfolta azt. De ez a tevékenység bizony akkor már nem szolgált Sztárainak nagy dicséretére, miért csendesen mindenben engedve a nép kívánságának, ő maga is kérte Szegedit, hogy Isten egyházának haszna érdekében e kívánságnak ne mondjon ellent. Végre, mikor az egyház ügye Isten akaratából szerencsésen előrehaladt és a nyilvános vitatkozás számára a tárgyat néhányszor Szegedi tűzte ki, József pedig nem bízván a maga ügyében, mindig zűrzavar keletkezésével és a Sztárai-féle viharral mentette magát, valójában pedig sokkal inkább a maga hallgatóinak és a saját tekintélyének elvesztésétől félt ezalatt e nagyon hiú ember.

József barát kitér a felkért, valószínűleg a török által levezényelt hitvita elől. (Közel volt még Vaskaszentmárton időpontja.) Érdekes módon ő az egyetlen domonkos, aki részt vesz a vitában. A domonkos a legműveltebb rend, amely – mint a ferencesek – prédikálásra, hittérítésre és eretnekekkel való vitákra voltak kiképezve. A határövezetben visszaszorulnak a ferencesek rovására, bár még ők vezetik keletre, a tatárok felé a missziót a középkorban.

A Bibliotheca Corviniana után a domonkos rend rendelkezik Magyarországon a legjelentősebb egyházi gyűjteményekkel. A szebeni, a budai és a Dél-Alföldön a szegedi kolostor jelentős. Kérdés,

hogy József barát honnan került ide. Szekcsőn is volt kolostor, de valószínűbb, hogy ő a szegedi kolostor vagy a budai lakója lehetett. A szebeni rendházat a szász reformáció számolja fel. Szegeden nem tudjuk a működés végső dátumát, de a 16. század végére a ferencesek egyedül maradnak a városban.⁴⁰⁵

A felvidéken a reformáció miatt és a belső meghasonlás okán szűnik meg a rend utolsó bázisa a 16. század 70-es éveire, hasonlóan a pálosokhoz. József barát származhatott a budai kolostorból is, bár nem valószínű, mert a budai katolikusok vezetői ebben az időben már nem tudtak latinul, ahogy Dernschwam fentebb idézett elbeszéléséből kiderült. Ezek a papok pedig nem lehettek a jól képzett domonkosok.

József barátunk van budai helyismerete. Azonos a Pathai Sámuel által említett Józsa baráttal, aki a Sztáraitól kirobbantott viták hevében éppen Szegedi ottani szolgálata idején, 1553-ban küldöttséget vezetett a tolnai lutheránusok ellen az új budai basához, Khadim Alihoz, de vállalkozása eredménytelen maradt.⁴⁰⁶ Ha mégis Budáról jött, akkor a szétvart kolostor szerzetesei közül való lehetett, akik vidéki plébániákra húzódtak, ahol – mint Tolnán is – nagy volt a reformáció nyomása és szükség volt a képzett vitatkozókra. Ő ügyesen azt a taktikát választotta az ellenséges török hatóságokkal szemben, hogy kitért a vita elől, nem ment bele az ökölharcba a gúnyolódó, sokszor fizikai erőszakra bujtogató Sztárai ellen. Sztárai maga mesélte el, hogy szlavóniai útja alkalmával a katolikus papok menekültek előle.⁴⁰⁷ Amennyiben igaz a dicsekvés, akkor egyikük teknő alá bújt és három asszony ült a tetejére. Itt ébred a gyanú, hogy útja során mennyire és milyen eszközökkel támogatta őt a török hatóság. Tudjuk, hogy a dél-baranyai török közigazgatási (nahie) központban rendezett hitvita után a török által elvetett hitvallási tételeket továbbra is prédikáló plébánosnak kitépik a nyelvét a protestáns hírforrás szerint. Amennyiben Józsa barát nem vette fel az állandó provokációt, akkor társát kellett a török hatóságoknak békebontónak és agresszívnek bélyegezni, amely gyorsan megváltoztathatta a vaskaszentmártoni döntést a katolikusok javára. (Majd Szegedi számára is egy domonkos vitapartner hívnak egyenesen Raguzából.)

⁴⁰⁵ *Harsányi András*: A Domonkos rend Magyarországon a reformáció előtt. Debrecen, 1938.

⁴⁰⁶ *Debreceni Ember Pál*: Historia Ecclesiae Reformatae, in Hungaria et Transylvania. Kiadta Lampe Fridrich Adolphus Utrecht, 1728. továbbiakban *LAMPE-EMBER*. 667. – RMKT V. 210, 235.

⁴⁰⁷ EtE V. 188—189. 543.

Hovatovább a protestáns polgárok által is megunt rendszeres vasárnapi komédia készítette őket arra, hogy felkeressék Szegedit – aki térítési módszerével, amely nem „stresszelte” és emberszámba vette a katolikusokat –, egyházuknak jobb pártfogójára találtak. Tolnán ekkor tehát még javában folyt a birkózás, de úgy érzékeljük, hogy a protestantizmus már túlsúlyba került. Szegedinek toleránsnak kellett mutatkozni, hogy az esetleges ingadozók és a környezet által nyomás alatt levők ne hogy elriadjanak.

Az új stílust képviselő papot hívták meg. Mit jelentett ez? Mint írtuk, Szegedi elsődlegesnek tartotta a fiatal generáció tanítását. Eszményképe Melanchthon volt, az ő humanista oktatási modelljét próbálta meggyökereztetni működési helyein, egy egyéni vallásosságot állítva a középpontba. 1559-ben Thuri Farkas Pál már az ellenséges török hatóságról és az iszlamizálás folyamatáról beszél. A katolikusok már nem jelentik a fő veszélyt a protestánsok számára, és az osztozkodó medvebocsk között most is a róka lakott jól. Már Tolnán híve volt a helvét reformáció tanításainak, mert következő állomáshelyére, Laskóra jutva ebben a szellemben kezdte meg írói munkásságát. Természetesen sem itt, de később másutt sem lépett fel nyíltan a lutheri nézetek ellen, hanem azokhoz kapcsolódva tanított az új szellemben, gondosan kerülve minden vitatkozást vagy szakadást. Helvét irányban eltolódott felfogása ellenére jól megfért a lutheránus Sztáraival, s Luther igazi szelleme értelmezőjének tekintette magát.

Szegedi Laskóra vitele 1554 elején történt, és négy évig maradt itt.⁴⁰⁸ Laskón Szerémi Illés volt az elődje, aki Sztárai után került oda. Őt 1561-ben már Kolozsváron találjuk.⁴⁰⁹

Kathona feltételezése szerint Szegedi pappá szentelése a kálmáncsehi zsinaton a katolikus püspök nélküli baranyai szuperintendencia megalakítását jelentette. A szuperintendencia első püspökévé Szegedi Kis Istvánt választották.⁴¹⁰

⁴⁰⁸ Sztárai, ki a maga Baranyájának püspöke volt, a Dráva felé járván, az akkor lelkész nélkül lévő lakóiak könyörögve kérték őt, hogy Szegedit küldje át hozzájuk és a maga idejében szentelje lelkésszé. Ezt ő szívesen meg is tette a lakóiaknak, akik nyomban minden akadályt elhárítottak. Tehát Laskóra vitetvén át, szokása szerint magára vállalta ő az iskolai ifjúság elővitelét, mint egyszersmind a népnek nagy tekintélyével való buzdítását, a legbizalmasabban közölvén Sztáraival terveit és munkáit úgy levél útján, mint személyes találkozón. Egyébiránt ez az igen tudós férfiú nem kevésbé a nép kérésére, mint Sztárai buzdítására végre átengedte magát a kézzrátételnek Krisztus 1554. évében, vagyis mindjárt az ő Laskóra érkezésekor, amikor az ő felszentelése nagy ünnepélyességgel ment végbe, s vele együtt mások is meglehetősen sokan sorra kerültek. És a mi Szegedink csak ekkor tette le nyilvánosan azt a tudománya és munkája után megérdemelt igen jeles címet, amelyen mesternek nevezték őt, és ezután úgy saját kiválósága folytán, mint mindeneknek szavazatával életének 49. évében doktornak és egész Baranya főszuperintendensének nyilvánították. (...)Skarica életrajzából

⁴⁰⁹ LAMPE-EMBER 663. – RMKT V. 305. RMKT VII. 94-99, 349. Kathona: Szegedi életrajz. i. m., 336 jegyzet

Sztárai episcopus tisztje nem egyéb, mint esperesi jogkör. A pécsi püspökség területének egy részén, Tolnában és Alsó-Baranyában alakult protestáns egyházszervezet élén püspöki hatáskörben működő esperes volt, aki lelkészeket is szentelt. A pécsi püspökség területén működő első protestáns püspök Szegedi Kis István volt.

Szegedi megegyező álláspontra helyezkedett a lutheránus dogmatikai tételekhez ragaszkodó híveivel szemben. Laskói működése után helyét át tudta adni ismét az evangélikus Sztárainak. Laskón kezdte meg teológiai műveinek redszerezését és megírását.

Kálmáncsehi vagy Szigetvár?

Közben – nem hallgatható el – többször hívta őt magához Szigetre (Szigetvár) nemzeti és nagyságos Horvát Márk úr, ezen igen erős várnak parancsnoka, egyszer prédikációk tartására, másszor pedig a legtitkosabb ügyek intézése végett. Az 1558. évben Szegedi az ő laskói híveitől nagy nehezen elbocsáttatván – nem tudom, vajon szerencsés vagy balszerencsés előjelről beszéljek – Kálmáncsára ment, elsősorban a szomszédos várak parancsnokainak óhajlására és ösztönzésére. Ilyen várparancsnokok voltak Babocsán Perneszi Farkas, aki végül is egy hadijátékon dárdával gondatlanul halálra sebezte magát, Szigetváron pedig maga Horvát Márk, akinek minden mások feletti bőkezűségével és barátságával gyakran élt Szegedi. Kálmáncsán szentelte fel többnyire az egyházak szolgálait a katonák előtt is, akik a felszentelés ünnepeire oda csoportosan átjöttek.⁴¹¹ De hogy leginkább ugyanazok a szomszédos ellenség miatt nyugodtan megjelenhessenek, nemritkán Szigeten is tartatott istentiszteletet a zászlósúruk, főemberek és nemesek részvételével. Ugyanis a szigetvári vár legalább két mérföldnyire van Pécestől, az akkor is török kézben levő vártól, s Kálmáncsa városa egymaga közepén volt. Ez a Horváth Márk, kinek oltalma alatt a törökök Szigetet egyszer hiába, sőt övéiknek legnagyobb veszteségével

⁴¹⁰ „A kutatás nem vette észre, hogy Szegedi doktori címe a püspökivel együtt a pécsi püspökség területéről egybegyűlt papoknak 1554. évi, alkalmasint Laskón tartott zsinatára vezethető vissza. Félreérthetetlenül kifejezi ezt Skaricza fogalmazása: „Et tum demim Szegedinus noster clarissimum illud doctrinae laborisque caui nomen, quo Magister muncupabatur, vulgo amisit, Doctor inde et generalis totius Baroviae Superintendens et virtute propria et suffragio omnium declaratus anno aetatis suae 49.” Vagyis Szegedi lelkésszé szentelése alkalmával letette Wittenbergben szerzett s a tanítói hivatást kifejező magisteri címét, mivel a zsinat egyszerre doktorrá és egész Baranya főszuperintendensévé nyilvánította életének 49. évében. De mi címen deklarálhatta a zsinat Szegedit doktorrá? Szegedi által tanított egyházalkotmányi elv alapján, miszerint az igehirdetőknek két nemük van: a doktorok és a pásztorok (doctores et pastores) rendje (Szegedi Loci Communes 195). Mindkettő azonos funkciókat végez, de a doktorokat megkülönbözteti a pásztoroktól magas felkészültségük és széles körű tudásuk. Az igehirdetők e két nemének megkülönböztetése Kálvin egyházalkotmányából való (1597), s Kálvin Szegedire gyakorolt befolyásának jellegzetes megnyilvánulása.” *Kathona*: Szegedi életrajz i. m. 335, 336. jegyzetpont.

⁴¹¹ *Csire István*: A kálmáncsehi református egyház története. Dunántúli Protestáns Közlöny 2(1886). 285—326.1

ostromolták, amint mondják, tetőtől talpig derék és valóban nagyszerű férfiú volt, nagyon kedvezett a vallásnak, amelyben Szegedi doktor alatt mindig áldásos előhaladást tett. Ezért történt, hogy majd szalonnát, majd búzát és egyéb ajándékokat bőven küldött át Kálmáncsára is az ő – amint nevezte – főpapjának. És bár oly haragos természetű volt, hogy – amit magától Szegeditől hallottam – valamikor azzal dicsekedett, hogy ő egy esztendeig is tud tartózkodni annak megszólításától, akivel egyszer haragba és civódásba került, még ha egy házban is lakik vele, mégis bizonyos, hogy nagy és nehéz kérésekben engedett Szegedi közbenjárásának, akinek megtiltotta, hogy mint a halandók között ő maga is nagy ember, valaha fedetlen fővel álljon öelőtte. Így történt egyszer, hogy egy Olasz Ferenc nevű kálmáncsai embert, kiről az a hír járta, hogy felülről sisakokat és páncélokot szállított Pécsre eladás végett, és emiatt elfogatván már-már a közeli felakasztás fenyegette, maga Szegedi szabadította meg a haláltól, kiváltképpen arra árvaságra hagyandó gyermekei érdekében vállalt közbenjárásával. Ugyanilyen módon szolgált másoknak is olykor-olykor méltányos alkalommal, ekként a nép azt tartotta felőle, hogy ő a mennyből egészen pártfogóul és valódi testi-lelki orvosul adatott. Eközben a lábaival betegeskedő és a pöstyéni fürdőben régóta haldokló Horvát Márknak elérkezett a végórája, s előkerült egyéb végrendeleti iratai közt Szegedihez intézett kérése is, hogy a fennhatósága alatti szomszédos egyházakat, leginkább a szigeti és kálmáncsai egyházakat engesztelje ki az ő nevében és eszközölje ki az ő nevében az bűnbocsánatukat az elhunyt nagy vezetőember számára, aki bírói hatalmánál fogva nem lehetett jó és rossz, kegyes és gonosz egyszerre mindenek és egyesek iránt. (...)

A vár mint szervezőerő és udvari központ

A Szegedi Kis István-életrajz csomópontjában mindig várak állnak, ezek a végváruk voltak a fő szervezői és irányítói a lefolyt vallási átalakulásoknak. Parancsnokaik – mint Mágóchy Gáspár Gyulának, Varkocs Tamás *Egernek*, Váradnak a Perényiek nevében, Horváth Márk *Szigetvárnak*, Perneszi György *Babócsának a Báthoyiak után*, Csányi Ákos *Kanizsának Nádasdi Tamás nevében*, Petrovics Péter *Temesvárnak*, Németi Ferenc Tokajnak, Török Ferenc *Pápának* – olyan parancsnokok, akik protestáns udvarokat is visznek székhelyeiken, és itt fordulnak meg, és kapnak kiképzést a reformáció képviselői.

A várhálózat azután épült ki, hogy bebizonyosodott, politikai eszközökkel a törököt nem lehet eltávolítani, így hosszú távon társbérletbe kényszerülnek az „ösellenséggel”, Az első rendszeresebb javaslat a nádortól, Nádasdy Tamastól született 1550-ben, amelyet valószínű katonai szakértő csoportja dolgozott ki. Nádasdi 43 castrumot, kastélyt és erődöt jelölt meg a felsorolásban, főként a Dunátúlon.⁴¹² Ennek legjelentősebb várai Szigetvár, Pápa, Győr, Kanizsa, északabbra pedig Veszprém és Tihany voltak. A hirtelen minden kőépületet megerősítő buzgalom egymásba fésűfogszerűen illeszkedő többtagozódású várrendszert mutat, több száz olyan várral, mely nagyobbak köré csoportosult. Hallgassuk csak a nádor katonai vezetőjének, Csányi Ákosnak tervét néhány évvel az első javaslat után.⁴¹³

„Ha király Úfelséke népe leszen, Szenyérbe, Segesden, Babolcsán, mert csak ezekben tartanának 600 lovakot négyszáz gyalokot, sem Csorgón, sem Kanisán, sem Komárba nem kellene, Berzencén is jó volna, Szenyér, Komárhoz két mérföld, Szenyérhez Segesd egy mérföld, Segesdhez Babolcsa négy mérföld, Segesdhez Berzence három mérföld. Komárba nem szükség tartani, mert Komáron túl senkit nem bánt, nagy földet keli júni mekhaladván az erőseket, kikbe az nép laknék. Úgi rabolhat ismék, azok közet keli hátra meni. Soha úgy nem mehet, hogy rá nem érkezik, még az gyalok is, de nem csak azért kelene az helyekbe lenni, hogy rablást lesnének, hanem hogy ők is rabolnának-e. (...) Egi fő embert, jámbort kellene közükbe vetni, hogy senkinek ajándokért ne kedvezne, hogy mindenkort épen meklennének, és az szigetiekkal értenék egymást. Nám falukba bégek laknak fel kellene ébrezteni. Az heliek zénások, abrakosok, kenierkek húsosok, vizesek. Deráva-Balaton közét ezektől rablás elen mekköthetik utát, és ha Vezperém felül rabol, az Zala vizén túl megyen, csak jól rá vigyáznak, kinél ezterásával (sic) Komárba postát tartván, Simegből mind

⁴¹² Pálffy Géza: A török elleni védelmi rendszer története kezdetektől a 18. század elejéig. (Vázlat egy készülő nagyobb összefoglaláshoz) Történelmi Szemle 38(1996) 2—3. 257—288. Uő. A császárváros védelmében. A győri kapitányság története. 1526—1598. Győr, 1999.

⁴¹³ Csányi i. m. 239. 1559. év februárjában íródott.

szenyériek, segesdiek szabadon ráérkeznek az hídvéki hídon által, mert az népnek az derekát Szenyérbe, Segesden kéne tartani.”

Szigetvár 1556-os ostroma után vagyunk, amikor Horváth Márk hősiessen megvédte a várat, miközben a nádor Nádasdi Tamás és Zrínyi Miklós Babocsa térségében ellenlökést hajtott végre.⁴¹⁴ A vár azonban már a végleges elszigetelődés stádiumában volt. Egy vékony szálon függött Kanizsa a második vonal centrumvárának, a nádori sereg központjának és déli tatrományi centrumának köldöksinórján lógott.⁴¹⁵

A 15. század óta szokásos módon az elszigetelt várak mintájára kívülről kapta a támogatást, az élelmet és a muníciót, mint Jajca vagy Klissza.⁴¹⁶ Ez előrevetítette sorsát. Mint Buzatti híres regényében, a vár már csak azt várta, hogy miközben saját maga lepusztul és felőrli környezetét, hősiest ostromban essen el.

Horváth Márk erre már nem volt képes. A török körbekerítette a várat, ebben a kontextusban kell értelmezni a halálosan beteg tiszt és Szegedi viszonyát. A vár létfenntartása mindennapi birkózás volt.⁴¹⁷ Horváthnak azonban már nem adatott meg Zrínyi dicsősége, a vár előző ostromakor szerzett sebébe belehalt, mint kapitányi elődje Farkasics Gergely. Helyét az udvarra sértődött horvát báni tisztségéről lemondott Zrínyi vette át. Elkészült a halálra. Nádasdy Tamás özvegyének azt írta, hogy bezárkózik a várba, és nem csak a saját, de

⁴¹⁴ Sinkovics István: A török elleni védelem fő kérdései. Hadtörténelmi Közlemények 1966. 772. Bende Lajos: Sziget 1556. évi ostroma. Hadtörténelmi Közlemények 13(1968) 281—310.

⁴¹⁵ Csányi jelentéseiben a vár közeli elestét jósolja, és a mögötte húzódó még megbontatlan várvonalak erősítését javasolja. A kérdéskört bővebben tárgyalom a könyv bevezetőjében.

⁴¹⁶ Szakály Ferenc: A török—magyar küzdelem szakaszai a mohácsi csata előtt. In: Mohács tanulmányok. Ruzsás Lajos és Szakály Ferenc. Bp. 1986. 11—58.

⁴¹⁷ Szakály Ferenc: Egy végvári kapitány hétköznapijai. Tanulmányok Tolna megye történetéből. A tanulmány centumba állítja a török őrseget kapott Tolna esetét. A város visszautasította ezután a szigetvári kapitány által követelt szolgáltatásokat. Azt írták, hogy ha Horváth kíván valamit, akkor” kösse fel nagyságod a bocskort” Horváth felkötötte, katonái még a tyúktojásokat is földhöz verték, a város földjeit még a következő évben sem tudta megművelni.

az egész ország bűneiért is fognak vezekelni.⁴¹⁸ A nagy ellenfél pedig jött. A „vén szultán” úgy érkezett a vár alá, hogy a hitért harcolva akart meghalni. A két elhatározás találkozott.⁴¹⁹

Szigetvár és Horváth Márk

Szigetvár 1554-es leltárkönyvében a várgazdasági adatoknál találjuk, hogy Kerecsényi László a város és Kálmáncsehi mezőváros hitszónokának élelmiszer-járadékot, szalonnát utaltatott ki.⁴²⁰ Szakály Ferenc sem érti, miért teszi ezt, mivel van saját papja a várnak.

Várkapitányként azonban kötelessége volt a várat fenntartó környék és saját katonái lelki gondozását ellátó prédikátor segítése.⁴²¹ Ugyanezt cselekszi majd Gyulán is, ahol a végvár iskoláját rendszeresen támogatja mint katonai családtagjainak képzési helyét. (rendszeres élelmiszer-segélyben részesíti). Ez a katonavárosok polgár-katona együttélésének későbbi verzióját vetíti elénk, amikor Komárom vagy Pápa stb. esetében a két csoport a gyakori ellentéteket elkerülendő közös város és egyházi vezetést hoz létre korai, máshol nem jellemző presbiteriális szervezatként, szintén svájci mintára. Kerecsényi ugyanekkor egy középkori folyamatot is követett, mivel mint az uradalom megbízott vezetője, a környező vármegyék közigazgatásának irányítója, főispán, gondot visel patronátusi jogon városának egyházi ügyeire.

Kálmáncsehi esetében azonban más a helyzet. A város hitszónoka már ekkor kap a vártól támogatást, ha nem is tudjuk, ki alkalmazza, Kerecsényi-e vagy közösen a várossal. Azt sem tudjuk, milyen felekezeti az a hitszónok és kicsoda. (Esze Tamás arra gyanakszik, hogy a

⁴¹⁸ Idézi: *Őze*: Bűneiért bünteti Isten a magyar népet. i. m. 160.

⁴¹⁹ Keleti és nyugati hatalmi ideológiák összeütközése a 16. századi Kárpát-medencében. Elhangzott: V. Károly és Közép-Európa. 2000. május 26. Pécs. PT BTK. Együtt Dobrovits Mihállyal. A konferencia előadásai megjelenés alatt.

⁴²⁰ *Tímár György*: Királyi Sziget, Szigetvár várgazdaságának iratai. Pécs, 1989. 124. 174—175. idézi: *Szakály Ferenc*: Mezőváros és reformáció. i. m. 111.

⁴²¹ Uo. 1545. március 19-én Benedek szigeti prédikátorral küldet Nádasdy Tamás szigeti tisztje, Horváth Márk, a várban szolgáló Csók Istvánnak 15 forintot. Kultúrtörténeti Szemelvények a Nádasdyak 1540-1550-es számadásaiból. I. kötet. közli Kumorovitz L. Bernát és M. Kállay Erzsébet. Szerk: Belényesi Márta. Bp. 1959. 136. (Történeti néprajzi füzetek I).

Kercsényi időszakában az 1550-es évek fordulóján a kapitány mellett működő István nevű hitszónok lehetett Szigetvár papja, aki követte őt új helyére. Az ő utódja lesz Sztárai Mihály, akit szintén ismerhetett az egykori szigeti kapitány.) Az 1540-es években a ferencesek rendeltek ki ide prédikátort. Azt, hogy a terjedő reformáció ellen prédikáltak-e, vagy a töröktől zaklatott térség vigasztalására, megnyugtatóra, hagyományos, évszázados, a kontaktzónában betöltött feladatuknak megfelelően működtek-e, nem tudjuk.

Tény, hogy a szigetvári kapitány már ekkor nagy gondot fordít arra, hogy a vár környezetének egyházi életét befolyásolja és ellenőrizze. Szinte biztosra vesszük, hogy az ekkor Tolnán és Laskón tevékenykedő Szegedit ismerhette, később személyes kapcsolatuk miatt is lépett fel megsegítésére. Mindez indokolja, hogy utóda, Horváth Márk alatt miért volt olyan fontos személy Szegedi. A város prédikátora és a végvár közötti kapcsolat már az 1540-es évektől szoros. Skaricától tudjuk, hogy Szegedinek Kálmáncsehibe való településekor a szigetvári katonák csapatosan jártak ki hozzá, kiteve magukat török cselvetésnek. Felvetődik a kérdés, miért nem Szigetvárra telepítette Horváth Márk Szegedit, ahol ekkor már úgy látszik, nem működtek „processzóval járó papok,” mint Dersffy Farkas idején, és nagy szükség lett volna a lelki gondozásra.

Az eddig írottak tükrében most már megadhatjuk a választ, hogy Szegedi Kis Istvánnak éppen azért kellett Perneszi és Horváth Márk közvetlen kérésére a távoli Laskóról a Szigetvárhoz közele, az azt kiszolgáló, hírekkel ellátó Kálmáncsehibe költöznie, hogy személyével (Skarica szerint ő volt Horváth Márk főpapja) a várhoz kösse a várost.

Szegedi Kis István országos hírű tudós pap volt ekkor. Történetünk idején a baranyai egyház szuperintendense, feje. Kezébe és egy szűkebb papi gyülekezet kezébe (presbitérium) összpontosulnak a kánonalkotás, lelkészavatus, elhelyezés, egyházi bíraskodás és fenyítés jogai.⁴²²

⁴²² *Miklósi Ödön*: Presbiteriális elemek a protestáns egyház ősi szervezetében. *Protestáns Szemle* 1935. 457—461.

Nem lehet túlzásnak tekinteni a Skarica által elmondottakat, azaz hogy Horváth Márk megtanácskozta vele ügyeit. A Szegedi Kis István által kezdeményezetteket egy más korban és új körülményektől befolyásolva a pápai közös polgár-katona presbitérium fogja betetőzni. Szegediért az egész ország területén könyörögtek. Kialakulóban volt egy vitézt, jobbágyot a hitben, a gyülekezeten keresztül összekötő közösségi tudat. Így nem csupán gesztusnak foghatjuk fel Horváth Márknak azt a kérését, amit végrendeletként hagyott Szegedi számára, azaz, hogy engesztelje meg iránta az egyháza alá tartozókat, mivel neki tisztségéből kifolyólag kellett keményebb kézzel bánni velük. Szegedi, mint látjuk a történetből, már vállalkozott ilyen közvetítő szerepre, mivel azt az Olasz Ferenc nevű tőzsér – aki a töröknek való fegyverszállítással bukott le –, Szegedi mentette ki Horváth Márk kezei közül. (Olasz Keviben lakott.) Tudjuk még róla, hogy ugyanebben az években Kerecsényi László gyulai kapitány megbízásából visz marhákat a nádornak Fogarásról, hogy tehéntenyészetet állítson be.⁴²³ Szereplőinket tehát gazdag ismeretségi háló fogja össze.

Nem akarjuk túlragozni a mezővárosi marhakereskedelem és a határ menti török és magyar végvári tisztek kapcsolatát, Szakály Ferenc bőségesen feltárta ezt. Mi itt csak utalni kívánunk a triviális igazságra, hogy a határ menti közvetítő kereskedelemről élt meg a kereskedő. Marhát, lovat, luxuscikkeket, szőnyeget, sátrat, paplant, papucsot vitt és helyette textilt, vasárut és fegyvert hozott vagy csempészett. Sokszor éppen a végvári főtisztek megbízásából. A ló- és fegyvercsempészetért halál járt mindkét oldalon.⁴²⁴

Szükségtelennek tartjuk ide idézni a törvénycikket, amely az ellenségnek szállított fegyverek büntetéséről rendelkezik. A végvári vonal háttérbázisaiul szolgáló mezővárosok lakóinak, mint amilyen Túr vagy Kálmáncsehi is volt, a határ szabta a törvényt, amely mindig a gyorsan változó helyzethez igazodott. Felelős csak a kereskedő lehetett. Hírt szállítottak mindkét félnek, ellenőrizték, hogy a kölcsönösen fogságba esetteknek mekkora vagyona van

⁴²³ Csányi. i. m. A törvényt latinul idézi *Szakály Ferenc: Mezőváros és reformáció*. i. m., 116—117. Ferdinánd király pátense 1544. szeptember 28. MOL Török iratok No 1.

⁴²⁴ Csányi: i. m. 350.

otthon és milyen nagyságú sarcot lehet kikényszeríteni belőlük. De éppen szolgálataik miatt mentették meg őket.⁴²⁵ Nem lehetett tudni, kit, mikor, milyen bűnért vonnak felelősségre. Néha sokkal nagyobb „bűnöket” is elengedtek sorozatban, majd hirtelen lecsaptak és karóba tették a kereskedőt vagy törökösségért megégették.⁴²⁶

A kereskedőben ki kellett alakulni egy hatodik érzékszervnek, amely szerencséjét megalapozta és életét egyensúlyozta. A határból élt, a határ tartotta életben, és annak a változó törvényei szerint ítéltetett munkája folytatására vagy halálra. Fölösleges itt a fegyvercsempészet elleni törvényt idézni, nem ez alapján ment az ítékezés.

A falu papjának mint értelmiséginek szintén szerepe volt a közvetítésben hívei és a katonák között, gyakran van adatunk rá, hogy midkét fél hírszolgáltatásra is kényszerítette őket, híveik védelmében erre is hajlandóak voltak. Mégis ebben az esetben az életrajz szövege szerint sem erről van szó. Szegedi jelentősebb ember volt annál, hogy egyszerű spicliként használja fel a Dél-Dunántúl katonai parancsnoka. Nem azért telepíti Kálmáncsehibe, ahová katonái is kijárnak, hogy ilyen szolgáltatások miatt veszélyeztesse, erre más személy is alkalmas volt.

A végvári kapitányok számára létkérdés volt, hogy sikerüljön a vár körül élő népet az azonos hit szálaival a várhoz fűzni, ez nem tetszett a töröknek sem. Skarica azt írja, hogy Szigetvárba Szegedi egyszer prédikációk tartására, másszor pedig a legtitkosabb ügyek intézése végett ment. Az utóbbi megjegyzést nyilván úgy kell értenünk, hogy Horváth

⁴²⁵ Érdekes adatsor a sarcbemérő kereskedőre Bálint diákra van. A közismert kálmáncsehi nagykereskedő a török és magyar várak között vállalt kényszerközvetítést. A kanizsaiak számára neki kellett ellenőriznie, hogy valósak-e azok az adatok, amelyeket vagyoni állapotáról a Pécs környéki várak török katonasága állított, amikor elfogásukkor váltságdíjukra garanciát kértek tőlük. Pécssett is volt háza. A nyelvi közlekedésről itt sincsenek adataink, de róla tudjuk, hogy a Szigetvárat ostromló török magával ragadta az ostrom alól, és a budai pasa nem is Budára, hanem egyenesen Konstantinápolyba küldte. Kereskedelmi kapcsolatait 1560 után a birodalmi fővárosig terjesztette ki. Az elragadás céljáról nincsenek további adataink, de ottani ügyleteihez szüksége volt a török nyelvre. Ezt elsajátíthatta Pécssett is, mint Schreiber Farkas, a városi patrícus, aki majd török tolmácsként szerepelt a későbbiekben, és a török terület keleti egyházának és mohamedánjainak protestáns missziójával próbálkozott az 50-es 60-as években. *SzakályFerenc*: Bálint Diák. 1984. 260. ha Pécs környékén nem tett szert a török nyelvre, akkor Konstantinápolyban tanulta meg. *SzakályFerenc*: Bálint diák. i. m. 1984. 33 passim. Csányi: i. m. 457. 458.

⁴²⁶ *Sinkovics*: A török elleni védelem fő kérdései. i. m. passim.

nemcsak lelki táplálékot, hanem „török híreket is várt a legfontosabb török közlekedési vonal, a Duna folyását követő konstantinápolyi-budai hadi út drávaszögi szakasza menten élő lelkészekről, sőt meglehetősen kényesebb megbízásokat is adott neki.” – írja Szakály ezzel kapcsolatban. „Így felmerül a gyanú, hogy Horváth Márk nem annyira az apostolt, mint inkább a jó hírforrást becsülte Szegedi Kisben, ajándékával és engedményeivel is inkább a téren szerzett érdemeit jutalmazta. Indoklásában idézi a pécsi törököket, akik szintén ilyen váddal vetik hősünket tömlöcbe.”⁴²⁷

Számunkra túlbonyolított a történet. Az öreg, beteg, halálra készülő katona kivel beszélte volna meg legtitkosabb ügyeit (*értsd: a bűneit*), ha nem egy pappal, ha már a pénteki gyónást eltörölte a reformáció. A halál előtt nem kell túlzottan szentimentálisnak lenni ahhoz, hogy egy várkapitány a frontzónában eltöltött élet után, amely a lakosság állandó terrorizálásával, kényszerítésével járt együtt, egy lelkileg is összezavarodott korban ne fordult volna a környéken lakó legképzettebb teológushoz. Bár Szegedi nem gyóntatott, de magánjellegű beszélgetéseket akár a bűnök miatti lelki megnyugtatóra folytathatott. Ezért kérte Horváth Márk élete végén, hogy a pap engesztelje meg a környék lakosságát, ha hivatalánál fogva keménynek kellett lennie. (Szakály itt megjegyzi, hogy ezt mint Baranya megyei főispán tette. Szerintünk nem ez volt a jogcím, hanem mint a szigeti vártartományhoz csatolt baranyai, szlavóniai, somogyi, tolnai, bácsai részek kényszeradóztatója, hírszerzője cselekedett.)

Nem tartjuk valószínűnek a sokaknál felmerült gyanút, hogy éppen a püspököt, a tartomány protestáns vallási vezetőjét kellett volna elővennie hírszerzésre, kereskedők sokasága szolgáltatta azokat neki. Ha így lett volna, akkor a szinte a családhoz tartozó Skarica nem meghatódva ír erről a kapcsolatról, hanem negatívan vagy sehogy. Ha Horváth Márk Szegedi börtönbe jutásának az oka, akkor nem őt dicséri, hanem azokat, akik kiszabadításán

⁴²⁷ Szakály: Mezőváros és reformáció. i. m. 112.

dolgoztak, Perneszi Farkas babocsai, Némethi Ferenc tokaji és főként Kerecsényi László gyulai kapitányokat, őket azonban mindezek ellenére elintézi egy mondattal. Nem tudjuk, miért kellene ebben a kiemelt és a szöveg által is fontosnak tartott kérdésben megkérdőjelezni Skariczát, mikor más esetben igazolhatóak voltak állításai.

Abban sem értünk egyet, hogy Horváth vallási hovatartozását hozzuk fel az életrajz ezen része ellen példaként. Horváth Márk felekezeti hovatartozásánál ugyanazok a problémáink, mint fentebb Losonci felekezetének megállapításával. Ha maradunk az eddigi, néhány száz éve kialakult álláspontnál, miszerint ha Horváth egyáltalán érzékelte a hitvallások közötti különbséget, akkor evangélikus lehetett, mint a fia, aki teológusa volt ennek a felekezetnek, de mindenképpen protestáns. Nem meggyőző Szakály érvelése, miszerint a kisfiú vallásosságából nem lehet visszakövetkeztetni apjára. A gyermeket a gyámok apja vallásában nevelik ebben a korban. A toleráns, inkább protestáns Miksa nem engedett volna más akciót. Az sem bizonyíték, hogy Horváth mindkét házasságkötése katolikus rítus szerint jött létre, Nadasdy Tamás esete a legjobb példa, hogy ez nem jelentett semmit, akinek fia azután szinten Horváth fiával barátságban az evangélikus hit vezetője, mecénása lett.⁴²⁸

Pax turcica

Ugyanezen évben, de hozzá még a legelején következett egy csapás. (...) A régiek körülmetélkedésében a névadás alkalmáról, a keresztyének keresztségében a szokásos nevek jelentéséről prédikált. Ennek során a női

⁴²⁸ Kerecsényi pártfogója, Horváth Márk utóda, Zrínyi Miklós, „a szigetvári hős” Esze szerint szintén buzgó protestáns. *Esze Tamás: Zrínyi Miklós papja Szigetvárott*. Jubileumi képeskalendárium az 1967-es évről. 60—62. Az ő idejében már prédikátora van Szigetnek: Siklósi Miklós, aki „qui ipse oppugnationi interfuit, s megénekelte a vár ostromát és Zrínyi nagyszerű halálát egy kissé hosszadalmas epigrammaszerű latin versben. *Esze: Sztárai Gyulán*. i. m. 169. Esze annyiban téved, hogy a Zrínyi-birtokokon még ekkor nem engedélyezett a protestantizmus, Csányi szerint 1561-ben még Zrínyi nem engedte oda a „Luthert” (Csányi: i. m. 458.). Élete végén, talán erősen protestáns családból származó második felesége hatására ez bekövetkezik, de így az adat nem bizonyító erejű. Ugyanakkor Zrínyi magánvallásosságához vagy birtokpolitikájához nem feltétlenül kötődik a végvár vallási állapota és ottani estleges toleranciája. Abban mindenképpen igaza van, hogy a kapitányoknak nemigen volt fogalmuk a wittenbergi és helvét dogmatikai vitáról, bár Szegedi és a vele erős kapcsolatban álló szigetvári pap is a svájci tanokat követte.

nevek közül előjött az Orsolya névnek is a tárgyalása, mely a mi anyanyelvünkön azt jelenti, hogy nőstény körmös állat, nőstény medve. Ezt azonban egy ugyanilyen nevű, dühös természetű asszony, Furia Albertnek hozzá illő felesége zokon véve, odahaza a lehető legkeservesebben elpanaszolta férjének, hogy ő nevének nyilvánvaló gyalázása miatt teljesen megzavarodva jött haza a templomból, és csakis az ő megszegyenyítésük végett tartatott nyilvános helyen az a magyarázat, mely méltó adandó alkalommal a visszatromfolásra. (...)

Mikor Pécs új parancsnoka, Mahmud bég tisztébe lépett, a kálmáncsai polgárok köszöntötték őt és ajándékokkal kedveskedtek neki. Az figyelmeztette őket, hogy ezután a kaposvári vajdát, az ő századosát vagy Gyafer nevű tisztjét látogassák meg és négy vagy öt rőf jó minőségű posztóval ajándékozván meg őt, köteles szolgálatukat önként ajánlják fel neki. Mivel a kálmáncsaiak ezen parancsot nem vették komolyan, vagy leginkább is halogatták teljesítését, a vajda megharagudván, néhány nap múlva istentisztelet idején úgy megrohanta Kálmáncsát, hogy a hirtelen támadt rémületben a hallgatók idősebbjei a templomból szétfutottak, a gyermekeket és hajdonokat pedig a sekrestyében rejtették el. Mindazonáltal a török katonák azt mondogatván, hogy ők hajdúkat keresnek, a templomnak minden zegét-zúgát fegyveres kézzel átkutatták. A fiatalokat ugyan megkímélték, de az idősebbeket Szegedivel és az Imre nevű tanítókkal együtt lovakra és szekerekre rakva erőszakkal Kaposvárra hurcolták. A vajda ezen hadi vállalkozásról nyomban azon indokolással értesítette a pécsi béget, mintha az ő katonái Kálmáncsán nem városi polgárokat, hanem hajdúkat fogtak volna el. Ezután történet, hogy bár a szerencsétlenségből kimaradt bírák hirtelenében összegyűjtött ajándékokkal a vajdához siettek, és attól késedelmeskedésükért bocsánatot kérve az elhurcoltaknak és főként Szegedinek szabadonbocsátását kérték, a vajda azonban ilyen válasszal utasította el és gúnyolta ki őket: Ő azoknak ajándékait, akik későn tértek eszükre, viszonyozni nem tudja, mivel már megírta a bégnek, hogy néhány hajdút papjaikkal együtt elfogott. A kérelmezőknek tehát rögtön magához a béghez kell menniök és mindent annak kegyelmétől kell várniok. Ezt megcselekedvén, az ügy ez egyszer kedvezően végződött, mert a zsarnok megindulva a könyörgésen és a pénzen, megparancsolta, hogy az összes foglyok bocsátassanak szabadon és térjenek vissza. De a kálmáncsaiak azután több bajuktól is indítatva mindenek felett arra törekedtek, hogy azt a gonosz vajdát állásából eltávolítsák, ezért a bég előtt nyilván sok váddal támadták meg őt. Ez viszont a béget gazdag ajándékkal megvesztegetve könnyen elhitette vele, hogy ő soha nem rossz, sem Kálmánca község feldúlója nem volt, ahogyan őt a polgárok nyílt feljelentésben vádolják. Ez alkalommal a bég így szólt: Azt akarom, hogy ezen per eldöntése végett bizonyos megbízható és értelmes polgárokkal együtt a ti papotok is, mint igazmondó ember, hamarosan támogatásomra legyen nekem. Mikor a kálmáncsaiak a bég ezen parancsát Perneszi Farkas babocsai várparancsnoknak kötelességszerűen jelentették, az ezt mondotta: Fontoljátok meg, mi módon adjatok hitelt a

török szavainak és ígéréteinek. Énmiattam ugyan elmehettek hozzá, csak legyen nyitva a visszatérés útja. Mikor a zsarnok előtt megjelentek, az ismerve ennek az embernek tekintélyét, egyéb fenyegetések közt így szólt egyenesen Szegedihez: Te pap, miért szoktál vakmerően és eb módjára minden szomszédos várba, mégpedig a magyarok váraiba szétfutkosni? Nemde régóta tudom már, miféle dolgokat művelsz? Teszek róla ezután, hogy te magad se légy efelől tájékozatlan. Ezekre a merő fenyegetéseket és dühöt lihegő szavakra pedig a kegyes férfiú így válaszolt: Nekünk, akik innen vízzel, onnan tűzzel vagyunk körülvéve, még ha nem is akarjuk, akkor is oda kell elmennünk, ahova kényszerítenek bennünket. A pogány ezen még inkább felindulva, tüstént a maga börtönébe hurcoltatta Szegedit, ahova nem is akarta.

A beszélgetésből kiderül, hogy a bég nem fogadta el Szegedi érvelését az ellenséges vársorok, közé szorított nép állapotáról. Ennek vagy az lehetett az oka, hogy addig Szegedit a negyvenes évek fordulóján tanúsított magatartása miatta saját oldala mellett elkötelezettnek tartotta. A Petrovics-féle tábor hívének tudta és oszmán támogatottsága ellenére árulásnak tartotta a kihátrálást a török – Habsburg ellentétben való állásfoglalásból. Fentebb láttuk, hogy a temesvári működés óta eltelt tíz év alatt a kölcsönös érdeklődő közeledés leállt a muszlim és a protestáns vezetők között.

A másik eshetőség szerint Szegedi magatartása megváltozott. A törökkel szembeni nemzetközi közhangulat, megfordult, így a kálmáncsehi prédikátor igehirdetése is ezt a fordulatot követte. A magyartanítvány Szegedi Melanchthon 1550-es teológiai konstrukciója szerint, már ekkor íródó könyveiben is, a törököt egyértelműen Antikrisztusnak hirdeti, akivel nem lehetséges a békekötés, az együttélés.⁴²⁹ A török figyelni az istentiszteleten elhangzottakat, tudja, mi történik ott.⁴³⁰ A török így hazugságnak véli Szegedi indokait.

⁴²⁹ *Botta István*: Luther antikrisztus fogalmának hatása a magyar reformátorok társadalom szemléletére. i. m. 51—65. Állítását vitatom: *Óze*: Bűneiért bünteti Isten a magyar népet. i. m. 80—100.

⁴³⁰ *Huszár Gál* írja le, hogy a török részt vesz az istentiszteleteken csak az úrvacsora előtt távozik. (Valószínűleg az ott hirdettekre volt kíváncsi a török közigazgatás, a számukra vallási korrupciónak és botránynak számító úrvacsora már nem érdekelte.) *Huszár Gál* levele Bullingerhez 1557. október 26. i. m. *Miscellania Tiguriana* II. 203. *Földvári Antal*: A Magyar református egyház és a török uralom. i. m. Idézi a legendát, hogy a törökök az istentiszteleten hallgatózva Tesszalónikiakhoz írt levél magyarázatát sérelmezték. A pasa a hagyomány szerint azt nyilatkozta, hogy ezután a prédikátor csak Kiskocsordról vagy Nagykocsordról beszéljen, Tesszalóniki a szultán városa, azt hagyja békén. 173.

Mindkét fél a kialakított frontzóna területéről szedi katonai és félregularis utánpótlását. A török hódítás kezdetben a Dél-Dunántúlon megkísérelte, hogy katonaparaszttal töltsse fel a déli török várak környékét. A török hadsereget és a várak védőit a 14. századtól kezdve katonaparaszttal sokezres tömegek támogatták. A rendszer a Balkánon már a Bizánciaktól is ismert, akik a védelmi és kiegészítő katonai feladatokért adómentességben vagy részleges adókedvezményben részesültek. Az oszmán hódítás Magyarországon is megismertetett néhány csoporttal bennünket, mint például a vlachok és a martalócok, akik katonai-határvédelmi szolgálaton kívül olyan feladatokat is elláttak, mint a bányaművelés vagy a rendészet.

Baranyában rájuk, azaz egy külön Kis-Ázsiából származó csoportjukra, a műszellemekre kívánták alapozni a magyar királyi várakkal szembeni határvédelmet. Ezeket az alakulatokat kezdetben magyar ajkú lakosságból próbálták felállítani. 1545–46-ban a baranyai hódolt falvakból mintegy 90-ben az ott élő lakosság bő harmada katonaparasztként szolgált és lett adómentessé a töröktől. (Ez kicsit magasabb létszám, mint a keresztény oldal ugyanilyen jellegű katonaeleméé.) Hegyi Klára szerint a baranyai falvak két sarló alakú területet foglaltak el. Az egyik övezet elsősorban a közigazgatási körzetek, a nahieközpontok körül húzódott: Szentmárton, Szentlőrinc Siklós és Kövesd kisebb várait kötöttek össze.

A másik sarló Görösgáltól északra indult és a Dráva felé haladva Vaskaszentmártont és Sellyét mint nahieközpontokat körbeölelve zárult. 1545-ben az említett helyek közül csak Görösgált védi erőd és 105 fős őrség. A későbbiekben, a század 60-as éveiben már, ahogy a magyar műszellemekben oszmán részről megrendült a bizalom, úgy erősítették meg az összes helyet és rakták meg zsoldos katonasággal. A mohácsi szandzsák területén a mintegy 1000 faluból csak azt a 90-et választották ki, amelyik a Dráva- vagy az északi határvidéken feküdt.

Az 1550-es évek elején már bebizonyosodott, hogy a rendszer nem váltotta be a hozzáízütt reményeket. 1570-ben már alig, az évtized végén pedig egyáltalán nem találtunk ilyen alakulatot.

A műszellemek, vlahok, martalócok szervezetei a budai és a temesvári vilajetnek abban a déli sávjában eresztettek gyökeret, ahol a kipusztult magyar népesség helyére a szerb és a vlah népesség költözött, aki eredetileg is hordozója volt ezeknek a testületeknek. Valószínűleg velük találkozhatott Dernschwam, amikor Konstantinápolyba utazott követségbe. Ő leírja, hogy a Tolna környéki falvak 1552-ben mind a töröknek szolgálnak, törökkel bérlettek. A műszellemosztatok irányításában helye volt a keresztény papoknak is.

A török a Skarica-szöveg szerint, amikor Kálmáncsehi katonaságát kereste, nem feltétlenül elbűjtött hajdúkat keres, hanem azokat a parasztkatonákat, akiket ő fizet, akiknek az ugyanolyan nyelvet beszélő hajdúkkal ellenségesen kellene viselkednie. Erre van is példa ebben az időben. Hallgassuk csak a Fugger-faktor leírását arról az útról, amikor Szegedivel is találkozik majd, hogy néznek ki az ő hívei:⁴³¹

„Saját honfitársaikat is kirabolják, mitöbb el is adják – ez a kenyérkeresetük. A vár egy agyagdombon emelkedik, közönséges kőépület, mellette vályogos sövenypalánk; belül viskók és lóistálók. A várórségben sok a lovas és a martalóc.

Szekcsőt a hajdúk ellen harcoló lovas katonák és martalócok tartják megszállva. Rablófészek ez a javából melyen senki emberfia nem tud keresztülvergődni, anélkül, hogy a parasztok ki ne fosztanak. Augusztus 1-jén folytattuk utunkat Szekcsőből, és négy mérföldes utat megtéve, egy órákor Tolnára érkeztünk. A helység lakossága a lutheránus hitet követi.”

Feljegyzi, hogy Babarcon éppen búcsújárás volt. Karancson viszont a kihalt ferences kolostor épületét látták, lepusztult, elhagyott szőlőskerteket, elhanyagolt hidakat, a romos

⁴³¹ Idézi Szakály: Mezőváros és reformáció. i. m. 97–98. Vö. Babinger, Franz: Hans Dernschwams Leben und Wirken (1494–1568). In: Hans Dernschwams Tagenbuch einer Reise nach Konstantinopel und Kleinasien (1553–1555) hrsg. Babinger, Franz. München–Leipzig, 1923. XIV–XXVI. (Studien zur Fugger-Geschichte, 7) *Dernschwam: Törökországi úti napló* i. m. 491–494.

Baranyavárat tárja elének a vigasztalan képet nyújtó földvárral és a kiégett templomú Moháccsal.

Budán ezt tapasztalja a követ a város keresztény felekezeteit vizsgálva: „Mindkét részről durva tudatlanságot tapasztal az ember, meg latinul se tudnak, csak éppen az előírt szöveget. Előbb a lutheranus pappal beszéltem, megkérdeztem, hogy mire oktatja a gyülekezetét. Ő azonban állhatatosan kibújt a válaszáds elől és eltávozott a templomból a vecsernye vége előtt, nehogy szégyent valljon. Ez a prédikátor nem egyéb fizetett bolondnál. De beszéltem az öreg pápistával, aki nem tudott latinul válaszolni. Hatvanéves férfiú, ez meg nem egyéb értelmetlen miseszajkózónál (...) Ám mind e nagy szerencsétlenségükben és eltiportságunkban is a szegény magyar keresztényeknek Isten szaván kívül nincs más vigaszuk, s ezt a lutheránusok nyíltabban hirdetik, mint a katolikusok. Mert a lutheránusok fohászai, melyeket ők a templomban nyilvánosan magyarul mondanak és énekelnek, hogy Isten meg fogja őket oltalmazni a török hitetlenséggel szemben. Ám a pápisták még prédikálni sem tudnak. A lakosság többé- kevésbé tudja, mikor kell elindulnia a templomba. És mikor a pápisták befejezték énekeiket, akkor a többiek – és ezek vannak többségben – indulnak el oda. Ehhez egyébként az egyik oltárnál elhelyezett csengettyű ad jelt. És a szegény népet, azt a keveset, ami meg megmaradt, a lutheránus vallás tartja meg keresztény hitében. Ezek valamennyien anyanyelvükön zengik Isten szavát. De a pápisták tudatlanságukban még egymás ellen is acsarkodnak. A tudatlan papok bűne, hogy oly sok együgyű ember törökké lesz.”⁴³²

Ambivalens viszony a várak és a határvidék lakossága között

⁴³² Uo.500—501.

„Én immár többet égettem el 40 falunál, semmit nem használt, ez feldnek el kell pusztulnia. Mióta az terek itt volt semmi élést be nem hoztak. Csak az kész kell.” – írta Kerecsényi még Szigetváron.⁴³³ Új várnépet és jó fizetést kért. Ugyanebbe a helyzetbe került Gyulán is. Az állandó törökveszélytől és a fizetlenségtől éhező, demoralizált katonaság inkább szökött, mint megállította volna a vártartomány falvainak elidegenítését. Hogy Gyulán mennyire demoralizálódott a lovasság, bizonyítja elődje, Bornemissza Benedek Nádasdyhoz írt levele: „Nincs mit adnom nekiek, ezek nélkül peniglen, kegyelmes uram, lovag haramia, gyalog haramia, lovag hajdú, gyalog hajdú vagy 300. Ez haramiákat, hajdúkat nagyságod tudom hogy jól tudja, ezek holdoltatják a föld népét, ezek hordják a tereket (sic!) [törököket] az tiszta szolgáló ember várat várast őriz sehova ki nem megyen. Ha az frigy megbomol a [hajdúkkal] ölhetünk (sic!) ide benn, de senki oda ki nem megyen.”⁴³⁴

„A várhoz való tartomány semmiképpen nem akar hallgatni a várhoz és semmi jövedelmét nem akarják beszolgáltatni. Most az én képembeli embernek ott nemlétemben Zalai Miklós reá küldött volt egy falura dűlni az jövedelmért, ott az pórok reátámadtak, három darabontot megöltek, három ház elégett. Mindenféle reátámadnak az király Ő felsége népére, ha ezféle büntetéssel meg nem rettenik a népet, ezentúl mind elhajol a nép” – írja Kerecsényi 1555. január végén Csurgóról.⁴³⁵ „Elébb job volt a szolgáló ember, végházi katona dolga, mert az feld ép volt, az szegénység gazdag volt, mindent béven hordtak az vásárra. Most az nép nagyon elholt, az ki pedig megmaradott is annyira elszegényedett, az kétfelé való fizetésben, hogy az kenyérbe sem ehetnek.”⁴³⁶ – írta ugyanez év nagypéntekén. A várnép fizetetlen, éhezik. 3-4 darabont megszökik mindennap.⁴³⁷ Sokan koldulnak közülük, adósságukat 3 havi zsolddal sem fizethetik meg. Kerecsényi megoldhatatlan probléma elé került. Egy előző levelében azt írta, ha sok népet küld dűlni, a város és a vár megszűkül.

⁴³³ TT (1906) 136.

⁴³⁴ Veress Endre: Gyula város oklevéltára. i. m. 406. TT 1906. 118.

⁴³⁵ TT 1906. 118.

⁴³⁶ Uo.

⁴³⁷ Uo. Április 29-ig 60 darabont szökött meg.

Dúlás nélkül pedig nem akarnak beszolgáltatni.⁴³⁸ Tudta ezt a török is. 1554 novemberében azért ütötték meg a szigetvári vásárt, hogy a vásár „innen elvessen”.⁴³⁹ Ezért volt az 1554-es Kaposvár–babócsai hadjárat is, hogy „lehúzza a takarót,”⁴⁴⁰ a központi vártól elidegenítse a népet. Nem csak a török és a végvári nép dúlta a környék parasztságát. Nagy veszélyt jelentettek a kóborló hajdúk, haramiák is.

Kerecsényi írta 1555-ben, hogy Somogyban hajdúk, Zalában haramiák kínozzák a népet.⁴⁴¹ Ezek a hajdúk lehettek magánvárok hajdúi is. 1555 novemberében tudjuk meg, hogy a koroknaiak rabolnak, égetnek, asszonyt gyaláznak, a király adóját szedik maguknak. 1556-ban a komáromi hajdúk „rabolják, igetik a népet”, plébánost vagdalnak.⁴⁴² Ugyanebben az évben Barátit, Tahy Ferenc faluját égette fel a török, amíg rabolni voltak a hajdúi. Nádasy tiszttartója, Szele Jakab azt javasolta Csányi Ákosnak, hogy mind a török, mind a kóborló lator hajdúk ellen fogadjon fel katonákat a vidék népének védelmére.⁴⁴³ Hiába instál azonban Zrínyi uramnál, hogy fékezze meg a csurgói hajdúkat, „mert Csurgó és Komárom rabló népe elpusztítja ezt a földet”.⁴⁴⁴ Egyes rabló hajdúkapitányokat név szerint is ismerünk. (A leghírhedtebb Szigetvár környékén Nagy Sebestyén csurgói hadnagy volt.)⁴⁴⁵

Ete városát hatszor sarcolták meg a végváriak és a hajdúk. Morzsoló Máté, Nagy Sebestyén és Balogh Tamás tisztek 664 Ft sarcot vettek a városon: posztót, dolmányt, köpönyeget, ezüsthorgokat követeltek és 24 ökrüket hajtották el.

A kapitányok próbálták védelmezni a vár adózó jobbágyait, mivel a vár léte hozzájuk volt kötve. Kerecsényi azt írta, hogy ő védi a haramiáktól a szegény községet. 1555-ben

⁴³⁸ Uo. 1554. nov. 7. 400 magyar levél a 16. századból. Pest, 1861.

⁴³⁹ TT 1906. 116. 1554. november 11.

⁴⁴⁰ *Németh*: Szigetvár története. i. m. 123.

⁴⁴¹ TT 1906. 1554. október 9.

⁴⁴² 400 levél. i. m. 225.

⁴⁴³ Uo. 262.

⁴⁴⁴ Uo. 217.

⁴⁴⁵ Nagy Sebestyénről lásd még fentebb: A Kanizsa környéki hajdúk a XVI. század közepén című fejezetet. 123—138. 400 levél. i. m. 361. és Csányi i. m. Bevezető tanulmány.

Mágoocsy Gáspár lefejeztette Török Orbánt, egy kőborló hajdúcsapat vezérét.⁴⁴⁶ A jobbágyok is a kapitányhoz fordultak védelemért. A tolnaiak 1559-ben Horváth Márk egy levelére hivatkoztak, amelyben a kapitány a király hűségére biztatta őket, és oltalmat ajánlott cserébe. „Az adót megfizették – írják. Bízta a »keresztény fejedelem« levelében, úgy bízta hozzá, mint »erős kerálhoz«. Oltalmat azonban nem kaptak”. Az elmúlt évben 10 híján 300 Ft-ért váltották ki a csurgói hajdúk kezéből atyafiaikat. „Azóta kin 40 kin 50 Ft-ot vettek, a hajdúk, most éppen 61 Ft-ot vettek valakin. A levél írásakor éppen 100 Ft-ot és egy ruhára való gránátot és egy paplant követeltek rajtuk.” Azt is megjelentik, hogy olyan dolgot cselekszenek ezek „melyet még a közöttünk való idegen fejedelem sem cselekszik, két tolnai leánt és két tolnai asszonokat vittek ki, kit mind fejenként tudunk, hogy jámborok most is velek viselik eüket. Ezeket pedig a Nagy István tizedes Nagy Sebestény vitte, kin az egész város megszomorodék, kin az felséges úristen tegyen bizonytságot és büntesse meg eüket.”

Kéri Horváth Márkot, hogy viselje gondjukat fel, mind az király Ő felségéig, „vagy pedig mutasson olyan utat te nagyságod nekünk, tudjok meg mi magunkat oltalmazni, ha te nagyságod nem oltalmazhat, mert mi ezt értjük, hogy mikoron egybetalálkoznak az nagyságod népei, az csurgóiakkal, kik az kint ide fent járnak nagy békességgel elmeend egymás mellett azon küzben igen nyomorgatják szegény keresztény népet.”⁴⁴⁷

A levél hangja elkeseredett és kemény. Zrínyi csurgói hajdúi ellen természetesen Horváth Márk sem tehetett semmit, és a nép szökött vagy túrt tovább.

Gyula az 1560-as évek elején

⁴⁴⁶ Sinkovics István: A török elleni védelem fő kérdései. i. m. 772. Schreier: Gyula város története. i. m. 139.

⁴⁴⁷ Magyar Országos Levéltár továbbiakban MOL Acta div. fam. 21. Horváth de Sziget 1559. A témához még Szakály Ferenc: Egy végvári kapitány hétköznapijai.(Horváth Márk szigeti kapitány levelezése Nádasdy Tamás nádorral és familiárisaival. 1556—1561.) Tanulmányok Somogy megye múltjából. 18(1987)

A vár Szegedi Kis távozása óta átvette Temesvár szerepét. A hagyományos átjárót a Temesközön keresztül az Al-Duna irányába Gyula védi ezután. A Maros menti várak és a Lippa–Arad vonal újonnan kiépített török kastélyai támadták a várat. Úgy látszott, hogy rossz világ következik a protestáns igehirdetőkre 1552-ben, amikor Patócsi Ferencz meghalt s Aldana a gyulai várat a király nevében átvette. Aldana azonnal fellépett a vármegyékben tartózkodó protestáns papok ellen, de erősebb akcióra nem maradt ideje. Aldana 1552. június végén Lippára ment, onnan Erdély felé menekült, tehát az új vallás hirdetői tőle többé nem félhettek. „Sőt ellenkezőleg, ha eddig a gyulai vitézektől féltek, ezentúl éppen azokban lelték legnagyobb támaszukat. Horváth (Horvátinovics) Bertalan, a városban állomásozó hadak kapitánya, nyíltan pártfogolta őket”.⁴⁴⁸ (Sztáray Mihály gyulai működésének ideje ez).

Horvátinovics helyét Mágochy Gáspár vette át. Gyula vára Izabella királyné uralkodása alatt az Eperjesi Patócsi Ferenczé volt. Ő tette meg ide várnagynak vejét, Mágochy Gáspárt, kinek előzőleg bátyja, András is viselte már ezt a tiszteletet. Zaberdin Mátyás, ha helyesen is cselekedett az alsó részek főkapitányaként, hogy belenyugodott Mágochy választásába, mint püspök annál nagyobb hibát követett el.

Mágochy volt az első, ki nyíltan szakított a régi vallással. Példa erre, hogy 1559. januárban katolikus módon nem akart esküt tenni, Hogy mennyire buzgó pártfogója volt a protestánsoknak, mutatja a következő levélváltás:

1558 elején Mágochy két pap érdekében (az egyik Szegedy Gergely egri kanonok, a másik Torday Péter váradi kanonok) ajánlólevelet írt Verancsics Antal püspöknek, aki válaszában csípősen megjegyezte: „Úgy látszik, hogy kegyelmed már nem utálja teljesen s nem veti vissza a mi katolikusainkat.”⁴⁴⁹ Második felesége volt Massay Eulália, a protestánsok egyik pártfogójának, Massay Imrének a leánya. Mágocsy megszállta a Csanády

⁴⁴⁸ T T 1892. 654.

⁴⁴⁹ Verancsics Összes Munkái. VII. 210. – Idézi *Karácsonyi*: Békés vármegye története. i. m. I. 190. *Esze*: Sztárai Gyulán. 163.

püspökség birtokait: Pereskutast, Feckést, Mágocsot, lefoglalta az egyházi ingó vagyonokat, mindebből magánvagyonra is gyarapodott, nemcsak a vártartomány.

A gyulai plébánia üresen állott s a plébánia jövedelmének egy részét Mágochy az ő prédikátorának, Ferenc papnak adta. A ferencesek Gyulát elhagyták, egyházi szereiket 1556-ban Ecsed várába, a plébániatemplom értékeit pedig Kassára szállították és ott 1100 forintért eladták. Az ispotályt is kivették a katolikus egyház kezéből és világi kurátorra bízták. A várbeli kápolnában nem volt többé katolikus istentisztelet.

Bornemissza Benedek, Mágochy utóda, gúnyosan emlékezett meg azokról, kik Wittenbergben tanultak.⁴⁵⁰ Ebből következtetni lehetett, hogy nem volt híve a protestantizmusnak. Már Karácsonyi észreveszi, hogy a kapitány és katonái közötti elmérgesedő ellentétnek a felekezeti összeütközés volt a mozgatója. „De ő rövid ideig tartó várkormányzósága alatt annak határt nem vethetett, annál kevésbé, mert a többi tisztviselők, mint például Marinics Ferenc, Földváry István, Jász Lukács, Borbély György, Kristály János, mind buzgó lutheránusok voltak *s lehet, hogy a gyűlölködésnek a várkormányzó s többi tisztek között egyik oka a vallási viszály is volt.*”⁴⁵¹

Bornemisszát a tisztségben követő Törteli Kún Balázs szintén a hitújítás híve volt, pedig a gyulai kapitány egyre megkérdőjelezhetőbb egyedura lett a vidéknek, ugyanis 1554. július 6-án a király az országos adókat, melyet Bihar, Közép-Szolnok, Békés, Külső-Szolnok, Zaránd, Arad és Csanád vármegyéből be lehet hajtani, a Gyula várában levő katonaság fizetésére rendelte.⁴⁵² A megye szervezete katonai kormányzás alá került.

⁴⁵⁰ Bornemissza Benedek kapitányságát részletesen tárgyalja *Csánki*: Hevesi Bornemissza Benedek gyulai kapitánysága. BVRMTÉ 8(1881—1882) 57—103.

⁴⁵¹ *Karácsonyi*: Békés vármegye története. I. 190-191. Idézi: *Esze*: Sztárai Gyulán. i. m. 165—167.

⁴⁵² „Eleinte a királyi kamara nagy gondot fordított a vár jó karba hozatalára s az őrség zsoldjának pontos fizetésére; de a mily arányban kisebbedett a török részről fenyegető veszedelem, ép úgy csökkent a buzgóság is a katonaság ellátásában. Már 1553. június 28-án erősen felszaporodtak a hátralékok; így Mágochy Gáspáré, ki 150 lovas tartott, 2162 magyar forintra, Henyei István kapitányé, ki 148 lóval szolgált, 1309 forint 20 dénár, Olcsárovics Demeter és Marinics Ferencz hátralékai, kik alatt 100 lovas állott, 629 forintra, Tóth Mihályé (a Szegedi veszedelem hőse), ki 25 lóval szolgált, 75 forintra, Székely Mártoné, kinek 10 lovasa volt, 90 forintra rúgtak. Az összes hátralékok 4165 forint 20 dénár mentek, de a gyalog katonaság még ekkor teljesen ki volt fizetve.” *Karácsonyi* i. m. I. 190.

Erős volt az ellentét a váradi és az egri püspökkel, ennek elsősorban rivalizálási okai voltak, a Tiszántúl adóztatása miatt. A kérdés az volt, melyik várra költsék a védelemre átengedett tizedjövedelmet.⁴⁵³ Odáig fajult a dolog, hogy a vitézek a vár elhagyásával fenyegetőznek, ha hátralékukat meg nem kapják, olyan helyekre mennek, ahol biztos zsoldra van kilátásuk. Mágochy azt írta az országos főkapitánynak, hogy a váradi püspök megígérte, hogy e föltételt közli ő felségével, de úgy tudja, hogy még semmit sem tett e részben. Talán amiatt a négyezer forint miatt nem, melyet a gyulai katonák fizetéséből magánál visszatartott, s melyből ezeket szépen ki lehetett volna fizetni. Kéri tehát Báthory Andrást az „Isten szerelmére és a haza szent nevére, melynek ő előtte kell első sorban kedvesnek lennie, eszközölje katonáinak kifizetését, hogy el ne széledjenek. Hiszem máris elpályáztak néhányan, a többieket sem lehet, ha egy hónap alatt fizetésükhöz nem jutnak, semmiféle erővel visszatartani. Távozásukból pedig ennek az egész vidéknek s kivált e város szegény lakosainak melyen veszedelme származik, mindenki előtt nyilvánvaló. Az ellenség közelléte miatt, mely már egészen körülzárta őket, nincsen semerre sem kimenőjük, hacsak hajóval Várad felé nem.”⁴⁵⁴

⁴⁵³ Uo., „A kamara meghagyta ugyan Zabardi Horvát Mátyás váradi püspöknek, hogy az adót hajtassa be maga a saját birtokain s a begyülemző összeget adja át a gyulai katonák hátralékának kiegyenlítésére; de a püspök a beszédett 4000 forintot, bizonyára azért, mert azt Várad megerősítésére szánta, többszörös sürgetésre sem adta ki. Pesti Ferenc királyi biztos 1556. március 13-án értesíti Wernher György kamari praefectust, hogy e hó 3-án a váradi püspök meghagyásából Gyulára utazott s a katonáknak egy havi fizetésüket kiszolgáltatta, kik most 1555. szeptember végéig ki vannak fizetve. De a katonák nagyon elégedetlenek; azt mondják, Ő felsége még öt hónappal tartozik nekik, s ha 30 nap alatt ki nem fizetik őket, úgy a királynak, mint kapitányaiknak búcsút fognak mondani. Jól tudják, hogy a váradi püspök adóban négyezer foíntot szedetett be a maga birtokain, melyet ő felsége a számukra utalványozott. Fölkéri tehát Wernher, írjon a királynak, hogy parancsoljon rá a püspökre, adná ki ezt az összeget a gyulai katonáknak. Mert a mostani adóból a gyulai katonákat teljesen kifizetni éppenséggel nem lehet s biztosítja őt, hogy ha a gyulai katonákat egészen ki nem fizetik, a vár menthetetlenül elvész. Ő gyakran sürgette a püspököt, de ez nem akar fizetni; ha a várat valami veszedelem éri, a püspök lesz az oka.”

⁴⁵⁴ Uo. „Miután a gyulai katonák 1557. május havában már 15 hónap óta nem kapták meg zsoldjukat. Mágochy 1558. november havában fölment Bécsbe s onnan nem is jött addig vissza, míg lemondását el nem fogadták. Utódja 1559. január végén Hevesi Bornemisza Benedek lett. Alatta megújultak, illetőleg folytatódtak a régi bajok s neki is küszködnie kellett a katonák fizetésének előteremtésével. A vár bevételi forrásai, a szolgálatokat teljesítő jobbágyságok meglehetősen ki voltak merítve, s emiatt ő is szünetlenül panaszokkal járult a nádorhoz és a királyhoz. Hiába volt minden erőfeszítése; onnan kellett pénzt szereznie, ahonnan lehetett. Zsarolta hát jobbágyságot, ahogy tudta. Mindössze másfél évig volt gyulai várkormányzó, de ezt a rövid időt nagyon megkeserülte a szegény Csanád vármegyei jobbágyság. Kérlelhetetlen zsarolásainak egész hosszú listája maradt fenn, mely mutatja, hogy a rendes országos adón kívül mi mindent kicsikart ő a szegény jobbágyoktól. Különösen bosszús volt Bornemisza elődjére, Mágocsy Gáspárra, kinek mintegy a gyámsága alá helyezték őt,

A török típusú tímárbirtoklás a vármegyei kormányzat nélküli területeken általánossá vált Mágocsy időszakában Gyula környékén, katonái minden vármegyei tiltakozás ellenére elosztották egymás között a falvakat.

A hitújítás terjedésével szemben a katolikus egyháznak mérsékelt eszközei voltak. A váradi püspökök közül ez időben Fráter György államférfiúi, Zaberdin hadvezéri gondokkal voltak túlterhelve, Forgách Ferenc pedig megyéjét sem látta. 1557-ben feloszlott a váradi káptalan is.⁴⁵⁵

„1559-ben Forgách Ferencz váradi püspök megkísértette, hogy a katolikus javadalmakat e vidéken még egyszer helyreállítsa. Volt ugyanis néhány, a katolikus valláshoz hű maradt nemes, akik őt értesítették e javadalmak állapotáról. Ilyen volt Gaál Bertalan, kinevezett csongrádi főispán, a püspök megmaradt, csekély jövedelmének kezelője, ennek testvére Gaál András, továbbá az ő egyik szolgája Török Imre, s a gyulai származású és Gyulán háztulajdonos Kamonczy Gergely esztergomi kanonok. A jelentések alapján Forgách intézkedett. Mivel Kamonczy egyúttal Ferdinánd királynak káplánja volt, s különben is Ferdinánd tőle telhetőleg igyekezett a katolikus vallást megmenteni, az előterjesztésnek sikere lett. A gyulai Szent-Móricz kápolnát Szegedy Gergely egri kanonok, a békési Mária kápolnát s ennek javait pedig Kamonczy Gergely kapta meg. A gyulai plébánián pedig hiteles helyet rendezett be; azért írja az 1563-ki 53-ik törvényczikk: »hogy az egri püspök úr folytonosan tartson két kanonokot Gyulán az ő egri káptalanából s ezek egyike legyen azon hely plébánosa a jövő országgyűlésig».⁴⁵⁶

mikor kinevezték. Érezte is vele bosszúságát olyan formán, hogy elfoglaltatta birtokait.(sok olyat, melyet ő is törvénytelenül bírt).”

⁴⁵⁵ Uo.Nemsokára a gyulai plébániától elszakították Apáti falut, a Szent-Móricz kápolnától pedig a fővényesi részeket. Békésen hasonlóképpen bántak a Mária-kápolna ingatlanaival. Az ily és hasonló dolgok megakadályozására 1554. május 23-án Zaberdin váradi püspök és Armpruszter Kristóf királyi biztos a következő utasítást adják Mágocsynak: „Vitézlő Mágocsy Gáspár úr mindenekelőtt köteles lesz az egyházakat tiszteletben tartani és azok szolgálait segíteni. Súlyos büntetés terhe alatt parancsolja meg a katonáknak és másoknak, hogy az egyházak szolgálait és a szerzetes testvéreket ne átkozzák, semmiképp se gyötörjék és jövedelmeikhez ne nyúljanak.”

⁴⁵⁶ *Karácsonyi*: Uo. passim. *Schrerer*: Gyula város története. I. 220—225. i. m. passim *Esze*: Sztárai Gyulán. 166—167.

Az intézkedéseknek azonban nem lett fogantatja, mutatja az, hogy Gyulai Gaál András 1562-ben azt állította, hogy ő az eretnekek üldözései miatt nem maradhat Gyulán. A ferencesek még megpróbálták Mária városát, Gyulát visszafordítani a katolikus vallásra, és hitszónokokat rendelnek ki ide.

Bornemissza felmentése után Törteli Kún Balázs lett várkormányzó; öt egy pár hónap múlva Kányaföldi Kerecsényi László váltotta fel, aki 1561. február 1-jén Nádasdi Tamás nádor ajánlatára nyerte el a nagyfontosságú tisztséget.⁴⁵⁷

Kerecsényi László Gyulán

Kerecsényi László - Gyula 1566-os kapitánya – ellentmondásos hírnevet vívott ki magának a magyar történelemben. Gyors és sikeres katonai és közigazgatási pálya után a szlavón arisztokrácia tagjaként került Gyula élére, amelyet kemény ostrom után, reménytelen

⁴⁵⁷ „Kerecsényit úgy akarták szorosabban Gyulához fűzni, hogy derűre-borúra adományozták neki a király is, meg a nádor is a hűtlenség vagy más címen a koronára szállott birtokokat. Különösen sokat kapott Csanád vármegyében, de sokat foglalt el adománylevél nélkül is. 1561-ben a nádor az Oroszlános városban és Keresztúr faluban kapta a Lénárti István hűtlensége miatt elvett részeket. Megint ez évben ugyanitt a hűtlen Bagdi Ferencz részeit is neki ajándékozta a nádor. 1561. július 12-én a Telegdi Mihály hűtlensége következtében a koronára szállott következő birtokokat adományozza neki Nádasdi: Makó, Szent-Lőrincz, Tárnok, Ladány, Tömpös, Béb, Oroszlános, Monostor, Rábé, Csóka, Szanád, Szent-Miklós, Fejéregyház és Hódegyház falvakat. Neki adja még a hűtlen Szántó, Konya és Rózsa család részeit is Oroszlános városban és Keresztúr faluban. Ezeken kívül az 1561-iki összeírás szerint jobbágytelkei vannak még: Kasza-Perek, Morotva, Basahíd és Bakács Csanád vármegyei falvakban, melyekhez talán egyszerű foglalás útján jutott. A következő, 1562. évben a király osztogatja neki bőkezűen a birtokokat; ekkor lesznek az övéi Csanád vármegyében: Nagy-Galád, Rév-Galád, Kökényd, Válhalom, Debelyhát, Füzes és Hegyes egész birtokok, Szentelt részbirtok; Temes vármegyében: Bogáros, Pakasz, Biléd, Becskerek, Berekszó, Vaja, Szilas, Pazmad; egész birtokok; Csongrádban: Batka és Kasza-Perek; Külső-Szolnokban: túri és varsányi részek. 1563-ban szintén a királytól kapja a békésvármegyei Orosházát, valamint a Csanád vármegyei Komlóson egy részbirtokot és nemesi kúriát. Ugyanez évben lefoglalja a Csanád vármegyei Kún-Ágota és Temes vármegyei Munár falvakat. 1564-ben e birtokokon kívül portái vannak még Fűperék, Tompa és Vizes-Gyán falvakban is. Majd pénzen is vesz birtokokat. Így 1565-ben Oroszlánoson vásárol egy részt, Szent-Lőrinczen pedig egy jobbágytelket. Ugyanez évben elfoglalva tartja Pádé és Szaján részeit, melyek a Dubniczky Mihály birtokai voltak. Így hát Csanád vármegyének jóformán a fele Kerecsényi kezébe jutott. S ahol a várkormányzó szerfölötti kapzsiságának ennyi jelét adta, ott természetesen a kisebb tisztek sem késték követni a vonzó példát. Olcsárovcis Demeter kapitány, kit a király 1557-ben Miklós és Péter testvéreivel együtt nemesekké tett, szintén kivette a maga részét vármegyénkből; az 1561. és 1564. évi Adólajstromok szerint portái voltak: Szemlek, Dálegyháza, Mező-Kopáncs, Csókás, Nagylak, Torony, Tót-Palota, Túregyház, Nagyfalva, Kerekegyház, Bocsár, Bikács, Vinda, Kis-Szent-Péter, Szanád és Kakat helységeiben. Ezeknek egy részéhez adomány, másik részéhez ellenben önkényes foglalás révén jutott. Egy másik kapitány, Jász Lukács, Kis-Fecskés, Komlós, Ladány, Salánk és Szece falvakban biztosított magának jövedelmet. Székely Mártonnak Csató-Kamarás, Deák Imrének Serked és Körvélytő (Csanád vármegyében), Balázsdeák Mártonnak Batonyán egy rész jutott. A szegény Csanád vármegyei jobbágyság tehát teljesen a gyulai katonák martaléka lőn. Ők osztokodtak rajta, mint a ragadozó sasok az elejtett zsákmányon; ki hatalmasabb volt, annak nagyobb koncz jutott belőle. A gyulai vár legfőbb jövedelmi forrása, mint említettük, a közelében feküdt hét vármegye adójából folyt.” – közli az adatokat Karácsonyi i.m. Békés vármegye története. I. i. m.193.

helyzetben adott fel az ostromló török csapatoknak. Tettét párhuzamba állították Zrínyi Miklós szigetvári halálával. Őt mint a vár feladóját gyávának, hitszegőnek, árulónak bélyegzik korának történetírói: Forgács Ferenc, Verancsics Antal és Zsámboki János is.⁴⁵⁸

Kerecsényi és családjának karrierje igazi délvidéki történet. A Zrínyiek mellett kezdték harcaikat Szlavóniában.⁴⁵⁹ Kerecsényi László a század közepére elismert katona, török határvédelmi szakemberré vált, testvérei pedig Zrínyi Miklós bán mellett szolgálnak. Dersffy Farkas halála után – aki az adóztatási körzetek erőszakos átcsoportosításával Magyarország dél-nyugati részeinek védelmi központjává szervezte Szigetvárat –, Kerecsényi László vette át ezen vár védelmét.

1555-ben Szigetvár a pusztulás szélére került. Ostromot állt ki, amelynek során vicekapitánya, Perneszi Egyed is meghalt. Kerecsényi első nagyobb haditette éppen elődje holttestének visszaszerzése volt a töröktől, s ezzel bebizonyította feletteseinek alkalmasságát, és ugyanakkor az érzelmi egységet is megteremtette a vár védőiben.⁴⁶⁰ (Ezt a tettet Csányi Ákos, Nádasdy Tamás kanizsai prefektusa és egyben a nádor déli katonai szakértője, Mózes testének Egyiptomból való kihozatalához hasonlítja. Igaz, hogy nem Mózes, hanem József testéről beszél az Ószövetség, a bibliai párhuzam azonban már az író protestáns frazeológiájáról tanúskodik.)⁴⁶¹

Tény, hogy Kerecsényinek sikerült megvédenie és újjászerveznie a szigetvárra épülő védelmi körzetet. Nem sokkal később a fent említett Csányi Ákos könyörgött Kerecsényi

⁴⁵⁸ Scherer: Gyula város története. i. m. Összefoglalást ad Kerecsényi korának az eseménnyel kapcsolatos megítéléséről. I. 225—227.

⁴⁵⁹ Nagy Iván: Magyarország családjai Pest 1859. 208—209, Scherer: Gyula város története i. m. 223—225. A Kerecsényire vonatkozó rész. I. 179—227. Őze: Szegedi Kis István és a medve i. m. 21. 24.

⁴⁶⁰ Az esemény érdekes utalást nyújt Kerecsényi felekezeti hovatartozására. Kerecsényiről, akiről 1561-ben a gyulaiak már érkezése előtt tudják, hogy lutheránus. Skaricza Máté, Szegedi Kis István életének kortárs történetírója jegyzi meg (*Skaricza Máté: Szegedi Kis István élete*. Bázél, 1585. idézi: *Kathona: Fejezetek a hódoltság reformáció történetéből*. Bp. 1974. 83—89.) hogy amikor a halott Perneszi testét behozták a várba, a papokat processzióval küldte a holttest elé. A processzió szó ugyan jelenthet itt a körmenet mellett halotti menetet is, de az hogy papokról ír (többről), feltételezhetővé teszi, hogy katolikus vallású papok voltak ekkor még Szigetvárott, akiknek Kerecsényi is igénybe vette a segítségét. Ez esetben Kerecsényinek 1554—1561 között kellett a hitújítás mellé szegődnie.

⁴⁶¹ Csányi: . m. 464. Németh: Szigetvár története. i. .

érdekében, hogy a nádor más szolgálati helyre vezényelje, Kerecsényi ugyanis nem tartotta védhetőnek Szigetvárat. A vár feladására, különösen az 1556-os ostrom után, maga Csányi is többször tett javaslatot.

Kerecsényi Komáromban szeretett volna szolgálatot vállalni.⁴⁶² A kapitány ekkor már gazdag ember volt, felesége révén rokonságba került az erdélyi főnemességgel, Ferdinándhoz kötődő hűsége folytán pedig fia az örökös tartományok arisztokráciája közé készült beházasodni.⁴⁶³ A gyulai kapitányságot hosszabb alkudozás után azonban mégis elvállalta, és ezzel együtt az Alsórészek főkapitánya címet kapta.

Gyula – ha lehet – még rosszabb fekvésű volt, mint Szigetvár, azonban erre a várra épült Temesvár eleste után a Királyi Magyarország dél–kelet felőli védelme. Észak felé Eger építette ki hatalmas ellenőrzési körzetét. E három vár osztotta fel 1566-ig a hajdan volt Magyarország török hódoltsági területének adóztatását, gyakran az egymás közötti súrlódásoktól sem mentesen.⁴⁶⁴

Kerecsényi odakerülésekor nagyarányú építkezésekbe fogott, a környék népe a falakon dolgozott, még az egri püspökkel, Verancsics Antallal is vitába keveredett, mivel a katonák a Kunságból és Heves megyéből is ide hajtották a népet. A megfeszített munka kimerítette a lakosságot: a gyulai uradalom területéről ebben az időben 8000 jobbágy szökött meg. Kerecsényi azzal akarta megakadályozni a szökést, hogy az elszököttek adóját az otthonmaradókon szedte be. 1562-ben megpróbálták felmenteni tisztsége alól, mivel a városi polgárság és a jobbágyság gyűlölte. Elődeire, Mágochy Gáspárra és különösen Bornemissza Benedekre is sok volt a panasz, de nem volt olyan mértékű az elmenekülés, mint amilyen Kerecsényi várépítése alatt bekövetkezett.

⁴⁶² Csányi i. m. Bevezető, 42. oldal

⁴⁶³ *Schrerer*: Gyula város története. i. m. I. 225.

⁴⁶⁴ *Szakály*: Adóztatás a török hódoltságban. 59-81. *Veress*: Gyula város oklevéltára. 345. 471. 472.

A kényszerű körülmények miatt a katonaság hangulata is romlott.⁴⁶⁵ Gyulán rohamosan csökkent a lovas katonaság száma is.⁴⁶⁶ A török pusztítás, az építkezések miatt csökkent a vártartomány lakossága. Ha pedig megszűntek a portyázások, a török egyre nagyobb területeket idegenített el a vártól. Kerecsényi időszakában Gyula elővárainak felszámolására és bekerítésére törekedett. A töröknek az volt a célja, hogy ezeket a várakat felszámolja, és az amúgy is magára hagyott Gyulát megfojtsa. Ilyen magyar elővár volt itt Borosjenő, Pankota, Dézna és Világosvár. 1554-ben Kászon pasa, 1555-ben Halun bég indított tervszerű pusztítást a Lippa-Arad vonalról. 1554-ben építette fel ott a török Oláhszentmiklóst. Innen a váradi püspök, Gyula és Eger közös vállalkozása sem tudta kivenni.⁴⁶⁷ 1558-ban megépült Gyulával szemben Erdőhegy, Jánosháza, Varsány, ezzel a török teljesen bekerítette a várat. Eger és Ecsed megközelíthetetlenül messze volt. Szolnok, Csongrád megyében még Mágochy kapitánysága alatt megszűnt a közigazgatás. Vásárhely, Szentes, Orosháza csak fegyveresek kirendelésére szolgáltatta be az adót. Csanád és Arad megyében Kerecsényi idejében már nem volt vármegyei közigazgatás. A török szemében így ez egységes hódoltsági terület lett. Az összehangolt, észak felé irányuló török portyáknak már csak Gyula állt ellent. Kerecsényi mint délvidéki főkapitány vonulhatott be ide, hogy újjáépítse a várat és megszervezze védelmi körzetét.⁴⁶⁸ 1560. november 1-jén kapta meg a részletes kapitányi utasítást Bécsben. 1561. február 28-án vonult be Gyulára ezer lovasával és 260 darabontjával. A vár ekkor a királyi Magyarország keleti bástyája. Délen és nyugaton Szolnok, Szeged, Nagybecskerek, majd az akkoriban épülő Arad, keletre az Erdélyi Fejedelemség volt a határ, északra pedig legközelebb Eger állt. A kanyargó Tisza hatalmas, mocsaras ártere délen az Aradtól a torkolatig sártengert létrehozó Marossal folyt össze. Északra, Eger felé szinte járhatatlanná tette az utat a Berettyó és a Körösök ártere, a Sárrett.

⁴⁶⁵ Veress: U.o. 406. 496.

⁴⁶⁶ Takáts Sándor: Huszár, száguldó és a jargalló. In: Emlékezzünk eleinkről. Bp. 1929. 79.

⁴⁶⁷ Veress: Gyula város története. i. m. 406. Veress: Gyula város oklevéltára. I. 139—140.

⁴⁶⁸ Csánky: Hevesi Bornemissza Benedek gyulai kapitánysága. i. m. 72—73. Németh: Szigetvár története i. m. 123.

Gyula, Várad erdélyi uralom alá jutása után (1557 tavasza) szinte teljesen el volt vágva a külvilágtól. Gyakorlatilag ez a vár tartotta meg az Aradtól Egerig elterülő országrészeket a király kezén.

Kerecsényinek ajánlották már előbb ezt a helyet, de ő nem fogadta el.⁴⁶⁹ Kerecsényi királyhűségében teljesen megbízható volt, ugyanakkor felesége Somlyai Báthory Erzsébet révén jó kapcsolatokat ápolt Erdéllyel.

Gyula elszigeteltségéből csak ő nyithatott kaput. Erdéllyel is kapcsolatot tartott. Kerecsényi közvetítésével folytak tárgyalások a király és János Zsigmond között.⁴⁷⁰ Ő járt közben letartóztatott sógoráért, az erdélyi követért, a későbbi fejedelemért, Báthory Istvánért Bécsben.⁴⁷¹

Kerecsényi személyére tehát két okból is szükség lett: egyrészt katonai szaktudására, nevére, katonai célok érdekében mobilizálható vagyonára, másrészt nagy jelentőséggel bírtak erdélyi kapcsolatai, ugyanakkor dunántúli birtokai révén feltétlen Habsburg-hűsége sem lehetett kérdéses.

Erdélyi kapcsolataihoz egy érdekes művelődéstörténeti adalék a Kerecsényi gyulai tartózkodása alatt a kapitányt bíráló „Szép ének a gyulai vitézekről” című históriás ének.⁴⁷² A *Cantio de militibus pulchra* című ének egy portya történetét írja le. A hat hónapja zsoldjukat nem látó vitézek panaszra mennek Kerecsényihez, mire ő azt válaszolja:

„Mire mostan, hogy reám támadtok,
Uratok volnék azt minnyájan tudjátok,
Mégis mostan, hogy reám támadtok.

⁴⁶⁹ *Németh*: Szigetvár története. i. m. 135.

⁴⁷⁰ Uo.135.

⁴⁷¹ *Károlyi Árpád*: Regeszták a Bécsi Királyi és Császári Levéltárból. i. m. 31.

⁴⁷² RMKT VII. 175—180. 383—38. *Varjas Béla*: Szép ének a gyulai vitézekről. In: A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei. Bp. 1982. 185—219.

Azt is bizony jóbizonnyal tudjátok,
Sok idei hogy hejába eszitek
Végh-Gyulában az királynak cipóját.

Azt is bizony jóbizonnyal tudjátok
Vég-Gyulába törököt nem hoztatok,
Az karóba egy fejet sem töttetek."

A becsületükben sértett vitézek portyára indulnak a bugaci pusztára. A homokdombok között számukat jóval meghaladó török csapatra bukkannak. Vezetőik, a két főlegény, Beke Pál és Hegedűs János addig vitatkoznak, hogy vállalkozzanak-e a lesből való támadásra, míg a törökök felfedezik őket. A vesztes helyzetből egy baromcsorda látványa menti meg a csapatot, amelyet a törökök a felmentő seregnek vélnek. A gyulaiak, bár nagy veszteségeket szenvedtek, de győztesen, zsákmánnyal térnek vissza a várba. Önérzetesen adják át a foglyot a kapitánynak.

Sebben egy vajdát vittek vala,
Kapitánnak az vajdát adták vala,
Azt önekeik igen köszöni vala.

Hegedűs János Kapitánnak azt mondá
„Igen örülsz te a gazdag prédának,
De nem szánod sok jó vitéz halálát,
Mert te azzal semmit nem gondoltál,

Ha minnyájan mi odavesztünk volna,
Csak teneked gazdag prédát hozhatnánk.”

„Számító tudatossággal kiprovokálja, hogy a várbeliek zsákmányszerző portyára induljanak. Van emögött valami álnok ravaszság is, ha a vállalkozása kudarcba fullad, s emberei odavesznek, annál kevesebb a házban a türelmetlenkedő száj, ha viszont szerencsével járnak, a zsákmány javát ő felezi le.” - írja Varjas Béla a vers kapcsán. Varjas valóságos vámpírnak ábrázolja Kerecsényit. Még ejtünk szót a kapitány rabkereskedelméről.

Számunkra most nem ez a lényeges, hanem az ének érdekes kapcsolata Erdéllyel és Morvaországgal, amely választ ad arra, mi készítette Kerecsényit a gyulai parancsnokság elvállalására. A vers párhuzamait régen a feleség erdélyi környezetével magyarázzák. Második felesége ugyanis Báthory-lány, Erzsébet, Pekry Lajos özvegye. Halála 1562-ben következett be Gyulán, innen szállították holttestét Somlyóra.⁴⁷³

Horváth János veti fel, hogy az énekben a csatatéren egymást kereső két főlegény, Hegedűs János és Beke Pál, jelenete utólagos betoldás, mivel aki a gyulai vitézekről szóló éneket megszerkesztette, annak ismernie kellett a nikolsburgi ismeretlen szerző által Bonfini nyomán írt históriás énekét „A kenyérmezei viadal” címmel.⁴⁷⁴ Az ének egy jelenetében ugyanis Kinizsi Pál keresi a csatatéren a töröktől megsebesített Báthory István vajdát, beszélgetésük sok szempontból hasonló a gyulai vitézek portyáját leíró ének két főlegényének, vezérének csatatéri beszédére, a Beke Pál és Hegedűs János között lefolytra.

A nikolsburgi ének 1568-ban született, tehát Gyula eleste után, hogy Kerecsényit Belgrádban kivégezték.⁴⁷⁵ 1566 után leánya, Judit élt Nikolsburgban tovább. 1571-ben Frangepán Ferenchez kívánt férjhez menni. Tehát Kerecsényi Judit és László nikolsburgi

⁴⁷³Nagy Iván: Magyarország családjai. i. m.: 208—209.

⁴⁷⁴Horváth: A reformáció jegyében. i. m. 218—221.

⁴⁷⁵Scherer: Gyula város története. i. m. 226.

udvarában jön létre az 1479-es kenyérmezei viadalról szóló ének, amelyet valószínűleg anyai ősük tiszteletére írtak.⁴⁷⁶

Bonfini írta le azokat az eseményeket, amelyek az énekekben is mint párhuzamos szerkesztési minták szerepelnek. A két vezér egymást keresi a csatatéren, de az egyik sebesülten fekszik.

Varjas Béla hívja fel a figyelmet a tényre, hogy Bonfini is szóban terjedő énekekből vagy családi szájhagyományból merítette a híres jelenetet, mivel maga meséli, hogy a hősookról még a csata színhelyén éneket költöttek. A győzelem emlékére Báthory kápolnát is emeltetett ugyanott, sőt a Báthory-központban, Nyírbátorban őrizték a csata relikviáit a 16. század végéig. Tehát 1561-ben a csata köré kultuszt épít a család.

A törökellenes történet Bonfinitól függetlenül is tovább élhetett szájhagyomány útján is, akár mint elbeszélés, akár mint ének, különösen a Báthory-család környezetében.

Ugyanakkor a szakirodalom valószínűsíti, hogy annak a históriás éneknek alapján íródott a kenyérmezei viadalról szóló rész, amelyről tudjuk, hogy már a csatatéren megszületett.⁴⁷⁷

Maga az esemény két generáció múlva is példaképpen emlegetett a távol eső Kanizsán, Kerecsényi első tartózkodási helyének közelében. Csányi Ákos éppen a Báthori–Kinizsi szolidaritást emeli ki és állítja Temesvár végvári vezetése elé az 1550-es években.⁴⁷⁸ Ő latinul

nem tudván, nem olvasott Bonfinit. Viszont a Dunántúlon is elevenen élt a kenyérmezei diadal emlékezete, még emlegettek olyan embert, aki gyermekként jelen volt a csatában.⁴⁷⁹

Ugyanitt a históriás énekek katonák közti ismeretéről is tudunk. Valószínű, hogy végvári környezetben országosan ismert énekről lehetett szó, amelyet Kerecsényi környezetében biztosan énekeltek.

⁴⁷⁶ Nagy Iván: Magyarország családjai. i. m. 208—209.

⁴⁷⁷ Varjas Béla: A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei. i. m. 210. Kulcsár Péter: Bonfini magyar történetének forrásai és keletkezése. 1973.

⁴⁷⁸ Csányi: i. m. 419.

⁴⁷⁹ Uo. 375. 401.

Itt találjuk a harmadik okot, amely Kerecsényit a gyulai kapitányság elfogadására készítette. Karrierje, vagyona egy életformához kötötte. Ez az életforma, amely a határvidéki portyázásokból és hadiszállításokból, közvetítő kereskedelméből adta jövedelmének jelentős részét, a hadi zónában élő minden ember számára a legkisebbtől a legnagyobbig.

A vidék népessége a fokozódó török beütések hatására militarizálódott. A paraszti lakosság katonai szolgálatot is ellátott, egy része hajdúnak állt. A mezőgazdaság is ehhez mérten alakult át, csökkent a hagyományos művelés. Az időszakosan katonáskodó parasztok és az időszakosan mezőgazdasági tevékenységet folytató katonák közül egyre többen foglalkoztak marhahajtással. Fráter György levelét fentebb idéztük, mely szerint a temesi–gyulai körzetben akár huszonötezer főnyi fegyveres katonát is hadba lehetne állítani. Ez a nagy szám abból a hagyományosan katonáskodó parasztrétegből tevődött ki, amely a végvidéken paraszti életviteléből véglegesen kimozdított és fegyveres marhapasztorra lett. Ezek a hajdúk ekkor fokozatosan az egyre szaporodó várak, erősségek között életformát váltottak, mivel a háborús tűzfészek szülőföldjük területére tevődött, az állatterelésből a katonáskodás és a kereskedelem felé is vitt út. (Szakály előzőekben idézett cikkében Tóth Mihálynak, az egykori szegedi tehetős bírónak az útját követte végig Szeged török birtokába kerülése után, katonává válásáig.)⁴⁸⁰

Ez az élet hatalmas bukásokat és nyereségeket rejtett magában, a gyors meggazdagodás lehetőségét kínálta. Az egész határvidék léte a háború függvénye volt. Kerecsényi jó katona volt, aki aprólékosan ismerte ennek a világnak a fény- és árnyoldalait, és karrierje érdekében kíméletlenül ki is használt.

Ennek az életformának fő jövedelmi formája a zsákmány és ezen belül a fogoly, amelynek döntő többsége és értékesebb része mindig a kapitányt illette. Kerecsényi már Szigetváron rabkereskedelemmel foglalkozhatott. 1556-ban Ali pasa azt üzenté Kanizsára,

⁴⁸⁰ Szakály: Mezőváros és reformáció. i. m. 175—190.

hogy hamarosan végez Szigetvárral és az ostrom után odamegy Kerecsényi rabjait kiváltani.⁴⁸¹ Tudunk továbbá olyan rabjáról is, aki Kanizsáról szökött meg. Bár a szökés oka éppen az lehetett, hogy könyörületességből Kerecsényi levetette a rabról a vasbilincset.⁴⁸² Később azonban kortársai azt állítják, hogy foglyaival való kegyetlenkedései miatt nem engedték kiváltani Belgrádban, bár a császári követet úgy informálta, hogy gazdag török rabjai vannak, akiért kicserélhető lenne.⁴⁸³

1563 októberében egy birtokcsere alkalmával Kerecsényi egy Hászson nevű szegedi török foglyot adott 500 forint értékben. Majd két év múlva Paulóczi Sebestyénnel kötött üzletében szerepel egy Csizmazia nevű fogoly. 1562-ben a király arra kérte Kerecsényit, bocsássa szabadon foglyait a szultánnal való békekötése alkalmából, különösen egy Eynecher nevű foglyát kérte tőle. 1566-ban Miksa török „fő rabot” szeretett volna vásárolni tőle, amelyen Laubenberg kapitányt a családja kiválthatná a török fogságból.⁴⁸⁴

A jól ismert délvidéki kereskedelmi jártassága miatt Csányi Ákos tudta, hogy a nádor számára mutatósabb lovat Kerecsényitől szerezhet.⁴⁸⁵ A déli árukkal, a fegyverrel és főként az Alföldön tenyésztett és a román fejedelemségekből érkező, szarvasmarha-kereskedelemmel foglalkozó csempész és kereskedőréteghez fűzték erős szálak Kerecsényit, amelyre még rátérünk.⁴⁸⁶

Melius és a Korán

⁴⁸¹ Csányi: Bevezető.

⁴⁸² Borovszky: Csanád vármegye története. i. m. 198. 207. Németh: Szigetvár története i. m. 135.

⁴⁸³ Schrerer: Gyula város története. i. m. 224.

⁴⁸⁴ Veress: 1562.december 19. Idézi Scherer: Gyula i. m. 164.

⁴⁸⁵ Schrerer: Gyula város története. i. m. 165.

⁴⁸⁶ Kerecsényi felismerte ezt a helyzetet. 1555-ös szigeti kapitánysága idején Tojgun budai pasa ugyanígy akarta megfojtani Szigetvárat. Megvette Korokna, Kaposvár és Babócsa várát. Szigetvárat Kerecsényi megoltalmazta tőle. Kerecsényi elismert katona volt az 1555-ös szigetvári és 1557-es szenilonai összecsapás óta. Visszautasította a kassai kapitányságot. Gyulát természetesen a meggazdagodásért és a presztizsért vállalta el száz éve, elődjének Kinizsi Pálnak még jelentősége és hatalma volt a területhez. Ekkor azonban már szinte csak a vár jelentette az ispánságot. Várkapitánysága mindenképpen továbbra is összekötő szerepet jelentett Bécs és Erdély között. Előde, Bornemissza kapitánysága alatt a váruralalom jövedelme egy negyedét tette ki a kiadásoknak.

Nem sokkal azután, az 1562. évben, amikor már e nagy férfiú siralmas rabságának híre szélesebb körben elterjedt, megérkezett Debrecenből Melius Péter is, a jeles férfiú, amaz egyháznak érdemes lelkipásztora, Czeglédi György váradi elsőlelkésszel, maguk mellé véve Fegyverneki Balázst is, aki az erdélyi fejedelem nevében egy gyönyörű kristályserleget adott át a bégnek. Felszólította továbbá Melius magát Coriust, hogy az ő eltávozásuk után gondos körültekintéssel puhatolja ki a bégnek minden szándékát és azt övelük hírnök útján tudassa. Ennélfogva mihelyt világosan megtudta, megküldte neki a hírt, óvakodjék Melius attól, hogy valaha még a barbár elé kerüljön, mert az az alkorán magyar nyelvre való fordításának munkájával őt szándékozik megbízni, fülébe jutván kiváltképpen az, hogy minden iránt csodálatosan érdeklődő Melius az abécé elemeit is török betűkkel leíratta magának. Eközben odaérkezett a tiszteletreméltó öreg Bakonyi Albert is, (...) Szokása volt a barbárnak, hogy Krisztus erős bajnokát egyszer személyesen, máskor szolgálai útján a hit fogyatékosága miatt csúfolódó és gúnyos szavakkal támadta és csalogatta, melyekre Szegedi mindig a legméltóságteljesebben azt felelte, amit egyedül lehetett, hogy az ilyen gúnyos csalogatások és gonosz csábítások csak a kisgyermekhez, sőt csak az esztelenekhez illenek és nem ahhoz, aki maga különösen koránál fogva az ellenkezőt érteni megtanulta és aki a sokszínű úri öltözéktől és előkelő ruháktól már gonosszal illetett.

A történetből arra következtet Botta István, hogy Melius csak tolmács segítségével tudott törökül beszélni. E nyelven sem tárgyalni, sem írni nem tudott.⁴⁸⁷ Török nyelvismerete csupán bizonyos mindennapi kifejezésekre, egyszerű köznapi mondatokra szorítkozott. Néhány idézhető mondásra, amellyel elkápráztathatott olyanokat, akik a nyelvben járatlanok voltak, vagy eldicsekedhetett a török után kíváncsian érdeklődő külföldieknek.⁴⁸⁸ Ugyanerre a következtetésre jutott Melius Herbariuma arab hivatkozásait vizsgálva, amelyekről kiderült, hogy latin fordítási átvételek. Ezen nyelvi elemek ismereteit nemcsak a törökből, hanem a héberből is vehette.

⁴⁸⁷ Török nyelvismeret a hódoltságban: a török nyelv ismeretét még egy körülmény befolyásolja. A török nyelv ugyanis ebben az időben már a diglosszia állapotában van. Létezik tehát egy nehézkes, arab és perzsa elemekkel átszótt irodalmi nyelv, amelynek elsajátítása hosszús tanulás, és az iszlám kultúrkörben való jártasságot igényelt, és létezett egy beszélt - és ritkábban írott - köznyelv, amelynek elsajátítása nem igényelt akkora fáradságot, azonban ennek ismeretében a török magaskultúra zárva maradt a tanuló előtt. A praktikus céllal törökül tanuló magyar főurak csak az utóbbi elsajátítására törekedtek, mégpedig nem arab írásos, hanem latin írással rögzített változatban. Ami a nyelvi kérdést illeti, nem tételezhető fel, hogy Magyarországon létezett volna egy, a török kultúrát bennfentesen ismerő magyar főúri réteg. A parasztságnál látunk erre csekély példát. Keveredett a magyarba egy török nyelvi réteg, elsősorban a mindennapi élet és a közigazgatás terminusaival, és egyes törökök lakta városokban, mint például Pécsen, de ez nem jelenti azt, hogy tényleges kulturális közösség alakult volna ki. *Dobrovits—Őze: Török nyelvismeret. i. m.*

⁴⁸⁸ *Botta: Melius Péter ifjúsága. i. m. 1978. 61.*

Alapvetően egyetértünk Botta István megállapításaival, azonban nem hisszük, hogy a tolmács jelenléte csak Melius hiányos töröktudása miatt volt szükséges. Nem képzelhető el, hogy a bég csak Meliusra hagyatkozott volna bármilyen kiváló töröktudással is rendelkezett, mellőzve saját tolmácsát, és kiszolgáltatta volna magát neki. Különösen, ha tudjuk, hogy a tolmács általában a töröknél szakértői, az adott kultúrában tanácsadói szerepet is betöltött. A forrásból egyébként csak arról értesülünk, hogy a török írást nem ismeri, de az iránt érdeklődik, mivel a beszélt nyelvről vannak alapismeretei. Botta túl messziremenő következtetést kíván a szövegből levonni. Abban csak az áll, hogy a derék révészt a bég szándékának kipuhatolására kéri meg Melius távoztuk után, nem pedig tolmácskodásra.

Korántsem lehetetlen, hogy a más vallások iránt közömbös török magyarra kívánta fordíttatni a Koránt. Az iszlám hagyomány ugyan tiltja a Korán önmagában való fordítását és szedett betűk alapján való nyomtatását – az iszlám világban ma is csak kézzel írott Korán-példányok litografált változatai vannak kereskedelmi forgalomban –, de idegen (tehát nem arab) nyelven való magyarázatát, esetleges interlineáris fordítását, valamint értelmi kivonatolását megengedi. Az sem kizárt, hogy esetleg nem magát a Koránt, hanem valamilyen népszerű vallásmagyarázó művet akart volna lefordíttatni. Számos analógiáját láthatjuk.

Nem kizárt, hogy Erdély és a Partium református teológusai színe-javának ottjártakor a szolnoki bég megpróbálta a saját vallását megismertetni velük. Az is valószínű, hogy értesülései voltak a bégnek Melius tehetségéről, az 1552 óta Gyula és Eger közé beékelt szolnoki szandzsák érdeklődött az iránt a protestáns keresztény teológus iránt, aki a két legjelentősebb magyar végvár protestáns katonaságával jó kapcsolatot ápolt. Melius éppen ez évben, 1562-ben írja meg a debrecen-egervölgyi hitvallást, amely új, a katonaság számára kedvező, a bécsi vezetés, illetve a katolikus püspök számára kínos kompromisszumot jelentett. Szegedi török fogsága is a végvári katonaságra gyakorolt befolyása miatt következett be, amely a fogság alatt is világos volt a töröknek a hadifoglyok lelkigondozása

kapcsán. A szövegből is kitűnik, hogy ezt a befolyást akarták kihasználni a pap csábígatásával, illetve az iszlám teológiával való szembesítésével.

Melius Botta által emlegetett török–magyar rokronsági elképzelése sem a török kultúrával való együttélésből vagy valamiféle szimbiózisból fogant, hanem egy biblikus spekulációból ered, Góg és Magóg legendájából, melynek témérdek párhuzama közismert. A meglepő az, hogy a magyar reformátor és Szegedi is török uralom alatt azt meri hirdetni, hogy a török Antikrisztus, kiengesztelhetetlen végső ellenség. Melius hangsúlyozza, hogy a török és a magyar ősi egy ember gyermeke, de a magyarok keresztségükkel kiváltak Góg-Magóg, az Antikrisztus seregéből és Isten választott népe lettek.

Melius Horhiban (Somogy) született, tehát dél-dunántúli hódoltsági területen, ahol Szegedi Kis is működött. (Tolna kevert nyelvű lakosságáról már írtunk.) A másik találkozási pont a török nyelvvel a Nádasdyak sárvári udvara, ahol a 16 éves ifjú Bartholomaeus Georgievics tanítványa volt egy évig. A mohácsi csatában fogsába esett humanista a Török Birodalomban arab és török nyelvű hivatalnokképzést kapott (kürtösnek képezték ki), hazatérte után a nyugati protestáns világ legismertebb hírmondója lett a török világról, írásait 1560-ban Melanchthon is kiadta. Melius nyelvtudása ennek ellenére nagyon valószínű, hogy csak a köznapi megértés szintjére korlátozódott és nem volt alkalmas a vallási irodalmi nyelv, különösen az arab szöveg fordítására. Hajlama és alkata sem a másik vallás toleráns, megértő vizsgálata felé vitte. Mindennemű szinkretizmus távol állt tőle.

A protestáns papi közbenjárók és a két évvel későbbi eset az egri katonákkal

Melius és Ceglédi György közösen készítették 1564-ben az egri végvár katonasága számára az első helvét szellemű magyarországi hitvallást. Ebben követelték, hogy a debrecen-egervölgyi hitvallás a környező vidék parasztságára is legyen érvényes.⁴⁸⁹

A közösségek, csoportok környezeti feltételektől függően alakultak ki, eltérő gondolkodású és érzelmű emberek között. Kellett hozzá egy nagyfokú egymásrautaltság. A régi közösségből kiszakadtak és az új, a végvári közösség normáihoz, elvárásaihoz, gondolkodásához idomultak. Ennek ellenére azonban a régi szálakat sem lehetett teljesen eltépni. Valamiféle lelkiismeret-furdalást, pszichikai nyomást érezhettek, mikor azt a népet kellett nyúzniuk, amelyből ők is származtak. Ebben a kérdésben lehetett számunkra megoldás a reformáció.

1563-ban ilyen törvénycikket hoztak a végvári kapitányok és katonák hitújító törekvései ellen: „És mivel többnyire őfelségének kapitányai, felügyelői, katonái az eretnek szónoklókat, arra nem hivatottakat, kik hitvány és istentelen tudományok miatt máshonnan elűzettek magokhoz venni, és többnyire várakban és királyi birtokokon ápolni szokták, mit pedig keresztyén lelkek nagy hátrányára és kárára cselekszenek. Méltóztassék Ő Felsége császári úgyszinte királyi tiszténél fogva, mely szerint az igaz és szent vallást oltalmazni és védelmezni tartozik, az ilyeneket azon büntetéssel fenyíteni, mely fentebb a végvidékbeli éllelmekek kereskedést űző kapitányok és előljárók iránt határozottat, azaz hivatalbeli megfosztással.”⁴⁹⁰

Utaltunk rá, hogy Szigetváron valószínűleg 1554 után történt meg a változás. Babócsán 1559-ben katolikusellenes rendbontásról értesülünk, amely a katonáktól eredet.⁴⁹¹ Gyulán 1554-ben a királyi biztosok utasították Mágochyt, hogy az egyházat tartsa tiszteletben, annak szolgálait segítse, akadályozza meg, hogy a katonák a papokat és a szerzetes testvéreket

⁴⁸⁹A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései. Közredta: Kiss Áron, Bp. 1888. 73. Magyar Országgyűlési Emlékek 1526—1606. I—XII. Bp. 1874—1917 II. 373. *Szegő Pál*: Végváraink szervezete a török betelepülés korától a tizenöt éves háború kezdetéig. (1541—1593) Bp. 1911. 335.

⁴⁹⁰*Zsilinszky Mihály*: Magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai. Bp. 1880. 94.

⁴⁹¹*Földváry Antal*: A magyar református egyház és a török uralom. i. m. 41.

átkozzák, gyötörjék és jövedelmeikhez nyúljanak. Mágochyról köztudott, hogy a kálvini reformáció híve volt. Melius néhány művét neki ajánlotta.⁴⁹² Nem választható szét, hogy egy-egy vár és környékének reformációja mennyiben függött a kapitány térítő tevékenységétől, hitétől vagy a vitézek lelki igényétől. A gyulai vitézek 1560-ban azt írták, hogy elhagyva ősi javaikat, pusztán hagyják a végvárat, mivel Bornemissza Benedekkel, a protestáns Mágocsy utódával, a vidéket megőrizni nem lehet. A levél azután született, hogy Gál András és Bornemissza Menyhért a vitézek nevében Bornemissza Benedeknek a várba való visszahelyezését kérték.⁴⁹³ Gál Andrásról tudjuk, hogy erőszakosan térítő katolikus volt.⁴⁹⁴ Bornemissza Benedeknek is ismerjük egy rosszindulatú kijelentését, amelyet a Wittenbergben tanulókra tett.⁴⁹⁵ A vád Bornemissza ellen a vitézek részéről természetesen az, hogy a környéket kirabolta. Mágocsy alatt sem mentek jobban a dolgok. Utódjuk, Kerecsényi alatt pedig 8000 jobbágy szökött meg.

Bornemisszát szerették Kassán. Mint lovaskapitány társai megbízásából jár 1556-ban Bécsben a zsoldot sürgetni. Gyulán nem tudott beilleszkedni a Mágocsy után erősen protestáns vár légkörébe. Ez természetesen csak egy oka volt a Bornemissza-ellenes hangulatnak. (A zsold miatt Kerecsényi ellen is zúgolódtak, ugyanúgy, mint Szigetváron Horváth Márk ellen.) Temesvár és Bornemissza Benedek példája is mutatja, hogy nemcsak a várparancsnok erélyétől, felekezeti elkötelezettségétől függött a várak reformációja.

Szabadulás a fogságból

⁴⁹²Mágocsyról irodalom: *Esze Tamás*: Képes Kálvin Kalandárium Bp. 1971. 50—53. *Esze*: Sztárai Gyulán. i. m. 10 157. *Karácsonyi János*: Békés vármegye története III. Gyula i. m. 21—122. R M Ny I. 68—70. *Szabó András*: Mágocsy Gáspár és András udvara. In: Magyar reneszánsz udvari kultúra. Szerk.: R. Várkonyi Ágnes Bp. 1987. 263—280.

⁴⁹³*Veress*: Gyula város oklevéltára. i. m. 426. *Csánki Dezső*: Hevesi Bornemissza Benedek gyulai kapitánysága. In. BVMME 1881—1882. 66.

⁴⁹⁴*Veress*: Gyula város oklevéltára. 462—489.

⁴⁹⁵*Veress*: Gyula város oklevéltára. i. m. 406.

„Ekkor történt – amit újra ismételtek – a legjóságosabb Istennek gondviseléséből, hogy az ő felesége Kevén egy László nevű csecsemőt szült, és hirtelen halásos betegség fogta el. Ez végrendeletében egyebek közt a legnagyobb szeretettel meghagyta férjének, hogy minden lehető módon mozdítsa elő és eszközölje ki annak az igen szerencsétlen lelkipásztornak a szabadon bocsátását, mivel annak igen méltatlan nyomorúsága egyszeri látásától szörnyen gyötrődik a lelke, és tudja, hogy a leghathatósabb áldozat lesz Isten előtt, ha olyan szent férfiút sokak várakozására kiszabadít és előbbi szabadságába visszahelyez. Mező hallván hön szeretett feleségének aggódó kérését s megtekintvén a kis csecsemőt meg a végső kívánságot is, könnyek között megesküdött, hogy lelkének teljes igyekezetével vigyázni fog Szegedi életére, és őt ezen egyház (Ráckeve) szószékére vagy szónokságába fogja helyezni”.

Bár a szöveg érzékelteti azt a kém és kereskedő csempészhálózatot, melyre Szakály cikke összeszedte és csoportosította az adatokat. Mező és felesége mindenesetre ehhez a csoportosuláshoz tartozott, aki a határok alatt élte életét. Számunkra azonban hihető a történet. A halálos ágy mellett tett fogadalom, amely egy közösséghez tartozást jelent és a vétkek jóvátételét irányozza éppen a kém és kereskedő tevékenység folytán.

„(...) nagy nehezen megállapodott a béggel, hogy Szegedi egyedül Mezőnek kezessége mellett 1200 forintért szabaddá nyilvánítatik, oly feltétel alatt azonban, hogy a barbár a teljes pénzösszegért Németországból e célból megállapított időre szépművű sisakokat, páncélokot és mellvérteteket fog kapni Ferencről. Mező ekkor valóban a kegyesség útjára térve nem hagyott fel azzal, hogy minden ajánlatot felhasználjon és sikerre vezessen, lelkesítvén őt sok nagy férfiú, leginkább azonban Kerecsényi László Gyuláról és a debreceni egyház”.

Debrecennek szava van ekkor, Erdély előtere, irányítója az alföldi területeknek. Szegedinek tehát kényszerlakhelyül jelöli ki a török Kevit, kiemelve őt a végvár vonal mozgási köréből és Mező Ferenc ellenőrző gyámsága, „rendőrségi pártfogása” alá helyezve. Mező kétoldalról biztosítja magát, egyrészt az Alsó Részek Főkapitánya, Kerecsényi részéről, hogy bántatlan marad a fegyverkereskedelem miatt, másrészt, hogy a debreceni egyház stabilizálja a terület békéjét, legalábbis felelősséget vállal Szegediért, hogy visszatartja a török elleni izgatástól. Bakonyi, Melius és az erdélyi fejedelem lép fel az érdekében. Lehetőségek nyílnak (1563-ban járunk) a megszervezendő erősebb szervezeti keretek közé szorítandó

protestáns püspökség felállítására. Debreceni és ráckevei központtal jön majd létre a hódoltságban, Melius és Szegedi vezetésével (Szegedi az eddigi baranyai püspöki széket terjeszti ki idáig a Váci püspökség irányában.) 1567-ben az a Melius irányítja a hitvallást adó zsinatot, aki kezességet vállal Szegediért. Ő az, aki 1563-ban a tarcali előkészítő zsinatot valószínűleg a királyi, az erdélyi kormányzat és a török hatóságok engedélyeztetésével levezényli. Ugyanakkor ő az, aki a debrecen-egervölgyi hitvallást megalkotja a katonák és a polgárok összhangjában, amely a gyulai, a szigetvári közösség mellett a legjelentősebb katonaközösség és ütőerő ekkor az országban.

Mező Ferenc és Kerecsényi

Mező Kerecsényi biztatására váltotta ki több éves török fogságából Szegedi Kis Istvánt, Skaricza mesterét, a református püspököt.

Mező Ferencről Skarica Máté ráckevei protestáns prédikátor feljegyzéséből tudjuk, hogy kényelmesebb lakás miatt a Sziléziába irányuló marhakereskedelem központjából, Magyarbródról költözött Gyulára.⁴⁹⁶ Az elzárt Gyula nem valószínű, hogy ilyet jelenthetett volna. Inkább itt is a hatalmas jövedelmet hozó határ menti közvetítő vagy csempészkereskedelem játszhatott közre. Ottani ügyei sem lehettek tiszták, mert 1561. november 23-án I. Ferdinánd azt írta Kerecsényinek, hogy fogassa el Mező Ferencet, ha a

⁴⁹⁶ „Élt egykor e városunkban [értsd: Ráckevin] a nemes Baranyi nemzetségből való Ilona asszony, hites felesége egy olyan férjnek, aki sok pénzzel tartozván másnak, különösen a pogánynak, végül is a felsőbb részekbe, Morvaországnak Barát [Uhersky Brod] nevű városába szökött át, ahol akkor az igen előkelő kereskedő, Mező Ferenc is lakott. Ez az Ilona pedig, miután férje meghalt, ehhez a Mező Ferenchez ment feleségül, aki azután hasznosabb tartózkodás végett Gyulára költözött. Kerecsényi László kapitánysága alatt itt is folytatván az ő jó hírű kereskedését. De végül is felesége kívánsága innen a mi Kevénkre csalogatta, hogy ezáltal az ausztriai Bécshez is közelebb legyen. Először csak körülnézés végett akarta vele lévő feleségét is hozni. És mikor megkezdett útjukon Szolnokra értek, egy Magyar Haszon nevű töröknek házában, aki Szegedinek [...] kedvezni látszott, mindketten látták ezen tisztelendő főpapnak nagyon méltatlan sorsát, megnőtt haját, borzas szakállát és börtönének szörnyű mocskát, s azt is látták, hogy ő mily híres nevű doktor, akiért, akárcsak legutóbb Gyulán is, nyilvános imádságokat tartottak. Végre azért Mező, mindenét összeszedvén, minél előbb Békésre, innen pedig nem sok idő múltán egész családjával Kevibe költözött. Daróczi Márton kevi polgár, aki történetesen megfordult Szolnokon, sok városi lakos előtt előadta, hogy Szegedi felől teljesen kétségbe kell esni és ő egyedül csak Ferencnek a közbenjárására nyerheti vissza előbbi szabadságát, mivel alig van nála a közül kedvesebb és keresztyének közül meghittebb, aki a pogány parancsnok előtt megállhatna halandók.” *Kathona: Szegedi életrajz. Skaricza* i. m.131—132. Idézi *Szakály Ferenc: Mezőváros és reformáció*. i. m.124.

hatásköre alá tartozó területekre menne, mivel attól bécsi hitelezői nem bírják másként pénzüket megkapni.⁴⁹⁷

Működését még zavarosabbá teszi az 1563. július 15-éről származó levél, amelyet Kerecsényi írt Miksának. Itt a várkapitány azok névsorát küldte el, akiket a török Gyuláról elhurcolt, és értesítette a királyt arról, hogy Mező Ferenc családotól megszökött a törökkel. Megfogatta volna, de a király nemességre emelte, ezért az nem állt jogában.⁴⁹⁸ Vajon miért kaphatott nemességet a királytól: hírszolgálatért, esetleg kölcsönökért? És miért nem fogatta el az a Kerecsényi, aki a környékbeli vármegyékben nagyobb, nemesek elleni hatalmaskodást is elkövetett már, ahol különben is 1563-ra felbomlott a megyeszervezet? Talán nem akarta vele a kapcsolatot megszakítani, valami szolgálatot várt tőle? Ezt Szegedi Kis István kiváltásával tette meg Mező, amire különösen „Kerecsényi biztatta?”

A harmincadosok visszaéléseinek és mulasztásainak kivizsgálására 1560 nyarán kiküldött kamarai bizottság Mező Ferencről megállapította, hogy a törvényes tilalmak dacára rendszeresen szállított fegyvereket a törököknek, ami miatt egy ízben már le is tartóztatták. A török tisztségviselők, mivel páncélokkal, dárdákkal és egyéb fegyverekkel lekenyerezte őket, barátként kezelték, és a megszállt területen szabad járás-kelest biztosítottak neki.⁴⁹⁹

A Morvaországban és másutt forgalmazott szarvasmarhát általában nem maga gyűjtötte össze a Hódoltságban, hanem alsó-magyarországi üzlettársai közvetítették neki.

Szakály Ferenc feltételezi, hogy az a Mező Mihály ispán, aki Brandenburgi György örgróf megbízásából többször vásárolt össze és hajtott ki eladásra ökröket Sziléziába, közeli rokona volt.⁵⁰⁰ Ez magyarázná, hogyan került Magyarbródra, és onnan távozni kényszerülvén, miért itt akart új életet kezdeni.

⁴⁹⁷ Veress: Gyula város oklevéltára. i. m. 474.

⁴⁹⁸ Veress: Gyula város oklevéltára. i. m. 511.

⁴⁹⁹ Szakály: Mezőváros és reformáció. i. m. 120. Takáts Sándor: A harmincadosok elleni vizsgálat 1560-ban. Magyar Gazdasági Szemle, 6(1899) 247—257.

⁵⁰⁰ Uo. 121. Scherer: Gyula város története. i. m. I. 79.

Vizsgálatunk szempontjából az szinte mindegy, hogy rokonsága hozta-e vissza a kereskedőt a Dél-Alföldre, vagy üzlettársai, tény hogy a magyar etnikumú területek marhahajtó kereskedelmi vonalán a végponttól a kezdőpont felé vándorolt vissza Mező. Kerecsényi is így kereshetett vele kapcsolatot, akinek nemcsak a gazdasági jellegű szolgáltatásokra volt szüksége, hanem az életformával együttjáró török hatalommal való kapcsolattartásra és hírszállításra is.

Mező, mint magyarbródi kereskedő azokat az ismereteket közvetítette a Gyulai kapitánynak, amelyek ahhoz az útvonalhoz kötődtek, amelyet Nikolsburg ellenőrzött a Morvaországon keresztülhaladó marhakereskedelem kapcsolatban, melynek első belépési pontja az országba Gyula volt. Innen indult a Dél-Dunántúlon keresztül Kanizsa érintésével az 1566-ig működő vonal, melyben Kerecsényi is érdekelt volt. A Nádasdy uralta Kanizsán átment az Adria irányába vezető útvonal, a Morvaország irányába haladó út ellenőrzése Nádasdy érdeke volt, ezért segítették familiárisai összeadni a vár árát Kerecsényinek.⁵⁰¹

Nem véletlen, hogy Mező Ferenc annak a morvaországi Magyarbródnak a lakosa volt, melynek magyar lakossága a marhakereskedelemre specializálódott és jó hódoltság- és királyságbeli kapcsolatokkal rendelkezett.

Mint látjuk, nemcsak a kenyérmezei viadal ismerete fűzi össze a Nádasdy-famíliával Kerecsényit. Magának a nádornak lényeges volt, hogy hozzá közelálló ember kerüljön a déli fővár élére, ahol kereskedelmi érdekei is érvényesültek. Fogaras uradalmát húga, Nádasdy Margit, Mailád Istvánné bírta, de Nádasdy kormányozta ebben az időben. Nagyon fontos volt számára ez az uradalom az erdélyi politikai és gazdasági jelenlétéhez és a román vajdaságokkal való kapcsolattartáshoz is. Miután a dunántúli központokkal bíró Kanizsai uradalmakért cserében Ferdinándhoz pártolt, Nádasdy erdélyi kapcsolatait sem számolta fel.

⁵⁰¹Csányi i. m. 362. 364. 378. 380.

Fráter György kezéből pedig mint királyi biztos az ötvenes évek elején ő vette volna át a keleti országrészt. A család grófi címe érdekes módon pontosan ehhez az uradalomhoz kötődött, s az út Gyulán keresztül vezetett ide. 1561-ben valószínűleg Moldvából, de a fogarasi uradalomból 200 tehenet és két magbikát küldtek tenyésztési céllal Sárvárra. A több száz kilométeres távon a hajtásnál csak Kerecsényi segítségével bízhattak.⁵⁰²

Erdélyi kapcsolatai tehát, például a fogarasi uradalom és a hajdani sókereskedelem, még nyomósabb érveként szolgált Kerecsényi kinevezéséhez.

A másik Nádasdy-érdekeltség, a Dél-Alföldön a Tisza mellett fekvő Mártély és Korhán a zalavári apátság birtoka volt, ezeket úgy kezelte, mint saját birtokait. Még Lajos királytól kapta őket mint a zalavári apátság kommandátora. A kolostor ügyeit apja intézte, aki oda is költözött családotól. Fia távol élt, és csak a jövedelmeket szedte be. Bár már 1534-ben megvált tisztjétől, ez volt Ferdinánd király feltétele a Kanizsai birtokokért (Kanizsai Orsolya fiúsításásért), kikötötte, hogy továbbra is ő jelölhesse ki utódját. Ezek a birtokok a Nádasdyak első bázisai.⁵⁰³

Nádasdy II. Lajos titkáráként a zalavári apátságot fizetségül kapta. Utódai azonban olyan világi emberek voltak Hassághy Ferenc és Mezölkay Ferenc személyében, akik vonakodtak felvenni a papi rendet, és továbbra is a Nádasdy-uradalmak tisztjei irányították közvetve vagy közvetlenül az apátsági birtokokat.⁵⁰⁴ Maga az apátsági központ borfelvásárló és -tároló helyként szolgált a nádor Bécs felé irányuló kereskedelmének. Az apátság Tisza melléki birtokait Nádasdy egyenesen Mezölkay apát mellőzésével kezeltetett. A birtokok jövedelmeit Bornemissza Benedek gyulai kapitány szedte be és szolgáltatta a nádor kezeihez.

Mezölkay 1559-ben ugyan a konvent előtt azt állította, hogy a jövedelmeket ő fogja kapni ezután, de a következő évben ennek ellenére Csányi Ákos kanizsai prefektus intézkedett

⁵⁰²Csányi: i. m. 444.

⁵⁰³ *Őze Sándor*: Nádasdy Tamás és az örményesi pálos kolostor *Folia Historica* 1993. 89—106. Lásd az azonos című fejezetet.

⁵⁰⁴ *Mályusz Elemér*: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Bp. 1971. i. m.

Mártély ügyében és kért számára védelmet, mert zaklatták őket.⁵⁰⁵ Ezek után került Kerecsényi a gyulai kapitányi székbe. Bizonyosak lehetünk abban, hogy Mártélyt és Korhánt Kerecsényi figyelmébe ajánlották. A Tisza menti birtokok jelentőségét az adta, hogy egyrészt a folyami kereskedelem átkelőhelyének ellenőrzését jelentették a nádor számára, amely a nyugatra, illetve északra irányuló erdélyi só- és marhakereskedelem szempontjából volt figyelemre méltó a nádor és az ő megbízottja, Kerecsényi számára.

Erdélyi kapcsolatait tehát, például a fogarasi uradalom és a hajdani sókereskedelem, még nyomósabb érvként szolgáltak Kerecsényi kinevezéséhez. Kerecsényi László döntését a gyulai kapitányság felvállalásában nagyban befolyásolta a Nádasdy Tamás nádorral való sokirányú kapcsolata. Katonai ismeretein kívül erdélyi kapcsolatait és gazdasági szervezőképességét használta fel a nádor, valamint távol eső birtokainak összekötésére és védelmére használta a gyulai kapitányt. Kerecsényi mint bizalmi embere került erre a helyre.

Kerecsényinek fontosabb volt a saját várvidékének lelki békéje, a protestáns megegyezés végett, amely szervezetileg áttekinthetővé tette a végvidéket. Szegedinek a gyulai és az egész délvidéki népességnél hitele, ismertsége van. Az 1540-es évektől kezdve a vidék vallási átalakulásának és a katonaközösségeknek, valamint a velük kapcsolatot tartó polgárságnak vezetője.

Petrovics Temesvára, Szeged, Csanád és Makó vára, Békés kastélya, a túri mezőváros volt működési helye. A vallási összecsapások Gyulán a vár védelmét is veszélyeztették. Kerecsényi gesztusával maga mellé állíthatta a protestánsok szimpátiáját, még akkor is, ha nem tudták volna, hogy szimpatizál a reformfolyamatokkal. Mint katona valószínűleg nemigen volt érzékeny a mélyebb teológiai vitára, mint ahogy a katonaközösség sem, és nem is kívánt olyan határozottan elhatárolódni a katolicizmustól, melynek egyetemes reformzsinata ekkor folyt, mint elődje, Mágóchy Gáspár; számára a hitelesség, amelyet

⁵⁰⁵ Lásd fentebb az örményesi pálos kolostor fejezetet.

Szegedi személye sugárzott, volt a döntő. Mindez fontosabb volt annál, hogy néhány hírt adjon át neki Szegedi vagy némely paptársa.

Esze szerint a váruradalom polgársága és jobbágysága a védelmi terhek megnövekedése miatt meggyűlölte Kerecsényit, a katonaság pedig nem bízott benne. Évről évre felmentését kérte.

A Dél-Alföldre visszatérő Sztárai Mihály itt is egyedül maradt és nem tudott a Meliusz irányította egyházmegyében maradni, akivel vitája is volt a halál könyvében, amely inkább a háromságtagadók közös elítélését előlegezte ugyan, mint hevesebb vitát.⁵⁰⁶

Kerecsényi azonban nem ezért nem állt ki Sztárai mellett, hanem azért, mert ő is egy elégedetlenség, a katolikus Bornemissza Benedek és az udvarbíró ellenére királyi jóváhagyással jött ide kapitánynak, elődjének pedig mennie kellett, ha úgy akarta a vár katonasága. Az ő sorsa is ide jutott volna, mert mint láttuk, neki is volt ellentéte a katonákkal.

Kerecsényi a vártartomány lakossága, a város polgársága és a katonaság kiengesztelése érdekében váltotta ki Szegedit, ezzel feledtetve eddigi vétkeit, akiért Gyulán imádkozott a környék, és mint egykori reformálóját tisztelete a katonaság.

Szegedi a hódoltság protestáns vezetője lett. A tiszántúli szomszédos terület, a Duna felé vezető út nagyon fontos volt az 1552 után Eger felé elzárt Gyula számára. Egy út volt az

⁵⁰⁶ Ha azonban mégsem ez következne be, maga a 15 ezer főnyi katonaság és háttérük, a parasztkatona réteg gyakorolt nyomást a várkapitányra. Mint ez Szenyérben és Gyulán is történt. A történetből kiderül, hogy Kerecsényi László, aki nem volt híve mint evangélikus (ha ezt markánsan képviselte?) az 1560-as évek fordulóján a további vallási radikalizálódásnak szakrametárius irányban, visszafogadta a menekülő lutheranizmusa mellett kitartó Sztárait, aki a szegedi és tanítványai által átalakított dél-dunántúli területről jött vissza az alföldre, de nem tudott a katonaközösség hitelveihez viszonyulni. Ők Szegedi kiszabadulásáért könyörögtek, ahogy a Debrecent irányító Melius is és háttérben a másik hatalom, az erdélyi fejedelem is. Kerecsényi elbocsátotta Sztárait, aki pedig az ő általa is követett vallási indítatásának megfelelően tanított, és elérte Szegedi kiszabadítását. (Szegedinek azonban a törökkel való háttérmegegyezés szerint, ezután nem egy végvárban, vagy annak elővárosában, mint Kálmáncsehi, hanem egy független mezővárosban jelölték ki számára lakóhelyül. Ez a város Ráckeve volt. A másik püspökség székhelye Debrecen, lett, amely a három hatalom határán fekvő város volt.) Sztárai Sárospatakra ment először, de ifjúságának színhelyén, a Perényi-udvarban az egész életét a végeken töltő ember már nem tudott beilleszkedni. Ha igaz, az, amit Bornemissza Péter pletykál róla, hogy „megbírta a harag és a bor is,” akkor nem csodálkozhatunk azon, hogy inkább olyan katonaközösségben érezte jól magát, ahol ezek a vétek nem számítottak be úgy, mint egy udvari környezetben. Sztárai ezért ment azután Párára, mert a soproni német ajkú evangélikus városban nem jár sikerrel. Pápa ekkor még az észak-dunántúli protestáns körzethez tartozik. Reformációja viszonylag korai időben zajlott le. Erős katonaközösség irányít a háttérben. *Esze*: Sztárai Gyulán. i. m. 173.

elszigeteltségből való kilábalásra a vártartomány jóindulatának megnyerése. Kerecsényi mégha olyannyira tisztában volt is a reformáció különböző hitágazatainak különbségével, amiben nem vagyunk biztosak, akkor sem a szimpátia döntött cselekedeteiben, hanem a vár biztonspolitikája.

Nem sokkal később zajlik le a Karácsony György-féle felkelés, mely majdnem elsodorja Meliust. Az apokaliptikus szólamokkal szédítő Fekete ember a török végvár ellen vezényli üdvözült csapatát, és csak a véletlen menti meg Eger szélsőséges protestáns váradalmakkal fanatizált seregét, hogy ne vesszen el, és vele együtt ne kerüljön Felső-Magyarország kapuja török kézbe. A kiszámíthatatlan kilengések mindkét szemben álló fél biztonságát veszélyeztették. A töröknek is érdeke, hogy ellenőrzött hitvallás alapján működő felekezetek jöjjenek létre.

Összegzés

A Délvidék központi várainak a környezetéhez való viszonyát vizsgáltam. A katonák számára a pusztuló váruradalom egyre kevesebb életlehetőséget nyújtott, demoralizáló hatással volt, ami csökkentette a vár aktivitását, ez pedig újabb falvak elidegenedéséhez vezetett.

Fennállt – vagy legalábbis a kortársak számára valósnak tűnt – a keresztény jobbágyság törökhöz állásának, sőt mohamedán hitre térésnek a veszélye is. Javaslatként egyaránt felvetődött a jobbágyterhek „szabadságuk visszaadásával” való csökkentése vagy a törökkel határos területek elpusztítása. Mindkettő kivihetetlen volt. A végvári kapitányok számára adódott egy új lehetőség, a reformáció.

Láttuk, milyen szüksége volt a katonáknak és a környező népnek a papokra, akiknek száma egyre fogyott. Ha ezek után visszatérünk a kiindulásul szolgáló történethez, azt látjuk, hogy ez is az általunk felvetett gondolatokat magyarázza.

A török–magyar várharok 1536-ra Somogy megyében a népességet felére fogyasztották. A helységek egynegyede, 1564-re pedig már egyharmada teljesen pusztá volt. A terület elszegényedését a szigeti várhoz való csatolás is elősegítette. Megnövekedtek az adók, a hatalmaskodások, a fosztogatások. A terület népessége már a 16. század közepétől nagyrészt kálvinistának vallja magát, azonban még a doktrinális felekezeti elkülönülés után, a 16. század végére is egy teológiai egyveleg jellemző itt. A hadizóna veszélyeztetett, apokaliptikus félelemmel terhelt katonalakossága a számára fontos identifikációs, lelki stabilizációs elemeket választja ki. Ilyen a predestináció-reprobációs elmélete svájci minta alapján. Ilyen az apokaliptika, a *Translatio Imperii* elve, a Danieli birodalmak megfeleltetése a jelenkor hatalmainak. Az egymást követő birodalmak tanát Melanchthon Carion-krónikájára épülő előadásai alapján vallottak a magyarországi helvét protestánsok, annak ellenére, hogy mindezt a svájci reformáció nem ismerte el. Ilyen a *Propugnaculum Christianitatis* eszméje. Egy katolikus hagyomány szerint Luther tiltotta, kifejezetten a magyarokat marasztalva el, hogy káromlóan Isten védelmezőinek hirdették magukat, mégis a 16–17. században is ápolja a gondolatot a katonaközösség.

A várak katonasága ragaszkodott hozzá, hogy környezetük, mellyel szimbiózisban éltek, utánpótlásuk, létük múltott rajta, ugyanazt a hitvallást ismerje el és gyakorolja, mint ők. (Pl. Eger, Szigetvár esetében láttuk.) Ha nem fogadták el követelésüket és új hitvallásukat, elvonulással fenyegetőztek, és a vár magára hagyása miatt megijedt katolikus kormányzat hajlott a parancsnok lecserélésére olyan tisztre, aki protestáns. Ilyen akcióról hallunk 1551-ben Temesváron, 1559-ben Kanizsa mellett Szenyérben, 1561-ben Gyulán, 1558-ban Szigetváron protestáns érdekeket szolgált Szegedi Kis István odatelepítése is. 1562-ben pedig

az egri katonák kényszerítik ki maguknak a helvét hitvallás elfogadását. Teológiailag kevert szemlélettel bírnak, fontos számukra a predestináció mint felmentő teológiai aktus. A liturgia és a külsődleges jegyek még sokáig nem egységesednek.

A délvidéki reformáció terjedésében a török miatt felmorzsolódott 15. századi déli védelmi rendszer (Duna–Dráva, Száva vonal) mintegy 400 km-re északabbra települését látjuk fő oknak. A védelmi rendszer területén saját törvények uralkodtak. 1541–66 között életformaváltás következett be tárgyalt területünkön paraszt, nemes, főnemes számára. A gazdag, erős ország, az Antemurale Christianitatis erős bástyája helyett nyomorult harctéri országgá váltak, önnön hasonlatuk szerint a bűneikért megbüntetett zsidó néppé.

Az átalakuló korszak lelki-ideológiai struktúrájának leképződése a magyar reformáció. A határ- és katonanépeknél bevált a svájci modell, nézetem szerint a reprobáció középpontba állítása folytán. Más idő- és térszemléletet hozott. Felborult a mezőgazdasági évhez kötött ünneprend, egy apokaliptikus időszemlélet váltotta fel.

A kálvinizmus a legkevésbé helyhez kötött Isten-ember kapcsolatot és üdvözülési gyakorlatot nyújtja. A lutheri reformáció kollektív, korhoz és időhöz kötött apokaliptikus időszemlélete helyett a személyes kapcsolódás lehetőségét adja az isteni tér-idő szférához. (Ilyen az úrvacsora, mert a communio szerintük az isteni szférában történik meg mint lelki aktus és nem a templomban, mint a katolikus misén vagy az evangélikus istentiszteleten.)

Az új teológia relativizálta a vétkeket, nem tett különbséget bocsánatos és halálos bűnök között. (A katonák általában a legszörnyűbbeket, halálos bűnöket követtek el, gyakrabban ezekben éltek és haltak meg hirtelen, feloldozás lehetősége nélkül.) Az 1540-es években összecsapások előtt meggyónó, áldozó katonákról értesülünk. A bűnbocsánat, a penitencia, eretnekekkel való bánásmód svájci felfogása kedvezett a zavaros idők túlélési gyakorlatának, ahol a háború volt a fő karmester és minden addigi hagyományos struktúrát összetört. (Az, hogy a reprobáció üdvözülőkre és elvetettekre vonatkozóan öröktől fogva van,

ellentétben a kárhózzal, melyhez a földi mindennapok bűnei gyűjtik a parazsat, mintegy csökkentette a pszichikai nyomást a katonákon.) Egyfajta sorshitet erősített meg, melyben a katonák protestáns Athleta Christik lettek. Isten ott állt mögöttük, rendelt el és hajtott végre mindent. A „vastag nyakú” kálvinista számára a gyöngeség jele volt a kérdőjel. Isten időtlen idősférájában mozgott már a földön is. Számára már a mennyország sem lényeges momentum, minden eldőlt már halála előtt. Béza szerint, és a magyar reformáció hirdetői szerint is, kinek-kinek üdvözült voltában nem szabad kételkednie. (Ozori Imre már az 1530-as években hirdeti Gyulán: „ha nem hiszel és magadat szentnek mondd, káromkods. Ha hiszel és magadat szentnek nem mondd hálaadatlan vagy.”)

Előbb az 1540-es évek és az 1550-es évek határán Kálmáncsehi és Szegedi Kis hatására a Petrovics Péter parancsnoksága alatt álló Temesvár környékén és Gyulán vallják a predestinációt a katonák, 1552-től Szegedi Kis már, mint a másik déli sarokpont, Szigetvár katonanéességének fő ideológusa, a Dunántúlon is hirdeti.

Az eddig itt működő lutheránus Sztárai Mihálynak távoznia kell a térségből. Az 1560-as évek fordulójára már a várhálózatra támaszkodó svájci típusú felekezet rajzolódik ki. Nem véletlen, hogy az első elfogadott svájci hitvallást Bullinger szövege alapján készíti a harmadik nagy végvár, Eger katonaközössége számára az a Melius, aki 1567-ben Debrecenben elfogadtatja a II. Helvét Hitvallást, és megalapítja az első kálvinista egyházszervezetet Magyarországon.

A másik vezető a dunántúli részen Szegedi Kis István lesz majd. Az 1570-es évek már ezen a területen is az antitrinitáriusokkal való háborúban telnek el. Hevesebb mozgalommá szélesedő vallásváltást azonban már nem visel el a hódoltság népe. Sem a két nagyhatalom közt stabilizálódott Erdélyi vajda, Báthory István fejedelemsége, sem a Királyi Magyarország végvidéke, melynek egyik legjelentősebb vára Eger, majdnem áldozatul esett a rajongó lázadásnak 1570-ben. A töröknek is békére van szüksége. Nyilvános presztízsveszteséggel

járó megmozdulások nélkül igyekeznek egy közmegegyezésen alapuló frontvonalat fenntartani a következő 120 évben, de ez már egy következő történet.

Ha most értékelni akarjuk a fejezet végén Szegedi Kis tanítványa által leírt életútját, akkor elmondhatjuk, hogy az életrajz képet ad és halvány választ is, hogy hogyan és miért terjedt el a reformációnak a svájci ága az etnikailag magyar területeken. Szerettünk volna rámutatni, hogy az elmúlt évek kutatási irányai mellett, mint a kálvini ellenállástan hatása a nemesekre és a mezővárosokra, vagy a mezővárosok gazdasági fejlődésének ideológiai kísérőjelenségeként vizsgált folyamat mellett milyen szerepe lehetett a török hódoltságot sokszerű életforma-változásként megélt katonanépeségnek.

A határvilág törvényszerűségéből és ennek lelki-szellemi igényeiből, kialakuló teológiai struktúráiból próbáltam magyarázni a nehezen érthető jelenséget. Bár nem vagyunk teológusok, de úgy éreztük, hogy eszmetörténeti jelenségeket a teológia, és művelődéstörténeti kutatási szempontok és eredmények nélkül nem lehet megérteni. A török kérdést állítottuk a középpontba, ahogyan 400 évvel ezelőtt Skaricza Máté is tette, mikor mestere életének jelentőségét Magyarország és Európa számára fel kívánta mutatni.

APOKALIPTIKA ÉS NEMZETI MÍTOSZOK

11. Apokaliptika és nemzettudat a 16. századi Magyarországon

„Egyenesen út vezet az emberiség kezdeti bűnbeesésétől a végső megváltásig. A történelem értelme pedig egyedülálló tény. S valójában amint a zsidókhöz írt levél 9. része, valamint Péter első levele (3:18) hangsúlyozza, Krisztus bűneinkért csak egyszer, de mindenkorra (hapax, ephapax, semel) halt meg. Az esemény többet meg nem ismételtető, többször (pollakis) nem teremthető újjá. Így a történelem folyását egy különleges és teljesen egyedülálló esemény kormányozza. Következésképpen az emberiség egészének végzete, mindannyiunknak egyéni végzetével a történelem és az élet valóságos és helyettesíthetetlen idejében jut érvényre egyszer s mindenkorra. „(Peuch, H. C. 48: idézi Eliade 206.) Az örök visszatérés beépül a körkörös időszemlélet az Augustinusi tiltakozás ellenére is a kereszténységbe.

„E goy azért a Szkítiából támat Török birodalom: E melyet az Antikrisztus serege, minden testi lelki ellenségi az Ecclesiának: A török birodalom vagon a szerecsenek, a perzsák, babiloniak: görögök, magyar nemzetből és tatárból jól látjuk. Isten (Ezek 38. 39.) azt mondja, hogy a Góggal az az a pogán hadak edéni fejedelemlél ezek lesznek. Ha erre kell magyarázni, ne érts hát csak a sok Antikrisztus papjára eretnekekre, de ugyan a Török birodalomra. A Szultánokra, az a Góg az az pogán a török császár: Az Magóg jegyez földözült pogánt, jegyzi a hypokritákat, a csalárd keresztényeket, árulókat, kik el árulnak a Gógnak. Volt Magóg az Jáfet fia. A Magógon érti a Szkítiába és Indiába lakó magyarokat, és a többi népet. A Magóg az magyarok atyja, második fia Jáfetnek. A törökkel a magyarok ősi egy ember gyermeki:

Hadra gyűti, lülki hadba a Sátán gyűti a pápát Antikrisztust, eretnekeket, barátokat (Apok 8. 9. 12). lásd testi hadba gyűti a török császár, a Gógot, az az pogán nyilvánvaló fejedelmet (Ezek 38. 39).

Be lepi a földet: Gyulát Szigetet egyszersem mind megszállotta: A Felföldet pedig a tatár 11. napján augusztusi elrablá 1566. Gyulát 2. Szeptemberis Szigetet 7. Szeptemberis vette meg. De még az ítélet napjához kezelesen igen nagy hada. Akkor a moskoviták vele lesznek, egész oláhság, német, Lengyelországot, Livóniát, Litvániát, Hispániát elhívja, a Góg Magóg a tengerig felmegyen (Ezek 38. 39.)

A szent sátorát: Miként az Antikrisztus lelki hamis, fegyverrel, tudománnal az Isten táborát az Ecclesiát, pápa Antikrisztus a Mohamet szektája. Hosay (Hodzsai) Dervisi kernül veszik, meg csalják elhitetik, mint sívó oroszlán akarják nyelni. Így vagyon az testi fegyverrel, hogy megnagyobbul a Török birodalom, az ű hitire akarja hajtania a keresztyéneket, mint Nabugodonosor, Darius, a Medusok. Hogy nemengednek a hívek az Jerusalemben az a szent város, a választott sereg reájok megyen, hogy minden el veszesse őket. Isten szembe, így az mennyűtő kövel, szénnel az égből veri agyon (Ezek 38. 39.) Mihent az török az ű hitire kezd hajtani azontúl elvesz birodalma. Senki meg nem verheti derék szerint az törököt, hanem csak az Isten az égből.” (Ezek 39)⁵⁰⁷

Az idézet Melius Juhász Péter a nemes, katonacsalládból származó protestáns pap, a magyar kálvinista egyház megalapozója Szent János Jelenéseit elemző prédikációs kötetéből való 1561-ből. Az első pillanatban látható, hogy kora Magyarországnak állapotát veti össze és felelteti meg a bibliai szövegnek. Állatorvosi lóként tanulmányozhatjuk rajta a melanchtoni kettős Antikrisztus apokaliptikus modelljét, ahol a testi Antikrisztus, a török áll a középpontban.

Azonosítja a világvége azon népével, amely a tengerig felmenve elfoglalja Európát, majd megsemmisül. Állításával a Tinódi Lantos Sebestyén 16. századi katonaköltőtől

⁵⁰⁷ Melius Péter Szent Jánosnak tölt jelenésnek igaz es iras szerint való magyarazasa predikatioc szerint a iambor bölcz es tudos emberek irasabol szerzettet Melius Peter által. Váradon, 1568. 262. b-264a

Cuspiniánusig használt aranyalma-legendát idézi fel, amelyet a katolikus Telegdi Miklós 16. századi püspök vagy a későbbiekben Baranyai Decsi János 17. századi humanista is ismer.⁵⁰⁸

Összeköti a török származását egy Európa-szerte híresztelt legendával, miszerint Mohamed tanát egy nesztoriánus baráttól tanulta és így az egy hagyományos eretnekség folytatója. A török tehát nem megtérítésre váró pogány nép, hanem lázadó eretnek, vezére az Antikrisztus. Ő pedig a végítélet Góg és Magóg népe.⁵⁰⁹

Bár nem tudni, a bibliai leszármazás táblaalapján Melius itt kit azonosít a magyar nemzettel. Számunkra azonban ez most nem lényeges, jelen írásban egyetlen kérdésre keresem a választ, lehetséges-e az, hogy az apokaliptikus világnézet egy tartós nemzet- (csoport) tudat centrumává, politikai mozgatóerejévé váljék.

Péter Katalin *A haza és a nemzet az ország három részre hullott állapota idején* című cikkében azt állítja, hogy az ország e századi története ellentmond sok ponton a történetírás elméleti tételeinek.⁵¹⁰ Az emberek magatartása – az egyedülálló politikai viszonyok miatt – nem volt egészen olyan, mint ahogy a történetírás várná tőlük. Atipikus helyzet alakult ki a mohamedán és keresztény terület tartós határvonalának felálltával. Létrejött tehát egy apokaliptikus gondolkodásnak nagyon megfelelő helyzet, amelyet csak súlyosbított az Európát lelkileg megrázkódtató reformációs hullám.

A Magyarországon 1961–63 között folyó, majd folyamatosan újralobbanó úgynevezett nemzetvita állításai az elmúlt 40 év ellenére ma is befolyásolóak és sok tekintetben a magyar közvélemény számára mérvadóak, mivel nem szembesítették vele az e tárgyban azóta

⁵⁰⁸ A legendát kimerítően elemzi *Teplý, Karl* i. m. magyarul pedig *Fodor Pál: Az Apokaliptikus hagyomány.* i. m. A törökre, mint apokaliptikus hatalomra lásd: *Gölner, Carl: Die Türkenfrage in der öffentlichen Meinung Europas in XVI. Jh. (3 Bd.)* Bucuresti-Baden-BadenTurcica, 1978. *Delumeau, Jean: Angst im Abenland. Die Geschichte kollektiver Ängste im Europa des 14—18. Jahrhunderts,* Bd, 2, Reinbekb. Hamburg, 1985. 313. *Thumser, Matias: Türkenfrage, und öffentliche Meinung. Zeitgenössische Zeugnisse nach dem Fall von Konstantinopel 1453 Europa und die Osmanische expansion im ausgehenden Mittelalter.* In: Franz-Reiner Erkens Hrsg: Berlin, 1997. 62.

⁵⁰⁹ Bővebben írok minderről *Őze: Büneiért bünteti Isten a magyar népet.* i. m. 111-123. *A Ki lesz az Antikrisztus népe?*- című fejezetben.

⁵¹⁰ *Péter Katalin: A haza és a nemzet az ország három részre hullott állapotában.* Folia Historica 1993. 13-33. *Uő. Papok és nemesek.* Bp. 1995.

felbukkanó tudományos eredményeket. A történészvita tudatosan vagy anélkül egy 18. századi, főként franciaországi tudatállapottal próbálta összevetni a Mohács utáni két évszázadot, ezzel mintegy negligálva azon kutatók eszmetörténeti eredményeit, akik a két háború között folytatták nemzettudati vizsgálódásaikat (Benda Kálmán, Dér József, Kathona Géza).

Azért tartottam szükségesnek megjegyezni mindezt, mert bár a vita egy képtelen anakronizmuson alakult, de a terminológiában azóta megkülönböztetésként a magyart mint elsőhullámos nemzettudatot kora-nemzettudatnak nevezzük.

A történészek egy jelentős csoportja a modern nemzettudat kialakulásának első korszakát a 16. századra teszi. Föltételezik, hogy a nemzetek e korai generációjához tartozó társadalmak olyan sajátosságokat őriztek meg, amelyek megkülönböztetik őket a felvilágosodás korának nyelvi-kulturális alapon tudatosodó nemzeteitől. A korai időszakban az Ószövetség szolgált modell és példa gyanánt az egyes nemzeti társadalmaknak saját történelmük értelmezéséhez.

A nemzetként való összekovácsolódás szempontjából a csapások, a nemzetként elviselt szenvedések sokkal nagyobb kohéziót adtak, mint a sikerek. A magyar társadalom rendkívüli szenvedései a török harcok idején eszerint különlegesen erős impulzust adhattak a nemzeti összetartozás átéléséhez. A bűn és büntetés kategóriáiban elhelyezhetőek voltak az egykorú társadalom történeti tapasztalatai, a hazai bűnök és a török, valamint a német császár által okozott szenvedések, de igazán jelentősége a prédikációk szerint annak van, hogy a magyarság a többitől megkülönböztetett „választott nép”, amelyet a történelemi élmény bizonyít.⁵¹¹

⁵¹¹ A Molnár Erik-vitára és a későbbiekben hozzá kapcsolódó irodalomra Szűcs Jenő ad átfogó bibliográfiát. *Nemzet és történelem*. Bp. 1984. 185—187, lásd még: *Őze: A molnárerik vita. A szenvedéstudatra és nemzeti kiválasztottságra. Hofer Tamás: Magyarok Kelet és Nyugat közt. A nemzettudat változó jelképei*. In: Bevezető. Lásd még a *Magyarország a kereszténység védőpajzsa* fejezetet fentebb.

Alaptételek ezek után: Különleges helyzet kell ahhoz, hogy az apokaliptika egy társadalom életében uralkodó gondolattá váljék. Politikai mozgósítóerővé pedig csak egy kimunkált, más jellegű identitáshordozó eszmével, hivatástudattal együtt lehet, különben a krízishelyzet megszűntével intellektuális fogalmi kerete szétesik, érzelmi háttere megsemmisül, közösségképző ereje felszívódik, emléke értelmetlenné, megmagyarázhatatlanná válik, eltűnik. Így nem lehet alapja egy tartós közösségi érzésnek, sem pedig kollektív hivatástudatnak. A különleges helyzet a Mohács utáni Magyarországon adott volt, amely megmagyaráz egy apokaliptikus várakozást. Bár itt csak utalni tudunk rá, hogy mind török, mind protestáns részről a század közepéig várat magára, hogy egymást jelöljék ki a fő apokaliptikus ellenfélnek.

Nem véletlen, hogy a fiatal Szulejmán 1532-ben még egy világcsászárságért folyó lovagi ütközetre készül Bécs alatt V. Károllyal. 35 év múlva, 1566-ban már a mindent eldöntő szent háborúban akar meghalni.⁵¹²

Munkámhoz nagy segítséget nyújtott Bendl Vera, aki az ószövetségi prófécia és apokaliptika viszonyában mélyedt el.⁵¹³ Az apokaliptika a jövőt megpróbálja előre leírni a múlt és a jelen tapasztalata segítségével. Emellett viszont eldöntendő marad az a kérdés, mikor jön el a vég? A válasz minden esetben a „hamarosan.” A kérdező tudni szeretné, meddig tart az e világi szenvedés, amely egyre kevésbé elviselhető.

Az apokaliptikus hit szerint a végidőben az eddigi világ végével kapcsolatos titkok lelepleződnek, így a világ sorsa is, amely az égi könyvben feljegyeztetett, olvashatóvá válik.

⁵¹² Dobrovits-Őze: Hatalmi ideológiák i. m.

608 Bendl Vera: Prófécia és apokaliptika különbsége Martin Buber és Jacob Taubes két írása alapján. MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont Dokumentum-füzetek 17. Bp. 2001. passim. Az Apokaliptikára lásd még: Barnes, Robin: Contexts and levels. Oxford, 1992. Barnes, Robin B.: Der herabstürzende Himmel: Kosmos und Apokalypse unter Luthers Erben um 1600. 129—147. Barnes, Robin B.: Prophecies and Gnosis. 1987. Reeves, Marjorie: The Influence of Prophecy in the Later Middle Ages. A Study in Joachimism. Oxford, 1969. Reeves, Marjorie: Prophetic Rome in the high Renaissance period. Oxford, 1992.

Minden apokaliptikus szerző biztos abban, hogy meg fogja élni a világvégét. A történelem végén pedig a világtörténet értelmét megtudják.

Az apokaliptika gyakran korszakokra, éonokra osztja az idő történetét. Az apokaliptikában az idő a vég felé közeledve egyre gyorsabban fut, az évtizedek gyorsabban telnek, és „az idő folyamként jelenik meg, amelynek forrása a teremtés örökkévalósága, és amely változó eséssel végül a megváltás örökkévalóságának tengerébe ömlik.”⁵¹⁴ Az egyéni élet, de maga az emberiség története is csak értelmezhetetlen, elhanyagolható tényező. A történésekhez való hozzáállás az apokaliptikában passzív, hiszen minden történik, senki sem cselekszik.

A 16. századi magyarországi apokaliptikus modell nem immanens keretként tételezi a nemzetet, hanem transzcendenciához köthető, belső, morális értékiséggel bíró eszmeként értelmezi, amely csak szorítottsághelyzetben kerülhet elő. A hozzá kapcsolódó magatartásforma deffenzív. Ha azonban, lehetőség kínálkozik a kiúttalanságból, a transzcendens háttér eltűnik, nincs szükség a válságkezelő programra.

Az apokaliptika világa statikus. Az apokaliptikában nincs személyi elhívás és csoportos prófétai küldetéstudat. Az apokaliptikában a jövő előre megíratott, már rendelkezésre áll, megváltoztathatatlan. Csak a már meglévő lelepleződésének kell elkövetkeznie. A jelen világában az apokaliptikának csak akkor lehet mozgatóereje, ha a statikus állósíkot egy fejlődési spirállal forgatja meg. Minden ilyen alkalommal egy új embertípus „kitenyésztése” a cél.

Az 1526 előtti eszmetörténeti hagyományban Tarnai Andor a magyarországi pálos misztikánál talált ilyen joachimista fejlődésre utaló elemeket, amelyek átvezettek a 16. századra. A ferences 15. századi apokaliptikával kapcsolatban Szűcs Jenő inkább az ideológia szociális tartalmát és antiturcikára vonatkozó jeleit vizsgálja.

⁵¹⁴ Idézi *Bendl*: *Prófécia és apokaliptika különbsége* Jakob Taubens-től: *A nyugati eszkatológia című művéből*, megjelenés alatt. i. m. 9.

„Az apokaliptika akár csak a gnózis tudatában van annak, hogy a gonosz kozmikus módon része a világnak, és csak akkor fog eltűnni, ha a világ a végéhez ért. A történelem a bűn éonjában zajlik, amelyet a teremtés és a megváltás határol. Az apokaliptika és a gnózis túllévő Istene nem világfeletti, hanem világgal szembeni lényege szerint eszkatologikus, mert a világot vonja kétségbe és újat ígér.”⁵¹⁵

Egy apokaliptikus világ gonoszával szemben, mégha az a fizikálisan megjelenő török is, nincs mód az ellenállásra. Nem is szükséges, sorsa megíratott Dánielnél, Szent Jánosnál, de tudatában van maga a török is. Az apokaliptika azonban nem kelthet tartós csoport-összetartozás-érzést sem. Az utolsó pillanat várása, sorshite erre nem alkalmas. Politikai cselekvésre mozdító erőt csak más identitáselemekkel együtt implikálhat. Megjelenésének időpontja és helye – bár épülhet ugyan egy hagyományrendszerre – új eszmetörténeti és földrajzi lehetőségekhez, korhoz kötött.

A szakirodalom egy apokaliptikus hagyományrendszerrel beszél, amely egy közel-keleti-európai irodalmat fejleszt tovább és alkalmaz a 15. századi magyar viszonyokra, összekötve a képet a hajdani tatárjárás (1241) emlékével. „A Mohács előtti Magyarország társadalma tehát egy évszázad alatt fokozatosan rádöbbsent arra, hogy a török expanzió nem egyszerű külpolitikai vagy eretnekprobléma, hanem az ország belső egyensúlyának felborulásával és keresztény jellegének elvesztésével fenyeget. E felismerés a társadalom döntő többségében az ellenállás szellemét ébresztette fel, és minden réteg megfogalmazta (vagy valahonnan átvette) a maga ellenállásának ideológiáját. Ezek az ideológiák a nagy társadalmi különbségek, urak és parasztok közötti ellentétek dacára, meglepő azonosságot mutatnak”.⁵¹⁶ – írja Fodor Pál.

Magam is ezen a véleményen voltam sokáig. Azonban ha a fentiek szerint vizsgálódunk, akkor nem gondolhatjuk, hogy végső elkeseredésben passzívan az utolsó időket

⁵¹⁵ U.o. 10.

⁵¹⁶ Fodor P.: Az apokaliptikus hagyomány i. m. 31.

váró népszerűség apokaliptikus gondolkodása fokozatosan alakulhat ki. Fokozatosan nem lehet rádöbbsenni. A döbbenetnek, a társadalmi sokknak pillanata van. Az általa keltett hatást sem lehet hosszú távon generálni. Fokozatosan felépülni lehet belőle, a normál életbe visszazokni.

Fenyeget a mohácsi csata után, a 16. század elején egy boszniai típusú iszlamizáció. 1562-ben Csányi Ákos Nádasdy Tamás királyi helytartó és főkapitány kanizsai prefektusának sorait már fentebb idéztük, aki attól félt, hogy a csatatereken győztes török Isteneét fogja imádni a magyar paraszt is és mellé állva uraira támad. „Fogják mondani az hegyeknek, hogy reánk essenek, és elborítanak minket.”⁵¹⁷ A Jeremiás-idézet itt szintén az apokaliptikát előlegezi.

A magyar társadalom végleges kettészakadása és a köznép iszlamizálódása többek közt azért sem következett be, mert időközben a 16. század 60-as éveire győzelemre jutott a reformáció, amely új válságkezelő programot hozott. A zsidó és magyar nép párhuzamát wittenbergi eszkatologikus tanok szellemében fogalmazták meg, amelybe beépültek az eddigi magyarországi elképzelések is. Passzivitását azonban kezdettől fogva az ország gondolkodását végzetesen meghatározó határvidék mentalitásának, különböző területi és csoportidentitásának jegyei, szimbólumai egészítették ki.

Ilyen példa a humanista és katonanépszerűség, nemes és paraszt között is élő elem: a Hunyadi-kultusz. Ilyenek a Kézay-krónika hun–magyar rokonságra és a nemesekre vonatkozó elemei. Zrínyi Miklós, Bakics Pál, Thúry György, Losoczi István, a Balassiak. Az egyes 16. századi események, törökverő hősök emlékezete a kollektív hivatástudatot erősítette.

Az Árpád-házi szentkirályok kultusza, ha csak lokálisan is, tovább élt. Például Váradon a várost védő szobrok legendájában. A Szent László király csontjait meggyalázó fanatikusan protestáns váradi nép babonásan tisztelte királyszobrait. A protestáns humanista Szamosközy

⁵¹⁷ Csányi i. m. 495. levél

István leírása szerint az 1598-as ostromnál a lovagkirály bronzlovának nyerítése zavarta el a törököt a vár alól. A védők pedig tudtára adták a töröknek, hogy a szobrok védik őket.⁵¹⁸

Fejezetünk végén tehát levonhatjuk a következtetést, hogy az apokaliptikus modellt nem foghatjuk fel olyan hagyománynak, amelyre egységes, tartós, politikai tartalmakkal bíró, modern nemzettudat épülhetett rá. A népességben párhuzamosan élő tudatokkal kell számolnunk. Ezek a tudatok megférnek egymással, még ha néha egymásra csúsznak is, vagy lehetetlenség, hogy ugyanazon ember fejében az ellentétes előjelű identitások hatnak.

Szűcs Jenő egyik nemzetvita során hierarchiát állított fel a késő középkori és a jelenkori identitáselemek között.⁵¹⁹ Mi nem hiszünk ebben a sorrendben, mindez nem így működött akkor sem, ma sem. Az ember nem logikus lény. A szituáció az, ami meghatározza, hogy melyik identitáselem aktivizálódik. Mohamedán–keresztény összecsapáskor a vallási elválasztó határ a mérvadó. Nemes-paraszt ellentéténél viszont nem a törökökre gondolnak a résztvevők. A regionális kishaza jelentősége nő fel országos méretűvé az ostromlott várban lévők számára. Várad 1660-as ostromának történeténél maradva, példaként jól illik ide a várban rekedt korabeli történetíró, Szalárdy János leírása arról, hogy a világvége várással eltelt ostromlottak a várban Magyarországot magát védik.⁵²⁰

Egy apokaliptikus várakozással teli korszak pedig azért sokkal különlegesebb, mert még kevésbé kiszámíthatóak emberei.

⁵¹⁸ *Magyar Zoltán*: A kolozsvári testvérek váradi királyszobrai. Sz.129. 1995. idézi *Fodor Pál* i. m. 44.

⁵¹⁹ *Szűcs Jenő*: Nemzet és történelem. 1984. 88-90.

⁵²⁰ *Szalárdy János*: Siralmas magyar krónikája. Bp. 1980. 578 után passim

Conflictus memorabilis, et victoria celebris Hungarorum in Transylvania in campo Kenyermezo, parata per Duces fortissimos Stephanum Bathory et Paulum Kinski, caesis ad internecionem 60000. Turcarum, regnante Matthia.

12. Mámor, mítosz, amnézia

Ma ezt az esszét afféle német nyelvterületen divatos Forschungsberichtnek lehetne tekinteni, amelynek felvázolt gondolatai kidolgozásra várnak.⁵²¹ Az esszé centrumában később írt első könyvem alapgondolata állt, amely akkor teljesen visszhangtalan maradt.⁵²² Tizenöt év elmúltával előszedve az írást, azért találtam érdekesnek, mert azóta a vázolt probléma középpontba került, és összekapcsolódva a kelet-közép-európai változásokkal, erős érdeklődésre tartanak számot a történelmi mítoszok. Reneszánsza volt az elmúlt néhány évben a mítoszkutatásnak a szaktudományos berkekben. Nálunk azonban más okok is közrejátszhattak, úgymint a térség újrarendeződése miatti, az új jellegű államszövetségek megjelenése (az Európai Unió), átformálódása, ideológiák összeroppanása (mint a kommunizmus) és új kulturális-civilizációs törésvonalak feltűnése (mint az iszlám-keresztény). Hagyományos 19. századi vagy éppen a felvilágosodás előtti, elavultnak hitt álláspontoknak kellett a vizsgálat tárgyává válniuk.

Nemzeti, térségidentitások, az európai civilizáció–kultúra mibenléte került az érdeklődés homlokterébe. A vélt vagy valós integráló erők hátterében milyen történelmi hagyományok munkálnak, mik azok a történelmi mítoszok?⁵²³ Ezeket hogyan lehet vizsgálni? Történészek, antropológusok stb. fedezték fel a lehetőségeket. A történelmi sztereotípiák

⁵²¹Az alábbi lapokon megjelenő tanulmányt a cseh bársonyos forradalom után bekövetkező ottani irányváltás időszakában írtam az induló maroknyi csehországi magyar kisebbség lapjába, a Prágai Tükör első számába.

⁵²²Óze: Büneiért bünteti Isten a magyar népet. i. m.

⁵²³Saldern, Adelheid von: Mythen, Legenden und Stereotypen. In: Mythen in Geschichte und Geschichtsschreibung aus polnischer und deutscher Sicht. Hrsg. Saldern, Adelheid von. Hannover, 1998. 13–27 (Politik und Geschichte I)Uo. Topolski, Jerzy: Historiographische Mythen. Eigne methodologische Einführung. 27–36. Uo Nolte, Hans-Heinrich: Mythos-Plädoyer für einen engen Begriff 36–40. Uo., Hans-Dietrich Schmid: Der Mythos—Begriff in der neueren Geschichtswissenschaft, Philosophie und Theologie. 40–45

Hans Joachim Gehrke: Mythos, geschichte und kollektiv Identität. Antika und ihr Nachleben 1–25. In: Mythen Symbole und Rituale. Die Geschichtsmachtigkeit der Zeichnen in Südosteuropa im 19 und 20 Jahrhundert. Heidelberg Hrsg. Dahlmann, Dittmar—Potthof, Wilfried. Frankfurt am Main, 2000. (Publikationen zur slavistik B. literatur wissenschaftliche Reihe Band 14.

Yves Bizeul: Theorien der polithische Mythen und Ritualen 15–43. In: Politische Mythen und Rituale in Deutschland, Frankreich und Polen. Berlin, 2000.

Clemens, Friedrich: Der Mythosbegriff als Mittel gegenwartiger Gesellschaftsanalyse.. In. Osteuropa im umbruch Alte und neue Mythen. Clemens, Friedrich—Menzel, Birgit Hrsg.Frnakfurt am Main, 1994. 15–29

személyek köré épülő legendák, mítoszok mozgástörvényeit vizsgálták. A mítosz itt is általában a második világháború utáni baloldali értelmiség gondolkodásával egyező, rendszerint a frankfurti iskola adja ma is a filozófiai hátteret.

A vizsgálatok nagy többségében van egy előítéletes óvakodás a történeti mítoszok politikai felhasználhatósága, a tömegmanipuláció folytán, a sztereotipikus ítéletek miatt a rasszizmussal, a fasizmussal való összekötöttséget feltételezik. Időben pedig egy újkori jelenségnek vélik. A mítoszok a szekularizáció után megjelenő vallási elemeitől megfosztott Isten- vagy az isteni szférával kapcsolatot tartó történetet mondanak el, melyeknek morális jelentésük, a jó és rossz közötti kijelölésfunkciójuk is van.⁵²⁴

A mítosz filozófiai vizsgálatát először Platon végezte el. Platon gyártója és kritikusa is a mítosznak, ugyanakkor elemzi és fel is használja gondolati építményéhez. A Phaidon az Állam és a Timaios dialógusai alapján a későbbi vizsgálat több megközelítési módot is kibont majd, a későbbiekben ezeken a csapásokon halad majd a mítosszal szemben a filozófiai gondolkodás. Platon egyszerre alkotója, kritikusa, elemzője is a mítosznak.

Platon gyermeki hazug tudásműnek nevezi a mítoszt. A kereszténység isteni történetet mond a mítikus gondolatoknak. A felvilágosodás racionális vizsgálatában a mítosz egy tulajdonságnak a megtestesülését írja körül. A romantika ad ismét nagy szerepet a mítosznak. Az emberi lélekben lakó bölcsességet mint mélyréteget kezeli, mely az álommal van kapcsolatban. Schelling Hölderlin hatására egy olyan ismeretelméleti módszert állít fel, mely az esztétikumon keresztül képes a valóság lényegének megragadására.

A 20. század Max Weber nyomán indul a mítosz értékelésében, aki a modernséget az ember varázslat alól való feloldásában látja. Jung archetípusai, a pszichológiai megközelítés, a romantika látásmódjához való visszafordulás felé mutatott. A fasizmus ideológiájának kialakításánál mint a faj mítoszákat használják fel (Rosenberg). A marxizmus szekularizált

⁵²⁴ A következő oldalakon elmondottakban a Historisches Wörterbuch der Philosophie. Hrsg. Ritter, Joachim und, Gründer, Karlfield 280-318. oldalaira támaszkodom.

rendszerében nemigen kap szerepet. A második világháborút követő strukturalista, posztstrukturalista álláspontok Levi–Strauss után a mítoszban az elgondolt rendet keresik.

Jung elméletét a mítosszal kapcsolatban az antropológia módszereivel ötvözve fejlesztette tovább Eliade. Szerinte a történelmi mítosz időtlenít az örökkévalóságba, a természetbe transzformálja az eseményt. Ezért dolgozik olyan általános emberi élethez tartozó elemekkel, melyeket Jung az archetípusokhoz sorolt. (Pl. a gyász vagy az apokalipszis.) Minden mítosznak alapvető az összekötöttsége a transzcendenciával.

A közelmúlt történelmi antropológiai⁵²⁵ kutatásai részint a rítus elemzésére irányultak. A rítust többek közt mint antistruktúrát vizsgálták. (Victor Turner rítuselmélete hatott.) Másrészt a rítusnak a hatalom és a társadalmi konszenzus kiépítésében betöltött szerepe keltette fel a kutatók kíváncsiságát. A vizsgálódást Clifford Geertz szimbolikus antropológiája inspirálta. Szerinte a kultúrát mindenekelőtt szimbolikus cselekedetek alkotják. Alapkérdése az, hogyan megy végbe a szimbólumok jelentéssel telítődésének folyamata, illetve ezek hogyan épülnek hit- és viselkedérendszerékké.

Robert Scribner szerint a szimbolikus antropológia „olyan előremutató utat látszott kijelölni, amely egyfelől elismerte az eszmék világának autonómiáját, másfelől kiemelte azon történelmi szereplők fontosságát, akik hozzájárultak a szimbólumok jelentéssel való

⁵²⁵ A rövid történelmi antropológiai kutatástörténetet Földváryné Kiss Réka segítette felvázolni. E-mail-jéért köszönettel tartozom. 1988-ban „Nemzeti kultúrák antropológiai nézetben 2 címmel megjelent Hofer Tamás és Niedermüller Péter szerkesztésében egy tanulmánygyűjtemény, amelyben nyugati (északi) – elsősorban - skandináv néprajzosoktól, európai etnológusoktól fordítottak cikkeket. Bevezetőjében Nemzeti kultúra és néprajzi kutatás címmel, Hofer kitér a Gellner-féle elméletre: a nacionalizmus csupán egyfajta máz, annak megkönnyítésére, hogy az emberek könnyebben vegyék a modern „nemzetállamok által előírt kultúraváltást, az addigi otthonos helyi műveltségek elhagyásának gyakran nagyon is fájdalmas tapasztalatát”. Hofer a Gellnerrel vitatkozó Philip Doddot idézi, aki szerint nem lehet az osztályok, nemek, nemzetek identitásának újraalkotását egyszerűen az uralkodórétegek által az alárendeltekre kényszerített identitásának tekinteni, 1. mert a társadalom különböző szintjein zajlott, nem volt egységes folyamat, nehéz közös szándékról beszélni, 2.a hegemonia létrehozása szükségszerűen egyezkedéssel és az alárendeltek „aktív egyetértésével” jár. Hofer által a kötetbe beválogatott szerzők szerint az antropológiára, etnológiára ezeknek a folyamatoknak a vizsgálatában az egyének, kiscsoportok viselkedésének tanulmányozása vár. Bár a tanulmányok nem éppen maiak, nagyjából ugyanezek a kutatási programok határozzák meg ma is a néprajzot: a mindennapi élet felől közelítés, a nemzeti társadalmak egészét átfogni hivatott szimbólumrendszerek, ideológiák, eszmék, mítoszok, rítusok hatásának, átértelmezésének vizsgálata a mindennapi rutinban, a közös kulturális kódok létrejöttének kutatása.”

feltöltődéséhez.⁵²⁶ Ám csakúgy, mint a rítus esetében, a szimbólumok és szimbolikus cselekedetek interpretációja kapcsán is számos, előre nem látott nehézség merült fel. A legfontosabb probléma az, hogy a legtöbb szimbólum többjelentésű és sokféle vonatkozású, így gyakorta nehéz egyértelmű jelentést társítani hozzájuk. Emellett számolni kell a kulturális jelentés átörökítésének bonyolult problémával is: változik-e idővel a szimbólumok használata és jelentése. Magának az átörökítésnek is van egy történeti folyamata, melyet koronként figyelembe kell venni a jelentések felfejtésénél. Itt az a nagy kérdés, hogy van-e valójában minden szimbólumnak olyan egyértelmű jelentése, amit a történész kimutathat.”

Mindazonáltal a különböző mítoszelméletek mellé mi nem kívánunk egy újat felállítani. Történelmi mítosznak azt a jelenséget nevezzük, amikor egy közösség életét gyökeresen befolyásoló esemény (győzelem, katasztrófa, vereség) után az elérendő célokat, az eszmei háttérrel és a győzelemtől várt vágyakat, a mozgalom vagy esemény történetét, résztvevőit, vezetőit egységes soha vagy csak elemeiben létező egésszé, történetté dolgozzák egybe. *Ebbe menekülnek vissza a valamikori átélők, vagy adják tovább példa gyanánt, nevelési célzattal a valóság-émléksűrítményt a következő generációnak.*

Integratív vagy memoriális funkció

A mítosz központi eleme a közösség és az egyén összetartozásának állítása. Ez az integratív funkció mind az eseményt átéltekre, mind a következő generációra vonatkozik. A résztvevők számára gyógymód a vereség és következményeinek túlélésére. Egy teljesebb valóság, a transzcendenssel kapcsolatot tartó tér-idő részeseként egy igazabb valóság tulajdonosai lesznek általa. A másik fő elem az emlékezet. Személyek, terek válnak a nemzeti, mitikus hagyomány kiemelt emlékezeti terévé, gondoljunk csak arra, hogy egy lengyel

⁵²⁶ Scribner i. m. Scribnernek ezt az írását egyfajta programadó írásnak is tekintik a történeti antropológia irányzatának.

számára a ma az Ukrajnához tartozó sztyeppe, vagy a magyaroknak a erdélyi hegyek tündérmeséi hogyan lesznek a nemzeti emlékezet részévé.

Az emlékezettérrel a kötet első tanulmányban már bőszégesebben foglalkoztunk, erre most nem fogunk kitérni, csupán csak egy különbségtételi szempont erejéig. Az emlékezetkultúra-kutatást ma régebbi korokra is alkalmazzák. Nemesi, polgári rétegek emlékezetkultúráját már a középkorban is megragadhatónak tartják. Természetesen már akkor a saját korának, céljainak, politikai, felekezeti elkötelezettségének megfelelően egy konstrukciót alkot meg visszafelé a történelem elemeiből.

Kommunikációs funkció

A mítosz ismétlése a metanyelvnek. Itt rejlik az imagináció: nép és nemzet mitikus elbeszélései és a modern társadalom tradíciói nagy szerepet játszanak a korok összekötésében. Egy emlékezetidőt teremtenek, „time immemorial” – ide térnek vissza, a jelenhez útmutatásként állítják.

A primitív kultúrák időszemléletét vizsgáló Mircea Eliade ma már klasszikussá vált könyvében így ír. „Tudjuk, hogy a múltban miként viselte el az emberiség a szenvedést: Isten rendelte büntetésként, a hanyatló korszak tüneteként vagy más efféleként. A borzalmakat azért lehetett elfogadni, mert volt történelmen túli értelmük. (...) A hős az archetipikus cselekedetet, a háború a jó és gonosz küzdelmét ismételte; minden új társadalmi igazságtalanság azonosult a Megváltó szenvedéseivel; minden új mézszárlás a mártírok dicső sorsát ismételte. E szemlélet folytán az emberek milliói évszázadokon át tudtak túrni a történelem szorításai közepette, és nem estek kétségbe, nem lettek öngyilkosok, nem váltak szellemileg meddővé, ami relativisztikus vagy nihilista történelemszemléletet von maga

után.⁵²⁷ Az idő nem a tényleges eset ideje. Újra ismétlik a magatartásformákat, kontinuitást teremtenek nekik a jelenben.

Legitimációs funkció

Következő funkcióként itt jutunk el a történelmi mítoszok legitimációs feladatához. A történelmi mítosz befolyásolhatja az aktuálpolitikát. A hatalomgyakorló felhasználhatja ennek elemeit legitimációjához, vagy éppen a hatalom megdöntésének technikájával lesz kapcsolatos. Az elmúlt húsz év térségünkben éppen erre a funkcióra volt a legkíváncsibb.

Emancipációs funkció

A mítoszok nemcsak egy közösségi integrációt hoznak, de eltörölnek olyan társadalmi hierarchiahatárokat is, melyek rétegeket, csoportokat választanak el egymástól. Ezen tradicionális határok, keretek újraértelmezésénél jelentenek a mítoszok segítséget.

A legtöbb elemző munka a 19. század előtt nem tételez fel olyan csoportot, nemzetet, melynek történelmi mítoszai lennének. A nagynevű Bendickt Anderson-könyvnek hatalmas sikere után ma már komoly kételkedői is vannak.⁵²⁸ A könyv abból indul ki, hogy nemzetek nem létező fogalmak voltak a 19–20. század előtt. Ezeket ekkor konstruálták meg ideológiai okokból, amelyek az új uralmi és gazdasági struktúrák okán voltak szükségesek a modern államalakulatok számára. Az elmélet szerint a múltat ekkor konstruálják meg a nemzeti történetírások, néprajzzal, irodalommal foglalkozó tudományok. Az utóbbi időkben világszerte kutatási projektek működtek, könyvek születtek, hogy a népszerű globalista, baloldali elméletet saját országuk történetére is bizonyítsák.

⁵²⁷ *Eliade, Mircea*: Az örök visszatérés mítosza. Bp. 1998. 218.

⁵²⁸ *Anderson, Bendickt*: Erfindung der Nation. Zur Karriere eines erfolgreichen Konzepts. Frankfurt a. M. / New York, 1988.

A kibontakozó vitában Dieter Langewiesche – a tübingeni egyetem 19. századdal foglalkozó professzora – közölt cikket: Was heißt, Erfindung der Nation?⁵²⁹ címmel. A cikk, elutasította a történelem egy kaptafára való készítését. A munkahipotézisként használt gondolatot, ugyanis elméleti doktrinává merevedett a tárgyalt korszakhoz nem értő hozzászólók hóbörgő tömegében.

Mi a magyar?

A kelet-európai rendszerváltás, a mintegy fél évszázados szovjet nagyhatalmi és ideológiai konstrukció összeomlása után, a volt keleti blokk számos országában indult meg egy vizsgálódás, amely a nemzeti hagyományokból, összetartó erőkből és a hozzájuk kötődő történelmi magatartásokból próbált értelmezést levonni a második világháború alatti és utáni generációk magatartására és a háttérben álló eszmetörténeti folyamatok tömeglélektani torzító hatására.

Elég ha itt csak Jan Patočka magyar nyelven is olvasható *Mi a cseh?* című könyvére gondolunk. Ahol a *Carta 77* filozófusa a cseh történelem magatartásformáit végigelemezve jut el a második világháborús választásig, mely szerinte deformálta a cseh nemzeti jellemet azzal, hogy a benesi kisstílusú diplomácia nagyhatalmak között hajladozó eszközeit jelölte ki és ehhez hasonult, ahelyett hogy a Masaryk-magatartáshoz köthető hagyományt választotta volna.⁵³⁰

A rendszerváltás korának Magyarországon sokat idézett tanulmány volt Babits Mihály esszéje a magyar alkatról. A második világháború kitörésekor tájékozódó Szekfű Gyula gyűjtötte össze és rendezte sajtó alá a különböző tudományágak képviselőinek esszéit e témakörben. A vizsgálat a kor színvonalán álló erősen történeti aspektus alapján zajlott, kizárva az egyoldalú fajbiológiai megközelítéseket.

⁵²⁹ Langewiesche, Dieter: Was heißt, Erfindung der Nation? Nationalgeschichte- oder Geschichtsdeutung als Machtkampf. Historische Zeitschrift 27(2003).

⁵³⁰ Patočka, Jan: Mi a cseh? Esszék és tanulmányok. Pozsony, 1996.

„A magyar ember jobban szeret beszélni, mint tenni, nem erő, hanem akarathiányból.

Nagyot iszik a hazáért,

S fölsívít:

Hej, ha egyszer tenne is már

Valamit!” (Vörösmarty Mihály)

Hangsúlyozni kell azonban e szónoki természet morális gyökerét. Ez a folytonos önkorholás, önbiztatás valóban morális szükségletből fakad, lelkiismeretből. Éppen ez különbözteti meg egyéb nemzetek szónokiságától. A magyar szónoklat nem szellemi torna, mint a francia, nem is a szavak pátosza, mint a latin. A magyar szónoklat egyáltalán nem értelmi természetű, de még kevésbé érzelmi ömlengés. Az a lelkiismeret komoly szava. Az iskolákban Kossuthot és Deákot szembe szokták állítani, mint az ész és érzelem szónokait. Valójában mindkettő a nemzeti morál szónoka, bár teljesen ellentétes jellemek. Az egyik a magyar józanság képviselője. A másik a magyar szalmatúzé. De ez a kettő egy. (...)

Nehezen mozdul tette [a magyar]: De ha egyszer megmozdult, iszonyú, maró megbánással gondol hosszú mozdulatlanságára. Ez adja meg a magyar nemzeti irodalom morális jellegét, a magyar tragédiák örök alapját. Sőt, általában azt a tragikus érzést, mely a magyar költészet mélyeiben mindig ott szunnyad. Ez a pont az, ahol a magyar karakter látszólag egymásnak teljesen ellentmondó jelenségei egységbe foglalhatók. (...) „A magyar paraszt flegmája s a magyar nemes patópálsága elárulja közös gyökerét az örök-dacos ellenzékeskedéssel, amely nélkül szintén nincsen magyar élet. Hamarfi és Rák Bende testvérek.” Babits e sorokat 1938-ban írja a magyar jellemről szóló tanulmányában.⁵³¹ A korban divatozó nemzetkarakterológiát elveti. A kérdést: mi a magyar? – nem tartja értelmesebbnek. Azt, hogy ki a magyar, tudjuk magunkról, hisz mi magunk vagyunk a magyarok – írja, de elveti azt, hogy lennének olyan ősi magyar tulajdonságok, amelyeket ma magyarnak

⁵³¹Babits Mihály: A magyar jellemről. In. Mi a magyar? Szerk. Székfü Gyula Bp. 1939. 80.

ismerünk, vagy legalábbis, ha vannak is ilyenek, ezek nem árnyalódtak és gazdagodtak volna azóta a felismerhetetlenségig. „Hogyan ragadja meg az ilyen alakuló időbeli valóságot, mely mint egy kibontakozó növény, az évszázadokon át nyújtja életét egy évezred mozgó közegében?”

Hosszú tépelődés után jelöli századokon keresztülvonuló viselkedési formának azt, amely súlyos nemzeti sorshelyezeteinkben a defenzív politikai magatartást választja.

Az újkori trauma: a török

Kétségtelen, hogy újkortörténelmünkben, amely 1526-ban egy nagy nemzeti kataklizmával indul, ez az egyik alapvető pszichikai válaszreakció.

A 16. század közepétől az Európa által is feltartóztathatlannak hitt török néhány év alatt elfoglalja az ország nagy részét. A század második felére sokkhelyzet áll be. A 16. század protestáns prédikátorai párhuzamba állítják az Ószövetség történetét és a magyar történelmet. Mózes V. könyvének történeteszemléletét alkalmazzák a magyarokra, a kollektív bűn, büntetés és a választott nép megváltódásának eszméivel.

„A bűneiért bünteti Isten a magyar népet” toposz a korhoz igazodva a wittenbergi teológia elemeivel töltődik fel, amely összetalálkozik a régi magyar szerzetesi hagyományban megbúvó eszkatologikus várakozással. A toposz a szorítottsághelyzetben kerül elő. A magyar irodalmi hagyományban először a tatárjáráskor bukkanunk rá. Vannak kulminációs pontjai. A török korban ez a 16. század második fele vagy a 17. században az 1660 utáni időszak. A toposz hárompillérű, az Isten ellen elkövetett bűnökért kollektívan bűnhődik a nép, de Isten haragja itt másodlagos. A büntetés elsősorban a török, továbbá a „német,” az elnéptelenedő helyekre betelepülő más kultúrájú, vallású, „rácok,” „vlachok,” a pusztulás nyomában járó betegségek, a romokban heverő szétszaggatott ország volt. Ezt azonban a kor felfogása szerint

Isten nem haragból küldi a népre, hanem hogy megtisztítsa, hogy figyelmeztesse, „hogymagához térítse”.

A magyarok bűnösök, de a kereszténység közül azért sújtatnak éppen ők, mert az Istennek célja van velünk. Ez a bizonyítéka a választottságnak, mert a híveknek szenvedni kell, ez visszavezet Istenhez, penitenciára kényszerít, célt ad, próbára teszi a felebarátok iránt érzett szeretetet. A protestánsoknál sokszor ehhez hozzákapcsolódik a „választott nép”-tudat is. Ez azonban akkor még elég körülhatárolatlan, homályos megfogalmazású, és bizonyára a „választott nép”, a „magyar nép” kifejezéseken mást és mást értenek a korszak képviselői. A század első felében a párhuzam még telítve van aktuálpolitikai várakozással. Ha megtér a bűnökből a nép, akkor Isten megszabadít a törököktől, és helyreállítja az ország fényét. A sorozatos vereségek hatására a század utolsó harmadában a szabadulás szó elveszíti politikai jelentését. A drinápolyi béke, a német birodalom 1542-es Buda visszavívására indított nagy vállalkozásának bukása után az aktuálpolitikában való reménykedést az eszkatologikus váltja fel. Az immanens szinten való gondolkodás megszűnik. A politikai alternatívákat sorra kipróbálták – keleti, nyugati szövetséget, „nemzeti” királyságot, a pogánnyal való kiegyezést, a keresztény szolidaritás eszméjét – és sorra csődöt mondtak velük. A kialakult sokkhelyzetben gondolkodásuk egy transzcendens síkra terelődött, morális szempontrendszerűvé vált. A politikai realitás kétségbeesése és az ezt követő sokkhangulat miatt könnyen láthatta országa földjét a lakosság transzcendentális hatalmak küzdőterének.⁵³²

Közeleg a végítélet. Az ország lakossága a világtörténelem centrumában áll. Személyes és kollektív, morális szinten meghozott döntésen áll vagy bukik, hogy a nemsokára bekövetkező ítéletkor a fény vagy az árnyék birodalmához sorolódik-e. A prédikációkban hirdetett toposz által sugallt magatartásforma tükrözte a politikailag egyedül képviselhető viselkedést. A hódoltatott nép számára passzív magatartást hirdettek, a bűneikért rájuk küldött

⁵³² Őze S.: Bűneiért bünteti Isten a magyar népet. i. m.

zsarnok, az Antikrisztus könyörtelenségének elviselését, mivel úgyis közel a világvége, és kiválasztott, „szent” voltukat éppen az jelzi, hogy szenvedniük kell. A katonának, akinek tisztje, annak pedig Luther alapján előírta az élete árán való harcot, védekezést, előbb azonban a szigorú penitenciát.

Ez a kétfajta viselkedés, amelyet egyrészt a nép számára írtak elő a 16. század prédikációi, másrészt a katonák képviseltek, egy érem két oldala. Politikailag ez az egyetlen megmaradási mód számukra, ha a kényszerítő helyzet helyett a lehetetlent választják, megfeledkeznek a valóságról, a kínálkozó politikai alternatívákról, és morális szintre emeli azokat. Az ütésekől erőt merítenek. Mindez nem büntudatot ébreszt, hanem megtisztulást, önbecsülést ad, erkölcsi biztonságot, kitartó fanatizmust, Isten azért ostromoz, hogy hozzá térjenek. A szenvedés következtében az üldözött közösség, a választott nép értékelődik fel.

A túlerővel szemben a két kő között őrlődő ország számára az egyetlen reális utat mutatják. A gyakorlati életben a párhuzam útmutatása azt jelentette, hogy a nép tagjai ne tegyék egymás nyakára a kést semmilyen politikai koncepció elkötelezettjeként vagy személyes érdekből. Alakítsanak ki olyan szigorúan szabályozott közösséget, életvitelt, világot, amely a vallás alapján szorosan összefűzi tagjait, szemben a „világvége szörnyeivel”, és semmilyen kilengés ne adjon okot a külső beavatkozásokra.

A sokk helyzetben ez volt a megmaradás ideológiája. A 15 éves háború elsöpri ezt a sokkérzést. Megszűnik a török verhetetlenségének mítosza. Mindkét Antikrisztus reális politikai ellenféllé válik. Magyar István prédikátornál már az önszabadító nemzet gondolata lép a világvége várása helyébe. Ekkor jelentkezik Bocskai, mint Isten általküldött szabadító, aki az eddigi passzivitást mozgósítva, reális politikai célt mutat. A toposz szerepe csökken, előfordulása is. A 17. században más pszichikai, társadalmi, teológiai háttérrel erősödik.

Várad török ostromakor, 1660-ban jegyzi fel a krónikás a hátborzongató eseményt. A várat ötven év óta a legjelentősebb török hadserege ostromolja. A várban alig tartózkodnak

hivatásos katonák. A magyar királyság és Erdély távolról nézi az eseményeket. Városukat a cserbenhagyott polgárok védik. Ostromok sorát verik vissza. A harc közben a vár védői embereket állítanak fel hallótávolságra a falakra, akik a haláltusájukat vívókat figyelmeztetik a szitkoktól, a gyűlölettől való óvakodásra, mert a várat csak Isten tarthatja meg, csak ő viheti el róluk a büntetést, a törököt.⁵³³

A szenvedés által kialakított szolidaritásérzés nagyon rokonítható a zsidó vallási csoporttudattal. (A kor magyarsága is érzi ezt, ezért alkalmazza magára az Ószövetség történeteszemléletét.) Nem lehet célunk a két tudat összevetése e fejezetben. A keresztény univerzális istenkép és a zsidóság „saját” isten-hite között, mindenképpen van különbség, de hasonlóság is.

Egyik modell sem immanens cselekvési keretként tételezi a nemzetet-csoportot, hanem transzcendenciához köthető, belső értékiséggel bíró eszmeként értelmezi, amely csak szorítottsághelyzetben kerülhetett elő.

Bűnös nemzet nincs, de van kollektív büntetés. A térség kis nemzeteinek szinte minden generációja megízleli ezt. Egy korszakban, ahol a sokkhangulat uralkodik el, ahol a „normális” életre nincs valós lehetőség, ahol ideológiát kell gyártani arra, hogy házat építsenek, gyermeket nemzzenek, hogy bízzanak a holnapi létben, a transzcendens szférába helyezik a megoldást. Bíznak Istenben, mást nem tehetnek. A közös bűnt és az ezzel együtt való kiszolgáltatottságot mindkét esetben a közös bűnhődés bizonyítja. Olyan térségben élnek, ahol ezt nap mint nap az események bizonyítják a kollektív büntetések által az egész városban, az egész népen. Morális utat választanak. A közösséggel való szolidaritásvállalás kötelező jellegű, az elvándorláshoz kötődik egyfajta elmarasztalás.

⁵³³ Szalárdi János: *Siralmas magyar krónikája* i. m. 578.

A közösség („nemzettudat”) nemcsak keretet jelent a közösség tagjai számára, mint normális helyzetben, hanem mivel kötődik a transzcendenshez, bizonyos értékkel bír.⁵³⁴ Az egyénnek a közösséggel való szolidáris viselkedését a szenvedésekben a „közös bűn” miatt elpusztult ősök emléke adja.

Ésszerű következtetés, miszerint egy ilyen világnak nincs modernizációs tényezője. Miért is lenne, hiszen nem az immanenciák, a realitás világában élnek, dolgoznak, szaporítják vagyonukat, teszik kényelmesebbé életüket. Csak Istentől remélhetnek, csak morális szinten fogalmaznak. Abban a pillanatban azonban, amint valami reális lehetőség nyílik a normális életre, politikai alternatívára, a transzcendentális mechanizmus háttérbe szorul, és megkezdődik a modernizáció. Ez a tudatforma védekező magatartást rögzít, és transzcendens háttere miatt nem alakít ki modernizációs faktort. (Eszmetörténeti vonalat rajzoltunk. Ettől függetlenül élhetnek, és élnek is, koronként más magatartások, nem célunk a korszakonként való kimutatás, és az sem, hogy a társadalom egészében ez milyen súllyal volt akkor jelen.)

A defenzív magatartás ezek szerint sokkhatások feloldására szolgál. Mi csupán jelenlétére figyeltünk, sem pozitív, sem negatív voltát nem akarjuk kiemelni, Babits sem teszi ezt.

A 19. században a toposz transzcendens háttere eltűnik, de a nemzeti megsemmisüléstől remegő reformkori elit körében vezérszólam marad. A bűnös nép és kollektív büntetés a Kölcsey Ferenc által írt nemzeti himnusznak is alapkerete.⁵³⁵

⁵³⁴ Valahol itt rejlenek a ma népi-urbánusnak elkeresztelt vita történeti gyökerei. (Mi a kéttípusú magatartást nemcsak 20. századi jelenségnek tartjuk. Egyetértünk Schlett Istvánnal, aki kialakulását korábbra, a 19. század utolsó harmadára teszi. Mi ezt még korábbra, a kora újkor időszakára, legkésőbb a 18. század elejére teljesen kialakultnak látjuk. Természetesen koronként a kettéhasadt magyar értelmiség ideológiáját új eszmék és csoportmentalitások színezik. Az egyik magatartás csak a sokkhelyzetekre kihegyezett, ezeken tud átsegíteni, de nemzeti, csoportkereteit ezek elmúltával is erkölcsi, ontológiai kiindulópontnak tekinti. A másik magatartás viszont nem veszi figyelembe a sokkhelyzetek kialakulásának lehetőségét, és nem készít fel rájuk, pedig azok szinte generációnként bekövetkeznek.)

⁵³⁵ Hankiss Elemér kimutatta, hogy számos nemzeti himnusz közül az egyetlen, amely nem a szorgalmat, az erőt, a nagyságot, hanem a bűnösséget hangsúlyozza. Rajta kívül csak egy, az uruguayi mutat még hasonló elemeket. *Hankiss Elemér: Diagnózisok. i. m.* Nem valakivel szemben nevezi meg az értékeket, ami a kor ébredő nemzeteinél elég gyakori. A török, tatár, német, osztrák, orosz ellenfél követhet el akármilyen megalázást, kegyetlenséget, gyűlöletet, de a vereségért sohasem az ellenség az ok, e szerint a gondolkodás szerint. Az ok

Nemzeti történelmünk sikertelen, 1526 óta nem viseltünk győztes háborút.⁵³⁶ Kétségsbe szokták vonni társadalmunknak, kultúránknak szerves fejlődését.⁵³⁷ Az ország gazdasági fejlődésére – a nyugati modellhez viszonyítva – vagy azt írják, hogy megtorpant, vagy azt, hogy elkanyarodott.⁵³⁸ Polgárosodásunk megszakadt. Meg szokták kérdőjelezni a század eleji polgári radikálisok nyomán nemzeti tudatunk folytonosságát, a demokratikus intézmények hiányában sokszor létét is.⁵³⁹

A túlzásoktól eltekintve a sikertelenség igaz, semmiképpen sem érthetünk egyet azokkal a ködös, gőzös elképzelésekkel, amelyek a szerves folytonosság kimutatására ősmagyarkodó, folklorisztikus elemeket, erőltetett etimológiai bizonyosságokat agyalnak ki.

Hiátusos történelmi tudat

Mohács utáni történelmünk tudata hiátusosnak mondható. A fogalom bevezetésével, amellyel éppen annak tudati folyamatosságát és „fejlődésének,” összekötöttségének szerves, sajátos voltát próbálnák modellezni. Történelmi kényszerpályákhoz, hatalmi egyensúlyokhoz igazodik. Hiátus akkor keletkezik, ha a nagyhatalmi átrendeződés folytán a kényszer egy rövid időre megszűnik vagy megszűnni látszik.

A mámor

mindig a saját vétek, bűn vagy mulasztás. Ez annál is érdekesebb, mivel racionálisan szemlélve mindig a kényszerpályák a meghatározóbbak, és szinte fatalisztikus cselekvésképtelenséget hoznak létre. A másik következménye viszont az is, hogy nem tudatosítja a veszélyt, a hiátusos helyzetre nem készít fel. A tanulmány keretei nem engedik meg, hogy végigtanulmányozzuk a magyar irodalmat filológiai szempontból a toposz továbbélése kapcsán, de hadd utaljunk ismét csak itt Ady Endre: Nekünk Mohács kell! című versére.

⁵³⁶ *Óze Sándor*: A Molnár Erik-vita és a „Mohács szindróma.” In: Variációk. Tanulmányok M. Kiss Sándor 60. születésnapjára. Szerk. Ötvös István. Piliscsaba, 2004. 165—232. *Spannenberger, Norbert (Leipzig)—Óze, Sándor (Budapest): Wir brauchen Mohács.*” Historiographie und politische Instrumentalisierung der Erinnerung an eine nationale Niederlage in Ungarn. In: Südosteuropa Von vormoderner Vielvalt und nationalstaatlicher Vereinheitlichung. Festschrift für Edgar Hösch. Herausgegeben von Clewing, Konrad und Schmitt, Oliver Jens. München, 2005. 327—349.

⁵³⁷ Lásd Uo. a Bibó fejezetet.

⁵³⁸ Pach Zsigmond és Bibó elméletére lásd Uo.

⁵³⁹ Szabó Ervin gondolataira lásd Uo..

Ekkor feltörhet a hiátus jellemző pszichikai állapota, a mámor. A mámor talán legjellemzőbb tulajdonsága egy kollektív azonosulásérzés. Ez az azonosulásérzés feloldja a kényszer miatt megrögzött önkontrolláló, öncenzúrázó szokásokat. A változtathatóság érzése mozgósít és egy szolidaritástudat áll a háttérben. Ezeken a pontokon formálódik ki egy adott kor színvonalán álló új, modern összetartozás-tudat érzelmi alapja. A mámort a magyar újkori történelem folyamán majd minden generáció észlelte valamilyen formában.

A térség történeti mítoszainak kialakulásában, mint láttuk, nagy szerep jutott az apokaliptikának, kollektív messianizmusnak, a transzcendenciális dimenzióhoz való kapcsolódásának, a toposzoknak ezen korokhoz, eseményekhez, személyekhez, magyar esetben traumákhoz való kötöttségének. Gondoljunk csak a mindenki által ismert Petőfi naplójának március 15-i bejegyzésére. A tömeghangulat, az eseményt előkészítő jelek egy szekularizált messianizmus, apokalipszis leírását adják.

Szabó Zoltán egyik munkájában ismerteti egy lány visszaemlékezését arról, ami 1956-ban történt a Parlament előtt. A lány elmondta, hogy a téren mindenki a saját vágyát, problémáját kiabálta, de végül mindez egyetlen kívánságként hangzott.⁵⁴⁰

Ismerünk olyan esetet, amikor a hivatalnok attól félt, hogy az utcákon örvengő tömeg betör hivatali helyiségébe, és felfedi kollaborációját a hatalommal, égeti a dokumentumokat, ugyanakkor a forradalmárok számára molotovkoktélokot gyárt, mert velük érez együtt. A tömegpszichózis áterjedt rá is, és maga is tovább sodródott a tömeggel.⁵⁴¹

A mámor nem minden hiátushelyzetben tör fel. Van, amikor a kitörés nem kap tömegtámogatást. A tömegemlékezet akkor a legerősebb, ha a kitörés a világtörténelmi nagy irányváltásokkal esik egybe.

Állítólag 1956-ban a Parlament előtti tér nem volt behangosítva. Az első sorok hallhatták Nagy Imre nyugtató szavait, a tömeg nagy része viszont nem. Így nem lehetett

⁵⁴⁰ Szabó Zoltán: In: *Eszmék nyomában*. M. Kiss Sándor közlése, köszönet érte.

⁵⁴¹ M. Kiss Sándor közlése.

tudni, hogy az indulatok miből pattantak ki. Mindenki azt hallhatta ki a szónok szavaiból, amit hallani akart.⁵⁴²

Ha a legendát metaforaként értelmezzük, hiátusos helyzeteinkben általában behangosítatlan a társadalom. Bocskai, Rákóczi mellett a társadalom széles rétegei felsorakoznak, hiszen saját életében mindeneki változást vár.

Az újkori magyar történelemben az elvi ellentétek általában nem formálódhattak gyakorlattá, sokszor ki sem derülhettek. Az esemény megítélése érzelmileg később ezért egységes. A vereség után a levert felkelés országának lakosság erre az érzelmi egységre emlékezik vissza. Kétfajta magatartásforma alakulhat ki a vereség után. Az egyik az amnézia.

Az amnézia

A Magyar Nagylexikon meghatározása szerint az amnézia a megjegyző emlékezés zavara.⁵⁴³ Az egyén egy meghatározott időperiódusra nem emlékezik vissza. Általános tudatzavar okozza, melynek leggyakoribb oka az agy traumás sérülése. Az emlékezéshiány vonatkozhat magára az eseményre, az azt megelőző vagy követő időszakra. Az amnézia lehet átmeneti, az egyén a tudatzavar után közvetlenül amnéziás, a későbbiekben azonban emlékképei közvetlenül felidézhetők. Amnézia létrejöhet tudatzavar nélkül, agyi gócos bántalom következtében. Agykárosodással okozott vagy pszichogén eredetű tünet is lehet. Előfordulhat angénikus ok nélkül funkcionálisan is tudatot beszűkítő túlfűtött indulati állapotban. Az emlékezet és az érzelem szoros kapcsolatára utal az úgynevezett szelektív amnézia. Ilyenkor az emlékezéshiány bizonyos érzelmileg hangsúlyos tartalmakra, például elviselhetetlen kudarcra vagy szégyenérzéssel járó eseményre vonatkozik.

A kollektív történelmi eseményekre vonatkozó amnézia tudati zsilipek alá szorítja a megtörtént eseményeket, egyfajta pszichikai védekezésként, amellyel a következő generáció,

⁵⁴² M. Kiss Sándor közlése.

⁵⁴³ Magyar Nagylexikon. Bp. 1993. I. 792.

de saját maga elől is megpróbálja eltitkolni a dolgokat. Egy hatalom által megkövetelt öncenzúrát visz ad abszurdum a tudat vesztéséig. Tömegével tudunk olyan pszichopatikus esetekről, amelyek más országokban elképzelhetetlenek.

Nem volt olyan család Magyarországon, akinek ne szakadt volna rokona az I. világháborút követő békediktátum után a határokon túlra, akikkel a leszármazottak tartották is általában a kapcsolatot. Értésültek üldöztetéseikről magyar mivoltuk miatt. Ennek ellenére az 1970-es években még a határok melletti községekben is tapasztalhattunk olyan jelenséget, hogy az áttelepülőkről nem tudták, miért beszélnek magyarul. Ennek oka az volt, hogy fellépett az amnézia, amelyet a belső öncenzúra indukált, és a hatalom elvárásainak megfelelően szelektálta saját, már megszerzett információit is.

Az amnézia jelensége akkor vált még érdekesebbé korunkban, amikor a kényszerhelyzet megszűnt, újbóli hatalmi hiátus alakult ki, és az 1956-os forradalom eseményeiről szerzett tudomást a társadalom. Nagyon jellemző volt annak a generációnak a szájából az „én nem tudtam, hogy ezek gyilkoltak” mondat, amely végigélte a forradalmat. Mindenki olvasott újságot, mindenki ismerte a híreket, egyszerűen az amnézia bénított. Az amnézia is mítosz, negatív mítosz, a mítosz, az esemény kitörlése a tudatból, az emlékezetből egy hatalmi repressziótól való félelem miatt.

Szinte periodikusan váltják egymást a mámorhelyzet után a kiegyezések. Hosszú, 15–20 éves passzív rezisztenciához kötött periódusokat követ történelmünkben kiegyezés. Ekkorra a társadalom elfogadja a kényszerpálya diktálta hatalmi helyzetet. Kiegyezik a győztes központi (általában idegen nyelvű, vallású, kultúrájú vagy más államlegitimációt valló) hatalommal, lelki ellenállását feladja. Általában kollektív amnézia a következménye. A diktatórikus terror ki szokta termelni azokat az ellenmérgeket, melyek az ellenállás aktív vagy passzív lelki formáit erősítik. Ezekben nem kis szerepet játszanak a történelmi mítoszok. A mámor eseményeiből, kollektív érzéseiből építenek virtuális védőfalat a valóság ellen. A

központi (idegen) hatalom számára ez veszélyes. Általában az összeütközéseknél nem a katonai döntés kicsikarása, a győzelem a legfontosabb. Az újkor századaiban a demográfiai, ökológiai, technikai különbségek révén a térség kis népei esetében a világ vezető katonai hatalmaival szemben általában már a konfliktus kezdetén eldöntötté vált a helyzet. A lelki ellenállás felszámolása, a legyőzött térség pacifizálhatósága, a társadalom különböző rétegeinek együttműködése a hatalom gyakorolhatóságában, egyáltalán a győztes legitimációja volt a lényeg. Ez nem oldható meg csak fegyverrel. A kompromisszumos megoldásra kényszeríti a győzött is, annál is inkább, mivel a diktatúra fegyveres adminisztratív fenntartása drága mulatság és hosszú távon nem finanszírozható. Sokszor a konfliktust az alávetett is csak egy reális kompromisszum kikényszerítéséért robbantotta ki.

A lelki feladás általában a vereséget szenvedett részéről újkori történelmünkben 10–15–20 évnyi passzív rezisztencia után következik be, amikor a hosszú kényszerpihenő után a mámoros hangulatot őrző, a „forradalmat” érzelmeiben és tömegeiben átélő, vállain vivő, generációs mentalitását, gondolkodását az eseményekből merítő korosztály megöregszik, elfárad. Életét, hivatását más területeken egyéni módon keresi. Családja boldogulását legalább részben akarja látni. Az élet más területein keresi hátralevő éveire a sikert. Sokszor az új generáció érdekeire, nyugalma hivatkozva töröl mindent emlékezetéből. Kiegyezik. Szimbolikus és saját korára is értelmezhető A. Vajda *Pan Tadeus* c. filmjének záró képsora, melyben az egykori nemzeti felkelés deres halántékú résztvevői jönnek össze a vereség után a konszolidálódott elnyomás időszakában elhallgatva is emlékezve. Az amnézia az ő sajátjuk. „Nincs racionalistább, mint a bukott forradalmár.”⁵⁴⁴

⁵⁴⁴ Idézi *Czigány Loránt*: Gyökértelen mint a zászló nyele. A természetes világkép felbomlása az ötvenhatos nemzedék költészetében. *Új Látóhatár*, 31(1981) 3–4.

A mítosz

Az amnézia mellett a másik magatartásforma, a következő véglet a mítosz. A vereség után a volt eszmerendszer, a mámor mítoszba vonul vissza. Az események főszereplői mitikus alakokká válnak. A kuruc kesergők, a Kossuth-legendák, a Bakonyban bújdosó Maléter Pál nem a realitás, hanem az irrealitás szerinti feldolgozása az eseményeknek.

Ez a jelenség Közép-Kelet-Európa más nemzeteinél is előfordul, hadd utaljunk itt csak a lengyelekre, akiknél a szétdarabolt Lengyelország időszakában Kosciuszko-ikonosztázokat rendeztek be a nemesi udvarokban. Az I. világháború idején Sienkiewicz-regényeket olvastak a lövészárkokban a katonák.⁵⁴⁵ Egyes regényalakokról nevezték el a lengyel Honi Hadsereg földalatti osztagait a második világháború alatt. Üzenet jellege volt annak, hogy ugyanezen nevekké alakultak újjá a Szolidaritás időszakban az akciócsoportok. Maga az egész, generációnként felállított és idegen földön harcoló lengyel légió, mely a lengyel államiságot szimbolizálta, amely egy 19. századi nemzeti, nyugati keresztény kultúrkörhöz kötődő messionalizmussal kapcsolódott össze, szintén egy kora újkori eseményt elevenített fel és tette ki rá fél évszázadonként a hangsúlyokat.⁵⁴⁶

A 17. század végén lezajlott svéd invázió volt az úgynevezett Özönvíz, amikor a teljes vereséghelyzetből állt fel a nemesi köztársaság, katolikus identitást kora nemzeti elemekkel ötvöző, eszmei háttérrel bíró, a teljes társadalmat, annak minden rétegét mozgósító felkelésben. A svéd támadás válságos periódusában a lengyel nemesi köztársaságot északon a svédek hátában támadást indító dán csapatok tehermentesítették. Ennek hatására volt kénytelen az északi hatalom visszavonulni. A dánokat támogató lengyel expedíciós hadsereg

⁵⁴⁵ Sienkiewicz *Özönvíz* című munkájában például lásd Kmicic alakját. Az információért köszönettel tartozom az egykori illegális Szolidaritás egykori tagjának, Dr. Maciej Szymanowski-nak.

⁵⁴⁶ *Miczkievicz, Adam: Ősök.* Fordította Bella István, magyarázó utószóval. Bp. 2001.

lovait behajózva tért vissza majd hazájába. A napóleoni háborúk alatt felálló Lengyel Légiónak indulójának második szakasza, a mai lengyel himnusz is az eseményt örökíti meg.⁵⁴⁷

A csehek huszita mítosza nagyon sokban hasonlít a lengyelhez. Mint Patočkánál láttuk, ők is egy kora nemzettudati eseménysorozathoz nyúltak vissza a kora újkor hajnalán, melynek identitásképző szerepe volt. Egy eretnek mozgalommal összekötött, a Német-római Császársággal szemben saját korai nemzeti identitását megfogalmazó mozgalomról volt itt szó.⁵⁴⁸

Vitatott, hogy a Comeniuson keresztül Magyarországon is ható cseh testvérek utódai ezt a hagyományt milyen módon tudják életben tartani a társadalom szélesebb rétegeiben a 18. században és a 19. század elején. Szívósan élő hagyományról vagy egy új ideológiai konstrukció történeti érvanyagáról van-e szó? Palacky nemzedékétől fogva mindenesetre minden nemzedék ide nyúlt vissza. A cseh nemzeti elit a csehszlovák állam létrehozásakor még a huszita felekezetet is megpróbálták talpra állítani.

Melyek nagy vonalakban a magyar történelem központi mítoszai?

A magyar történelem képeivel kapcsolatban nagyon sokrétű vizsgálatot végeztek el a 2000-ben a Nemzeti Galériában Történelem – Kép címmel összegyűjtött kiállítás szervezői, melyben egyes események, kultuszok, rítusok, eszmék hatását, átértelmezését, transzformációját kutatták. A történetiség érvényesülését vette szemügyre a művészetben. Ehhez különböző korszakok tárgyi, művészeti emlékeit csoportosították funkcionalitását és eszmetörténeti helyét vizsgálva. Ilyenek az ereklyekultusz, a királyi szentek, az ókori

⁵⁴⁷ Kovács István: „Mindvégig veletek voltunk.” A lengyel légiónak az 1848-49-es szabadságharcban. Bp. 2000.

⁵⁴⁸ Patschovsky, Alexander— Smahel, Frantisek: Eschatologie und Hussitismus. Internationales Kolloquium Prag 1–4. September, 1993., 1996., Ebenhard, Winfred: Konfessionsbildung und Stände in Boehmen. 1478—1530. München, 1981. Ebenhard, Winfred: Monarchia und Widerstand: Zur staendischen Oppositionsbildung im Herrschaftssystem Ferdinands I. in Boehmen. München, 1985. Eberhard, Winfried: Humanismus und Renaissance in Ostmitteleuropa vor der Reformation. Köln–Weimar—Wien, 1996. Smahel, Frantisek: Häresie und vorzeitige Reformation im Spätmittelalter. München, 1998.

hivatkozások, a nemesi családok reprezentációjában a történeti fikció képi ábrázolása, a birodalmi patriotizmus történeti képe, a 19. századi historizmus és antihistorizmus, az emlékezés helyei, az emlékműkultusz, a 19. századi allegorikus művészetképek, a nemzeti szenvedéstörténet képei. Az állami történeti reprezentáció.

Hasonló törekvések jellemezték, ha nem is ilyen egységes módon, az irodalmi toposzok történeti gyűjtését az MTA Irodalomtudományi Intézet különböző történeti osztályain. Ezeknek a toposzoknak, lokuszoknak, sztereotípiáknak jelentésrétegeit és történeti transzformációit nem tudnánk felsorolni, csak tárgyalt korszakunkból, a 16. századból, említsünk néhány példát: a gazdag és szenvedő Magyarország toposza, a végítélet népe, a zsidó – magyar párhuzam, az ostromlott Jeruzsálem bibliai toposza Borzsák István,⁵⁴⁹ Makabeus–protestáns párhuzam.⁵⁵⁰

A szakirodalom toposzok retorikus rendszerét feltételezi a mindennapi élet különböző színterein, a reprezentáció, a kommunikáció, a politikai legitimáció és manipuláció hármásában.⁵⁵¹

A fejezet jelen változatában csak néhány dologra szeretnénk rámutatni. Olyan korszakokat jelölünk ki, amelyek a 19. századi polgári nemzetté válása előtt vagy annak folyamatában zajlottak. Ezen korszakok kultuszfiguráit, mitikus történéseit, emlékezés helyeit keressük, melyek a társadalom összes szociális rétegére hatással voltak felekezeti kötöttség nélkül, és máig hatóan nyomot hagytak az újkorban. Adódik itt elsőként az ősi magyar királyi ház.

⁵⁴⁹ *Borzsák István*: Az antikvitás XVI. századi képe (Bornemisza-tanulmányok). Bp. 1960. Őze: „Büneiért bünteti isten a magyar népet. i. m. Imre: „Magyarország panasza” i. m.

⁵⁵⁰ *Ács Pál*: A Szent Makkabeusok nevei. Erasmus és a magyar protestáns mártírológia kezdetei. In: „Az idő ósága.” i. m. 165—185.

⁵⁵¹ Kommunikation in landischen Gesellschaft vom mittelalter bis zu Moderne. Herausgeben von Rösener, Werner. Göttingen, 2000. Veröffentlichungen Des Max-Planck-Institut für Geschichte 156. *Wilhelm, Raymund*: Italienische Flugschriften des Cinquecento (1500—1550). Gattungsgeschichte und Sprachgeschichte. Tübingen, 1996. *Laube, Adolf*: Flugschriften gegen die Reformation (1518—1524). Berlin, 1997. *Scribner, Robert W.*: For the Sake of Simple folk Popular propaganda for the German Reformation. Cambridge, 1981.

Az Árpád-ház

1526 után az ország lakossága több felekezetekhez kötődött a kialakult multikonfesszionális rendszerben. Természetesen a katolikusoknál maradt a magyar szentek hagyománya, kiemelve ezek közül az Árpád-házi szentkirályok: Szent István, Szent László és Szent Imre herceg, valamint női szentekként Árpád-házi Boldog Margit és Árpád-házi Szent Erzsébet.⁵⁵² A királyi ház, a nemzeti leszármazás, a középkori krónikahagyomány, a dicsőséges nagy országgal való kontinuitás hirdetésére szolgált ez a barokk korban, majd Trianon után megújulva is. Itt a folyamatosságot kívánjuk hangsúlyozni, ha időnként a kultusz elemeiben változott is, vagy akcentusai máshová helyeződtek, akkor is jelen voltak.⁵⁵³

Jelen voltak és vannak olyan területeken is, magyar csoportoknál, melyek soha nem tartoztak a magyar etnikai tömbhöz, vagy sok száz éve már más ország területén éltek. Gondoljunk csak a moldvai csángók Szent István kultuszára. A szentkultusz később is megmaradt olyan társadalmi rétegeknél, amelyek ezt más korszakokban már csak szekularizálva tudták szemlélni, vagy más felekezetre tértek át.

A magyar protestánsoknál első királyunk ugyanúgy tiszteletnek örvend, éppen a szent kultusz visszaszorulása folytán erősödő történeti érdeklődés révén, mint a katolikusoknál. Ezt a „civil” történelmet példatárként szedi elő a korabeli mindennapi élethez, mindegyik pedig ráerősít a protestánsok és az Erdélyi Fejedelemség magyar függetlenségi, antihabsburgianus ideológiájának kialakulására. Ugyanakkor mindennek ellenkezőjére is felhasználták. Gondoljunk csak a Habsburg uralmat támogató evangélikus Révai Péter koronaőr és a soproni polgármester, Lackner Kristóf szentkoronakultuszára. Ők Szent István koronáját és

⁵⁵² Galavics Géza: „Kössünk kardot a pogány ellen.” i. m. Történelem– kép. i. m.

⁵⁵³ Az MTA Irodalom tudományi Intézete által rendezett Tihanyi Szent István konferencia előadásai. 2000. Megjelenés alatt. Szerk. Bene Sándor.

hagyományait a Habsburg-ház támogatására használják fel.⁵⁵⁴ Árpádházi Szent Erzsébet alakja megjelenik protestáns prédikációkban is.

Protestáns „hagiográfia”

Protestáns részről uralkodói kultusz személyek a kiemelkedő erdélyi fejedelmek, elsősorban Bethlen Gábor, akiknek alakját egy autonóm protestáns iskolai hagyomány örökítette át, majd a reformkor irodalmi mozgalma az egész ország számára el tudta fogadtatni.⁵⁵⁵

Mindenekelőtt azonban ilyen Mátyás király és a Hunyadiak, akinek felekezeten kívüli, szekularizált kultusza minden társadalmi, rétegnél általános. Megjelenik a Rákócziak, Zrínyiek, a Batthyányok udvarában, de centruma köznemesség függetlenségi kultuszának is és a nép meséiben is él.⁵⁵⁶ Mátyásról kideríthette a magát európai széttekintésűnek hirdető Szekfü-iskola, hogy kimerítette az ország erőforrásait, és ezzel elősegítette a török előrenyomulást, adószedői elől menekült a nép. Mátyás akkor is az igazságos maradt, a nemzeti király, aki megvédte az országot töröktől, némettől. Tarthatták és bélyegezhették korában zsarnoknak, mégis a jog alapján ítélt, ő maradt a kollektív emlékezetben az igazságos. Uralkodása után következett be az összeomlás és a határvilág külön törvényeken álló rendszere.

A másik általános kultusz személy II. Rákóczi Ferenc. Ő nem egy 19. század végi politikai mítosz figurája, mint az akkor Thaly Kálmán által előbányászott Tököly Imre. Ha

⁵⁵⁴ Bethlen Gábor krónikásai. Szerk. Makkai László. Bp. 1980.

⁵⁵⁵ A Batthyányok Mátyás ivóserlegének üveg felsőrészét újralapaltatják és hivatkoznak egy kultúrtörténeti folyamatosságra. Lásd: *Kiss Erika*: A Mátyás Kálvária Bakócz Tamás kezén, vagy a trónkárpit. In: *Történelem—kép*, i. m. Zrínyi Miklós Mátyás elmékedéseiben a független nemzeti király alakját rajzolja meg.

⁵⁵⁶ *Kriza Ildikó*: Rex iustus-rex clarus (Mátyás király a néphagyományban) In: Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára. Bp. 1990. 363—410.

csendesen is, de nagy hagyománya van kultuszának a 18. században. Minden felekezet számára elfogadható, tehát egy szekularizált nemzettudat kultuszhoze.⁵⁵⁷

Csokonai a Rákóczi-nóta megtaníttatásáért veszi el tanári állását, Hector Berlioz a reformkorban már mint a standard magyar alkatot kifejező indulót örökíti meg. A kemény ellenállás jelképévé váltak a 19. századra.⁵⁵⁸ 1848 szabadságharca a kontinuitás jegyében Rákóczi-versekkel kezdődik.⁵⁵⁹ Mikes Kelemen a száműzetésben is egy „szublimált magyar jellegű irodalmi párlatot készítő” alkotó, a Rákóczi-emigráció képviselője lesz, az új irodalmi folyóirat, a Nyugat címlapot adó emblémája a 20. századi modernizáció idején.

Itt sem az számít, hogy mekkora személyiség volt a „Nagyságos Fejedelem.” Gazdaságilag megalapozott-e a felkelés, külpolitikai realitása volt-e a korban, hadügyileg kivitelezhető volt-e? Annak volt jelentősége, hogy egy felállt és 150 évig működő, Mátyás király halála után oly tragikusan beálló határvilági struktúrát vert szét a berendezkedő Habsburg Birodalom. Vizsgálódásunk szempontjából szinte teljesen mindegy, hogy birodalmi modernizációt kívánt-e végrehajtani vagy csak ostoba, arrogáns türelmetlenséggel reagált. Rákóczi alakja ezért válik a kurucos ellenállás mintaképévé a társadalom minden rétegében a 18–19. század fordulójára. A történet szinte generációnként ismétlődik és a soros hirtelen struktúraváltások bekövetkeztével aktivizálódik. Példaként hadd hozzuk Ady Endre: Bújdosó kurucának rigmusait.⁵⁶⁰

A harmadik ilyen kultuszfigura, aki kezdettől általános elismertségnek örvend a társadalom minden rétegében: Kossuth. Az emigrációban hosszú életet élt forradalmár Petőfi, a költő mellett a legismertebb személyisége lett a forradalom mártírjainak, arcképcsarnokának. A három nehézkes pont tehát az újkori magyar történelemben a

⁵⁵⁷ Esze Tamás— Várkonyi Ágnes: A Rákóczi-hagyomány mozgósító szerepe a 18. században. In: Tanulmányok a Parasztság történetéhez Magyarországon 1711—1790. Szerk. Spira György. Bp. 1952. 117—139. A tanulmány 18. századi adatok tömegét hozza.

⁵⁵⁸ Kölcsey Ferenc: Rebellis vers. In: Hét évszázad magyar versei i.m. 890. A vers 1838-ból datálódik, Szörényi László: „Múltaddal valamit kezdeni” Bp. 1989.

⁵⁵⁹ Petőfi Sándor: Összes Kőlteményei Bp. 1981. 2. köt. 310. A vers 1848. április 21-én datálódott.

⁵⁶⁰ Ady Endre: Kőlteményei Bp. 1983. 207—208. A vers 1909-ben jelent meg a szeretném, ha szeretnének kötetben.

mítoszképződés szempontjából: a Hunyadiak kora, a Rákóczi-szabadságharc, tehát a török hódítás eleje-vége, és 1848–49 szabadságharca. Ez utóbbival azért nem foglalkoztunk részletesebben, bár itt van a legjelentősebb anyag a keresésre, mert belefért az andersoni meghatározásba 19. századi eseményei révén.

Nem véletlenül emeltük ki eddig azokat a személyeket, akik nemzeti sorsfordító eseményeket és vereségeket kötnek össze kontinuuosan közvetlenül korukban a szekularizált hagyományban a jelenkorig. Ilyenek a törökellenes korszak személyei, a végül is veszített háború mártírjai, győztes csatainak hősei, az utolsó még győzedelmes nagy király, a Habsburg-ellenes felkelés fejedelme, a szabadságharc kormányzója.

1956-nak nemigen alakult ki ilyen legendárium. Megjelenhetett a magánember szintjén a családi emlékezetben. Talán Maléter Pál az egyetlen ilyen személy, akit visszavártak csapatai élen a partizánharcra egyedül alkalmas magyarországi területről, a Bakonyból.⁵⁶¹

Emlékezés helyek

Nincs ilyen című kézikönyvünk, mint a németeknek,⁵⁶² de jó eligazítást ad a Történelem Kép című kiállításkatalógus, amely azzal a céllal íródott, hogy a magyar történelem és képzőművészet kapcsolódási pontjait elemezze, egyben kultusztörténetet is ad. Idetartoznak azok a csatatermek, melyek országos nemzeti nagy eseményekhez kapcsolódtak, győzelmekhez (mint például Nándorfehérvár) vagy vereségekhez (mint Mohács).⁵⁶³ Mártírhalálhoz, mint az aradi kivégzettek emlékhelye. Ilyenek a várostromok a 16. században.

⁵⁶¹ M. Kiss Sándor közlése alapján. Köszönet érte.

⁵⁶² Rösener, Werner: *Adelige und bürgerliche Erinnerungskulturen des Spätmittelalters und der Frühen Neuzeit*. Göttingen, 2000. Wilhelm, Raymund: *Italienische Flugschriften des Cinquecento (1500—1550)*. Gattungsgeschichte und Sprachgeschichte. Tübingen, 1996.

⁵⁶³ *Óze, Sándor—Spannenberger, Norbert*: Zur Reinterpretation der mittelalterlichen Staatsgründung in der ungarischen Geschichtsschreibung des 19. und 20. Jahrhunderts. 61—77. In: *Jahrbücher für Geschichte und Kultur Südosteuropas*. 2(2000) München, 2001. A tanulmány egy sorozat része, a Szent István-hagyományról, a „kereszténység védőbástyájáról” és Mohács hagyományról a magyar közgondolkodásban és a historiában.

Győzelem (mint az 1552-es egri ostrom) vagy vereség morális következtetés levonására alkalmas hősi halállal (mint Szigetvár esetében).

Mindkét utóbbi eseménynek volt korabeli kultusza és nem is csak helyi vagy családi reprezentációs szintje, hanem országos, sőt az egyik esetben összeurópai hatása is.

Szigetvár, Dobó és Zrínyi alakja az általános korabeli hírnév és elismertség miatt nőtt fel és lett hathatósabb túlélő, a többiek esetében sokszor ugyanolyan hősie és ugyanolyan jelentőségű, mint például Várad 1660-as védelme, mely köré nem épült kultusz, annak ellenére, hogy Szalárdi János megörökítette.

Eger 1552-es védelméről országos törvénycikk emlékezik meg. Zrínyi hősi halálát Európa-szerte röplapok örökítették meg. Matin Schrott Wappenbuchjában pedig Johann Nell metszete a nemzetközi antiturcika ábrázolás szintjére emelve az eseményt. A Hunyadiak és a Várnánál, Mohácsnál meghalt két magyar király alakja mellé helyezi a szigetvári hőst. A wittenbergi emlékalbum pedig a humanista közvélemény magaskultúráját tájékoztatja róla, itthon történeti énekek magyar, német és horvát nyelven teszik részévé a magyar irodalomnak, melyre a későbbi Zrínyi-eposz a dédunokájától megörökítve építhet.⁵⁶⁴ Ennek ellenére az esemény nem válik az alsó rétegek folklórjának részévé, talán mert nincs háttértámogatása a nemzeti egyháztól, mint Szerbiában a Kosovo-mítosznak.⁵⁶⁵

A mohácsi csata vagy a 16–17. századi várostromaink hiába vannak jelen folyamatosan a magyar irodalmi hagyományban, még a legalsóbb szinteket tájékoztató prédikációkban és históriás énekekben is. Ennek ellenére nem énekelik a lakodalmakban, mint manapság is szokás a délszláv hősi énekeket. Bizonyos átjárás van ugyan a ponyvairodalom

⁵⁶⁴ *Klaniczay Tibor: Zrínyi Miklós. Bp. 1964.*

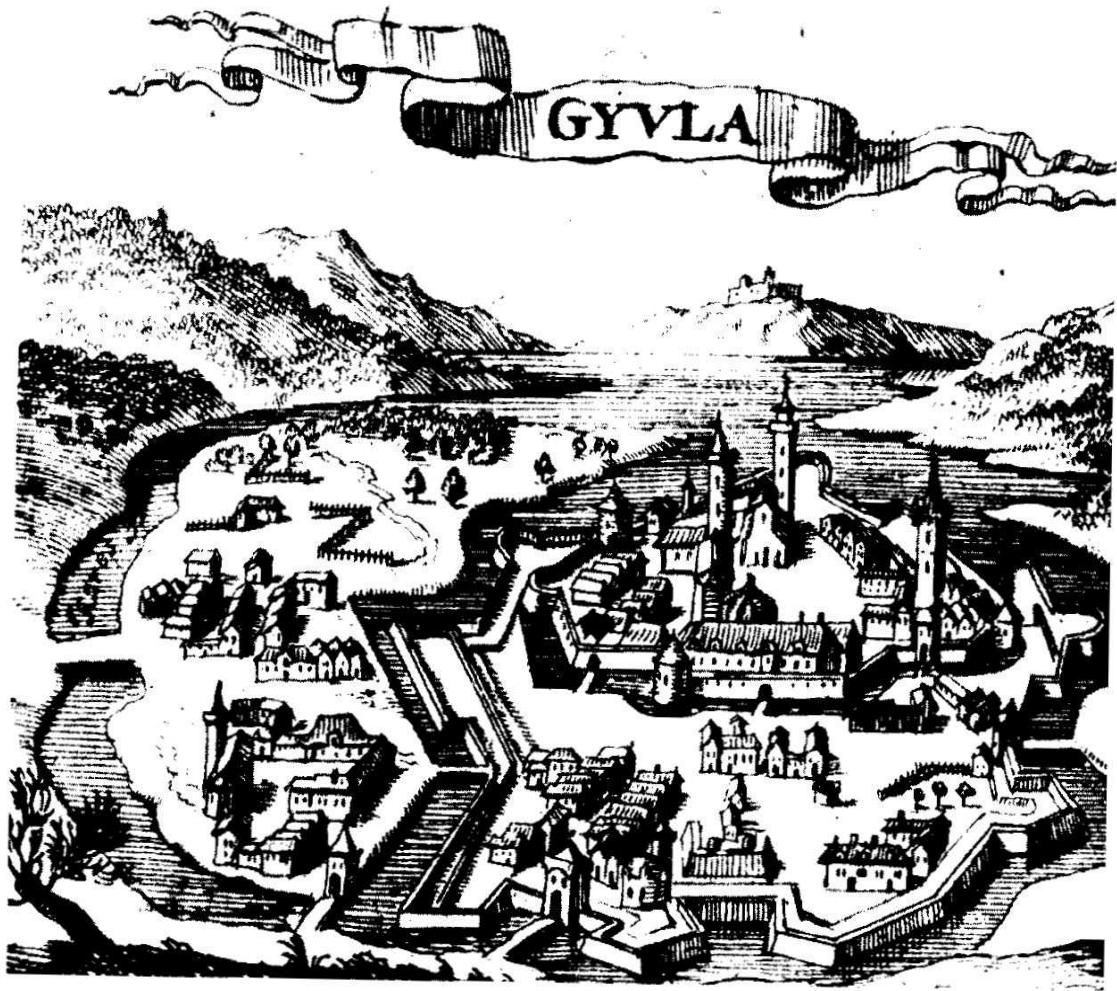
⁵⁶⁵ *Sündhausen, Holm,— Petritsch— Kaser, Karl— Pichler: Kosovo-Kosova-Mythen Daten Fakten. Wien, 1999, Adermann, Ulrich: Vom Amsfeld nach Wien Osmanische Kriegsdrohung, Apokalypse und Geschichtsdeutung vom späten Mittelalter bis zum Konfessionellen Zeitalter. In: Der Krieg in religiöse und nationalen Deutungen der Neuzeit. Beyrau, Dietrich Hrsg. Bonn-Tübingen-Berlin, 2001. Clewing, Konrad: Mythen und Fakten zur Ethnostruktur in Kosovo—Ein geschichtlicher Überblick. In: Clewing/Reuter, Der Kosovo— Konflikt. 17—63. Zirojević, Olga: Das Amsfeld im kollektiven Gedächtnis. In: Bremer, Thomas — Popov – Stobbe, Günther, Heinz Hrsg. Serbiens Weg in den Krieg, Berlin, 1998. 50. Kämpfer, Frank: Nationalheilige in der Geschichte Serbiens. In: Forschungen zur osteuropäischen Geschichte 20(1973) 7—22.*

irányából a 19. századi magaskultúra irányába, mint a historiás éneké, például a Toldi esetében, de ez nem olyan erős, mint a Balkánon.

Egymással szemben lévő sztereotípiák együttélése

Ahogy a mámor esetében egy emberben teljesen ambivalens érzelmek uralkodhatnak, ugyanígy a két tudati típus – az amnézia és a mítosz – váltja egymást egy családon, közösségen, egy emberen belül is, és a következő generáció általában együtt kapja meg a kettőt. Mivel a kényszer, a hiátus, a mámor, a vereség és a konszolidációban fellépő mítosz és amnézia ismétlődik, majd minden generáció megismeri, alapelemeivé válnak a magyar nemzettudatnak.

Az a végletesség, amelyet Babits a magyar jellemről írt esszéjében, ellentétpárokat fogalmaz meg, mutatja egy sérült nemzettudatnak mindenkori torz voltát, ingatagságát, amely döntéshelyzetekben a végzetes bukásokhoz vezetett ebben a században. Egy társadalomban a labilitást tartjuk a legveszélyesebbnek. Különösen áll ez egy kis nemzetre, amely három nagy nyelvcsoporthoz, három vallási kultúrához, számtalan felekezeti határterületén fekszik, amely mindig a status quo szerint osztódott és mindig bizonytalan politikai helyzetben volt. Ennek egyik oka a tradicionális középréteg felszívódása a 20. századra. Másik oka szintén a történelem által kialakított tudati, érzelmi mentalitásforma, amely állandóan azonosulási válságokkal küszködik, és döntő helyzetben is ezzel van elfoglalva, amikor a külvilág kihívására kellene választ adnia.

ÖSSZEGZÉS

A kötet fejezetei lényegében egy kérdésre keresik a választ: mi volt az a szellemi esszencia, módszer, ideológia, hit, melynek elemei átsegítették a 16. századi magyar társadalmat a megsemmisülés szakadékn; mi volt az, ami a kultúrák határterületén, ütközőzónájában megfogalmazott egy olyan identitást, amely muníciót adott későbbi századoknak is. Ugyanis éppen erre a hagyományra, szellemi bázisra építhetett a magyar reformkor, olyan hosszú téli pihenő után, mint a 18. század, annak természetesen minden felhalmozott eredményét felhasználva. A teljes és állandó állami szuverenitás, a gazdasági sikeresség szempontjából hiátusos magyar történelem így válhatott folyamatossá.

Tárgyalt korszakunk eredményeit a 19. század történetírása politikai folyamatok mozgásához kötötte. Ezen azonban már a két háború közötti eszme- és kultúrtörténeti iskola túltette magát. Erre a megállapításra juthatunk, akár Horváth János klasszikus reformáció-monográfiáját, akár Szekfű Gyula életművét vizsgáljuk. Ők a Mohács utáni katasztrófa szétszabdalt országa időszakában is egy erős kulturális teljesítményt, fejlődést regisztráltak. (Ez a felfedezés nem véletlenül csengett egybe saját koruk Trianon utáni helyzetével, ahol ismét a kulturális teljesítmény lehetett a vigasztaló és a sikerágazat.)

Az 1945 utáni történeti irodalom egy forradalmi fejlődési eseménysorozatba kívánta beilleszteni a 16. század második felének történéseit. Erre reakcióként az 1960-as évek deheroizációs áramlata egy gazdasági legitimációhoz keresett a magyarországi török hódoltság korából adatokat.

A rendszerváltás idején a szellemi szféra varázsszava a polgárosodás volt. A 16. századdal kapcsolatban is ennek elemeit kutatták, bár főként egy gazdaságtörténeti aspektus alapján. (Mindez egy politikai átcsatlakozás idején fogalmazódott meg, amikor Magyarország

a kelet-európai országokat tömörítő blokk szétesése után az Európai Unió tagjává vált.) A vizsgálat eredményei szerint: a három részre szakadt országban felmutatható gazdasági értékek a 17. századra elenyésztek, a mezővárosiasodás folyamata leállt. Majd csak a 18. század Magyarország, a Habsburg Birodalom részeként (melyet mintegy az Európai Unió előképeként ábrázoltak), indulhatott el újra a teleologikus végcél, az „európai kultúra értelme,” a minél sikeresebb meggazdagodás irányába. (Mindezt a boldog csatlakozástól remélték az ország számára.) Az uniós „felzárkózáshoz vivő úton” a szépnek nem, de annál tapasztaltabbnak mondható, bűnökkel terhelt régi politikai és egyben új gazdasági elitet jelölték ki vezetőnek. Itt a szellemi szféra embere csak mint kém vagy „együtműködő” ideológus eshetett vizsgálat alá. Ma, amikor a második világháború utáni rend átstrukturálódása folytán egy politikai paradigmaváltást él át a világ, ismét határterületnek érezheti magát Magyarország. A várakozás apokaliptikus hangulata rokonítható a mohácsi csatát közvetlenül megelőző korrall.

Könyvünkben a szellemi élet autonómiáját hangsúlyozva, természetesen a történelmi kor más meghatározó elemeit sem kizárva, az eszmék világának mozgástörvényeit igyekeztünk vizsgálni.

1526 után mintegy harminc évre volt szüksége a magyar társadalomnak, hogy felismerje: a Mohács előtti déli határvidék északra, az ország közepére költözött. A politikai megoldási alternatívákat az 1550-es évektől váltotta fel az apokaliptikus sokk. Egy generációnyi idő kellett, hogy bárki – legyen az akár úr vagy paraszt – belenyomorodjon a délvidéken már egy évszázada ismert háborús életformába. A mohamedán – keresztény határzóna, amely a bizánci – szeldzsuk török harcok jellegzetes területeként tűnt fel a történelemben, és miután fokozatosan nyomult be Európába, a végső ponton, Magyarországon állapodott meg.

Ez a megváltozott katonapolitikai helyzet új életformát hozott, amelynek más lelki, ideológiai struktúrára volt szüksége. Az egykori Magyar Királyság közepén ütőéerként húzóódó sávot paraszttól főtisztig a háború éltette, s az itt élők vagy alkalmazkodtak a határzóna diktálta törvényekhez, vagy dezertáltak. Harmadik út nem volt. Erre a folyamatra hoztak példákat a könyv fejezetei, és a délvidék lakosságának hajdúsodásával, a reformáció terjedésével, valamint a katonanépeség ideológiai formálódásával a határvilág eszmei változásait próbálták modellezni.

A török a 16. század elején Magyarországon több közigazgatási modellt kipróbált,⁵⁶⁶ amellyel a számára eddig ismeretlen helyzetet megoldhatta volna, és a birodalma területeitől gyökeresen eltérő kultúrát a saját képére formálhatta volna. A kor egyházi vezetői ezt úgy látták, hogy az Antikrisztus „beült Krisztus székébe”. A török berendezkedési kísérletei azonban megtörték a végvári katonaság mindig a legváratlanabb helyen lesújtó terrorján, valamint a továbbműködő alsó szintű közigazgatáson. Több mint valószínű, hogy az ilyen mértékű autonómiát, amelyet a hódoltsági városok élveztek, csak az alsóbb rétegekkel közösen lehetett megvalósítani.⁵⁶⁷ Ehhez azonban szükség volt egy közösségi érzésre a darabokra szakadt ország közép és vezető társadalmával, amit nem magyarázhatunk csak gazdasági sikerorientációból.⁵⁶⁸ Munkámban csupán kiemelni kívántam a tényt, hogy ahol ez a tudat nem volt jelen, a kortárs közigazgatási vezetők szerint is fennállt a veszélye az „eltörökösödésnek”, az iszlamizációnak.

⁵⁶⁶ *Szakály Ferenc*: Magyar intézmények a török hódoltságban. Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok. 21 Bp.1997. 65—71.

⁵⁶⁷ *Hegy Klára*: A török berendezkedés Magyarországon. i. m. passim

⁵⁶⁸ Már e könyv korrektúrázása közben, a felhasznált irodalmi jegyzék lezárása után jelent meg *Molnár Antal*: Mezőváros és katolicizmus, Katolikus egyház az egri püspökség hódoltsági területein a 17. században. Bp. 2005. című munkája. Mégis, kivételként szerepeltettem a jegyzékben, mivel nagyon egyetértek a zárszávában megfogalmazottakkal. Egyrészt, ha használhatónak tartjuk a mezővárosi reformáció fogalmát a 16—17. századi Magyarországon, akkor ugyanígy létjogosultsága van a mezővárosi katolicizmusnak is, másrészt hogy cáfolja a magyar és nemzetközi szakirodalom azon állításait, miszerint a felekezeti választás nem csupán gazdasági és politikai tényezők hatására következett be egy település életében, hanem sokkal inkább vallási-művelődési viszonyainak kínálata folytán. 215—216.

A magyarországi népesség keresztény hiten való megtartása a 16. század generációjának volt köszönhető. A 17. században azután a történettudomány által kondomíniumnak nevezett jogi-gazdasági rendszere a 16. századi síneken futhatott tovább.

A mohamedán-keresztény kultúra kontaktzónájában a reformáció és a katolikus szemlélet török terjeszkedéshez való viszonyát vizsgáltam a protestantizmus előretörése időszakában. Itt a legjelentősebb 16. századi protestáns teológus, Szegedi Kis István életrajzát és működési helyeit nézhettük végig a Délvidék végvári környezetében figyelemre méltó a két legnépesebb magyarországi szerzetesrend, a ferences és a pálos továbbműködése a 16. század közepén.

Ezek a rendek Magyarországon annak a joachimista apokaliptikus-eszkatologikus eszmerendszernek az áthagyományozói voltak (amely ferences részről Szent Ferencet a 14. századtól kezdve egy új kor nyitányaként emlegette), amelyben a mohamedanizmusnak mint végső veszedelemnek jutott szerep. Ennek a világszemléletnek legerőteljesebb hatása a magyar délvidéken volt tapasztalható. Ehhez a fogalmi nyelvhez, időnként felfokozódó várakozáshoz kapcsolódott a reformáció térítő szándéka. Ellentámadást is innen, a ferences prédikátoroktól kapott, a vitákhoz a közös teret ez szolgáltatta. A korai reformátorok is azokról a lakóhelyekről jöttek, amelyek ki voltak téve a török veszélynek.

A további összefüggés, amely a végvári katonaság szerepét hangsúlyozza, a reformátor-életrajzokban a ferences kolostorokat is magukba záró végvárakkal és ezek parancsnokaival tűnik fel, egyben erősíti azt a nézetet, hogy a reformáció igehirdetői mindenképpen állást kellett hogy foglaljanak a török kérdésben.

Számunkra tehát az látszik elfogadhatónak, hogy a reformáció elterjedése a magyar etnikumú területeken nem elsősorban a Horváth János által hangsúlyozott főúri udvar társadalmi súlyával vagy a Szakály Ferenc szerint ezzel szembeállított jellegzetes mezővárosi településszerkezet kereskedelmi funkciójával indokolható.⁵⁶⁹ Mi a folyamat központi

⁵⁶⁹ Mezőváros reformáció és irodalom (16-18. század) Szerk.: Szabó András Historia Litteraria 18. mezővárosi konferencia. Bp. 2005. A könyv a 2001. május 31-én rendezett azonos című konferencia előadásait tartalmazza.

szervezőerejének a törökhöz való viszonyt tartjuk, és a délvidéki reformációt is többek közt ennek függvényében, egy erre adott válaszként elemezhetjük. Ezt a folyamatot egészíti ki a földesúri hatalom és a paraszti-mezővárosi önkormányzatiság ellentétpárja, melyek szerepét nem egymással szembeállítva, hanem egymást feltételezve szeretnénk kezelni.

A könyv több fejezete foglalkozik a katonaközösségek zárt, belső világával, autonómiájával, különálló testületi tudatával, amelyek nem elemezhetők a földesúr-jobbágy viszony mintájára. Az ezen csoportok testületi tudata alapján kialakuló retorika a Bocskai-szabadságharc idejére már meglepően „nemzeti”. A kérdés az, mennyiben köthető egy későbbi nemzeti érzéshez, mennyiben kapcsolódnak vagy állnak egymással szemben a nehezen meghatározható alsó rétegek, például a hajdúk vagy a parasztok. Hangsúlyozni kívántam a katonaság és a parasztság egymásrataltságát. Különösen igaz ez akkor, ha generációkon keresztül tartó életformává merevedik a háború, és nemigen marad olyan tagja a társadalomnak, akinek életét ne befolyásolná az ország közepén végigvonuló többlépcsős frontvonal. A határhoz időlegesen vagy huzamosabb ideig nem csupán a várakban szolgáló tizenötezer katona, de a százezres nagyságrenddel mérhető népesség is kapcsolódott.

Nem véletlen, hogy későbbi századokban ezek a prezideális közösségek lettek a polgári öntudat és nemzeti érzés melegágyai nálunk és más katonai határőrnépességgel bíró népeknél is. Ez a katonanépesség tömegeket jelentett a 16–18. században, és nem lehet társadalmukat, jelentkező nemzeti retorikájukat egyfajta rabló- vagy betyárromantika jelenségei alapján elemezni.

A nyelvi-vérségi kötelékek mellett szükséges volt a közös vallás hangsúlyozása a katonaság számára, hiszen a hírszerzésre alapuló harcmódhoz elengedhetetlen volt a környező lakosság lojalitása és a parasztság számára, akik a háborús viszonyok között némi nyugalmat reméltek és garanciát látottak a közös felekezethez tartozásban. Jó példa itt Szegedi Kis István, a török rabságot szenvedett protestáns püspök esete, aki azért került börtönbe, mert

nagy gondot fordított a mezővárosi polgárság és a katonaság összebékítésére. Élete a 16. század közepén szinte végig a határterület végvári népessége között játszódik, életrajzát többek közt ezért elemeztük.

A határvidék központi hatalomtól elűtő felekezetváltásának okát többek között a Melanchthon nevéhez köthető Antikrisztus-fogalom elterjedésében láthatjuk, amelyben a törököt az utolsó ítélet szörnyének, a testi Antikrisztusnak mondta. Érdekesen egybeesik az időpont azzal az egyre erősödő meggyőződéssel, miszerint nem lesz európai haderő, amely a törököket kiszorítaná az országból. Erre az elkeseredettségre volt gyógyszer a wittenbergi válságkezelő apokaliptika. Passzivitását azonban kezdettől az ország gondolkodását végzetesen meghatározó határvidék mentalitásának, különböző területi és csoportidentitásának dinamikája, szimbólumai egyensúlyozták.

A lelki folyamatok, vallási válságkezelő mechanizmusok figyelembevétele érdekes módon eddig kevéssé esett latba a végvári katonaság vizsgálatánál. Pedig régről megállapított, hogy — a zavaros idők ellenére is — Nyugat-Európa tömegvérengzéseivel ellentétben Magyarországon csak elvétve fordult elő véres incidens, ez is mindig az összes felekezet rosszállásával találkozott.

Az eszmetörténeti folyamat vizsgálatánál nem hagyhatjuk figyelmen kívül a teológiai fogalmak, rendszerek hatásmechanizmusát. A katonanépeség felekezetváltásánál nagyon fontosnak tartjuk a hit általi üdvözülés tanának elterjedését. Aki hisz, üdvözül – förtelmes élete ellenére is. A predestináció még egy fokkal acélosabbá tette őket. Bullinger így beszél: „Hisznek pedig azok, akik örök életre vannak elrendelve, viszont azok vannak örök életre elrendelve, akik Krisztusban hisznek.” Ez alapján megnyugvást, bizonyosságtudatot érezhetett a kiválasztott. A katonák Isten céljainak beteljesítői lettek, hitük szerint az elkövetett bűnük nem számítottak be, másodlagossá váltak.

Szorosan kötődnek a végvári életformához és a határvidék ideológiájához a könyvben vizsgált toposzok. A két toposzok, mely a kortársak szövegösszefüggéseiben egymáshoz kapcsolódik, a történelmi tudat átalakulásának folyamatát tükrözi. Az első toposz állítólag Piccolomini, a második Origenes antik szövegeinek fordítása. A toposzokat tehát egymással korrelációjában vizsgáltam. A végvári környezet éltette ugyanis tovább a 15. századból áthagyományozott határvédő eszmét, mely szerint Magyarország az egész kereszténység védőbástyája. Mindennek a katonanépeség volt a fő hordozója. Luther tiltja, kifejezetten a magyarokra hivatkozva, használatát. A katonaréteg gondolkodásából azonban kiirthatatlan volt.

A határvidék apokaliptikus sokkhangulata miatt vált szükségessé a toposz tudatosítása, amely passzív várakozást sugalmazott. A Magyarország a kereszténység védőfalát toposz pedig cselekvésre ösztönzött, amely az állandóan portyázó katonaréteg számára serkentőleg hatott, a vallási hivatástudatot, kulturális ellentétet hangsúlyozta a mohamedán ellenféllel szemben. A 15. századtól használt toposz a Mohács utáni években leértékelődött, Magyarország már csak mint Germánia védőfalát jelent meg, hangsúlyozva a két ország egymásrataltságát. Az országot felszabadító keresztény csapatok késtek. Így egy új helyzetfelmérés fogalmazódott meg a 16. század második felére, ez már egy német birodalom-ellenességet is magában rejthetett.

Zrínyi Miklós, Szigetvár, Thúry György, Temesvár, Losoczi István stb. és történelmi tetteik köré a későbbi századokban emlékezethagyomány szerveződik. Az egyes 16. századi események, helyszíneinek, hőseinek emlékezete egy kollektív hivatástudatot erősített. Történelmi mítoszok képződtek, emlékezethelyek jöttek létre. Egy közösségi katasztrófa után a mozgalom vagy esemény történetét, eszmei hátterét, idealizált vezetőit, résztvevőit, a különböző csoportok vágyait, egységes, soha vagy eredetileg csak elemeiben létező egészzé, történetté dolgozták egybe a visszaemlékezők. Ebbe menekültek vissza a valamikori átélők,

vagy adták tovább példa gyanánt, nevelési célzattal a valóság- emléksűrítményt a következő generációnak. A nemzeti mítosz központi eleme a közösség és az egyén összetartozásának állítása volt. A résztvevők számára gyógymódot jelentett a vereség és következményeinek túlélésére. Egy teljesebb, a transzcendenssel kapcsolatot tartó tér-idő részeseként egy igazabb valóság tulajdonosai lettek általa. A történelmi allegória legtöbb esetben a Bibliára utalt vissza, annak szimbólumrendszerével dolgozott,⁵⁷⁰ azt alkalmazta a magyar történelemre. Így a megismerő közönség, saját tanult, tapasztalt kódrendszerére támaszkodhatott, a jelen eseményeit összeköthette egy apokaliptikus idősíkkal.

A munka végén alapkérdésem az: lehetséges-e, hogy az apokaliptikus világnézet egy tartós nemzet- (csoport) tudat centrumává, politikai mozgatóerejévé váljék. Válaszként azt mondhatjuk, hogy különleges helyzet szükséges ahhoz, hogy az apokaliptika egy társadalom életében uralkodó gondolattá váljék. Politikai mozgósítóerővé pedig csak egy más jellegű identitáshordozó eszmével együtt válhat, különben nem lehet alapja egy tartós közösségi érzésnek, sem pedig kollektív hivatástudatnak. A különleges helyzet adott volt mind a Mohács utáni Magyarországon, mind Európában, amely megmagyaráz egy apokaliptikus várakozást.

A 16. századi magyarországi apokaliptikus modell nem immanens keretként tételezi a nemzetet, hanem transzcendenciához köthető, belső, morális értékiséggel bíró eszmeként értelmezi, amely koronként hasonló, az egész közösséget létében, identitásában veszélyeztető

⁵⁷⁰ Több nemrégiben megjelent könyv hívta fel a figyelmet az anyanyelvű bibliafordítások időszakának nyelvi változásaira, mely szerint a magyar nyelvbe fokozottan beépült, a Biblia kép- és toposzrendszere, Ez a toposzrendszer már a 17. században a politikai beszéd és gondolkodás részévé vált és lehetővé tett egy felekezetek fölötti, közösen használható, argumentációs és nyelvi bázist. *Hargittay Emil: Gloria, Fama, Literatura. Uralkodói eszmény a régi magyarországi fejedelmi tükrökben.* Bp. 2001. *Amdeo d'i Francesco: Gondolatok a 16. Századi magyar zsolnárfordítások és bibliai históriák új értelmezéséhez.* In: *Mezőváros és reformáció.* i. m. 51-58. *Gerő András: Képzelt történelem. Fejezetek a magyar szimbolikus politika XIX.-XX. századi történetéből.* Bp. 2004. A könyv a magyar identitás torzulásaiért a XVIII. század után Magyarországon bekövetkező szekularizálódási folyamatban az Isten helyébe lépő „nemzetvallást” véli feleősnek. Ez az általa bevezetett új fogalom befolyásolta szerint egyaránt Kossuth Lajost, a fehér terrot, a megtévesztett magyarországi zsidó vallású népességet és Rákosi Mátyást is. A szerzőnek láthatólag nincsenek ismeretei az általa fejezetcímként kiemelt, Petőfi Nemzeti dalában is szereplő Magyarok Istene kifejezés eszmetörténei előzményeiről, textológiai beágyazottságáról és jelentéstani háttéréről.

helyzetben kerülhet elő. A hozzá kapcsolódó magatartásforma defenzív. Az apokaliptikus modellt tehát nem foghatjuk fel olyan hagyománynak, amelyre egységes, tartós, politikai tartalmakkal bíró, modern nemzettudat épülhetett rá. A népességben párhuzamosan élő tudatokkal kell számolnunk. A szituáció az tehát, ami meghatározza, hogy melyik identitáselem aktivizálódik.

Összefoglalva tehát a következők az állításaim:

Tévedésnek tartom, hogy a 19. századdal kezdődött ebben a térségben a magyar nemzettudat, legfeljebb nem azonos intenzitású a kora újkor elején, de azonos gyökerekkel bír. A tudat egyes elemei mélyen gyökereznek a magyar középkorban, ugyanakkor a kora újkori ország közösségének nagy katasztrofális átalakulásához kötődnek, melyet a török hódítás kataklizmája okozott, mindehhez erősítést adott a reformáció századában a lelki válsággal járó, apokaliptikus nézőpontot erősítő keresztény egység szakadása, a „meghasonlás” a „visszavonás”.

A tudat a háborús kor apokaliptikus várakozással élő határnépességénél jött létre, mozgástörvényei tehát egy olyan jelrendszerhez igazodnak, mely aktiválhatja az emocionális tartalékokkal bíró kollektív tudatot, hasonló eseménysor hatására hasonló történelmi helyzetben hasonló pszichés reakciókra képes. A tudat egy kisépítési tudat, melyre a későbbi államnemzeti legitimitáció és ennek nevetségesen túlzó, nemesi nacionalista vagy kisbirodalmi változatai épülnek. Mindezek egy sérült kollektív pszihikum nagyhatalmi kényszerpályákhoz igazodó reakcióinak kompenzációi. A nemzeti történelem eseményei mitikus és amnézikus formában élnek tovább a társadalom alsó szintjének emlékezetében. A tudati elemek konfeszionális-apokaliptikus kötődésük révén hordoznak „transzcendentális tartalmat, de a hozzájuk kötődő apokaliptika nem rendelkezik a kötelező erejű egyéni vagy kollektív változtatás vagy fejlődés igényével. Cselekvési faktora általában passzív, semmiképpen nem messianisztikus. Földrajzi horizontja nem terjed túl saját provinciája határain.

Esettanulmányaink és elemzéseink a magyar nemzeti identitás forrásvidékének több fajta útját szándékoztak bemutatni. A 16. század politikailag, a „hanyatló” 17. század pedig gazdaságilag, urbanizációs törekvéseiben sikertelen kísérlet volt a magyar nemzet számára, mindenesetre eltérő, a nyugat-európai normák szerint bejárt történelmi úttól.⁵⁷¹ Nyugat-európai nézőpontból makrofolyamatok determinációs összefüggéseinek fölvázolásával le lehet írni, egész magyarországi generációk terveit, alkotásait, gondolatait, életét, mivel csak peremvidéki kísérelő jelenségei lehettek a nyugaton kánonként elfogadott, századokon áthúzódó gazdasági-társadalmi átalakulásoknak. Későbbi százezreket megmozgató küzdelmek, vágyak, célok, bölcs és cinikus okoskodással lelegyinthetők és csak egy globális, kultúrákat beolvasztó trend értékelhető logikusnak, ésszerűnek. Történt kísérlet arra, hogy a 16. századi török hódításból modellezze és determinálnak mondja a trianoni magyarország szétदारabolódását. E szerint az európai modernizációt hozó, a régi nyomokat felszámoló 18. század törekvéseivel szemben halad 1848–49 szabadságharca, 1956 forradalma pedig eleve sikertelenségre ítélt.

Tanulmányunk szereplői azonban láttak nagy birodalmakat szétesni, a határvidéken addig bölcs, a jövőt kinyilatkoztató embereket apokaliptikus apátiába esni. A határvidék gazdag nagyvárosainak talmi gazdagságát széthordatni, büszke csillogását a határ másik felének szürke nyomorához színtelenedni. Láttak nyomorgó, apokalipszist váró eszelős szerzeteseket, protestáns papokat, vagabund deákokat, alkoholistát, bűnöző katonákat, akik a válság sokkhelyzetében szerephez jutottak, lelkierejük révén – vagy talán csak rájuk osztott kötelességként – átvezettek a legnehezebb helyzeteken is, akik segítettek továbbvinni az életet, menteni az addig felhalmozott kulturális kincs maradványait. Sikeresnek mondható tehát a 16. század magyarsága a túlélésében. A siker főként azoknak a tudati ellenanyagoknak

⁵⁷¹ *Szakály Ferenc*: *Mezőváros és reformáció*. i. m. 424. „Ha szabad ilyen önkényesen fogalmaznunk: a XVI. század magyar vállalkozóját, már csak a viszonyok kényszere miatt is, kemény sőt kíméletlen, önző, sőt másokon könnyű szívvel átgázoló alkatnak képzeljük elmúltjában sötét bűnökkel, amelyek közül a csempészes a bocsánatosak közé tartozott.”

volt köszönhető, amelyet a védekezési lelki mechanizmusok során termeltek ki. Ez a tapasztalat ott van elraktározva idegrendszerünk mélyén, amely az elbizonytalanodó, apokaliptikus félelmeit harsánysággal palástoló európai társadalmunkban ma is mozgósítható.

SUMMARY

The chapters of this book seek ultimately the answer to the question what constituted the intellectual essence, method, ideology or belief whose elements prevented the fall of 16th-century Hungarian society into the abyss of annihilation; what kind of phenomena contributed to the formulation of an identity, in the frontier zone of different cultures, which could also nourish the generations of later centuries. After the long winter of the 18th century, the Hungarian reform era of the second quarter of the 19th century reached back to this cultural basis enriched by the results which had invisibly been accumulated in the intervening period. Thus we can seize the continuity of the Hungarian history of this longer period, where, instead of linear processes, the gaps in state sovereignty and in economic development used to be emphasized.

19th-century historiography considered the achievements of the period under our scope as determined by political processes. In the interwar period, however, this interpretation lost its established status in the writings of the school of the history of ideas. The conclusions of the fundamental monograph on reformation by János Horváth as well as Gyula Szekfű's work attest to this palpable shift of emphasis. Both of them claim that, in spite of the territorial dismembering of the country, the period after the battle of Mohács witnessed a remarkable cultural development. (The coincidence of the dominant motifs in the description of the post-Mohács period with the Hungarian realities after the Trianon peace treaty was not at all accidental: in the dismembered country after WWI cultural investment and development could become the sole consolation and guarantees for a prosperous enterprise.)

The historians of the post-WWII period reinterpreted the events of the second half of the 16th century as part of a heroic revolutionary process. In reaction to this, the 1960s pulled down the heroic halo surrounding the period, and endeavored to legitimize contemporary economic mechanisms with findings related to the Turkish occupation of Hungary.

The magic key-word after the fall of the Communist regime, "bourgeoisie", inevitably left its mark on historical research. The 16th century gained new importance, though from the more specific point of view of economic history. (The new approaches to the 16th century were certainly conditioned by Hungary's orientation to the European Union after the dissolution of the Eastern block.) According to these recent findings, the economic prosperity of the 16th century dwindled away by the 17th century; the process of the development of boroughs came to a halt. Only in the 18th century could Hungary – now part of the Habsburg Empire (seen as a forerunner of the European Union) – reenter the path leading to the teleological end, to the "ultimate sense of European culture", i.e. the successful accumulation of

different values. (All the same was hoped for the country from the merry reunion with the lost part of the continent.) The leadership of the transition from the old regime to integration was entrusted to the morally tainted and discredited, but politically the more experienced elite, which also constituted the new economic elite. For the man of the intellectual sphere it was impossible to keep a balanced stance between two options: to become a spying outsider or to be involved as a “collaborating” ideologist. As a result of the restructuring of the post-WWII political order, a new political paradigm has been taking shape, which puts Hungary into a new frontier situation. The apocalyptic atmosphere of this suspense can closely be paralleled with the period immediately preceding the battle of Mohács.

While we intend to emphasize the autonomy of intellectual life in this book, we do not wish to exclude other primordial factors of a historical period. The purpose of this work is to set out in search of underlying laws of the world of ideas.

After the decisive turning point of 1526, the Hungarian society needed 30 years to realize that the Southern frontier of the period before Mohács moved further north, to the center of the country. The alternatives for a political settlement were substituted by an apocalyptic inertia from the 1550s. In the course of the span of a generation both squires and peasants showed the crippling effects of the ceaseless warfare that had become the century-old way of life in the Southern regions. The frontier between Christians and Muslims, which became a permanent campaigning territory for the Byzantine (Seljuk) Turks, gradually penetrated into Europe, and consolidated itself in Hungary.

The new politico-military situation introduced a new way of life, which was to find support in different mental and ideological structures. The belt of defense, extending across the former Kingdom of Hungary, and its inhabitants – from peasants to field-officers – owed their existence to the war; people of this zone either adapted themselves to the harsh rules of the frontier or deserted. There was no third way. The chapters of this book illustrate this process from several angles; the population of the South embracing the life of the Haiduks, the spread of reformation and the war people’s encounters with new ideologies are all examples that represent attempts to model the ideological changes of the frontier.

At the beginning of the 16th century the Turks experimented with various administrative models,⁶⁰⁶ which were put into practice to solve an unprecedented situation, and to mould a drastically different culture into a more familiar shape for them. According to the diagnosis of the contemporary ecclesiastical leaders, Antichrist “took Christ’s seat”. All attempts to a permanent Turkish establishment were, however, thwarted by the incessant and ever unexpected

⁶⁰⁶ *Ferenc Szakály*: Magyar intézmények a török hódoltságban [Hungarian institutions in Hungary under the Turkish occupation]. (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok [Studies in social and cultural history], 21.) Bp. 1997. 65-71.

raids of the frontier troops as well as by the continuous work of a functioning administration at the local level. It is highly probable that the autonomy enjoyed by the towns under the Turkish occupation could be achieved only in cooperation with the lower sections of society.⁶⁰⁷ But this attitude presupposed a community feeling, including the middle and leading sections of the country split into three, which cannot be explained simply in terms of a success-oriented economic profile.⁶⁰⁸ In my work I intended to underline the fact that the lack of such community feeling was associated by contemporary administrative leaders with the danger of the superimposition of the Turkish identity and of Islamization.

It is mainly because of the perseverance of the generations living in the 16th century that Islam was not embraced. The system of the “condominium”, described as an economic and legal reality of the 17th century by Hungarian historiography, could be maintained because the previous century had set the course.

Our main concern in the period of the spread of reformation was the attitude that the new denominations along with the Catholic Church took towards the Turkish intrusion, which pushed forward the boundaries between Christianity and Islam. The biography of one of the most important 16th-century Protestant theologians, István Szegedi Kis and his impact in the *milieu* of the southern frontier castles provides a representative example for the study of Christian reactions to the presence of the Turks. Besides, our scope was also directed towards the activity of the two most numerous religious orders in the 16th century, the Franciscans and the Paulines. These orders shared the apocalyptic-eschatological spiritual heritage of Joachino da Fiore (which, in the Franciscan order, reinterpreted the figure of Saint Francis as the *praeco* of a new era from the 14th century on), and which identified Islam as the imminent menace of destruction. This eschatological view permeated most deeply the population of the southern frontier zone. The proselytizing missions of reformation often used the language characteristic of the Joachimite spirituality and also appropriated its apocalyptic fervor. At the same time it was immediately encountered by the

⁶⁰⁷ Klára Hegyi: A török berendezkedés Magyarországon [The Turkish establishment in Hungary]. op. cit. passim

⁶⁰⁸ At this point, I have to refer to a very recent study by Antal Molnár, published after the completion of the bibliographical list of this book, already in the phase of proofreading: *Mezőváros és katolicizmus. Katolikus egyház és az egri püspökség hódoltsági területein a 17. században* [Market towns and Catholicism. The Catholic Church and the bishopric of Eger on its territories under the Turkish occupation in the 17th century]. Bp. 2005. Still, I included it in the list of works consulted because I entirely agree with its conclusions. I wholly accept the author's suggestion that the idea of “borough Catholicism” can be justified on the basis of the already widely accepted notion of “borough reformation” in the 16th and 17th centuries. Furthermore, I agree with him in disproving those statements of Hungarian and international secondary literature which claim that the choice of denominations was not only determined by economic and political factors, but much rather by the possibilities arising from the religious and cultural conditions. 215-16.

Franciscan preachers on the same ground. The Joachimite discourse provided a common frame for religious debates. Furthermore, the earliest reformers came from regions most exposed to the Turkish threat.

A frequently recurring motif in the biographies of Protestant reformers is their personal attachment to frontier castles, also sheltering Franciscan houses, and to the captains of these castles. This confirms our claim that the advocates of the new faith inevitably had to take stand in the Turkish question.

Considering our conclusions mentioned so far, it seems to us that the spread of reformation among the Hungarian population is not so much related to the preponderance of aristocratic courts, as postulated by János Horváth, nor to the unique economic role arising out of the typical settlement pattern of the market towns, as claimed by Ferenc Szakály.⁶⁰⁹ The conclusions of our analysis rather point out the relationship with the Turks that primarily underlies the process; the reformation of the southern frontier can be understood in the context of the Turkish invasion and of the responses given to it. This process is completed by the opposition of feudal lordship and the peasant (borough) autonomy, which we intend to present as complementary phenomena instead of an irreconcilable duality.

Several chapters of this book deal with the enclosed world of combating fellowships, with their autonomy and their separate corporate identities, which cannot be analyzed on the model of the feudal bondage. The expression of this community identity became surprisingly “national” by the time of the independence war led by Bocskai. What needs to be answered is the question to what extent this community feeling can be linked to later nationalist emotions. Another question to clarify is whether the interests of the hardly definable social layers, as e.g. the peasants or the Haiduks, were identical or contrary. I wanted to emphasize the interdependence of soldiers and peasants, which necessarily becomes the only norm of coexistence when the main experience of consecutive generations is war, and when the front tearing the country apart intrudes practically into everyone’s life. The population of the frontier zone did not only include the army of ca. 15.000 soldiers, but also hundreds of thousands of civilians.

It is of no surprise that, in later centuries, these defensive communities ripened first the bourgeois self-consciousness and the national feeling both in Hungary and in other nations where similar communities of a self-conscious frontier population are demonstrable. In the 16th-18th centuries the group of frontier soldiers and related population encompassed huge sections of society, thus, their community identities and early nationalist rhetoric cannot be

⁶⁰⁹ *Mezőváros reformáció és irodalom (16-18. század)* [Borough reformation and literature in the 16th-18th centuries]. András Szabó (ed.) *Historia Litteraria 18. mezővárosi konferencia* [Historia litteraria – 18th conference on the history of boroughs]. Bp. 2005. The volume contains the proceedings of the conference organized under the same title on 31 May 2001.

considered as elements of the romantic and highly sentimentalized world of legendary outlaws and bandits.

The interdependence of the frontier population was based on blood relationship, the shared language and religion, since a successful military strategy based on intelligence work would not have been possible without the loyalty of the surrounding civil population. On the other hand, the peasantry saw the guarantee of temporary tranquility in belonging to the same denomination with the military population. At this point, I should evoke again the example of the protestant bishop who also endured Turkish captivity, István Szegedi Kis. He was imprisoned because his main aim was to reconcile the inhabitants of the boroughs with the soldiers. His activity of the middle of the 16th century targeted the population of the frontier, wherefore we thought it indispensable to involve the analysis of his career in our book.

The conversion of the frontier population followed a different pattern from that of the central power, the reason of which can be grasped in the spread of Melanchthon's interpretation of Antichrist, which identified the Turks with the monster of the Book of Revelations, the very embodiment of Antichrist. The timing of this concept interestingly coincides with the loss of hope in an eventual recruitment of a European army that could have expelled the Turks from the country. The apocalyptic views of the Wittenberg reformer provided a remedy against utter despair. The passivity of his thought, however, was balanced from the very beginning by the mentality, corporate identity, dynamics and symbols of the frontier zone, also fatally determining the mentality of the whole country.

So far, psychic and coping aspects have played a very marginal role in the study of the frontier population and warfare. Still, it has been a long established fact that, unlike the turbulent denominational relationships in Western Europe, aggravated by occasional massacres of crowds of people, interdenominational relations were fairly peaceful in Hungary. Even the very few bloody conflicts that occurred in this area provoked the general disapproval of all denominations.

In the study of the different aspects of cultural history we cannot neglect the influence of theological concepts and systems. A most important factor behind the conversion of the frontier soldiers was the spread of salvation by faith. He who believes is saved – in spite of his abominable life. The teaching on predestination further steeled the mentality of warring people. Bullinger's words found a fertile soil in their souls: "Those who are predestined to live eternally do believe, but only those are invited to eternal life who believe in Christ." For the elects this was a reassuring knowledge. The soldiers became the executors of the divine concept of predestination; in their faith, their crimes were only of secondary importance.

The *topoi* examined in this book are also very closely related to the way of life and the ideology of the frontier zone. Two out of these, which in contemporary works always appeared inseparable, mirror the transformation of historical consciousness. I also set out for a contrastive analysis of the two

motifs. The frontier *milieu* continued to be the hotbed of an idea originating from the 15th century, according to which Hungary is the bulwark of all Christianity. The population of the frontier castles adhered most strongly to this idea. Luther, on the other hand, referring to the Hungarians, stepped up firmly against the use of this concept, which, however, could not be extinguished from the thinking of the frontier soldiers.

The apocalyptic atmosphere of the frontier encouraged an awareness of the meaning of this *topos*, which suggested passivity. Its complementary, the bulwark *topos*, on the other hand, urged everyone to activity, which spurred the frontier troops in their incessant forays, and emphasized their own religious mission as well as the cultural antagonism in the encounters with the Turks. This latter *topos*, originating from the 15th century, deflated in the period after the battle of Mohács; the role of Hungary's defense was reduced to its being *Germania's* bulwark, emphasizing the interdependence of the two countries. The arrival of the united Christian forces to free Hungary was repeatedly postponed. This disillusionment gave rise to a new understanding of the situation by the second half of the 16th century, which may not have been void of anti-imperial (and anti-Germanic) overtones.

Miklós Zrínyi and Szigetvár, György Thúry and Temesvár, István Losonczi etc. and their historical deeds become later all individual branches of ivy from which to arrange the wreath of national memory. The memory of 16th-century events, historical places and heroes strengthened the collective consciousness of a mission. New myths were born, and new memorial places started to be attended. After the collective catastrophe, the history of the movement or events, its ideological background, idealized heroes, participants, the desires of different groups were woven into one coherent narrative, which had never existed before as such. The survivors found refuge in this historical memory, and passed on their filtered reality to the next generations with a definite educating bias. The core element of the national myth was the strong sense of the individual's belonging to the community. For the participants of this narrative, the myth was the guarantee for the remedies and survival of the defeat and its aftermaths. The new perspective on their lives helped them to integrate the transcendental into their everyday reality. Thus they stepped into a broadened construct of space and time, which they felt closer to the transcendental, and looked upon as something representing a more truthful stage of reality.

The ultimate question at the end of my work is whether an apocalyptic world view can form the basis, and function as a political catalyst, of a lasting concept of national (or any other community) consciousness. In response, we can say that an apocalyptic ideology can only become predominant in the life of a society in exceptional situations. If it is not accompanied by another idea upon which an identity could be based, it cannot constitute the fundament of a lasting sense of community or of a collective consciousness. The exceptional situation is

certainly valid for the Hungary after the battle of Mohács, as well as for Europe, which explains the apocalyptic expectations of the period.

The 16th-century Hungarian apocalyptic model does not presuppose the notion of “nation” as an immanent part of the frame, but rather as an idea that is conceptualized in its relations with the transcendental and with inner moral values, and which comes to the fore in situations that menace the whole community in its existence and identity. The mentality associated with this notion is defensive. Thus we cannot accept this apocalyptic model as the basis of a lasting, political and modern national consciousness. Instead we have to see the existence of parallel consciousnesses in the population of any period. Situations determine which constituent of a set of identities will be activated.

As a conclusion, the following are the main statements of this book:

I am strongly opposed to the opinion that the Hungarian national identity, in our region, started only as late as the 19th century. Although a similar national identity may not be detected in the same intensity at the beginning of the early modern period, its existence cannot be drawn into doubt; it can be traced back to the same roots as the 19th-century identity. Some elements of this identity are deeply rooted in the Hungarian Middle Ages; at the same time, they are inseparable from the catastrophic aftermaths in the community of early modern Hungary, triggered by the cataclysm of the Turkish occupation. The atmosphere of doom was intensified by the split of Christian unity in the century of reformation, which co-opted with a spiritual crisis and apocalyptic sensitivity.

This consciousness first emerged among the frontier population who were most inclined to see their own existence in an apocalyptic suspense. Its dynamics is inherently bound to a certain system of signs that can activate the collective consciousness with its emotional reserve. Under similar historical circumstances, similar series of events will elicit similar psychic reactions from it. This consciousness is that of a small nation, whose later versions - as the discourse aiming at the legitimization based on the nation state or the ridiculously exaggerating nationalistic and little imperial identity of the nobility - are distorted compensations, voices adjusted to the orchestration of the great powers. The events of national history survive in the collective memory of the lower layers in mythical and amnesic transformations. The elements of this consciousness bear a transcendental content due to their confessional and apocalyptic indebtedness, but the apocalyptic views attached to them lack the motivation for any kind of individual or collective transformation and development. Usually it has no activating power; it is absolutely alien from ideologies based on messianic fervor. Its horizon is clearly set by the boundaries of its own province.

Our case studies and analyses intended to follow several currents nourished by the spring of Hungarian national identity. The 16th century can be conceived as a politically unsuccessful attempt for the Hungarian nation,

whereas the “declining”⁶¹⁰ 17th century failed in its economic and urbanizing aspirations, or at least, the development pursued was different from the path which was trodden by most Western European nations. As a consequence, Hungary could only assist in the role of a marginal companion to the social and economic transformations that, after long centuries, came to be accepted as the canonized way of development in (of) the West. From a Western European point of view, the plans, achievements, thoughts, and lives of whole generations can be grasped in terms of deterministic interrelations of macro processes. Later struggles, including hundreds of thousands of people, as well as the desires and demands of these people can also easily be dismissed to give way to the exclusive discourse that valorizes globalization and the assimilation of cultures as the only rational process of development. There were attempts to trace back the splitting up of the country after the Trianon peace treaty to a determinism arising out of the Turkish occupation in the 16th century. According to this interpretation, the independence war of 1848-49 and the revolution of 1956 counter-acted to the endeavors of the 18th century, which brought European modernization and put away with old fossils. Thus the revolutionary reactions of 1848-49 and 1956 could not end up but in failure.

The figures of our study, however, witnessed the fall of great empires and also the apocalyptic apathy of wise and prophesying frontier men. They could see the dispersion of the fake riches of frontier towns, and their proud glitter graying to the misery of the other side of the frontier. They could see wretched friars in an apocalyptic awe, Protestant priests, vagabond clerks, alcoholic bandits who, under the shock of the crisis, took a leading role, and driven by their personal convictions or doomed by their sense of duty, offered a way-out from the most difficult situations. They passed on life and the remnants of their cultural treasure. The Hungarians of the 16th century can thus be claimed to have developed a successful strategy to survive. This success was mainly due to the coming aware of a mental resistance, which crystallized out of the protective psychic mechanisms. This experience is stored deep in our nervous system, but can be activated even in our European society where apocalyptic fears are disguised by a cacophony of voices drowning out one another.

⁶¹⁰ *Ferenc Szakály: Mezőváros és reformáció* [Borough and reformation]. op. cit. 424. “In a more arbitrary phrasing, the Hungarian entrepreneur of the 16th century appears, by the sheer necessity of the conditions of the age, as a tough, even relentless, and selfish character, running roughshod over others, bearing the burdens of dark crimes from his past, among which smuggling was still a pardonable one.”

Képek jegyzéke

1. Veszprém, B. von Birkenstein, Johann Nyport metszete, XVII. sz.MTKcs,	29
2. A kereszténység védőbástyája, ismeretlen itáliai művész, XVI. sz. MTKcs,	42
3. Kanizsa, B. von Birkenstein, Johann Nyport metszete, XVII. sz.MTKcs,.....	52
4. Csobánc, von Birkenstein, Johann Nyport metszete, XVII. sz.MTKcs.....	59
5. Temesvári Pelbárt: Pomerium de Tempore. Johannes Otmar pro Johanne Schönsperger, Augsburg, 1502. nyomtatvány címloldaláról	80
6. Devecser Johann Nyport metszete, XVII. sz.MTKcs.....	125
7. Szegedi Kis István, Skaricza Máté rajza alapján MTKcs.....	130
8. Koppány Johann Nyport metszete, XVII. sz.MTKcs.....	262
9. A kenyérmezei csata, Isaac Maior, XVII. sz. eleje MTKcs	271
10. Gyula, Johann Nyport metszete, XVII. sz.MTKcs.....	294

Térképek jegyzéke

1. Magyar – török határviszonyok az 1560-as években	30
2. Prédikátorok életútja Magyarországon a reformáció elterjedésének idején	134
3. Várak, megerősített helyek az 1550-es években a Dél-Alföldön.....	150
4. Várak, megerősített helyek az 1560-as években Délnyugat Dunántúlon.....	151

A TANULMÁNYOK ELSŐ MEGJELENÉSI HELYEI

A 16. századi magyar határvidék mozgástörvényei

„A kereszténység védőpajzsa” vagy „Az üllő és verő közé szorult ország”

A nemzettudat átformálódása a 16. század közepén a dél-dunántúli végvári katonaságnál:

„A kereszténység védőpajzsa” vagy „üllő és verő közé szorult ország”. In: Magyarok Kelet és Nyugat közt. A nemzettudat változó jelképei. Szerk. Hofer Tamás. Bp. 1996. 99—108.

Hajdúk testületi tudata a 16. századi Dél-Dunántúlon

A kanizsai katonaság és a környék viszonya Csányi Ákos jelentései alapján. Zalai Múzeum 4(1992) 4—21.

Meghasonlott kereszténység és a határvidék

Adatok a reformáció elterjedéséhez Nádasdy Tamás kanizsai uradalmában

Adatok a reformáció elterjedéséhez Nádasdy Tamás kanizsai uradalmában. Zalai Múzeum 10(1997) 19-23.

Nádasdy Tamás és az örményesi pálos kolostor

Nádasdy Tamás és az örményesi pálos kolostor. Folia Historica (új folyam) 1993. 89—107.

A ferencesek és a reformáció kapcsolata a 16. századi Magyarországon

Ferencesek és a reformáció kapcsolata a XVI. századi Magyarországon. In: A ferences lelkiség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára. Művelődéstörténeti Műhely,

Rendtörténeti konferenciák 1/1 Szerk. Medgyesy Schmikli Norbert – Óze Sándor Piliscsaba
Bp. 2005. 157—176

Határvidék és a reformáció terjedése

Szegedi Kiss István és a katonák: Jelen tanulmány alapja a „**Szegedi Kis István és a medve**”
**Két végvár és környéke kapcsolatának változása a reformáció elterjedése idején egy
történet tükrében című tanulmányom,**

mely a Folia Historicában 1992. 19—42.jelent meg. Az idők folyamán több, e tárgykörben
megjelent írásom szövegét dolgoztam be a könyv fejezeteibe. Ezek a következők:

Felekezetváltás a 16. századi végvári katonaságnál.

Felekezetek és identitás az újkori Közép-Európában. Szerk. Illés Pál Attila, Budapest -
Piliscsaba 1999. 26—34.

Adatok Kerecsényi László Gyulai kapitányságához.

In: Hagyomány, közösség, művelődés. Tanulmányok a hatvanéves Kósa László tiszteletére, Szerk:
Ablonczy Balázs - Ifj. Bertényi Iván - Hatos Pál - Kiss Réka. 114—123. Bp. 2002.

Die Verbreitung der Reformation in Ungarn, im sechszehnten Jahrhundert in ethisch ungarischen Gebieten.

Elhangzott a Religions- und Kulturgeschichtsschreibung in Südosteuropa: Forschungsstand,
Initiativen, Methoden, Theorien. 2004. szeptember 15—18 között tartott konferencián
Tübingenben. A konferencia előadásai megjelenés alatt.

A török-kép változása a XVI. századi Magyarországon.

In: Ezredforduló–századforduló–hetvenedik évforduló ünnepi tanulmányok Zimányi Vera
tiszteletére. Szerk. J. Újváry Zsuzsanna. Piliscsaba, 2001. 228—237.

Melanchthon és a hódoltsági reformáció iszlámképe.

Lelkipásztor 73(1998) február 89—92, március 46-50. Dobrovits Mihállyal együtt.

Török nyelvhasználat a dél-dunántúli végvárakban a 16. században.

Zalai Múzeum 12(2003) 202—218. Dobrovits Mihállyal.

Apokaliptika és nemzeti mítoszok

Apokaliptika és nemzettudat a XVI. századi Magyarországon: In: Religio, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban. Szerk. Bitskey István és Oláh Szabolcs. Debrecen, 2004. 112—125.

Mámor, mítosz, amnézia

Mámor, mítosz, amnézia. Prágai Tükör 1(1993) 1. 18—27.

FELHASZNÁLT FORRÁSOK ÉS IRODALOM

Az Országos Széchényi Könyvtár, a Magyar Országos Levéltár, a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattár, a Rádai Könyvtár, a Deutsche Bücherei (Lipcse), az Egyetemi Könyvtár, a Debreceni Nagy Könyvtár, A Sárospataki Református Kollégium Könyvtára, a müncheni Deutsche Nationalbibliothek, anyagát használtam a könyv tanulmányaihoz a jegyzetekben szerepelnek a konkrét levéltári, kézirattári forráshivatkozások.

500 magyar levél. Csányi Ákos levelei Nádasdy Tamáshoz 1549—1562. Közreadja Öze Sándor. Bp. 1995.

A koramodern politikai eszmetörténet cambridge- i látképen, John Dunn, John G. A. Pocock, Quentin Skinner és Richard Tuck tanulmányai. Szerk. Horkay Hörcher Ferenc. Pécs, 1997.

A német társadalomtörténet új útjai. Szerk. Vári András. Bp. 1990.

A tihanyi Szent István-konferencia előadásai: Az MTA Irodalomtudományi Intézete által rendezett (2000. megjelenés alatt. Szerk. Bene Sándor)

Ács Pál: „Az idő ósága.” Történetiség és történetiszemlélet a régi magyar irodalomban. Bp. 2001.

Ács Pál: Apocalypsis cum figuris. A régi magyar irodalom történelemképe. 48—63. In Történelem-kép : Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából. Szerk. Mikó Árpád és Sinkó Katalin. Bp. 2000.

Adermann, Ulrich: Vom Amsfeld nach Wien Osmanische Kriegsdrohung, Apokalypse und Geschichtsdeutung vom späten Mittelalter bis zum Konfessionellen Zeitalter. In: Der Krieg in

religiöse und nationalen Deutungen der Neuzeit. Hrsg. Beyrau, Dietrich. Bonn—Tübingen—Berlin, 2001.

Anderson, Benedict: Erfindung der Nation. Zur Karriere eines erfolgreiches Konzepts. Frankfurt a. M. / New York, 1988.

Antall József: Ünnepi beszéd. Mohács és vidéke 2(1991) 18.sz. augusztus 31.

Assmann, Aleida: Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses. München, 1999.

Assmann, Aleida: Zeit und Tradition. Köln—Weimar, 1999.

Assmann, Aleida; Frevert, Ute: Geschichtsvergessenheit—Geschichtsversessenheit. Stuttgart, 1999.

Assmann, Jan: Das kulturelle Gedächtnis. München, 1997.

Babinger, Franz: Hans Derschwams Leben und Wirken. (1494—1568) In: Hans Derschwams Tagenbuch, einer Reise nach Konstantinopel und Keinsasien. (1553—55) Hrsg: Babinger, Franz. München–Leipzig, 1923, XIV—XXVI (Studien zur Fugger-Geschichte, 7.)

Bácskai Vera: A gyulai uradalom mezővárosai XVI. században. Agrártörténeti Szemle 9(1967).

Bahlche, Joachim – Strohmaier, Arno: Konfessionalisierung in Ostmitteleuropa. Wirkungen des religiösen Wandels im 16. und 17. Jahrhundert in Staat, Gesellschaft und Kultur. Stuttgart, 1999.

Balázs Mihály: Teológia és irodalom. Az Erdélyen kívüli antitrinitarizmus kezdetei. Bp., 1998.

Bálint Sándor: A napba öltözött asszony. In: Sacra Hungaria. Tanulmányok a magyar vallásos népelet köréből. Kassa, 1943.

Bálint Sándor: Szeged reneszánsz kori műveltsége. Bp. 1975.

Bán Imre: Költők, eszmék, korszakok. Szerk.: Bitskey István. Debrecen, 1997.

- Baranyai Decsi János* Magyar históriája, kiadta és az előszót írta: Kulcsár Péter. Bp. 1982.
- Barnes, Robin B.*: Der herabstürzende Himmel: Kosmos und Apokalypse unter Luthers Erben um 1600. 129—147.
- Barnes, Robin B.*: Prophcies and Gnosis. 1987.
- Baron, Hans*: Calvinist republicanism and its historical roots. In: „Church History”. 8(1939), 30—42.
- Barta Gábor*: Az erdélyi fejedelemség születése. Bp. 1979.
- Barta Gábor*: Vajon kié az ország? Bp. 198
- Bartók István*: A Nádasdy-mecenatúra hatása az irodalmi gondolkodásra (szempontok Sylvester János Grammatikca Hungarolatinájának vizsgálatához). 171—131.
- Bartoniek Emma*: Fejezetek a XVI – XVII. századi magyarországi történetírás történetéből. Bp. 1975.
- Bátori, Ingrid*: Städtische Gesellschaft und Reformation. Stuttgart, 1980.
- Beke Antal*: Az erdélyi káptalan levéltára Gyulafehérvárott. Történelmi Tár 1881. 129.
- Benda Kálmán*: „A magyar nemesség iskolázottsága a 16—17. században”. In: Magyarország társadalma a török kiűzésének idején. Szerk. Szvircek Ferenc. Salgótarján, 1984. 98—102.
- Benda Kálmán*: A Bocskai-kori hajdúság összetétele és társadalmi törekvései. Debrecen, 1963.
- Benda Kálmán*: A kálvini tanok a magyar rendi ellenállás ideológiájában. Helikon Világirodalmi Figyelő 1971.
- Benda Kálmán*: A magyar hivatástudat története. Bp. 1937.
- Benda Kálmán*: Habsburg politika és rendi ellenállás. Történelmi szemle 1970, 404— 427.
- Bende Lajos*: Sziget 1556. évi ostroma. Hadtörténelmi Közlemények. 13(1968) 281—310.
- Bendl Vera*: Prófécia és apokaliptika különbsége Martin Buber és Jacob Taubes két írása alapján. MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont Dokumentum-füzetek 17. Bp. 2001.

Bernardo de Aldana magyarországi hadjárata (1548—1552). Közreadja Szakály Ferenc bevezető tanulmánnyal: Egy zsoldosvezér emlékiratai a XVI. század közepén vívott magyarországi háborúkról. Bp. 1986.

Bessenyei József: Nádasdy Tamás a politikus és államférfi. In: Nádasdy Tamás (1498—1562) Tudományos emlékülés. Sárvár, 1998. szeptember 10—11. Szerk. Söptei István. Sárvár, 1999. 9—29.

Enyingi Török Bálint. A forrásokat közzétette és a bevezetést írta: Bessenyei József Bp. 1994.

Bethlen Gábor emlékezete. Szerk. Makkai László. Bp. 1980.

Bethlen Gábor krónikásai. Szerk. Makkai László. Bp. 1980.

Bilkei Irén: Egy zalai köznemes pályája a XVI. században. Zalai gyűjtemény. 4(1993) 7—16.

Bitskey István: Pázmány Péter koráncafolata. In: Eszmék, művek hagyományok. (Csokonai Könyvtár, Bibliotheka Studiorum Litterarium, 5. Szerk: Bitskey István és Görömbei András) Debrecen, 1996. 179—195.

Bitskey István: Virtus és religió. Tanulmányok a régi magyar irodalmi műveltségről. Miskolc, 1999.

Bizeul, Yves: Theorien der polithische Mythen und Ritualen 15-43. In: Politische Mythen und Rituale in Deutschland, Frankreich und Polen. Berlin, 2000.

Boga Alajos: A székelyföld történetírója a XVII. századból. Kolozsvári értekezések a magyar művelődéstörténet köréből 5. Kolozsvár, 1914.

Borovszky Samu: Csanád vármegye története 1715-ig. Bp. 1896—1897.

Borsa Iván: A szenyéri uradalom a török időkben. In: Tanulmányok Somogy megye múltjából. Szerk. Kanyar József. Kaposvár, 1984. 34—133.

Boswort C. E.: The Concept of Dhimma in Early Islam. In: Christians and Jewis in the Ottoman Empire I. ed. Braude, B.—Lewis, B. 37—51.

Botta István: Luther Antikrisztus-fogalmának hatása a magyar reformátorok társadalomszemléletére. In: Tanulmányok a Lutheri reformáció történetéből. Szerk. Fabinyi Tibor Bp. 1984. 51—65.

Botta István: Melius Péter ifjúsága. A magyarországi reformáció lutheri és helvét irányai elkülönüléseinek kezdete. Bp. 1978. (Humanizmus és Reformáció 7.)

Brandi, Karl: Deutsche Geschichte im Zeitalter der Reformation und Gegenreformation. Leipzig, 1942.

Buchanan, Hans: „Luther and the Turks 1519 – 1529,” Archiv für Reformationsgeschichte. 47(1956), 145—160.

Bucsay Mihály: A protestantizmus története Magyarországon. 1521—1945. Bp. 1985.

Bunyitai Vince: A hitújítás történetéből. Századok 21(1887), 397—398.

Bunyitay Vince: A váradi püspökség története. Nagyvárad, 1884.

Burrichter, Clemens-Schödl, Günther: „Ohne Erinnerung keine Zukunft.“ Zur Aufarbeitung von Vergangenheit in einigen europäischen Gesellschaften unserer Tage. Köln, 1991.

Buza János: Mezőgazdaság és parasztság a török korban. In: Sárvár monográfiája. Szerk. Horváth Ferenc. Szombathely, 1978. 286—292.

Clemens, Friedrich: Der Mythosbegriff als Mittel gegenwartiger Gesellschaftsanalyse. In: Osteuropa im umbruch Alte und neue Mythen. Clemens, Friedrich—Menzel, Birgit Hrsg. Frankfurt am Main, 1994. 15—29.

Cosack, C. J.: „Zur Literatur der Türkengebete im 16. und 17. Jahrhundert,” Zur Geschichte der evangelischen ascetischen Literatur in Deutschland. Basel, 1871. 163—242.

Czimmer Károly: A szegedi veszedelem. Bp. 1891.

Czigány Loránt: Gyökértelen, mint a zászló nyele. A természetes világgép felbomlása az ötvenhatos nemzedék költészetében. Új Látóhatár 31(1981) 3—4.

Csánki Dezső: Hevesi Bornemisza Benedek gyulai kapitánysága. In: Békés Vármegye Régészeti és Művészettörténeti Emlékkönyve. 1881—1882.

Csepregi Zoltán: A reformáció kezdetei Brandenburgi György gyulai és vajdahunyadi uradalmaiban. 1520—1530. Egyháztörténeti Szemle 2(2001-2) 35—45.

Csire István: A kálmáncsehi református egyház története. Dunántúli Protestáns Közlöny 2(1886) 285—326.

Csorba Csaba: Erődített és várrá alakított kolostorok Dél-Dunántúl török kori várrendszerében. In: Tanulmányok Somogy megye múltjából. Szerk. Kanyar József. Kaposvár, 1974. 13—47.

Dávid Géza: A Simontornyai Szandzsák Bp. 1982.

Delumeau, Jean: Angst im Abenland. Die Geschichte kollektiver Ängste im Europa des 14—18. Jahrhunderts. Hamburg, 1985.

Dénes Iván Zoltán: A realitás illúziója. A historikus Szekfű Gyula. Bp. 1980.

Derschwam, Hans: Erdély, Besztercebánya, törökországi útinapló. Közreadja: Tardy Lajos. Bp. 1984.

Dobrovits Mihály - Őze Sándor: Melancton és a hódoltságkori reformáció iszlámképe. Lelkipásztor 73(1998), 46—49, 89—91.

Džaja, Srećko M.: „Die Bosnische Kirche“ und das Islamisierungsproblem Bosniens und der Herzegowina in den Forschungen nach dem Zweiten Weltkrieg. München, 1978. (Beiträge, zur Kenntniss Südosteuropas und des Nahen Orients 28.)

Džaja, Srećko M.: Konfessionalität und Nationalität Bosniens und der Herzegowina. München, 1994.

Ebenhard, Winfred: Monarchia und Widerstand: Zur staendischen Oppositionsbildung im Herrschaftssystem Ferdinands I. in Boehmen. München, 1985.

Eberhard, Winfried: Humanismus und Renaissance in Ostmitteleuropa vor der Reformation. Köln— Weimar—Wien, 1996.

Eberhard, Winfred: Konfessionsbildung und Stände in Böhmen. 1478—1530. München, 1981.

Eckhardt Sándor: Az antikrisztus legendája. *Katholikus Szemle* 50(1936)

Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából. I—V. Szerk. Bunyitay Vince—Rapaics Rajmund—Karácsonyi János—Kollányi Ferenc—Lukicsics József. Bp. 1902—1912. 252—254.

Ehrenpreis, Stefan, Lotz – Heumann, Ute: Reformation und konfessionelles Zeitalter. Darmstadt, 2002.

Eliade, Mircea: A szent és a profán. Bp. 1987.

Eliade, Mircea: Az örök visszatérés mítosza. Bp. 1998.

Erdélyi Gabriella: Egy kolostorper története. PhD értekezés, 2003.

Esze Tamás: Kálmáncsehi Sánta Márton Sátoraljaújhelyen. *ItK* 74(1970) 566—576.

Esze Tamás: Sztárai Gyulán. *Könyv és könyvtár* 9(1973) 89—194.

Esze Tamás: Zrínyi Miklós papja Szigetvárott. Jubileumi képeskalendárium az 1967-es évre. 60.

Esze Tamás— Várkonyi Ágnes: A Rákóczi-hagyomány mozgósító szerepe a 18. században. In: *Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon 1711—1790*. Szerk: Spira György. Bp. 1952 117—139

Faragó Bálint: A mezőtúri református egyház története 1530—1917. *Mezőtúr* 1927.

Fata, Marta: Ungarn, das reich der Stephanskronen, im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. *Multiethnizität, Land und Konfession 1500—1700*. Münster, 2000.

Fazekas István: Dorfgemeinde und Glaubenswechsel in Ungarn im späten 16. und 17. Jahrhundert. In: Konfessionalisierung in Ostmitteleuropa. Hrsg. Von Bahlcke, Joachim und Strohmayer, Arno. Stuttgart, 1999. 339—350.

Fekete Lajos: Bevezetés a hódoltság török diplomatikájába. Bp. 1926. No: 5.

Fickret, Adanir: Heiduckentum und oschmanische Herrschaft. Socialgeschichtliche Aspekte der Diskussion um das frühneuzeitliche Rauberwesen in Südost-Europa. Südost-Forschungen 41(1982) 43—116.

Fine, John: The Bosniana Church. A new interpretation. 1975.

Fischer, Galati: „Ottoman Imperialism and the Lutheran Struggle for Recognition in Germany, 1520—1529,” Church History, 23(1954) 46—67.

Mythen der Nationen. Ein europäisches Panorama. Hrsg. Flacke, Monika. Berlin, 1998.

Fodor Pál: A terjeszkedés ideológiája az Oszmán Birodalomban. Világtörténet 1994. 25—31.

Fodor Pál: Magyarország és a török hódítás. Bp. 1991.

Fodor Pál: Az apokaliptikus hagyomány és az „aranyalma” legendája. A török a 15—16. századi közvéleményben. Történelmi Szemle 39(1997) 1:21-49.

Forgách Ferenc: Commentarii Rerum Hungaricarum. Posonii et Cassoviae 1788.

Forrel, G. W.: „Luther and the War Against the Turks,” Church History, 14(1945) 256—271.

Földvály László: Szegedi Kis István élete és a Tisza-Duna mellékiek reformációja. Bp. 1894.

Földvály László: Szegedi Kis István reformátori működése a Tisza melléken. Protestáns Szemle 4(1894) 478—493, 554—574, 611—621.

Fraknoi Vilmos: Melanchthons beziehungen in Ungarn. Bp. 1874.

Fraknoi, Wilhelm: Ungarn vor der Schlacht Mohacs, 1524 – 1526. Bp. 1886.

François, Étienne: Deutsche Erinnerungsorte. München,

Freier, Johannes: A ferences teológia befolyása a reformációra: recepció és elutasítás között. In: A ferences lelkiség hatása az újkori közép-Európa Történetére és kultúrájára Szerk: Óze Sándor és Medgyesy-Schmikli Norbert. Bp. 2005. 143—157.

Frisnyák Sándor: Az Alföld történeti földrajza. Debrecen, 2000.

Füssy Tamás: A zalavári apátság története. In: A pannonhalmi Szent Benedek rend története. I. köt. Szerk. Erdélyi László. Bp. 1902.

Galavics Géza: Kössünk kardot a pogány ellen. Török háborúk és képzőművészet. Bp. 1986.

Geertz, Clifford: Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások. Szerk. Niedermüller Péter. Bp. 1994.

Geertz, Clifford: The interpretation of culture. New York, 1973.

Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lixikon zur Politisch – sozialen Sprache in Deutschland, hrsg. Otto Brunner – Werner Conze – Reinhart Koselleck, 1 – 8. Stuttgart, 1972 – 1997.

Glodzieher Ignác: Az iszlám. Bp. 1980.

Gölnér, Carl: Die Türkenfrage in der öffentlichen Meinung Europas in XVI. Jh. Turcica (3 Bd.) Bucuresti—Baden-Baden, 1978.

Grynaeus Tamás—Vida Tivadar: „Szerelmes Orsikám”. A Nádasdyak és Szegedi Körös Gáspár levelezése. Bp. 1988.

Guzsik Tamás: Eltűntnek hitt pálos kolostorok Somogy megyében. In: Tanulmányok Somogy megye múltjából. Szerk. Kanyar József. Kaposvár, 1986.

Gyáni Gábor: Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése. Bp. 2000.

Gyáni Gábor: Történetírás: a nemzeti emlékezet tudománya? In: Történelem—kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából. Szerk. Mikó Árpád- Sinkó Katalin. 92—103. Bp. 2000.

Gyöngyösi Gergely: Arcok a magyar középkorból. Magyar ritkaságok. Szerk. Belia György és Szalai Anna. Bp. 1983.

Györffy István: A hajdúk eredete. Protestáns Szemle 1927. 133—144.

Györffy István: A kunok megtérése. Protestáns Szemle 1925. 669—681.

Győri János: A kereszténység védőbástyája. Bp. 1933.

Haiduckenaktionen in Mazedonien in der 1. Hälfte des 17. Jahrhunderts. Südost Forschungen 21(1962) 394—402.

Halasi-Kun Tibor: Gennadios török hitvallása. Kőrösi Csoma S Archivum I suppl. 1936.

Hankiss Elemér: Diagnózisok. Bp. 1986.

Harsányi András: A Domonkos rend Magyarországon a reformáció előtt. Debrecen, 1938.

Hegedűs Attila—Papp Lajos: Középkori leveleink 1541-ig. Bp. 1991.

Hegy Klára: A török berendezkedés Magyarországon. Bp. 1995.

Hegy Klára: Magyar és balkáni katonaparasztok a budai vilájet déli szandzsákjaiban. Századok 135(2001) 1255—1311.

Hervay Ferenc: A pálos rend elterjedése a középkori Magyarországon. In: Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok. Mályusz Elemér emlékkönyv. Szerk. H. Balász Éva—Fügedi Erik—Maksay Ferenc. Bp. 1984. 159, 173.

Historisches Wörterbuch der Philosophie. Hrsg: Joachim Ritter und Karlfield Gründer. 280—318.

Hobbsbaum, Eric J.: Nations and nationalism since 1780. Programme, myt, realty. Cambridge, 1990.

Hobbsbaum, Eric J.: Sozialrebellien, Archaische Socialbewegungen im 19. und 20. Jahrhundert. Gießen, 1979. 13—50.

Hódmezővásárhely története. Szerk. Nagy István. Hódmezővásárhely, 1984.

Hóman Bálin—Szekfű Gyula: Magyarország története. Bp. 1936.

Horváth János: A reformáció jegyében. (A mohács utáni félszázad története.) 2. kiadás, Bp. 1957.

Horváth Magda: A török a német közvéleményben. Bp. 1937.

Horváth Mihály: Fráter György. Budapest 1898.

Horváth Mihály: Magyarország történelme. I—V. köt. 1871—73.

Hosking, Geoffrey—Schöpflin, George: Myths and Nationhood. London, 1997.

Humanista történetírók. Szerk. és az utószót írta: Kulcsár Péter. Bp. 1977.

Imre Mihály: Magyarország panasza. A Querela Hungariae toposz a XVI—XVII. század irodalmában. Debrecen, 1995. (Csokonai Könyvtár, Bibliotheka Studiorum Litterarium, 5. Szerk. Bitskey István és Görömbei András)

Imre Mihály: Arbor Haereseon. In: Egyház és művelődés. Fejezetek a reformátusság és a művelődés XVI—XIX. századi történetéből. Szerk. Gáborjáni Szabó Botond—Fekete Csaba—Berecki Lajos, Debrecen, 2000. 53—85.

Der Krieg in religiösen und nationalen Deutungen der Neuzeit. Szerk. Dietrich Beyrau Tübingen, 2001. 11—40.

500 Jahre Kosovo Krieg (1389—1999). In: Mythen Symbole und Rituale. Die Geschichtsmächtigkeit der Zeichen in Südosteuropa im 19 und 20 Jahrhundert. Frankfurt am Main, 2000. (Heidelberger Publikationen Zur slavistik B. literatur wissenschaftliche Reihe Band 14.)

Irodalom és ideológia a 16—17. században. Szerk. Varjas Béla. Bp. 1987.

Istvánfy Miklós: A magyarok története. Bp. 1962.

Jankovics József: Tinódi török képe. In: Nadasdy Tamás (1498—1562) Tudományos emlékülés. Sárovar, 1998. szeptember 10—11. Szerk. Söptei István. Sárovar, 1999. 131—141.

Kämpfer, Frank: Nationalheilige in der Geschichte Serbiens. In: Forschungen zur osteuropäischen Geschichte 20(1973) 7—22;

Karácsonyi János: Szent Ferenc Rendjének története Magyarországon 1711-ig. I-II. Bp. 1924.

Karácsonyi János—Kollányi Ferenc—Bunyitai Vince—Rapaics Raimund—Lukinics József: Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából. I—V. Bp. 1902—912.

Karácsonyi János: Békés vármegye története. Magyarország 1000 éves fennállásának ünnepére Békés vármegye törvényhatósági bizottságának megbízásából írta Karácsonyi János. Gyula, 1896.

Karácsonyi János: Egy olasz fogoly Gyula várában. (A Békésvármegyei Régészeti és Művelődéstörténelmi Társulat Évkönyve. 15. 1890-91) 54—65.

Kardos Tibor: A huszita Biblia keletkezése. In: Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának közleményei 3(1952) 125—177.

Kardos Tibor: A magyarországi humanizmus kora. Bp. 1955.

Károlyi Árpád—Szalay József: Nádasdy Tamás nádor családi levelezése. Bp. 1882.

Károlyi Árpád: Regeszták a Bécsi Királyi és Császári Levéltárból. In: Békés Vármegye Régészeti és Művészettörténelmi Emlékkönyve 1881—1882.

Kathona Géza: Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből. Bp. 1974. (Humanizmus és Reformáció 4)

Kathona Géza: Károlyi Gáspár történelmi világképe. Tanulmány a 16. századi protestáns apokaliptika köréből. Bp. 1943.

Kathona Géza: Svájci teológiai elemek Szegedi Kis István hittani nézeteiben. In: Tanulmányok és szövegek a magyarországi Református Egyház XVI. századi történetéből. Szerk: Bartha Tibor. Bp. 1973. 13—107. *Studia et acta Ecclesiastica* 3.

Kaufmann, Thomas: 1600. Deutungen der Jahrhundertwende im deutsche Luthertum Jahrhundertwenden, Endzeit- und Zukunftsvorstellungen vom 15. bis zum 20. Jahrhundert.

Hrsg. Jakubowsky-Tiessen, Manfred—Lehmann, Hartmut—Schilling, Johann,—Staats, Reinhart. Göttingen, 1999. 73—128.

Keveházi Katalin: Melanchthon és a Wittenbergben tanult magyarok az 1550-es évektől 1587-ig. Szeged, 1986.

Kingdon, Robert N.: The First Expression of Theodore Beza's Political Ideas. In: Archiv für Reformationsgeschichte. 46(1955.) 88—100.

Kiss Áron:

Kiss István N.: A parasztság és a főurak 16. századi honvédi harcokban. Hadtörténeti Közlemények 1954. 3—4, 66—68.

Kisbán Emil: A magyar pálos rend története. Bp. 1938.

Klaniczay Tibor: A magyar reformáció irodalma. ItK, 6(1957) 12—47.

Klaniczay Tibor: Reneszánsz és barokk (Tanulmányok a régi magyar irodalomról). Bp. 1961.

Klein, F. A.: The Religion of Islam. Bp. 1906.

Kohler, M.: Melanchthon und der Islam. Leipzig, 1938.

Kolosvári Sándor—Óvári Károly: 1000-1526. évi törvénycikkek. Corpus Iuris Hungarici. Bp. 1899.

Kommunikation in der ländlichen Gesellschaft vom Mittelalter bis zur Moderne. Hsg. Rösner Werner. Göttingen, 2000.

Komoróczy György: Nádasdy Tamás és a 16. századi magyar nagybirtok gazdálkodása. Bp. 1932.

Kósa László: A magyar nemzettudat változásai. Európai Utas (2000). 11/1.

Kósa László: Gyula város reformációja. Bp. 1997.

Kovács István: „Mindig veletek voltunk” A lengyel légió története 1848—49-es szabadságharcban. Bp. 1996

Krizsa Ildikó: Rex iustus—rex clarus. (Mátyás király a néphagyományban.) In: Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évfordulójára. Bp. 1990. 363—410.

Kropf Lajos: Egy incidens Temesvárott 1551-ben. Századok 32(1898) 434—436.

Kulcsár Péter: „Ars historica”. In: Klaniczay—emlékkönyv. Tanulmányok Klaniczay Tibor emlékezetére. Szerk. Jankovics József. Bp. 1994. 119—127.

Kulcsár Péter: Bonfini magyar történetének forrásai és keletkezése. Bp. 1973.

Kulturelle Reformation. Jussen, Bernhard—Koslofsky, Craig. Göttingen, 1999. Veröffentlichungen Des Max – Planck Institut für Geschichte 145. Sinnformationen im Umbruch 1400-1600.

Kultúrtörténeti Szemelvények a Nádasdyak 1540—1550-es számadásaiból. I-II. közli: Kumorovitz L. Bernát és M. Kállay Erzsébet. Szerk: Belényessi Márta. Bp. 1959. (Történeti néprajzi füzetek I.)

Lamparter, H. : Luthers Stellung zum Türkenkrieg. München, 1940.

Lampe-Ember: Debreceni Ember Pál: História ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania. Ed. Lampe, Fridrich Adolphus Lipcse, 1728.

Langewiesche, Dieter: Was heißt, Erfindung der nation? Nationalgeschichte- oder Geschichtsdeutung als Machtkampf. Hischtorische Zeischrift 27(2003)

Lanzinner, Maximillian: Friedensicherung und politische Einheit des reiches unter kaiser Maximilian II. (1564-1576) Schriftenreihe der Hischtorischen Kommission bei de Bayerischen Akademie der Wissenschaften Band 45. Göttingen, 1993.

László Gyula: A Szent László legenda - középkori falképei. Bp.1993.

Laube, Adolf: Flugschriften gegen die Reformation (1518 – 1524). Berlin, 1997.

Lazius, F.: „Luthers Stellung zur türkischen Weltmacht,” Baltische Monatschrift, XXXVIII (1891), 263 – 280.

Locher, Gottfried Wilhelm: Zwingli und die schweizerische Reformation. Göttingen, 1982.

Loeche György - Szabó József S.: Kálvin hatása és a kálvinizmus Európa keleti országaiban. Debrecen, 1912.

Magyar Kálmán: Régészeti kutatások a középkori Hedrehely területén. In: Somogy megyei múzeumok közleményei. Szerk. Magyar Kálmán. Kaposvár, 1978. 161—165.

Magyar reneszánsz udvai kultúra. Szerk. R. Várkonyi Ágnes. Bp. 1987.

Magyar Zoltán: A kolozsvári testvérek váradi királyszobrai. Századok 1995.

Magyarország története. Szerk: Pach Zsigmond Pál. Kötetszerk: R. Várkonyi Ágnes. Bp. 1985. 3/1.

Magyarok kelet és nyugat közt. A nemzettudat változó jelképei. Szerk. Hofer Tamás. Bp. 1996.

Maier, Hans: Politische Wissenschaft in Deutschland Aufsätze zur Lehrtradition und Bildungspraxis. München, 1969.

Makkai László: Az abszolutizmus társadalmi bázisának kialakulása az osztrák Habsburgok országaiban. Történelmi Szemle, 1960. 193—223.

Makkai László: Pest megye története 1848-ig. In: Pest megye műemlékei. I. Szerk: Dercsényi Dezső. Bp. 1957. (Magyarország műemléki topográfiája V.)

Maksay Ferenc: István „koppányi püspök” esete. Történelmi Szemle 12(1969) 129—130.

Mályusz Elemér: Az Országos Levéltár Nádasdy Levéltárának magyar levelei. Levéltári Közlemények (8 közleményben) 1927.

Mályusz Elemér: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Bp. 1971.

Mályusz Elemér: Pálos rend a középkor végén. Egyháztörténet 1945. 1-55.

Mályusz Elemér: Zsigmond király uralkodása Magyarországon. Bp. 1984. 22—38.

Mándoky Kongur István: A kun nyelv Magyarországi emlékei. Keletkutatás 1975.

Marosi Ernő: A magyar történelem képei, a történetiség szemléltetése. In: Történelem—kép. Szemelvények történelem és művészet kapcsolatáról. Szerk. Mikó Árpád és Sinkó Katalin, Bp. 2000. 11—33.

Matkowski, Aleksander: Biographische Beiträge zur Geschichte des mazedonischen Haiduckenwesens von 1622 bis 1650. Südost Forschungen 27(1968) 324—346.

Matuz József: Az Oszmán Birodalom története. Bp. 1990.

McGinn, Bernard: Az Antikrisztus. Az emberiség kétezer éve a gonosz bűvöletében. Bp. 1995.

McGinn, Bernard: Geschichte der christlichen Spiritualität. Würzburg, 1(1993), 3(1997)

Melius Juhász Péter: Magyar prédikációk, kit postillának neveznek. Debrecen, 1563.

Melius Péter: Szent Jánosnak tött jelenésnek igaz és írás szerint való magyarázása prédikatioc szerint a iámbor bölcz és tudós emberek írásából szereztetett Melius Péter által. Váradon, 1568.

Mérei Klára T.: Somogy megye pusztulása szigetvár eleste után. In: Szigetvári Emlék Könyv. Bp. 1966.

Mi a magyar? Szerk. Szekfű Gyula. Bp. 1938.

Mezőváros reformáció és irodalom (16-18. század) Szerk. Szabó András Historia Litteraria 18. mezővárosi konferencia. Bp. 2005. A könyv a 2001. május 31-én Mezőtúron rendezett azonos című konferencia előadásait tartalmazza.

Miczkiewicz, Adam: Ősök. Bella István fordításában és magyarázó utószavával. Bp. 2001.

Miklósi Ödön: Presbiteriális elemek a protestáns egyház ősi szervezetében. Protestáns Szemle 1935. 457—461.

Miyamoto, Yoko: The Influence of Medieval Prophecies on Views of the Turks. Islam and Apokaliptism in Sixteen Century Journal of Turkish Studies. 17(1993) 125—145.

Moeller, Bernd: Deutschland im Zeitalter der Reformation. Göttingen, 1988.

- Molnár Antal*: A katolikus egyház a hódolt Dunántúlon. Bp. 2003.
- Molnár Antal*: Katolikus missziók a hódolt Magyarországon. I.(1572-1647) (Humanizmus és Reformáció.) Bp. 2001.
- Molnár Antal*: Püspökök, barátok, parasztok. Fejezetek a szegedi ferencesek törökkori történetéből. Bp. 2003.
- Molnár Antal*: Mezőváros és katolicizmus. Katolikus Egyház az Egri Püspökség hódoltsági területein a 17. században. Bp. 2005. METEM könyvek 49.
- Molnár Erik*: Történetiszemléletünk nacionalista maradványairól. Történelmi Szemle 1963. 1236—1237.
- Molnár István*: Magyarországi pálosok zöld kódexének Somogy megyei regesztái. In: Somogy megyei múzeumok közleményei. Szerk. Bakay Kornél. Kaposvár, 1978. monográfiája. Szombathely, 1978. 243—304.
- Monok István*: „A 16. századi középnemesség műveltségéről”. In: Nádasy Tamás (1498 – 1562). Sárvár, 1999, 105—115.
- Monok István*: „A könyvtárak és a könyvolvasás a Kárpát-medencében. 1526—1730”. In: *Madas Edit—Monok István*: A könyvkultúra Magyarországon a kezdetektől 1730-ig. Bp. 1998, 85—184.
- Musculus, Wolfgang magyar kapcsolatainak dokumentumai. Bevezeti és közli: Zsindely Endre. In: *Studia et Acta Ecclesiastica* 3. Szerk. Bartha Tibor. Bp. 1973. 969—1005.
- Musculus, Wolfgang*: *In sacrosanctum Davidis Psalterium commentarii*. Basileae, 1556.
- Müller Róbert*: A pogányszentpéteri ásatás. In: A nagykanizsai Thúry György jubileumi évkönyve 1919—1969. Szerk. H. Kerecsényi Éva. Nagykanizsa, 1972. 265-284.
- Nagy Iván*: Magyarország családjai. Pest 1859.
- Nemeskürty István*: Bornemissza Péter. Bp. 1961.
- Németh Béla*: Szigetvár története. Pécs, 1903.

Németh, Katalin S.: Ungarische Drucke und Hungarica 1480—1720. Katalog der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel, I—III. München, 1993.

Nemzet haza, honvédelem a parasztság és a nem nemesi katonáskodó réteg gondolkodásában (XV-XIII. század) Történelmi Szemle 1963. A fenti tárgykörben 1962. június 11-12-én rendezett tudományos vita anyagát közli. Századok. 98. 1964. 5. 6. Marxista történettudományunk fejlődésének problémái.

Nemzeti kultúrák antropológiai nézetben 2. Szerk: Hofer Tamás és Niedermüller Péter. Bp. 1988.

Nolte, Hans Heinrich: Mythos-Plädoyer für einen engen Begriff. In: Mythen in Geschichte und Geschichtsschreibung aus polnischer und deutscher Sicht. Hrsg. Saldern, Adelheid von (Politik und Geschichte I) Hannover, 1996. 36—40.

Nöldeke, Theodor: Geschichte des Qrans. Hildesheim—New York, 1981.

Nora, Pierre: Geschichte im Wissenschaft und Unterricht. 1996.

Oltványi Pál: A csanádi püspöki megye birtokviszonyainak rövid története. Szeged, 1867. 12.

Ozment, Steven: Reformation in the Cities: The Appeal of Protestantism of Sixteenth-Century Germany and Switzerland, 1980.

Ozori Imre: „De Christo et eius ecclesia, item de Antichristo et eius ecclesia” című, Krakkóban előbb 1535-ben, majd 1546-ban másodszor is megjelent műve hasonmás kiadása. (Bibliotheca Hungarica Antiqua IV.) A kísérő tanulmányt írta Nemeskürty István. A faximile szövegét gondozta Varjas Béla. Bp. 1961. (Bibliotheca Hungarica Antiqua. IV.)

Óze Sándor—Dobrovits Mihály: A török-kép változása a XVI. századi Magyarországon. In: Ezredforduló—századforduló—hetvenedik évforduló ünnepi tanulmányok Zimányi Vera tiszteletére. Szerk. J. Újváry Zsuzsanna, Piliscsaba, 2001. 228—237.

Óze Sándor—Dobrovits Mihály: Pázmány és az iszlám megítélése a XVI. századi Magyarországon. In: Pázmány Péter és kora. Szerk. Hargittay Emil. Piliscsaba, 2001.

Óze Sándor—Dobrovits Mihály: Török nyelvhasználat a dél-dunántúli végvárakban a 16. században. Zalai Múzeum. 12(2003) 202—218.

Óze Sándor—Dobrovits Mihály: Melanchton és a hódoltsági reformáció iszlámképe. Lelkipásztor. 73(1998) február. 89-92. Március 46—50.

Óze, Sándor—Spannenberger, Norbert: „Hungaria vulgo appellatur propugnaculum Christianitatis” Zur politischen Instrumentalisierung einer Selbstlegitimierung. In: Jahrbücher für Geschichte und Kultur Südosteuropas. In: Beruf und Berufung. Geschichtswissenschaft und Nationalbildung in Ostmittel- und Südosteuropa im 19. und 20. Jahrhundert. (Hrsg.) Krozka, Markus—Maner, Hans-Christian. 19-39.

Óze, Sándor—Spannenberger, Norbert: Zur Reinterpretation der mittelalterlichen Staatsgründung in der ungarischen Geschichtsschreibung des 19. und 20. Jahrhunderts. 61—77. In: Jahrbücher für Geschichte und Kultur Südosteuropas. 2(2000) München, 2001.

Spannenberger, Norbert (Leipzig)—Óze, Sándor (Budapest): „Wir brauchen Mohács.” Historiographie und politische Instrumentalisierung der Erinnerung an eine nationale Niederlage in Ungarn. In: Südosteuropa Von vormoderner Vielfalt und nationalstaatlicher Vereinheitlichung. Festschrift für Edgar Hösch. Herausgegeben von Clewing, Konrad und Schmitt, Oliver Jens. München, 2005. 327—349.

Óze Sándor: „A kereszténység védőpajza” vagy „Üllő és verő közé szorult ország”. In: Magyarok Kelet és Nyugat közt. A nemzettudat változó jelképei. Szerk. Hofer Tamás. Bp. 1996. 99—108.

Óze Sándor: A Molnár Erik-vita és a „Mohács szindróma.” In: Variációk. Tanulmányok M. Kiss Sándor 60. születésnapjára. Szerk. Ötvös István. Piliscsaba, 2004. 165—232.

Óze Sándor: „Bűneiért bünteti Isten a Magyar népet”. Egy bibliai párhuzam vizsgálata a 16. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján. A Magyar Nemzeti Múzeum

Művelődéstörténeti Kiadványa 2. Bp. 1991. (Bibliotheca Humanitatis Historica a Museo Nationali Hungarico Diegesta.)

Óze Sándor: Adatok a reformáció elterjedéséhez Nádasdy Tamás kanizsai uradalmában. Zalai Múzeum 10(1997) 19—23.

Óze Sándor: Adatok Kerecsényi László Gyulai kapitányságához. 114—123. In: Hagyomány, közösség, művelődés. Tanulmányok a hatvanéves Kósa László tiszteletére. Szerk. Ablonczy Balázs—Ifj. Bertényi Iván—Hatos Pá—Kiss Réka. Bp. 2002.

Óze Sándor: Egy végvári katonáról. Elhangzott a Bollók János Emlékkonferencián az Eötvös Collegiumban, 2003. november. A konferencia előadásai megjelenés alatt.

Óze Sándor: Felekezetváltás a 16. századi végvári katonaságnál. In: Felekezetek és identitás az újkori Kelet-Közép-Európában. Szerk. Illés Pál Attila. Piliscsaba—Budapest, 1999. 26—34.

Óze Sándor: Kanizsa környéki végvárak viszonya a környék lakosságához, Csányi Ákos jelentései alapján. In: Nagykanizsa török alóli felszabadulásának 300. évfordulóján tartott nemzetközi tudományos konferencia előadásai. Nagykanizsa, 1990. 30. 12. 01.

Óze Sándor: Nádasdy Tamás és az örményesi pálos kolostor. Folia Historica (1993.) Új Folyam I. 89—106.

Óze Sándor: Szegedi Kis István és a medve (két végvár és környezetének viszonya egymáshoz a reformáció elterjedése idején). Folia Historica 17(1992) 19—42.

Óze Sándor: Apokaliptika és nemzettudat a XVI. századi Magyarországon: In: Religio, retorika, nemzettudat régi irodalmunkban. Szerk. Bitskey István és Oláh Szabolcs. Debrecen, 2004. 112—125.

Pálffy Géza: A török elleni védelmi rendszertörténete kezdetektől a 18. század elejéig. (Vázlat egy készülő nagyobb összefoglaláshoz) Történelmi Szemle 38(1996) 2—3. 257—288.

Pálffy Géza: A császárváros védelmében. A győri kapitányság története. 1526—1598. Győr, 1999.

Pálffy Géza: Rabkereskedelem és rabtartás gyakorlata és szokásai XVI—XVII. századi török-magyar határ mentén (az oszmán magyar végvári szokásjog történetéhez). *Fons* 4(1997) 5—78.

Pálóczi Horváth András: Besenyők, kunok, jászok. Gyomaendrőd, 1989.

Pálos Inventárium (1520-1521) I—III. Szerk. Hervay Ferenc. Bp. 1975-1978.

Papp Gusztáv: Kálmáncsehi Sánta Márton. Bp. 1935.

Patočka, Jan: Mi a cseh? Esszék és tanulmányok. Pozsony, 1996.

Patschovsky, Alexander— Smahel, Frantisek: Eschatologie und Hussitismus: Internationales Kolloquium. Prag 1—4. Septempber. 1993. 1996.

Payr Antal: A Dunántúli Evangélium Egyházkerület története. Sopron, 1924.

Perjés Géza: Az országút szélére vetett ország. *Kortárs* 1971. 11-12 és 1972. 1. A tanulmány változatlan szöveggel megjelent a Magvető Kiadó „Gyorsuló idő” sorozatában. Bp. 1975.

Péter Katalin: A haza és a nemzet az ország három részre hullott állapotában. *Folia Historica* 1993. 13—33.

Péter Katalin: A katolikus megújulás és a protestáns reformáció. Uó: Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból (A Ráday Gyűjtemény tanulmányai 8). Bp. 1995. 5—14.

Péter Katalin: A magyar nyelvű politikai publicisztika kezdetei. Bp. 1973.

Péter Katalin: Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból. Bp. 1995.

Péter László: A nemzeti múlt legendái és tilalomfái. 147-207. In: *Belső tilalomfák.* Tanulmányok a társadalmi öncenzúráról. München, 1982.

Petritsch, Wolfgang—Kaser, Karl—Pichler, Robert—Sündhausen, Holm: Kosovo-Kosova. Mthen—Daten—Fakten. Klagenfurt, 1999.

Pfeffermann, H.: Die Zusammenarbeit der Renaissancepäpste mit den Türken. Winterthur, 1946.

Pirnát, Antal: Die Ideologie der Siebenbürger Antitrinitarier in den 1570-er Jahren. Bp. 1961.

Pleister, Wolfgang: Humanismus, Renaissance und Reformation. 1974.

Pór Antal: Az Osl nemzetség története a 13. és 14. században. Turul 8(1890) 153—200.

Rabe, Horst: Deutsche Geschichte 1500—1600. Das Jahrhundert der Glaubenspaltung. München, 1991.

Rácz István: Hajdúk a magyar történelemben. Debrecen, 1969.

Rácz Károly: A magyarhoni reformáció bölcselmi történelme. Arad, 1882.

Rác Lajos: Főhatalom és kormányzás az Erdélyi Fejedelemségben. Bp. 1992.

Raitt, Jil: Hochmittelalter und Reformation. Leipzig, 1985.

Raitt, Jill: „Christian Spirituality” 1987 New York (Geschichte der christlichen Spiritualität) (Spiritualität in der Züricher Reformation bei Zwingli und Bullinger (Fritz Büsser) 308—324.

Ranke, L. von: Deutsche Geschichte im Zeitalter der Reformation. 5 v. München, 1924.

Reeves, Marjorie: The Influence of Prophecy in the Later Middle Ages. A Study in Joachimism. Oxford, 1969.

Reeves, Marjorie: Prophetic Rome in the high Renaissance period. Oxford, 1992.

Reformation. Katholische Reform und Gegenreformation (Handbuch der Kirchengeschichte 4), hrsg. v. Erwin Iserloh—Josef Glazik—Hubert Jedin. Freiburg—Basel—Wien, 1967.

Régi Magyar Költők Tára. (XVI. század). Közreadja: Sziládi Áron, Bp.

Régi magyarországi nyomtatványok. I. Szerk. Borsa Gedeon. Bp. 1971. II. Szerk. Borsa Gedeon. Bp. 1983. III. Szerk. Heltai János. Bp. 2000.

- Reinhard, Wolfgang— Schilling, Heinz:* Die Katolische Konfessionalisierung. 1995.
- Reizner János:* Szeged története 1989—1900.
- Retorikák a reformáció korából. Szerk., bevezetőt és utószót írta: Imre Mihály. Debrecen, 2000.
- Révész Imre:* A Magyar Református Egyház történelme. Debrecen, 1938.
- Révész Imre:* Kálvin legelső magyar támadója Draskovich György. Debrecen, 1933. Theológiai Tanulmányok 32.
- Révész Imre:* Krisztus és Antikrisztus. Ozorai Imre és műve Tanulmány a magyar protestáns theológiai gondolkodás kezdeteiből. Theológiai Tanulmányok 3. Debrecen, 1928.
- Révész Kálmán:* Melius és a debrecen - egervölgyi hitvallás.
- Ritoókné Szalay Ágnes:* Miért éppen Melanchthon? In: Tanulmányok Keserű Bálint születésének 70. évfordulója alkalmából. Szerk. Balázs Mihály. Szeged, 1997.
- Romanska, Cetana:* Die Haiduken in der bulgarischen Volksdichtung, Die Volkskultur der südosteuropaischen Völker. (Südosteuropa- Jahrbuch 6) München, 1962. 35—48.
- Rösener, Werner:* Adelige und bürgerliche Erinnerungskulturen des Spätmittelalters und der Frühen Neuzeit. Göttingen, 2000.
- Raymund, Wilhelm:* Italienische Flugschriften des Cinquecento (1500—1550). Gattungsgeschichte und Sprachgeschichte. Tübingen, 1996.
- Rupp Kornél:* Ozorai szentírásfordításai. Tanulmányok a XVII. század vallásirodalmából. Bp. 1898. 37—66.
- S. Szabó József:* A ceglédi református egyház lelkipásztorai. Cegléd, 1931.
- S. Szabó József:* A ceglédi református iskola története 1545—1936. Cegléd, 1936.
- Salamon Ferenc:* Magyarország a török hódítás korában. Pest, 1867.
- Saldern, Adelheid von:* Mythen in Geschichte und Geschichtsschreibung aus polnischer und deutscher Sicht. Münster, 1996.

Saldern, Adelheid von: Mythen, Legenden und Stereotypen. In: Saldern, Adelheid von: Mythen in Geschichte und Geschichtsschreibung aus polnischer und deutscher Sicht. (Politik und Geschichte I.) Hannover, 1998. 13—27.

Scheible, Heinz—May, Gerhard: Melanchthon und die Reformation. Mainz, 1996.

Scheible, Heinz: Melanchthon und Die Reformation. Mainz, 1996.

Schilling, Heinz: Ausgewählte Abhandlungen zur europäischen Reformation – und Konfessionsgeschichte / Heinz Schilling, Hrsg. v. Luise Schorn– Schütte, Olaf Mörke. Berlin, 2002.

Schilling, Heinz: Aufbruch und Krise. München, 1998.

Schmid, Hans-Dietrich: Der Mythos—Begriff in der neueren Geschichtswissenschaft. Philosophie und Theologie In: Mythen in Geschichte und Geschichtsschreibung aus polnischer und deutscher Sicht. Hrsg. Saldern, Adelheid von Hannover, 1996. (Politik und Geschichte I) 40—45.

Schrer Ferenc: Gyula város története. I—II. Gyula, 1938.

Schulze, Manfred: Fürsten und Reformation. Geistliche Reformpolitik weltlicher Fürsten von der Reformation (Spätmittelalter und Reformation [n. R.] 2). Tübingen, 1991.

Scribner, Robert W. : For the Sake of Simple folk Popular propaganda for the German Reformation. Cambridge, 1981.

Sinkovics István: A török elleni védelem fő kérdései. Hadtörténelmi Közlemények 1966. 772.

Skinner, Quentin: Machiavelli. Szerk. Kontler László. Bp. 1996.

Skinner, Quentin: The Foundations of Modern Political Thought. 1978.

Smahel, Frantisek: Häresie und vorzeitige Reformation im Spätmittelalter. München, 1998.

Sólyom Jenő: Luther és Magyarország. (A reformátor kapcsolata hazánkkal. A Luther Társaság Kiadványa Új sorozat XII. Luther-tanulmányok II.) Bp. 1933.

Sólyom Jenő: Luther és Magyarország. Bp. 1933.

Speth, Rudolf—Wolfrum, Edgar: Einleitung. In: Politische Mythen—Geschichtspolitik. Berlin 1996.

Arutjunova-Fidanjan, V. A.: Armjano-vizantiiskaja kontaktnaja zona. (X-XI. vv.). Erevan, 1980.

Arutjunova-Fidanjan, V. A.: „Some Aspects of the Military-Administrative Districts and of Byzantine Administration during the 11th Century.” In: *Revue des études arméniennes*. 20 (1986-1987): 311—396. *Arutjunova-Fidanjan, V. A.:* Armjane Xalkedonity na vostočnyx granicax vizantijskoi Imperii (XI. v). Moskva, 1994. *Bart'ikyan, H.:* „La genealogie du Magistros Bagrat catépan d'Orient et de Kékauménos.” In: *Revue des études arméniennes* 2 (1965) 261—272.

Canard, M.: „La campagne arménienne du Sultane Salguquide Alap Arslan et la prise d'Ani en 1064.” In: *Revue des études arméniennes*. 2 (1965) 253—259.

Canard, M.: „L'Arménie entre Byzance et l'Islam depuis la conquête arabe jusqu'en 886.” Lisbon, 1980. *Charanis, P.:* „Ethnic Changes in Seventh-Century Byzantium.” In: *Dumbarton Oak Papers*. 13 (1959) 28—36. *Dédéyan, G.:* „Mleh le Grand stratège du Lykandos.” In: *Revue des études arméniennes* 15. 1981. 72—102. *La narratio de rebus Armeniae*. Garitte, G., ed. Louvain, 1952.

Kaegi, W.: „Al-Balâdhuri and the Armeniac Theme.” In: *Byzantion* 38 (1968) 273—290.

Toumanoff, C.: Les dynasties de la Caucasic chrétienne. Rome, 1990.

Nora, Pierre: *Zwischen Geschichte und Gedächtnis*. Berlin, 1990,

Stomp László: Magyarország és Melanchton. Ösvény, 1917—1920. 97—114.

Sundhaussen, Holm: Bevölkerungsverschiebungen in Südosteuropa seit der Nationalstaatswerdung (190/20. Jahrhundert). In: *Comparativ* 6(1996) I. 25—40.

Sundhaussen, Holm: Kriegserinnerung als Gesamtkunstwerk und Tatmotiv: Sechshundertzehn. In: *Der Krieg in religiöse und nationalen Deutungen der Neuzeit.* Hrsg. Beyrau, Dietrich: Wien, 1999.

Szabó András: Die sociale Struktur der Universitätsstudentenschaft im Spiegel der Ungarischen Studenten zu Wittenberg. In: *Wolffenbüttel, 1997.*

Szabó András: Mágocsy Gáspár és András udvara 263-280. Szerk. R. Várkonyi Ágnes In: *Magyar reneszánsz udvari kultúra.* Bp.1987.

Szabó Károly—Hellebrandt Árpád: Régi magyar könyvtár, III. Bp. 1896—1898.

Szakály Ferenc: A Dél-Dunántúl külkereskedelmi útvonalai a 16. sz. derekán. In: *Tanulmányok Somogy Megye Múltjából.* Szerk. Kanyar József. Bp. 1973.17—112.

Szakály Ferenc: A Közép-Duna-menti bortermelés fénykora, a 16. század derekán. *Dunatáj II.* 2. 12—24.

Szakály Ferenc: A mohácsi csata. Bp. 1975.

Szakály Ferenc: Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez. Bp. 1995.

Szakály Ferenc: A török-magyar küzdelem szakaszai a mohácsi csata előtt. In: *Mohács tanulmányok.* Ruzsás Lajos és Szakály Ferenc. Bp. 1986.

Szakály Ferenc: Adalékok Skarica Máté és Szegedi Kis István életéhez. Ráday Gyűjtemény Évkönyve 1982.

Szakály Ferenc: Egy végvári kapitány hétköznapijai.(Horváth Márk szigetvári kapitány levelezése Nádasdy Tamás nádorral és szervitoraival, 1556—1561) *Somogy Megye Múltjából Levéltári évkönyv, 18(1987)*

Szakály Ferenc: Magyar adóztatás a török hódoltságban. Bp. 1981.

Szakály Ferenc: Ország perspektívák nélkül. *Kortárs* 1976. 8.

Szakály Ferenc: Századok, 1968. 1-2. és Valóság, 1969. 5.

Szakály Ferenc: Szerb bevándorlás a törökkori Magyarországra. In: Szomszédaink között Kelet-Európában. Niederhauser Emil 70. születés napjára. Szerk. Glatz Ferenc. Bp. 1993. 75—88.

Szakály Ferenc: Török megszállás alatt (1543 - 1546). Szeged története I. (A kezdetektől 1686-ig.). Szerk. Kristó Gyula. Szeged, 1983. (535-738).

Szakály Ferenc: Türkenherrschaft und Reformation in Ungarn um die Mitte des 16. Jahrhunderts. In Études historiques hongroises 1985 publiées à l'occasion du XVIe Congrès International des Sciences Historiques par le Comité National des Historiens Hongrois. II. Bp. 1985. 437—459.

Szalárdy János: Siralmas magyar krónikája: Bp. 1980. 578.

Négyszáz magyar levél, 1540—1560. Közreadja: Szalay Ágoston, Pest 1861.

Szalay László: Válogatott történeti tanulmányok. Szerk., utószó: Soós István. Bp. 2000.

Szalay László: Magyarország története. Lipcse—Pest, 1851-1855.

Szántó Imre: A Temesvidék és Marosvölgy várainak török uralom alá való jutása 1552-ben. Századok 1971. 30.

Földvári Antal: A magyar református egyház és a török uralom. Bp. 1940

Szántó Imre: A török 1551 évi őszi hadjárata a Temes-vidék és a Maros-völgy meghódítására. Hadtörténeti Közlemények 19(1972) 73—98.

Szegedi Stephanus: Theologiae sincerae loci communes De Deo et Homine: cum Confessione de Trinitate, Perpetuis Tabulis explicati, & Scholasticorum dogmatis illustrati. Praemissa est historica commonefactio, de Ecclesiae Palingenesia saepius repetita. Editio Quinta. Cum Indicibus Rerum et Verborum, locorumque Sacrae Scripturae explicatorum locupletissimis: & Vita Auctoris. Basileae, per Conrad Waldkirchium, suis & Episcopianorum sumptibus. Basel, 1608.

Szegedi, Edit: Geschichtsbewusstsein und Gruppenidentität. Die Historiographie der Siebenbürger Sachsen zwischen Barock und Aufklärung. Köln—Weimar—Wien, 2002.

Szegő:

Székely István: Chronica ez világnac jeles dolgairól. Krakkó, 1559.

Szerémi György: Magyarország romlásáról. Bp. 1961.

Szilágyi Sándor: Erdélyország története. Pest, 1866.

Szilasi László: Argumenta mortis (Érvek és ellenérvek a hősi halálra: becsület és méltóság a régi magyar elbeszélő költészetben és emlékiratokban). In: Irodalomtörténeti Közlemények. 1997, 217—134.

Szőnyi György Endre: A petrarkista énformalás technikái Balassi Bálint és Philip Sidney költészetében. In: Irodalomtörténeti Közlemények. 1999. 251—272.

Szörényi László: Hunok és jezsuiták. Fejezetek a magyarországi latin hősepika történetéből. Bp. 1993.

Szörényi László: Memoria Hungarorum. Tanulmányok a régi magyar irodalomról. Bp. 1996.

Szörényi László: Studia Hungarolatina. Tanulmányok a régi magyar és neolatin irodalomról. Bp. 1999.

Szűcs Jenő: A ferences ellenzéki áramlat a magyar parasztháború és a reformáció háttérében. Irodalomtörténeti Közlemények 78(1974) 409—435.

Szűcs Jenő: A ferences obszervancia és az 1514. évi parasztháború. Egy kódex tanúságai. Levéltári Közlemények. 43(1972) 128—163.

Szűcs Jenő: A nemzeti ideológia történeti historikuma. Valóság 1968. 6. 47.

Szűcs Jenő: Nép és nemzet a középkor végén. Valóság 1972. 6.

Szűcs Jenő: Nép és nemzet a középkor végén. Valóság. 15/6(1972) 14—31. újra közlés: Nemzet és Történelem. Bp.1972, 1974. 557—601.

Szűcs Jenő: Vázlat Európa három történeti régiója. Bp. 1983.

- Takács Miklós*: A Bélakúti Pétervárad Ciszterci Monostor története. Újvidék 1990. 38—41.
- Takáts Sándor*: A magyar gyalogság megalakulása. Bp. 1908.
- Takáts Sándor*: Huszár, száguldó és a jargalló. In: Emlékezzünk eleinkről. Bp. 1929.
- Takáts Sándor*: Kanizsai Dorottya. In: Régi magyar nagyasszonyok. Szerk. Réz Pál. Bp. 1982. 33-53.
- Takáts Sándor*: Lesvetések. Régi magyar bajviadalok: In Rajzok a török világból. Bp 1915
- Takáts Sándor*: Török és magyar raboskodások. Rajzok a török világból I. 160—304. Bp. 1915—17.
- TarczayErzsébet*: A reformáció Horváth-Szlavónországban. Debrecen 1930.
- Tarnai Andor*: A magyar nyelvet írni kezdik. Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon. Bp. 1984.
- Tarnai Andor*: A toposzkutatás kérdéseire. In: Literatura. 1975. I. 66—73.
- Tarnóc Márton*: Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában. Bp. 1978.
- Teplý, Karl*: Kizil Elma. Die große türkische Geschichtssage im Licht der Geschichte und Volkskunde Südost Forschungen. 1982. 78—108.
- Teplý, Karl*: Türkische Sagen und legenden um Wien, die Stadt des Goldenen Apfels der Deutschen, vorgesehen für BD. 31(80) (1977) der Österreichischen Zeitschrift für Volkskunde.
- Terbe Lajos*: Egy európai szállóige életrajza. In: Egyetemes Philológiai Közlöny 1936. 297—351.
- Thumser, Matias*: Türkenfrage, und öffentliche Meinung. Zeitgenössische Zeugnisse nach dem Fall von Konstantinopel (1453). In: Europa und die Osmanische expansion im ausgehenden Mittelalter. Franz-Reiner Erkens (Hrsg.) Berlin, 1997. 62.
- Tímár György*: Királyi Sziget, Szigetvár várgazdaságának iratai. Pécs, 1989. 124, 174-175.

Tinódi Lantos Sebestyén: Cronica. Kolozsvár, 1554.

Tőkés István: Második Helvét Hitvallás. Kolozsvár, 1968.

Töpfer, Bernhard: Das kommende Reich des Friedens. Berlin, 1964.

Töpfer, Bernhard: Urzustand und Sündenfall in der mittelalterlichen Gesellschafts und Staatstheorie. Stuttgart, 1999.

Török történetírók: Szulejmán naplói. I. Közli: Thúry József. Bp. 1893.

Történeti antropológia. Az 1983. április 18—19-én tartott tudományos ülészak előadásai. Szerk. Hofer Tamás. Bp. 1984.

Trócsányi Zsolt: XVI-XVII. századi vitás kérdéseinkhez. Valóság 5(1969) 30—38.

Maßnahmen der osmanischen Regierung zur unterdrückung des Heiduckenwesens in Mazedonien in der 1. Hälfte des 17. Jahrhunderts. In: Südost Forschung 26(1967) 46—71

Urkunden und Aktenstücke zur Geschichte der Verhältnisse zwischen Oesterreich, Ungern und der Pforte im XVI. Und XVII. Jahrhunderts. Anton von Gevay, ed. 3 v. Wien, 1838—1842.

Vajda László: 268—270. Paul Witteks Konzeption vom Grenzkiregertum. Der Pfahl, München, Bd. 7(1993) 268—270.

Varjas Béla: A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei. Bp. 1983.

Varjas Béla: Szép ének a gyulai vitézekről. In: A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei. Bp. 1982. 185-219.

Várkonyi Ágnes R.: Pozitivisták történetiszemlélet a magyar történetírásban. A pozitivisták történetiszemlélet Európában és hazai értékelése. Bp. 1977.

Vekerdi László: Nekünk Mohács kell? Jelenkor 7-8(1976)

Velstadius, Henricus: Centuria quaestionum politicarum. Wittenberg, 1610.

Verancsics Antal m. kir. helytartó, esztergomi érsek összes munkái. I—XII. közli: Szalay László Pest—Bp. 1857—1875.

- Veress Endre*: Izabella királyné. 1519—1559. Bp. 1901. Történeti Életrajzok.
- Veress Endre*: Gyula város oklevéltára. Bp. 1938.
- Waczulik Margit*: A török korszakkezdetének nyugati történetirodalma a 16. században. Bp. 1937.
- Weber, Georg*: Luther und Siebenbürgen. Köln—Wien, 1985.
- Weber, Max*: A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. Bp. 1982.
- Wilhelm, Raymund*: Italienische Flugschriften des Cinquecento. (1500—550). Gattungsgeschichte und Sprachgeschichte. Tübingen, 1996.
- Wittek, Paul*: Das Fürstentum Mentesch. Istanbul, 1934.
- Wittman Tibor*: A magyarországi államelméleti tudományosság XVII. század eleji alapvetésének németalföldi forrásaihoz. Justus Lipsius. In: „Filológiai Közlöny.” 1957, 53—66.
- Zirojević, Olga*: Das Amselfeld im kollektiven Gedächtnis. In: Serbiens Weg in den Krieg. Hrsg. Bremer Thomas,—Popov—Stobbe—Heinz Günther. Berlin, 1998.
- Zoványi Jenő*: A reformáció Magyarországon 1565-ig. Az 1921-es kiadás reprintjeként. Dabas, 1986.
- Zoványi Jenő*: Szegedi Kis István Cegléden. Adatok a magyar protestantizmus múltjából. 8. Protestáns Szemle 25(1916) 42—44.
- Zoványi Jenő*: Protestáns Egyháztörténeti Lexikon. (Bővített kiadás) Szerk: Ladányi Sándor. Bp. 1977.
- Zöldi László*: A múlt profétája, a Nemeskürty-rejtély. Bp. 1989.
- Beck, Hans-Georg*: Das byzantinische Jahrtausend. 2. Aufl. München, 1994. 87—108.
- Zsilinszky Mihály*: A magyarhoni protestáns egyház története. Bp. 1907.

A könyv a törökkori Magyarország katonaközösségeinek belső világával, autonómiájával, különálló testületi tudatával foglalkozik. A cím a mintegy ezer kilométer hosszú, és gyakran száz kilométer mélységű határt jelöli, amely két egymással szembeeszelő kultúra a mohamedán és a keresztény legjelentősebb szárazföldi ütközőzónája volt. A terület, a hajdan volt Magyar Királyság közepén húzódtott. A 16. század elején bekövetkezett oszmán hódítás utáni 150 évben ez a határ befolyásolta az itt élő népesség mindennapjait, alkította mentális viselkedését. Térbeli rendező elve a vársor, időbeli pedig az apokaliptika volt. A határvidék, amely tehát a tágabb értelemben a darabokra szakadt Magyar Királyság volt a megszokottól eltérő helyzetben kereste azokat a lelki, pszichikai eszközöket, melyek leginkább megfeleltek az új elvárásoknak. A könyv esettanulmányai és elemzései a magyar nemzeti identitás forrásvidékének többfajta útját szándékoznak bemutatni. A török hódítás sokkja az európai kultúra egyik nagy lelki krízise idején érte Magyarországot. A 16. századi katolikus plébánia hálózatnak, a legjelentősebb szerzetesrendeknek, a ferencesnek, a pálosnak, a domonkosnak, az új helyzetre való reagálását kívánja a könyv bemutatni. A szerző ismerteti a reformáció terjesztőinek módszereit főként a korszak legjelentősebb protestáns teológusának, a térségben tevékenykedő Szegedi Kis Istvánnak a korszakból fennmaradt életrajza nyomán. A munka zárórésze azokat a toposzokat, retorikai eszközöket és hozzájuk kapcsolódó magatartásformákat elemzi, amelyek a 16. század eseményeire válaszként jöttek létre. A könyv fejezetei lényegében egy kérdésre keresik a választ: mi volt az a szellemi esszencia, módszer ideológia hit, melynek elemei átsegítették a 16. századi magyar társadalmat a megsemmisülés szakadéknán? Mi volt az identitás amely a kultúrák határterületén, fogalmazódott meg és muníciót tudott adni a későbbi századoknak is.

Őze Sándor 1963-ban született Szentesen. Magyar-történelem szakon szerzett tanári oklevelet, és doktorátust az ELTE-n. Kézirattárosként, majd muzeológusként dolgozott. Jelenleg a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Történettudományi intézetének docense. Tanult és oktatott Münchenben és a Lipcsei egyetemen. 1996-ban művelődéstörténészként kandidált, majd 2004-ben habilitált. Eddig megjelent kötetei: „*Bűneiért bünteti Isten a Magyar népet*”. *Egy bibliai párhuzam vizsgálata a 16. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján*. Bp. 1991.; *Gróf Széchenyi István és kora*. A kiállítást rendezték a tárgyi anyagot válogatta és csoportosította Körmöczi Katalin és Őze Sándor. Kiállítási szakkatalógus. Szerk.: Éri István 1991.; *500 magyar levél a 16. századból. Csányi Ákos levelei Nádasdy Tamáshoz. (1549-1562)* Bp. 1996.; *Hungaria Regia, Fastes et Défis*. Kiállítási biztos: Őze Sándor, Duerloo, Luc, Kiállítási szakkatalógus. Szerk. Basics Beatrix Brüsszel 1999.; „*A német ügy, 1945-1953. A Volksbundtól Tiszalökig*. Együtt Bank Barbarával. BP. 2005.; *Magyar parasztkallada. Fehérgárda a Dél-Alföldön (1949-53)* Hódmezővásárhely. 2005. Együtt Őze Sándornéval.

NÉV- ÉS HELYMUTATÓ

Személynevek

Abádi Benedek 144, 145, 147, 213
 Abádi Dimper Benedek 53, 93, 189
 Abády Benedek lásd Abádi Dimper
 Benedek
 Ábránfy úr 160
 Achilles 32
 Ács Pál 287
 Acsády Ignác
 Neuser, Adam 190
 Adanir Fickret 31
 Adermann, Ulrich 291
 Ady Endre 124, 281, 290
 Alaghy János 69
 Aldana Bernát 171, 172, 177, 211, 212,
 237
 Alexander, Paul 286
 Alonzo Peres 211 (Kis Kampó)
 Anderson, Benedikt 15, 276
 András (Felső-Endrék) 205
 Antikrisztus 25, 54, 87, 95, 98, 105, 122,
 142, 146, 166, 185, 186, 196, 197, 199,
 202, 210, 232, 249, 263, 264, 279, 280,
 296, 298
 Apátfalvi Gergely 156
 Apátfalvi István 157
 Apátfalvi Miklós 156
 Aradi Péter 157
 Arany János 32
 Ároktövy Balázs 159
 Árpád-házi Szent Erzsébet 66, 288
 Árbád-házi Boldog Margit 288
 Árpád-házi Szent királyok 268, 288
 Árpád-kor 63, 153
 Arszlán bég 37
 Athay Péter lásd Atyai Péter
 Atyai Péter 92, 163
 Babinger, Franc 234
 Babits Mihály 277, 278, 281, 292
 Bácsai Pál 157
 Bácskai Vera 215
 Bagdi Ferencz 240
 Bahlche, Joachim 141
 Bajazid vajda 48, 57
 Bakics Pál 268
 Bakics Péter 211
 Bakócz Tamás 289
 Bakonyi Albert 164, 166, 248, 252
 Bakos András 36
 Balassi Bálint 25, 27, 44, 45, 47, 49, 103,
 111, 203

Balassiak 268

Balázs (Balázs) 205

Balázs (Paraszt-Székel) 205

Balázsdeák Márton 245

Bálint diák 228, 229

Bálint Sándor 85, 86, 161, 175, 211-213

Balogh Tamás 236

Bánffy Erzsébet 65

Bánffy Miklós 61

Bánffyak 53

Barabás Samu 217

Baranyai Decsi János 264

Barnes, Robin 266

Barta Gábor 153, 154, 176

Georgievics, Bartholomeus 53

Basarági László 156

Báthori István lásd Báthory István

Báthory András 93, 239

Báthory István 46, 53, 76, 244, 245, 246, 260.

Báthory-Drágffy 101, 158

Báthori Mihály 112, 113, 118

Báthory (Somlyai) Erzsébet 244, 245

Batizi András 96, 146, 180, 194,

Batonyai András 157

Batonyai János 156

Batthyányok 289

Bebek Ferenc 155

Bebek György 26, 68,

Bebek Györgyné 162

Bebek Imre 169

Becse 40

Becse István 56

Becsei Demeter 157

Becsei Márk 157

Becskereki Antal 57

Becskereki János 157

Becskereki Tamás 157

Beke Antal 217

Beke Pál 244, 245

Békés Deák András 215

Bella István 286

Benczédi Székely István 98, 211, 212,

Benda Kálmán 17, 49, 131, 136, 164, 165, 202,

Bende Lajos, 225

Bende testvérek 278

Bendl Vera 266

Bene Sándor 9, 15, 288

Benedek (Bán) 205

Benedek (Udvari) 205
 Benedek pap 216
 Benesi 277
 Berekalji Imre 35, 36
 Beremendi János 53
 Berethalmi Tamás 92
 Beriszló Péter 26
 Bernardínó Aldana (Nagy Kampó) lásd
 Aldana Bernát
 Bertalan (Nyilas) pap 204
 Bessenyei József 175
 Bessenyői Ferenc 156
 Bethlen Gábor 103, 109, 112, 288, 289
 Bethlen István 112
 Beyran, Dietrich 272, 292
 Beythe István 53, 107
 Béza, Teodor de 174, 204, 259
 Bia Gáspár 99, 168
 Bibó István 11, 282
 Bilkei Irén 43
 Menzel, Birgít 272
 Bitskey István 45, 103, 186, 203
 Blarer Tamás 189
 Bocskai István 33, 49, 103, 136, 280, 283,
 298
 Bocskay István lásd Bocskai István
 Bod Péter 139, 146
 Boga Alajos 169
 Boldizsár (Alap) 205
 Bollók János 40, 131
 Bólok János lásd Bollók János
 Bonaventura 97
 Bonfini 25, 245, 246
 Borbás (Igar) 205
 Borbély György 238
 Bornemisza Péter 53,103,106,107
 108,111,123, 238, 239, 257, 287, 303
 Bornemisza Benedek Hevesi 40, 73, 195,
 235, 238, 243, 251, 255, 257
 Bornemisza Menyhért 251
 Bornemisza Pál 74
 Borovszky Samu 154, 160
 Borsa Iván 61
 Borzsák István 287
 Boswort, C. E. 182
 Botta István 53, 100,148, 158, 185, 201,
 202, 232, 248, 249
 Brandenburgi György 133, 146, 161, 215,
 216, 254
 Brenz 144

Bucer 207

Bucsay Mihály 132

Budai Ferber János 216

Bullinger 174, 188, 189, 194, 204, 208,
210, 232, 259, 272, 299

Bunyitay Vince 92, 162

Buza János 49

Buzatti, Dino 20, 21, 24, 226

Castaldó 216

Cerni, Jován 152, 169

Choron András 76,

Choron János 70, 71

Circator Lukács 163

Clemens, Fridrich 272

Clifford, Geertz 274

Nora, Samuel 16

Corius 248

Corvin János 215

Cuspiniánus 264

Cwittinger Dávid 139

Czakó István 9

Czeglédi György 248

Czibak Imre 93, 146, 160-162, 215

Czigány Lóránt 285

Czimmer Károly 212

Csamai Tamás 157

Csanád(i) György 156

Csanádi Ágoston 157

Csanádi Ambrus 156

Csanádi Balázs 156

Csanádi Benedek 157

Csanádi Domokos 157

Csanádi Fábián 157

Csanádi Fülöp 156

Csanádi Gellért 157

Csanádi György 157

Csanádi Imre 157

Csanádi István 157

Csanádi János 157

Csanádi Márton 93

Csanádi Máté 156, 157

Csanádi Miklós 157

Csanádi Péter 156,157

Csánky Dezső 238, 243, 251

Csányi Ákos 17, 31, 27, 31, 32, 35, 43, 54,
55, 61, 73, 84, 93, 111, 175, 192, 224, 225,
236, 242, 246, 247, 255, 268

Csepregi Zoltán 161

Cserepovics 158

Cseri András 157

Cserőgyi Benedek 93
Cserőgyi István 159
Csire István 224
Csizmazia nevű fogoly 247
Csók István 227
Csomorkányi Mátyás 156
Csorba Csaba 69, 70
Dancsó Ambrus 39
Darius 263
Daróczi Márton 253
Dávid 107-110, 112, 114, 183
Dávid Géza 140, 204
Dávid Ferenc 199
Deák 277
Deák András 215
Deák Imre 241
Debreceni Ember Pál 139, 221
Debreczeni István 159, 160
Deér József 17, 265
Delumeau, Jean 264
Dernschwam, Hans 23, 24, 137, 221, 234,
Dervis bég 182
Dévai Bíró Mátyás 92, 95, 145, 146
Dézsi András 99, 218
Diákai Mihály 92
Langewiesche, Dieter 15, 276
Dijános (Püspök-Székel) 205
Dimitri (Görbő) 205
Dahlmann, Dittmar 272
Dobrovits Mihály 99, 131, 179, 182, 226,
248, 266
Dózsa György 40, 81, 83, 84, 91, 152, 155,
161, 215
Dórsfi uram lásd Desffy István 38
Drágffy Anna-Orsolya 65—67
Drágffy János 69
Drágffy Gáspár 96
Drágffyak 93, 95, 101, 155, 158
Draskovics Farkas 74,
Draskovics György 218
Drucza Attila 9
Dubniczky Mihály 241
Duerloo, Luc 21
Dzaja, Srecko
Ebenhard, Winfred 136, 286
Eckhardt Sándor 185
Wolfrum, Edgar 282
Egei István 156
Egresi Mihály 157
Elefánthyak 69

Eliade, Mircea 20, 25, 263, 273, 275
Enyingi Horváth Péter és Gáspár 68
Eperjesi Patócsi Ferenc 237
Erdélyi Gabriella 93
Erdős Károly 194
Hobsbawm, Eric 15, 31
Gellner, Ernst 15, 273, 274
Báthori, Ecsedi András 93
Esze Tamás 94, 140, 141, 144, 145, 147,
154, 160, 163, 168, 170, 179, 218, 227,
230, 251, 289
Eszéki István 98
Eszéki Szigeti Imre 53, 97
Eszéki Zigerius Imre 18
Fabinyi Tibor 185, 202,
Faragó Bálint 179
Fata, Marta 132
Fehértói János 194
Fejértói János 189
Fekete Lajos 182
Fellaki György 156
Ferdinánd Habsburg főherceg 179
Ferenc (Alsó és Felső-Kaláznya) 205
Ferenc (Bajrád) 205
Fodor Pál 83, 185, 192, 264, 268
Forgách Ferenc 211
Földeáki Gergely 156
Földvárné Kiss Réka 32, 273,
Földvály Antal 155, 179, 181, 188, 194,
206, 211, 232, 251
Földvály László 137, 155, 164, 166, 179
Frangepán Beatrix 215
Frangepán Ferenc 177
Fráter György, Marinuzzi 93, 154, 169,
173, 174
Füßy Tamás 70, 71, 73
Gaál András 240
Gaál Bertalan 240
Gábrriel arkangyal (Dzsabráil) 182
Gadamer 16
Galádi Domokos 157
Galavics Géza 288
Gálszécsi István 162
Gehrke, Hans Joachim 272
Gelei Katona István 168
Gelidi János 156
Gennadiosz patriárka 186
Geréb Péter 67
Gergel (Erdő-Pél) 205
Gergel (Németi) 205

Gergel (Odán) 205

Gergely Jenő 217

Glatz Ferenc 152

Goldzieher Ignác 182

Góg— Magóg 249, 263

Gölner, Carl 44, 264

Görömbei András 45, 186

Gratiánus 164

Guitman Barna 9

Guzsik Tamás 65

Gyafer nevű tiszt 231

Gyalui Torda Zsigmond 165, 180, 189, 194, 213, 218

Gyáni Gábor

Gyöngyösi Gergely 21, 67, 68

György (Gencsen) 205

György (Jód) 205

György (Miszla) 205

György (Szent-Miklós) 205

György + fia Mihál (Jód) 205

György és Szalay Anna 67

Győri János 119

Gyulaffy László 48, 68

Gyulai Kelemen 156

Gyulai Mihály 156

Gyulai Péter 156

Haan Lajos 164

Habsburg 12, 22, 57, 121, 136, 146, 153, 169, 189, 199, 219, 232, 244, 288, 290

Ferdinánd I. (Habsburg) magyar király 72, 122, 166, 170, 173, 189, 195, 211, 216, 217, 228, 253

Haczaki János 156

Halasi-Kun Tibor 186

Halun bég 243

Hankiss Elemér 281

Shmid, Hans-Dietrich. 272

Gehrke, Hans Joachim 272

Hassághy Ferenc 71, 72, 255

Hássághyak 75

Hászón (Haszon) török fogoly 253

Haszon Ambrus 36

Hegedűs Attila 46

Hegedűs János 244, 245

Hegyi Klára 22, 33, 140, 153, 233, 296

Heltai Gáspár 103, 144, 145, 147, 148

Henyei István 238

Hereházi Here család 72

Hervay Ferenc 67, 68, 146

Hídvégi Máté 92, 93

Mohamed szultán Hódító 186
 Hofer Tamás 16, 265, 273
 Hóman Bálint 33
 Homonnai Drugeth 68
 Horhi Mátyás 99, 100, 163
 Horhy Mátyás 159
 Horváth (Horvátinovics) Bertalan 158,
 215, 237
 Horváth Antal 74
 Horváth János 53, 81, 133, 137, 139, 141,
 198, 199, 245, 295
 Horváth Magda 49
 Horváth Márk 26, 27, 35, 39, 143, 175—
 178, 224—230, 236, 237, 251
 Horváth Mihály 154, 163, 173, 174
 Hölderlin 273
 Hunyadi János 25, 46, 47, 117
 Hunyadi Mátyás 117, 289
 Huszár Gál 25, 98, 106, 133, 188, 232
 Igali Fábián 83
 Illés Pál Attila 131
 Ilyei Tiborcz 156
 Illyevölgyi János 92, 93
 Imre (Csibrát) 205
 Imre (Nagy-Maróc) 205
 Imre (Németi) 205
 Imre Mihály 4, 9, 44, 45, 139, 140, 185,
 202, 203, 210, 213, 287
 István (Apor) 205
 István (Csetén) 205
 István (Igar) 205
 Istvánfy Miklós 48
 Iván (Céce) 205
 Izabella magyarkirályné 154, 171, 173,
 174, 237
 Taubes, Jacob 266
 Jáfet 263
 Jakab (Alap) 205
 Jakab (Ságvár) 205
 Jaksics család 146, 155
 Bond James 143
Patocka Jan
 Jánoki István 92
 János (Al-Egrös) 205
 János (Bikács) 205
 János (Fok-Szabadi) 205
 János (Györke) 205
 János (Hörsök) 205
 János (Nagy-Maróc) 205

I. János Szapolyai János király 75, 84, 85,
 90, 121, 132, 146, 153, 154, 159, 160, 174,
 175, 186, 194, 195
 János pap 21
 János szász herceg 92
 János Zsigmond 89, 152, 169, 174, 186,
 191, 213, 244
 Jánosi Mihály 36, 37
 Jász Lukács 238, 241
 Jézus 112, 116, 118, 183, 187, 190, 209,
 217
 Nell, Johann 291
 Joó Balázs 74
 József barát (Józsa barát) 220, 221
 Jung, C. G. 273
 Jussen, Bernhard 142
 Káldy Nagy Gyula 140, 167
 Kálmáncsehi Sánta Márton 53, 144, 145,
 147, 165, 168, 178, 179
 Kamonczy Gergely 74, 216, 240
 Kanizsai Benedek 63
 Kanizsai Dorottya 64, 65, 67, 77
 Kanizsai I. György 66, 63
 Kanizsai I. Imre 63
 Kanizsai I. István 63
 Kanizsai I. János 63
 Kanizsai I. László 63
 Kanizsai I. Lőrinc 63
 Kanizsai II. György 63
 Kanizsai II. Imre 63
 Kanizsai II. István 63, 65
 Kanizsai II. János 63
 Kanizsai II. László 63
 Kanizsai II. Lőrincz 63
 Kanizsai II. Miklós 63
 Kanizsai III. István 63
 Kanizsai III. János 63
 Kanizsai III. László 63
 Kanizsai III. Miklós 63
 Kanizsai Imrefia György 63
 Kanizsai IV. István 63, 64
 Kanizsai IV. János 63
 Kanizsai IV. László 63
 Kanizsai János érsek 46
 Kanizsai László 61, 65—67
 Kanizsai Lászlóné 61—67
 Kanizsai Lökös I. 63
 Kanizsai Miklós 63
 Kanizsai Orsolya 54, 62, 65, 66, 71, 78, 93
 Kanizsai Pálfi János 65

Kanizsai Tamás 63
Kanizsai V. János 63
Kanizsai V. László 63
Kanizsai VI. László 63
Kanizsai család 27, 62—64, 76, 78, 228
Kanyar József 34, 61, 65, 69,
Karácsony György 26, 257
Karácsonyi János 82, 139, 145, 161—163,
251
Karácsonyi Mihály fia Eligius 156
Karánsebesi Domokos 157
V. Károly (Habsburg) császár 173, 174,
226
Károly Róbert 63
Károlyi Árpád 46, 194, 244
Károlyi Gáspár 185, 202
Kaszapereki Lőrincz 157
Katona Géza (Kathona Géza) 17, 99 137,
139, 147, 148, 157, 185, 199, 201, 208,
265
Kászon vajda
Kemény Zsigmond 11
Kenézi Jakab 156
Kerecsényi Judit 245
Kerecsényi László 17, 26, 36, 71, 96, 131,
142, 160, 176, 226, 228, 230, 240, 241,
242, 252, 253, 256,
Kerekegyházi Demeter 156
Keresztúri János 156, 157
Keresztúri Vitális 93
Kertész Pál 76
Kesserjéni János 157
Kétfülűi Demeter 156
Keveházi Katalin 95, 135
Khadim Ali 221
Kinizsi Pál 245, 247
Kis Ferenc 55
Kisbán Emil 68
Kiss Áron 250
Kiss Erika 289
Klaniczay Tibor 81, 142, 291
Klein, F. A. 182, 234
Kollányi Ferenc 92, 139
Kolos János 68
Kolosvári Sándor 195
Kolozsvári Ferenc 92
Kolozsvári Lőrinc 93
Komlósi György 156
Kopácsi István 96, 144, 146, 147

Kósa László 9, 131, 140
Kossuth Lajos 277, 286, 290, 300,
Kovács István 286,
Kovács András 156
Kovács Benedek 156
Kovácsi István 156
Kovácsi Mátyás 156
Kovácsi Mihály 156
Kölcsey Ferenc 281, 289,
Köveskúti Benedek 72
Köveskúti Erzsébet 72
Köveskúti Ferenc és András 72
Krassói István 157
Krassói Kelemen 157
Krassói Márton 157
Kristály János 238
Krizsa Ildikó 289
Kropf Lajos 171
Kubinyi András 71
Kulcsár György 104
Kulcsár Péter 246
Kumorovitz L. Bernát 227
Kun Balázs 40-73
Kun Kocsárd 162
Kun Tibor 186
Kutasi János 157
Lajos II. (Jagello) magyar király 67, 71,
122, 132, 255
Langewiesche, Dieter 276
Laskai Ozsvát 82
László V. (Habsburg) magyar király 64, 66
László Gyula 85
Lech Szczucki 191
Lénárti István 240
Lippai Benedek 157
Lippai Ferenc 157
Lippai Gellért 157
Lippai Imre 157
Lippai István 156
Lippai Lodicz Keresztély 157
Lippai Magyar László 157
Lippai Máté 157
Lippai Mihály 157
Lippai Péter 156, 157
Lippai Tamás 156, 157
Literátus Lukács 163
Loeche György 204
Losonczy István 217
Losonczy János 179
Kulhankova, Lucie 9

Lukácsi Sándor 114, 123
Lukcsics 139
Luther Márton 25, 44, 105, 146, 163, 185,
202, 230, 232
Kállay, M. Erzsébet 227
Kiss M. Sándor 282, 283, 290
Maczedóniai András 157
Maczedóniai László 157
Mácsalaki András fia Máté 157
Mágochy Gáspár (Mágocsi Gáspár) 238,
239, 240, 251
Magyar Kálmán 71
Magyar Zoltán 268
Magyari István 104
Makai Imre 156
Makkai László 81, 104, 142, 288
Makófalvi Gergely 156
Makófalvi Imre 157
Makófalvi János 156
Makófalvi László 156
Makófalvi Mihály 157
Maksay Ferenc 67, 175
Mályusz Elemér 46, 64, 67, 68, 71, 193,
255
Mándoky Kongur István 197
Marczali László 157
Marinics Ferenc 238
Márkus (Barbóc) 205
Márkus (Kölest) 205
Márkus (Kölest) 205
Buber, Martin 266
Márton (Barbócs) 205
Márton (Szakadát) 205
Morzsoló Máté
Máté (Kajdocs) 205
Matkowski, Aleksander 31
Matuz József 209
Mátyás (Berén) 205
Mátyás király lásd Hunyady Mátyás
Mc. Ginn, Bernard
Medgyesi Pál 113
Melanchthon, Philip 95, 99, 131, 135, 179,
180, 185, 189, 198
Melius (Juhász) Péter 84, 197
Mérei Klára 206
Mező Ferenc 253
Miczkiewicz, Adam 286
Mihál (Mucsi) 205
Mihál (Püspök-Székel) 205
Miklós (Alsó-Cél) 205

Miklós (Gencs) 205
 Miklós Mátyás 289
 Miklósi Ödön 58, 228
 Mohamed próféta 209
 Molnár Antal 91, 99, 137, 172, 174, 175,
 214, 296
 Molnár Erik (Jeszenszky Erik, Pálfai
 István, Szentmiklós Lajos) 265, 282
 Molnár István 66
 Musculus, Wolfgang 94, 210
 Müller Róbert 66
 Nadányi Gyárfás 163
 Nadányi János 162, 163
 Nadányi Krisztina 160
 Nadányi család 146, 163, 170, 215
 Nádasdi Bálint 92
 Nádasdi Ferenc 104
 Nádasdy Balázs 93
 Nádasdy Margit, Mailád Istvánné 50, 254
 Nádasdy Tamás (Nádasdi Tamás) 12, 13,
 14, 17, 27, 31, 35, 37, 38, 43, 46, 53, 54,
 55, 61, 67, 70, 71, 73, 75, 76, 84, 93, 95,
 101, 177, 193, 158, 224—226, 227, 235,
 237, 240, 242, 250, 254, 255, 256, 268
 Nagy és Kis Kampó lásd Aldana Bernát
 Alonzo Peres
 Nagy Gergely 36
 Nagy Imre 283
 Nagy István 114, 171, 213, 236
 Nagy Iván 65, 241, 245
 Nagy Kornél 209
 Nagy Lajos 63, 197
 Nagy Olga 201
 Nagy Péter 215
 Nagy Sándor 221
 Nagy Sebestyén 35, 36, 55, 236
 Nagybesseney István, 156
 Nagybesseney Péter 157
 Nagylaki Jakab 156
 Nagylaki Jaksics János 157
 Nemeskürty István 147
 Németh Béla 48, 140, 235, 242—244, 247
 Németh László 11
 Némethi Ferenc 26, 142, 230
 Németi Ferenc lásd Némethi Ferenc
 Németújváriak 63
 Niedermüller Péter 273
 Nolte, Hans, Heinrich 272
Nora, Pierre

Nováki Imre 157
Nováki Kelemen 157
Ohadi Gergely 156
Ohati Imre 157
Oláh Miklós 217
Olcsárovics Demeter 238, 241
Oltványi Pál 155
Orbán (Fel-Egrös) 205
Orosházi Tóbiás 156
Osl nemzetség 63
Óvári Károly 195
Ozorai Imre 146, 162, 204
Öszényi Péter 157
Ötvényi Mihály 157
Őze Sándor (Sándor Őze) 21, 27, 70, 84,
93, 99, 136, 255, 282,
Pach Zsigmond Pál 153, 282
Pál (Odán) 205
Pál veszprémi püspök
Pálffy Géza 28, 33, 225
Pálkay András 159
Pálóczi Horváth András 197
Papp Gusztáv 147
Patocka, Jan 277
Patóczy Ferenc 215
Patóczy Miklós 162, 215
Wittek, Paul 47
Paulóczi Sebestyén 247
Payr Antal 137
Pázmány Péter 50, 103, 105, 109—111,
123, 131, 203,
Pécsi Mihály 163,
Pécski János 156
Pécski Mátyás 156
Perényi 257
Perényi Imre 67
Perényi János 93
Perényi Péter 68, 93
Perjémesi András 156
Perjémesi János 156
Perneszi Egyed 158, 242
Perneszi Farkas 142, 158, 223, 227, 230,
232
Perneszics György 158, 292, 224
Perneszics Péter 70
Perusits Gáspár 155
Pesti Ferenc 238
Péter Katalin 14, 264
Pétervárad Balázs 74
Petőfi Sándor 289

Petre 205
 Petre (Bajrád) 205
 Petre (Györkén) 205
 Petritsch, Wolfgang 291
 Petrovics Péter 93, 137, 147, 152, 154,
 158, 159, 164, 166, 168—179, 212, 216—
 219, 225, 232, 256, 259,
 Piccolomini, Enea Silvio
 Pichler, Pobert 291
 Olivi, Pietro 81
 Pirnát Antal 190
 Piskolti Tamás 77
 Pitvaros Fábián 157
 Platon 273
 Pókateleki Zombor János 72
 Pór Antal 63, 65, 66
 R. Várkonyi Ágnes 9, 113, 251
 Scribner Robert. W.
 Rabe, Horst 208
 Rácz Károly 155, 216
 Radán Balázs 99
 Ráday Pál 140, 192
 Botic, Radics 46
 Rajky Gábor 54
 II. Rákóczi Ferenc 113, 289
 Rákócziak 289
 II. Rákóczy György 117
 Rákosi Mátyás 300
 Rapaics Raimund 139
 Reeves, Marjoire 266
 Reinhard, Wolfgang 141
 Koselleck, Reinhart 16, 185
 Reizner János 211
 Remete Szent Pál 68
 Révai Péter 288
 Révész Imre 132, 137, 139, 146, 163, 164,
 218
 Révkanizsai László 157
 Szalay Ágnes, Ritoókné 95, 135
 Ritter, Joachim 273
 Romanska, Cetana 31
 Rozgonyi Klára 65
 II. Rudolf (Habsburg) császár 22
 Rupp Kornél 146
 Ruzstem nagyvezír 174
 Ruzsás Lajos 226
 Szabó S.József 165
 Sadobrics Péter 216, 161
 Salamon Ferenc 21
Saldern von Adelheid

Saldern, von Adelheid
 Salm család 107
 Salm Miksa 68
Scheible, Heinz
 Schelling 273
 Schilling, Heinz 141
 Schindling, Anton 141
 Schreiber Farkas 229
 Schrerer Ferenc 160, 240, 242, 247
 Schwendy Lázár 193
 Segösi Lukács 84
 Senyei Ferenc 35
 Serédi Gáspár 68, 96
 Serjéni János 157
 Sienkiewicz 286
 Siklósi Mihály 98
 Siklósi Miklós 230
 Simon (Gán) 205
 Simon vikárius 76—78
 Siri Mihály 156
 Skarica Máté 192, 222, 242
 Sólyom Jenő 44, 180
 Sömjén Antal 72
 Spannenberger Norbert 282
 Ozment, Steven 142, 208
 Stomp Lajos 180
 Sutor (Dávid) Ferenc 199
 Sündhausen, Holm 291
 Szabadkay Bálint 159
 Szabó András 95, 135, 251, 297
 Szabó Balázs 36
 Szabó Ervin 282
 Szabó József 165, 204
 Szabó Zoltán 283
 Szakály Ferenc 22, 34, 82, 85, 93, 98, 100,
 136, 137, 140, 141, 142, 145, 152, 153,
 166, 171, 180, 190—192, 198, 212, 213,
 217, 220, 226, 228, 237, 253, 254, 296,
 297, 301
 Szalárdy János 269
 Szalay Ágotson 46, 73, 76, 145
 Szalay László 46
 Szamosközy István 268
 Szántó Imre 153, 154, 193
 Szarka Picu Ferenc 174, 175
 Szatmári Mátyás 93
 Szécsényi János 156
 Szegedi Balázs 77
 Szegedi Ferenc 156
 Szegedi Gergely 92, 97, 156, 198

Szegedi György 156
 Szegedi János 156, 157
 Szegedi Kis István 9, 21, 53, 57, 70, 97,
 106, 131, 137, 139, 140, 142, 143, 148,
 155, 162, 166, 168, 178, 179, 189, 192,
 198, 199, 204, 211, 216, 223, 224, 227,
 228, 241, 242, 253, 254, 258, 260, 297,
 298
 Szegedi Lajos 97
 Szegedi Lőrinc 97
 Szegedi Miklós 156
 Szegedi Stephanus 137
 Szegedi Szerafin 156
 Szegedi Turcsin János 156
 Szegedi Zákány Balázs 156
 Szegedi Zákány Gáspár 156
 Szegedi Zákány Imre 156
 Szegedy Ferenc 159
 Szegedy Gergely 237, 240
 Szegedy János 159
 Szegő Pál 250
 Székely György 39, 41, 51, 84
 Székely Márton 238, 241
 Szekfű Gyula 11, 33, 277, 278, 295
 Szél Péter 37—40
 Szele Jakab 54, 192, 236
 Szemleki László 156
 Szent Anna 66
 Szent Ferenc 82, 100, 214, 297
 Szent Gellért 155
 Szent György 39, 84, 155,
 Szent Imre 288
 Szent István 9, 149, 288, 291
 Szent János 105, 107, 108, 114, 264, 267
 Szent László 85, 159, 170, 218, 268, 288
 Szent Mária Magdolna 68
 Szent Péter 66
 Szerdahelyi Pál 92
 Szeremélyi Mihály 53
 Szerémi György 91, 192
 Szerémi Illés 222
 Szerémújlaki Ferenc 93
 Szigethy Gábor 113
 Szigethy Tamás 159
 Szigeti Máté 53
 Szigeti Imre 53, 97, 206
 Szikszai Fabrícius Balázs 146
 Szilády Áron 25, 148, 168
 Szilágyi Sándor, 171, 177
 Szinán pasa 175

Szkhárosi Horváth András 97

Szódi Demeter 157

Szombathelyi Magyar Mihály 157

Szöllősi Gergely 92

Sztárai Mihály 53, 94, 96, 98, 99, 106, 133, 135, 139, 140, 141, 144, 145, 148, 154, 160, 162, 163, 169, 170, 173, 179, 189, 217, 217—220, 222, 223, 227, 230, 237, 238, 240, 251, 256, 257, 259

Szűcs Jenő 82, 83, 101, 215, 265, 267, 268

Tahy Ferenc 53, 236

Takaró Mihály 27, 40, 41, 46

Takáts Miklós 71, 77

Takáts Sándor 23, 27, 28, 43, 46, 64, 65, 67, 243, 254

Tarczay Erzsébet 169

Tarnai Andor 21, 77, 82, 185, 267

Temerkényi Bereczki(i) István 157

Temesközi Adalbert 157

Temesközi János 157

Temesközi László 157

Temesvári Ambrus 168

Temesvári Antal 157

Temesvári Bálint 156

Temesvári Demeter 157

Temesvári Egyed 157

Temesvári Gáspár 157

Temesvári György 157

Temesvári István 156, 157

Temesvári János 156, 157

Temesvári Kristóf 157

Temesvári László 157

Temesvári Lőrinc 157

Temesvári Máté 157

Temesvári Mihály 157

Temesvári Miklós 157

Temesvári Pelbárt 181

Temesvári Péter 156

Temesvári Tamás 157

Temesvári Zsigmond 157

Teply, Karl 185, 264

Terbe Lajos 49

Terjék Tamás 53

Ternavai István 69, 77

Tervári Márton és Miklós, 156

Thaly Kálmán 289

Thomas Kaufmann 185, 292

Thumser, Matias 264

Thuri Farkas Pál 53, 183, 222,

Thúri Szabó, 163

Thúry György 66, 268, 299
Thurzó Margit 162
Tímár György 226
Tinódi Lantos Sebestyén 27, 82, 103, 211,
212, 264
Tivánteleki Tamás 157
Tófői Pál 157
Tojgun pasa 48, 175, 247
Tomas (Tomás) (Királ-Nána) 205
Tomori Pál 95, 46, 47
Torday Benedek 163
Torday Péter 237
Toroczkay Jakab 92
Toronyi Kelemen 156
Tóth Sebestyén 55
Tóth Mihály 176, 211, 213, 238, 247
Tőke Ferenc 27
Tőkés István 204
Tömpösi György 156
Törő Demeter 179
Törő Mátyás 179
Török Bálint 26, 53, 69, 175, 189
Török Bálintné 93
Török Ferenc 225
Török Imre 240
Török János 68
Török Orbán 236
Törteli Kun Balázs 73
Tövisi Mátyás 53, 97
Újbécsi Fülöp 157
Újfalusi Mátyás 47
Újlaki Demeter 92
Újváry J. Zsuzsanna 131, 182
Ungnád Kristóf 69
Vajda László 47
Váradi Ágoston 92
Várady János 159
Várady Péter 159
Váraljai János 92
Varjas Béla 147, 244, 246
Varkocs Tamás 217
Várkonyi R. Ágnes 113, 153, 251, 289
Vásárhelyi János 156
Verancsics Antal 176, 204, 237
Veress Endre 140, 154, 160, 163, 173, 174,
193, 195, 211, 235, 242, 243, 247, 253
Vermigli, Peter Martyr
Vida Tivadar 274
Villányi Dénes 156
Vízaknai Gergely 144, 145, 147

Leppin, Völker 17, 31
Weber, Max 208
Conze, Werner 16
Rösener, Werner 287, 291
Wernher György 238
Wesselényi Miklós 114
Wesselényi Pál 114
Potthoff Wilfried, 272
Wittek, Paul 47
Musculus, Wolfgang 94, 141, 183, 210
Bizeul, Yves 272
Zabardi Horváth Mátyás 238
Zákányi Balázs 163
Zay Ferenc 27
Zichy István 27
Ziegler Valter 141
Zily Albert 72
Zimányi Vera 131, 182
Zoltay András 73
Zoltay testvérek 72
Zombori Illés 156
Zombori László 156
Zombori Márton 156
Zoványi Jenő 95, 132, 133, 137, 145—147,
155, 162, 163, 165, 166, 168, 177, 179,
181, 188, 216, 217, 219
Zrínyi György 55, 68
Zrínyi Miklós 25, 26, 37, 38, 53, 55, 56,
69, 73, 101, 117, 197, 225, 226, 230, 236,
237, 241, 268, 289, 291, 299
Zwingli, Ulrich 119, 200, 218
Zsilinszky Mihály 137, 251
Zsindely Endre 94, 183

Helynevek

- Abaúj 101, 190
- Abaújszántó 96, 97
- Abenland 185, 264
- Anglia 44, 113
- Apáti 240
- Aracs 87, 88, 154
- Arad 153, 155, 156, 168, 206, 216, 237, 243, 291
- Atya 89,
- Atyna 89
- Ausztria 121, 253
- Babarc 234
- Babocsa 28, 225, 230, 232
- Bács 87—89, 149, 230
- Bajcs 68, 77
- Bakács 240
- Bákó 89, 90
- Bakony 70, 286, 290
- Bakonybél 70
- Balkán 22, 25, 48, 57, 90, 91, 93, 94, 153, 172, 184, 186, 239, 292
- Bánmonostor 87
- Báránd 36, 72
- Alasán 86, 89
- Alsó-Partium 31, 154
- Altinum 219
- Baranya 68, 89, 99, 139, 141, 145, 176, 190, 192, 222, 223, 228, 230, 233, 234, 252
- Baranyavár 234
- Barát 236, 253
- Basahíd 240
- Basel lásd Bázél
- Batina 64
- Batonya (Battonya) 241
- Bázél 137, 199, 208, 210, 237, 242
- Béb 240,
- Bécs 21, 43, 56, 74, 96—98, 105, 147—149, 157, 166, 175, 194, 197, 239, 243, 244, 248, 249, 251, 253, 255, 266
- Becse (Jugoszlávia) 152—154, 156
- Becskerek 167
- Békés 89, 95, 97, 146, 153, 162, 163, 165, 206, 211, 213—216, 218, 219, 138, 240, 253, 256

Békés vármegye 84, 140, 145, 146, 153,
 154, 159—163, 194, 215, 216, 218, 237,
 238, 241, 251
 Belgrád (Beograd, Jugoszlávia) 46, 86,
 153, 245, 247, 291
 Beregszász (Bergovo, Ukrajna) 87, 88, 99,
 147, 218, 290, 303
 Berekalja 31, 241
 Berekszó 241
 Bern (Svájc) 208
 Berzence 40, 225
 Beszterce (Bistrița, Románia) 23, 87, 88,
 218
 Besztercebánya (Banska Bistrica,
 Szlovákia) 23
 Bihar vármegye 95, 146, 217, 238
 Bikács 205, 241
 Biléd 241
 Bocsár 241
 Bodrogsziget 68
 Bogáros 241
 Bologna (Olaszország) 165
 Borosjenő (Chișineu Criș, Románia) 243
 Bosznia 22, 51, 83, 89, 90, 91, 168, 181,
 191, 196, 198, 209, 268
 Brassó (románia) 89
 Brüsszel 21
 Buda 87—89, 95, 112, 122, 131, 146, 149,
 153, 154, 159, 165, 180, 181, 184, 185,
 188—190, 194, 195, 210, 212, 218, 221,
 229, 233, 247, 279
 Budapest 3, 4, 9, 282
 Budaszentlőrinc 68
 Cegléd 97, 159, 164—167, 210, 215, 250
 Céke 89
 Csákány 70, 89, 90
 Csáktornya 68
 Csálya 153
 Csanád 89, 97, 141, 148, 149, 152—161,
 164, 199, 213, 215, 220, 238, 243, 247,
 256
 Csanád vármegye 154, 157, 168, 238—
 241, 247
 Csarna 215
 Csatka 68
 Csató-Kamarás 241
 Csehország 9, 272
 Csíksomlyó 89, 90, 135
 Csobánc, 48
 Csóka 240

Csókás 241
 Csomorkány 153
 Csongrád vármegye 89, 153, 240, 241, 243
 Csorna 63, 64, 73—75, 78,
 Csurgó 39, 54, 62, 88, 235—237
 Debelyhát 241
 Debrecen 15, 45, 49, 57, 84, 87, 88, 92, 93,
 96, 97, 99, 103, 112—114, 118, 136, 137,
 139—141, 146, 147, 163, 168, 169, 170,
 179, 186, 190, 194, 196, 197, 203, 204,
 212, 218, 219, 221, 248, 249, 250, 252,
 256, 257, 259
 Décse 215
 Dél-Alföld 91, 146, 148, 153, 161, 162,
 212, 219, 221, 254—256
 Dél-Dunántúl 17, 31, 34, 43, 46, 53, 69,
 70, 89, 94, 97, 98, 127, 202, 219, 229, 233,
 250, 254
 Dél-Somogy 89, 94
 Délvidék 17, 35, 44, 46, 54, 68, 83, 85, 87,
 89, 90, 94, 95—101, 135, 139, 140, 143—
 145, 153, 155, 159, 161, 165, 169, 176,
 203, 206, 241, 243, 247, 256—258
 Détér 215
 Dézna 243
 Diakovár (Bosznia) 89,
 Drávasztára 94, 96
 Drezda 149
 Drinápoly (Edirne, Törökország) 12, 56,
 132, 143, 192, 198, 279
 Dunakanyar 21
 Dunántúl 17, 31, 34, 35, 43, 46, 49, 53,
 69—71, 78, 89, 94, 97, 98, 127, 139, 144,
 146, 149, 153, 176, 196, 202, 219, 220,
 224, 229, 233, 244, 246, 250, 254, 255—
 257, 259, 260
 Ecsed 93, 238, 243
 Egeres 153
 Egervölgy 57, 92, 197, 204, 249, 250, 252
 Egyiptom 47, 53, 242
 Eng 87
 Enyer 68
 Erdély 22—24, 33, 34, 47, 49, 64, 65, 68,
 74, 85—90, 97, 109, 112—114, 119, 123,
 132, 143, 145, 149, 153, 154, 156, 159,
 168, 169, 171, 173—177, 199, 201, 211,
 216, 217, 237, 242, 244, 245, 248, 249,
 252, 255, 256, 260, 275, 280, 288
 Erdélyi Fejedelemség 175, 176, 243
 Erdőd 96, 147

Erdőhegy 243
 Eszék 183
 Esztergál 72
 Esztergom 63, 64, 74, 86—89, 105, 157
 240,
 Ete 194
 Falkos (Jugoszlávia) 88
 Fecskés 238, 241,
 Fehérvár 70, 146, 212
 Fejéregyház (Románia) 89, 240
 Felfalu 89
 Fellak (Jugoszlávia) 153, 156
 Felső-Elefánt 68
 Felvidék 68, 171, 221
 Fogaras (Románia) 228, 254—256,
 Fonyód 46
 Franciaország 14, 132, 265
 Futak (Jugoszlávia) 86, 89
 Fülek (Filikovo, Szlovákia) 89, 154, 158
 Fűperek 241
 Füzes 241
 Galgóc 89, 90
 Garbonak 87, 88
 Genf (Svájc) 199, 203, 207
 Gerla 84, 159, 160
 Gombaszög (Szlovákia) 68
 Gömör 96, 147
 Gönc 98
 Görösgál 37, 233
 Gyöngyös 77, 89, 90, 135
 Győr 87, 123, 124, 149, 225
 Györgyi 86, 89
 Györök 75
 Gyula 4, 11, 12, 17, 25, 33, 40, 73, 74, 84,
 85, 89, 93, 96, 101, 131, 140, 141, 143,
 145, 146, 152, 154—158, 160, 163, 164,
 168, 170, 193—195, 204, 206, 211, 215—
 218, 220, 228, 230, 235—248, 251—257,
 277, 278
 Gyulafehérvár 47, 74, 98, 174, 155, 168,
 217
 Gyúr, 215
 Habsburg Birodalom 22, 290, 295
 Hainburg 67
 Hatvan 154, 171
 Hedrehely 55, 70, 71, 75, 89, 94, 99
 Hegyes 153, 241
 Hegyesd 48, 51, 55, 57, 72, 196
 Heredhely lásd Hedrehely
 Herzegovina 91

Heves vármegye 242
 Hidas 215
 Hídvég 35
 Hispánia 263
 Hódegyház 240
 Hódmezővásárhely 73, 153, 167, 171, 202,
 213, 243
 Homonna 69, 89,
 Horhi 99, 250
 Ibériai-félsziget 48
 Isztambul (Törökország) 120, 129, 174, 176,
 187, 189, 229
 Ivanics (Horvátország) 89
 Jajca (Bosznia) 226
 Jánosháza 243
 Jászberény 89, 90, 135, 163, 188
 Jenő lásd Borosjenő
 Kábol (Jugoszlávia) 86, 89
 Kaboly lásd Kábol
 Kakat 241
 Kál 38
 Kálmánca lásd Kálmáncsehi
 Kálmáncsehi 37, 53, 92, 97—99, 101, 144,
 145, 147, 163, 168, 170, 178, 179, 193,
 194, 204, 217—220, 223, 224, 226, 228,
 229, 231—233, 256, 259
 Kamonc 91, 216
 Kanizsa 17, 25, 31, 38, 40, 43, 49, 53—56,
 58, 61—63, 70, 71, 88, 93, 101, 149, 225,
 236, 242, 251, 255, 258, 268
 Kapornak 75
 Kapos 38, 40, 204,
 Kaposvár 34, 37, 61, 65, 66, 69—71, 231,
 235, 247,
 Karakó 76
 Karancs, 234
 Karánsebes (románia) 89, 152
 Kassa (Szlovákia) 86, 88, 104, 114, 247
 Kasza-Perek 240, 241
 Kecskemét 93, 99, 112, 113
 Kenyérmező 26
 Kerekegyház 154, 156, 241,
 Keresztúr 240
 Keszthely 70, 74, 87, 88, 99
 Kevi (Ráckeve) 144, 228, 252, 253, 257
 Királyi Magyarország 24, 119, 192, 242,
 243, 260
 Kis-Fecskés 241
 Kishont 96, 147

Kiskocsord 232

Kismarton (Eisenstadt, Ausztria) 87

Kis-Szent-Péter 241

Klissza (Horvátország) 226

Kolozsvár (Románia) 89, 92, 93, 97, 112—
115, 144, 147, 168, 169, 171, 204, 211,
217, 268

Komár (Zalacomár) 35, 37, 225

Komárom 32, 40, 98, 227, 236, 242

Komjáti 98

Komlós 241

Kondoros 215

Konstantinápoly lásd Isztambul

Koppány 57, 175, 196

Korhan 73

Korokna 38, 40, 236, 247

Kosovo 291, 292

Kökényd 241

Kölesér 216—218

Kölyüd (Jugoszlávia) 86

Körmend 62

Kőröshegy 84

Körösladány 163, 218

Kőszeg 62, 68

Kövesd 233

Közép-Szolnok vármegye 238

Krakkó 91, 95, 99, 135, 146, 147, 157,
162, 204, 211

Kunság 242

Kusaly 89

Külső-Szolnok vármegye 238, 241

Ladány 240, 241

Laskó (Horvátország) 94, 96, 97, 144,
148, 165, 202, 219, 222, 223, 227

Lengyelország 176, 263, 286

Lipcse 9, 15, 57

Lippa (Románia) 87, 88, 118, 153—156,
167, 169, 171, 172, 213, 218, 237, 243

Liptó 89

Litvánia 263

Livónia 263

London 199

Lócse 87, 88, 114

Lövöld 69, 70

Ludbrég 87, 88

Lugos (Románia) 152, 171

Mágocs 238

Magyar Birodalom 12

Magyarbród (Uhorski Brod, Csehország)
253, 254

Magyarország 9, 12, 13, 14—16, 21, 23,
24, 31, 32—34, 43—50, 68, 81—89, 91,
99, 100, 103, 104, 107, 109, 119, 120, 123,
127, 131—135, 137, 139, 140, 141, 143,
145, 149, 168, 171-176, 179, 181—184,
186, 187, 192, 197, 198, 200, 201—204,
208, 209, 220, 221, 233, 241—243, 250,
254, 257—259, 263—269, 277, 284, 286,
287, 290, 295—301

Makó 153, 166—168, 199, 213, 240, 256

Marosvásárhely 87, 89

Mártély 73, 75, 255

Medgyes (Románia) 89

Medgyesalja 89

Mezőtúr 92, 97, 98, 140, 147, 160, 163,
165, 178, 179, 214—217, 228

Miskolc 92, 93, 103

Mohács 12, 14, 23, 26, 43, 44, 49, 53, 68,
69, 78, 81, 85, 87, 132, 141, 153, 185, 204,
212, 226, 233, 250, 265—268, 281, 282,
291

Monostor 63, 71, 240

Monoszló (Monoszlóvávalja, Monoslava,
Horvátország) 47, 89, 111, 240

Morotva 240, 245, 254

Morvaország 55, 245, 253, 254

Munár 241

Munkács (Ukrajna) 147, 171

München 15, 149

Nagybánya 86, 88, 89, 217

Nagyfalu (Románia) 241

Nagy-Galád 241

Nagyjenő 70, 75

Nagykocsord 232

Nagylak (Románia) 153, 157, 167, 241

Nagymaros 199

Nagyolasz 87

Nagyszeben (Románia) 85, 87, 90

Nagyszombat (Szlovákia, Trnava) 74, 87,
88, 98, 105, 124

Nagyszőlős (Ukrajna) 89, 92, 93, 154

Nagytömpös 154, 240

Nándorfehérvár lásd Belgrád

Nekcse 87, 88

Németlipcse 87

Németország 16, 144, 179, 202, 252

Német-Római Birodalom 210

Neumburg vára 65

Nikolsburg 245, 254

Nis (Jugoszlávia) 149

Noszvaj 34
 Nyárszeg 215
 Nyírbátor 89, 90, 153, 169, 170, 246
 Nyitra 74, 87, 88, 157
 Óbuda 87
 Okolicsa 132
 Oláhszentmiklós 243
 Orbász 63
 Ormosd 84, 90
 Orosháza 241, 243
 Oroszlános 153, 240, 241
 Oszmán Birodalom 184, 186, 197, 209
 Óvár (Mosonmagyaróvár) 98, 101
 Ozora 86, 89, 101, 146
 Örményes 54, 61, 65—70, 75, 78, 99, 255
 Pádé 241
 Padova 64, 161, 162, 174, 228
 Pakasz 241
 Paks 86, 89
 Pankota vára 153, 170, 171, 213, 218, 243
 Pápa 26, 89, 93, 101, 141, 149, 156, 220,
 225, 227, 257
 Partium 31, 32, 89, 101, 149, 153, 154,
 176, 218, 249
 Patics 68
 Pazmad 241
 Paznad 156
 Pécs 37, 68, 70, 87, 88, 99, 146, 182, 199,
 223, 224, 229, 231, 248
 Pécsvárad 70
 Perecske 86, 89
 Pereskutas 238
 Perzsia 22, 209
 Pest 81, 87, 88, 142, 159
 Pétervárad 46, 71, 86, 193
 Petróc 89
 Pogányszentpéter 65—67, 78
 Polyánc 89
 Porva 75
 Poznán (Lengyelország) 149
 Pozsegavár (Horvátország) 88
 Pöstyén (Szlovákia) 224
 Prága (Csehország) 124, 157
 Püspöki 146
 Rábé 240
 Ráckeve lásd Kevi
 Raguz (Horvátország) 99, 172, 174
 Regéc 68, 89
 Remetinc 89
 Rév-Galád 241

Róma 22, 50, 105, 110, 121, 148, 166, 202,
203, 210, 286

Sajólad 68,

Salánk 241

Sárospatak 86, 87, 89, 96, 97, 147, 257,

Sárrét 243

Sárvár 38, 49, 53, 61, 95, 96, 104, 250, 255

Sárvárújsziget 96

Sátoraljaújhely 96, 98, 145, 147, 168

Sebes 156, 157

Segesd 70, 88, 99, 101, 225

Segesvár 88, 92, 147, 218

Sellye 89, 99

Szentmárton 70, 233

Serked 241

Siklós 68, 70, 96, 98, 101, 147, 233,

Simek (Sümeg) 57

Simontornya 70, 204, 205

Skócia 131

Solymos 153, 171

Somlyó 245

Somogyvár 69, 70,

Sóvár 89

Svájc 131, 135, 139, 168, 170, 173, 174,
179, 181, 199, 200, 203, 206—210, 217,
227, 231, 258—260

Szaján 241

Szabolca (Szlovákia) 89

Szalónak (Ausztria) 54

Szalonta (Románia) 32, 112, 118

Szanád 240, 241

Szántó 89, 96, 98

Szarvaskő 64

Szászváros 87, 88, 90

Szatmár 87, 88, 93, 96, 97, 147

Szecse 241

Szécsény 87, 89

Szeged 83, 87, 88, 91, 93, 95, 96, 135, 136,
138, 145, 146, 152—155, 161, 166—169,
175—176, 189, 211—215, 221, 222, 243.
247, 256

Szezlak 88

Szegvár 153

Szekcső 221, 234

Székelyföld 149, 169

Székesfehérvár 65, 87, 88, 97, 192

Szekszárd 70

Szemenye 87, 88

Szénás (Nagyszénás) 215
 Szentilona (Horvátország) 247
 Szentdemeter (Szávaszentdemeter,
 Jugoszlávia) 87
 Szentelt 155
 Szenternye 87
 Szentes 243
 Szentgrót (Zalaszentgót) 89
 Szentjakab 70
 Szentkirályszabadja 40
 Szentlászló 89
 Szentlélek 89, 182
 Szent-Lőrincz 240, 241
 Szentmárton (Pannonhalma) 70, 74, 94,
 182, 233
 Szent-Miklós 240
 Szentpéteri 75, 77
 Szenyér 36, 40, 47, 55, 56, 61, 93, 225,
 256, 258
 Szepesigló (Szlovákia) 87
 Szerémség 86, 87, 89, 90, 81, 94, 98, 149,
 169, 181
 Szerémújlak 83, 86, 87, 89, 93
 Sziget lásd Szigetvár
 Szigetvár 12, 17, 26, 27, 36, 37, 54, 55,
 101, 130, 140, 141, 143, 149, 151, 153,
 158, 175, 176, 197, 204, 206, 220, 223—
 227, 229, 230, 231, 235—237, 241—244,
 247, 251, 253, 258, 259, 263, 291, 299
 Szikszó 96, 98
 Szilas 241
 Szlavónia 46, 87, 89, 94, 149, 158, 159,
 175, 176, 221, 230
 Szófia 149
 Szolnok 165, 167, 171, 174, 212, 238, 241,
 243, 249, 253
 Szombathely 49, 87, 157
 Szöllős lásd Nagyszöllős
 Tadvá 87
 Talad 89
 Tályá 97
 Tárnok 90
 Tasnád 92, 93, 99, 148, 154, 159
 Tata 83, 88, 99, 1222, 214
 Telegd 87, 88, 105, 240, 264
 Temes 149, 153, 154, 156, 161, 167, 17,
 193, 237, 241
 Temesvár (románia) 26, 28, 81, 93, 97,
 140, 140, 149, 150, 152—155, 159, 165,

166, 167—179 193, 199, 210—218, 225,
232, 233, 237, 242, 246, 251, 256, 258,
259, 266

Tergovistye (románia) 89

Tesszalóniki 70, 71, 232

Tihany 27, 40, 46, 225

Tiszántúl 68, 153, 168, 169, 219, 238, 257

Tokaj 26, 68, 96, 225, 230

Tolna 39, 53, 70, 97, 188, 190, 219, 221,
226, 230, 233, 236, 250

Tolna vármegye 89, 139, 226

Tompa 241

Torony 61, 101, 168, 170, 241

Tótország (Szlavónia) 36, 64, 89, 195,

Tőketerebes (Szlóvakia) 6

Tömpös lásd Nagytömpös

Tövis 89

Trencsén (Szlóvakia) 68, 87

Trianon 288, 295, 301

Trident 54, 162, 216, 262

Túr lásd Mezőtúr

Túregyház 241

Tübingen 131, 276

Újlak 89

Újvidék 71

Uzsaszentlélek 87

Vajdahunyad 89, 161

Válhalom 241

Valpó 77, 101, 175

Vámos 89

Vár 52

Várad (Nagyvárad, Oradea, Románia) 68,
88, 92, 101, 113

Váradelőhegy 156

Varanna 88

Varasd (Horvátország) 63, 87, 88

Várpalota 89

Varsány 241, 243

Varsó (Lengyelország) 9, 149

Vásárhely 243

Vaskaszentmárton 94, 95, 99, 182—184,
186, 221, 222, 233

Vasvár 46

Vatikán 63

Vázsony 68, 75

Velence 53, 174

Verebes 215

Verőce 87, 88

Veszprém 48, 55, 57, 67, 68, 74, 89, 225

Világosvár (Románia) 243

Vinda 241

Visegrád 89

Vizes-Gyán 241

Vörösmart (Jugoszlávia) 97

Wittenberg 44, 50, 91, 95—98, 100, 104,

135, 138, 144, 146—148, 155, 157, 158,

162, 165, 166, 168, 170, 175, 176, 179,

181, 185, 186, 189, 190, 196, 198, 201,

203, 207, 210, 217, 223, 231, 238, 251,

268, 278, 291, 298

Zagória 63

Zágráb 63, 64, 87, 88

Zala vármegye 39, 62—64, 72, 70, 72, 76,

84, 89, 131, 236

Zalacsány lásd Csány

Zalavár 36, 37, 69, 70—72, 74, 75, 171,

255

Zana 63

Zaránd vármegye 95, 146, 153, 162, 206,

216, 218, 238

Zimony 87, 186, 191

Zürich 131, 188, 203, 207, 208

Zsámbék 75